

Sveučilište u Zagrebu

Arhitektonski fakultet

Marija Barović

JADRANSKE PROSTORNE EKOLOGIJE – TVORNICE SARDINA NA ISTOČNOM JADRANU OD 1880. DO 1980. KAO POKRETAČI DRUŠTVENO-PROSTORNIH SUSTAVA I ARHITEKTONSKIH KONCEPCIJA OKOLIŠA

DOKTORSKI RAD

Zagreb 2026.

Sveučilište u Zagrebu

Arhitektonski fakultet

Marija Barović

JADRANSKE PROSTORNE EKOLOGIJE – TVORNICE SARDINA NA ISTOČNOM JADRANU OD 1880. DO 1980. KAO POKRETAČI DRUŠTVENO-PROSTORNIH SUSTAVA I ARHITEKTONSKIH KONCEPCIJA OKOLIŠA

DOKTORSKI RAD

Mentor:
Prof. dr. sc. Karin Šerman

Zagreb 2026.

University of Zagreb

Faculty of Architecture

Marija Barović

ADRIATIC SPATIAL ECOLOGIES – SARDINE CANNERIES ON THE EASTERN ADRIATIC, 1880-1980, AS INITIATORS OF SOCIO-SPATIAL SYSTEMS AND ARCHITECTURAL CONCEPTS OF ENVIRONMENT

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor:
Prof. Karin Šerman, PhD

Zagreb 2026

Sažetak

Disertacija istražuje proizvodni tip tvornica sardina, od njihove pojave na istočnoj obali Jadrana krajem 19. stoljeća pa sve kroz njihove fizičke transformacije i prenamjene tijekom političkih i društveno-ekonomskih tranzicija 20. stoljeća, kako bi analizirala šire socio-prostorne sustave koji su se stvarali oko tog arhitektonskog tipa i uspostavljali strukture malih naselja hrvatskog Jadrana. Ti sustavi definirani su terminom „jadranske prostorne ekologije“, jer se putem njih registriraju i modeliraju složene i dinamične mreže međuodnosa određene materijalnim i nematerijalnim čimbenicima te ljudskim i neljudskim akterima. Cilj takve socio-prostorne analize jest registrirati vrijednosti, shvaćanja i aspiracije okupljene oko tih sustava, kako bi se stvorila osnova za kritičko promišljanje lokalnih odnosa arhitekture i okoliša iz pozicije globalnih izazova ekološke krize. Oslanjajući se na ekološku perspektivu, ovaj rad preusmjerava fokus struke s dugo dominirajuće preokupacije arhitektonskom formom, urbanizacijom i turističkim razvojem na opručnu, a danas aktualnu problematiku cjeline okoliša, malih sustava i cirkularne ekonomije. Pisanje arhitektonske povijesti kroz perspektivu ekologije ovdje se razvija tematski i metodološki, kao pokušaj postavljanja okvira za razmatranje potencijala, alata i uloge arhitekture usmjerene k rastućim izazovima antropocena.

Rad istražuje povijest industrije ribljih konzervi iz tri različita rakursa i mjerila koja strukturiraju rad u tri glavne istraživačke cjeline, uokvirene uvodnim i zaključnim poglavljem. Prva istraživačka cjelina kreće od mjerila regije, predstavljajući industriju ribljih konzervi kroz širi tematski i problemski kontekst. Ta arhitektonska povijest započinje perspektivom ribe, uslojavajući se potom kroz tehnološki, političko-ekonomski, strukovni i kulturološki sloj razvoja. Druga istraživačka cjelina analizira primjere tvornica sardina od mjerila arhitekture prema širem mjerilu naselja i regije, mapirajući utjecaj i domet pojedinačne tvornice na širi okoliš. Pojedinačni primjeri su pritom grupirani prema izdvojenim prostornim temama, pa rad kroz njihovu problematiku ulazi u konkretnu povijest pojedinih obalnih lokacija. Treća istraživačka cjelina izdvaja pojedine teme i fenomene iz provedenog povijesnog istraživanja industrije ribljih konzervi temeljem aktualne strukovne problematike potaknute ekološkom krizom. Tim teorijskim slojem istraživanja, izdvojene teme se plasiraju kao „arhitektonske koncepcije okoliša“, jer istovremeno koriste povijest kao lekciju i otvaraju prostor za nove konceptualne poglede i buduća strukovna djelovanja.

Ključne riječi:

arhitektura i ekologija, arhitektura antropocena, arhitektura i riba, socio-prostorni sustavi, arhitektonske koncepcije okoliša, prostorne ekologije, *smallness*, provizorij, tvornice sardina, industrijalizacija obale, industrijska arhitektura, istočna obala Jadrana

Extended summary

This dissertation explores the architectural type of sardine canneries along the Eastern Adriatic coast, from their emergence in the late nineteenth century to their physical transformation and functional reconfigurations throughout the region's political and economic transitions of the twentieth century. Rather than focusing solely on the factories as individual industrial buildings, the study analyses the broader socio-spatial systems that evolved around them and their role in structuring the small coastal and island settlements of the Croatian Adriatic. These systems are conceptualized as “Adriatic spatial ecologies”, understood as complex and dynamic networks of relationships formed between the built environment, technology, local communities and marine ecosystems. Through this relational perspective, the research aims to identify the values, perspectives and aspirations embedded within these systems, thus establishing a critical framework for reconsidering the relationship between architecture and environment in the context of contemporary environmental crises.

Grounded in an ecological approach, the dissertation redirects the disciplinary focus away from the long-standing preoccupation with architectural form, urban growth and tourism-driven development toward the increasingly relevant concerns of environmental interconnectedness, small-scale systems and circular economies. First, it shifts attention from the sardine cannery as an individual building toward the broader environments of coastal and island settlements. Second, it foregrounds industrial production and labor within small coastal communities instead of the service-based tourism economy that has come to dominate the Adriatic coast. Third, it examines the relationships between humans and the more-than-human world through the environmental impacts of the fish-processing industry. Architectural history is therefore approached through the lens of ecology both thematically and methodologically, establishing a framework for reassessing the agency of architecture in response to the growing challenges of the Anthropocene.

From this relational perspective, fish are understood not merely as objects of exploitation, but as active agents in the spatial production of coastal environments, whose biological rhythms shaped fishing practices at sea and the development of fish-processing infrastructure within coastal settlements. At the same time, sardine canneries transformed the status of sardines themselves, turning a highly perishable fish into a durable commodity of modern food culture, while intensified fishing practices contributed to the depletion of sardine biomass and the growing imbalance of marine ecosystems.

This relational ecological perspective informs the temporal and geographical framework of the research. The study spans the period from the 1880s, when the first sardine canneries were established, to the 1980s, when the industry declined amid broader economic and political crises. Over the course of this century-long period, the region underwent multiple political transitions marked by shifting borders, legal frameworks and economic systems. Precisely because of these unstable historical conditions, the dissertation does not define its scope according to individual political regimes, but rather through longer-term ecological processes. This logic also extends to the geographical framework of the research, which avoids fixed political boundaries by employing the term “eastern Adriatic coast”. The decision to adopt such neutral temporal and geographical frameworks stems from the recognition that sardines, as migratory fish, move according to the environmental conditions of the Adriatic Sea rather than political boundaries. For this reason, the research privileges ecological rhythms and natural processes over fluctuating political configurations as the primary framework for analysis.

The research is structured into three main analytical sections, framed by an introduction and a conclusion, each addressing the history of the fish canning industry on the eastern Adriatic coast from a distinct perspective and different scale of analysis. The first section operates at the regional level, tracing the evolution of the sardine canning industry from the perspective of the fish and unfolding through technological, political-economic, professional and cultural transformations. The second section shifts the focus from individual factory buildings to broader socio-spatial systems, examining their spatial reach and environmental impact across coastal settlements and the wider region through selected case studies grouped according to shared spatial conditions. The third section extracts key historical themes and rearticulates them as theoretical concepts in response to contemporary ecological discourse, termed “architectural concepts of environment”, which both extend historical analysis and open new conceptual directions for the field.

The first section, “Architectural History of the Fish Canning Industry on the Eastern Adriatic Coast, 1880–1980”, examines coastal industrialization through the ecological logic of sardines and the technological transformations of the Adriatic region. The spatial organization of the industry was closely conditioned by the biological characteristics of sardines, whose migration patterns, perishability and coastal habitats shaped the location of factories, harbor infrastructure and dispersed production networks. Due to technological limitations and weak infrastructure, fish processing long retained an artisanal character. Industrial modernization

accelerated only after the Second World War through electrification, expanded offshore fishing and road construction, leading to the concentration of production in urban centers and the gradual transformation of the coast towards a tourism-based economy.

The second section, “Socio-Spatial Systems of Sardine Canneries”, examines factories as nodes within wider networks connecting labor, technology, infrastructure, resource extraction, political power and territorial organization. It identifies distinct trajectories of coastal industrialization, from early forms of locally driven production integrated into existing urban fabrics to externally financed developments that produced segregated industrial zones. The section further analyses crisis-driven adaptations during the early twentieth century, the post-war period of intensive planned industrialization, and the later transformation of the Adriatic coast into a tourism-based economy, which led to the conversion or disappearance of many sardine canneries. These processes are understood as a broader spatial reorganization linking industrial production and coastal redevelopment.

The third section, “Architectural Conceptions of Environment”, develops three theoretical concepts derived from the historical analysis: “spatial ecologies”, “smallness” and “provisionality”. “Spatial ecologies” frames architecture as part of multi-scalar socio-environmental systems with extended impacts beyond individual sites. “Smallness” highlights historical conditions in which industrial development did not necessarily produce continuous urban expansion, suggesting alternative logics based on proportionality and relational balance. “Provisionality” reinterprets historical practices of adaptation and reuse as a broader ecological approach to architecture that foregrounds life-cycle thinking and circularity in the built environment.

Through the three architectural concepts introduced in the dissertation, the research offers a critical reading of ecology in architecture and calls for a redefinition of architecture’s role beyond its modernist fixation on new construction, formal innovation and expansionary growth. Rather than proposing normative solutions, it develops interpretative and methodological frameworks that enable a layered understanding of the relationships between environment, technology and society under conditions of ecological limits, long-term spatial processes and changing social needs. By developing its own methodological approach, the study shifts architectural analysis away from object-centered thinking toward a relational perspective grounded in socio-environmental interconnections. This perspective calls for recognizing multiple forms of knowledge and agency, suggesting that architecture should be understood as a practice operating within ecological limits and engaged in shaping and

negotiation complex socio-environmental relationships. Through the historical case of sardine canneries on the Eastern Adriatic coast, the dissertation contributes to contemporary debates on ecological relations, environmental care, heritage and the future of architectural practice in the context of the Anthropocene.

Podaci o radu

Rad sadrži: 463 stranice, 75 bibliografskih jedinica iz primarnih izvora, 203 bibliografske jedinice iz sekundarnih izvora, 200 slikovnih priloga, 33 grafička prikaza i 2 tablice.

Mentorica: prof. dr. sc. Karin Šerman, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Povjerenstvo za ocjenu teme doktorskog rada:

- prof. art. dr. sc. Mia Roth Čerina, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- prof. dr. sc. Karin Šerman, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- dr. sc. Igor Ekštajn, Harvard University, Graduate School of Design

Povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

- prof. art. dr. sc. Mia Roth Čerina, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- dr. sc. Igor Ekštajn, Harvard University, Davis Center for Russian and Eurasian Studies
- prof. dr. sc. Hrvoje Petrić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum upisa doktorskog studija: 1. listopada 2022.

Datum obrane teme doktorskog rada: 20. ožujka 2023.

Datum obrane doktorskog rada: 2. lipnja 2026.

Životopis mentorice

Prof. dr. sc. Karin Šerman, teoretičarka je arhitekture i profesorica arhitektonske teorije na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Studij arhitekture završila je na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu 1989., pod mentorstvom akademika Borisa Magaša. Tijekom studija dobitnica je Dekanove i Rektorove nagrade. Poslijediplomski studij teorije i povijesti arhitekture pohađa na Sveučilištu Harvard (Cambridge, SAD) u klasi prof. dr. sc. K. Michaela Haysa. Magisterij znanosti stječe 1996., nagrađena nagradom Gerald M. McCue za postignuti najviši akademski uspjeh. Na Harvardu se usavršava i u okviru doktorskog programa u ak. god. 1997./1998. Doktorat znanosti stječe na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2000., s disertacijom posvećenoj interakciji arhitekture i kulture u kulturno-duhovnim sredinama Beča i Zagreba na prijelazu 19. i 20. stoljeća, pod mentorstvom prof. dr. sc. Borisa Magaša.

Na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu zaposlena je od 1990. godine, na Katedri za teoriju i povijest arhitekture. U znanstveno-istraživačko zvanje asistent izabrana je 1998., u zvanje viši asistent 2001., u znanstveno-nastavno zvanje docent 2003., izvanredni profesor 2011., redoviti profesor 2016., te redoviti profesor u trajnom zvanju 2022. U svome nastavnom djelovanju bila je angažirana u nastavi niza kolegija: *Arhitektonsko projektiranje I i II* , *Crtanje*, *Terenska nastava*, *Interieur* (Studij dizajna). Bila je nositeljica kolegija *Arhitektonsko projektiranje I, II* i *Teorija arhitekture*. U studijski program uvodi i nove kolegije: *Uvod u teoriju arhitekture*, *Teorija arhitekture I* i *II* te *Istraživanja, seminari, projekti: Teorija arhitekture*.

Od 2007. sudjeluje u nastavi i drugih sveučilišta – Fakulteta građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, Građevinskom i arhitektonskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku te Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilištu u Mostaru. Sudjeluje i u poslijediplomskim znanstvenim studijima Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu: voditeljica je modula *Arhitektonska teorija* Doktorskog studija Arhitektura i urbanizam (2006.-2018.), na kojem je nositeljica kolegija: *Arhitektonska misao*, *Arhitektonska teorija od 1960. do danas* te *Radionica 2: Istraživanje kroz projekt*. Mentorica je na više doktorskih disertacija.

U svom se teorijskom radu posvećuje istraživanju moderne i suvremene hrvatske i svjetske arhitekture i kulture te recentnom teorijskom diskursu. Sudjeluje u brojnim znanstvenim projektima, na matičnom fakultetu i u suradnji s međunarodnim i domaćim institucijama (Sveučilište Harvard, ETH Zürich, MSU Zagreb i dr.). Radove publicira u istaknutim domaćim i inozemnim znanstvenim i stručnim časopisima (*Prostor, Oris, Arhitektura, Čovjek*

i prostor, Centropa, Architektura & Urbanizmus, ARCH i dr.) i knjigama (*Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice*, autora Eve Blau i Ivana Rupnika, Actar & Harvard University Graduate School of Design, Barcelona, 2007.; *Re-Framing Identities: Architecture's Turn to History, 1970-1990*, ur. Ákos Moravánszky i Torsten Lange, Birkhäuser, Basel, 2017.; *The Renewal of Dwelling. European Housing Construction 1945-1975*, ur. Elli Mosayebi i Michael Kraus, Zürich: Triest Verlag, 2023. i dr.).

Sudjeluje na brojnim domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima i arhitektonskim seminarima. Voditeljica je niza znanstvenoistraživačkih projekata na Arhitektonskom fakultetu i šire. Članica je uredništva znanstvenog časopisa za arhitekturu i urbanizam Prostor (1994.-2022.), znanstvenog časopisa *INDECS–Interdisciplinary Description of Complex Systems* (2004.-danas), te inozemnog znanstvenog časopisa *Architektura & Urbanizmus iz Bratislave* (2019.-danas). Godine 2014. izbornica je hrvatskog nastupa *Fitting Abstraction* na 14. Venecijanskom bijenalu arhitekture *Fundamentals: Absorbing Modernity 1914-2014*. Za koncept hrvatskog nastupa dobitnica je nagrade „Neven Šegvić“ Udruženja hrvatskih arhitekata za publicistički, kritički, znanstveno-istraživački i teorijski rad na području arhitekture za 2014. godinu.

Dr. sc. Šerman bila je prodekanica za nastavu Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2006.-2007. Predstojnica je Katedre za teoriju i povijest arhitekture 2009.-2024. Aktivna je i u brojnim akademskim tijelima i sveučilišnim i fakultetskim odborima i povjerenstvima. Članica je Matičnog odbora za područje Tehničkih znanosti – polja arhitekture i urbanizma, geodezije i građevinarstva pri Agenciji za znanost i visoko obrazovanje RH (2013.-danas), od čega je u dva mandata njegova predsjednica. Aktivna je u stručnim organizacijama – bila je prva dopredsjednica Udruženja hrvatskih arhitekata i voditeljica Savjeta nakladništva 2015.-2017., članica Savjeta nakladništva UHA-e 2006.-2008., a Stručnog savjeta 2010.-2012. Članica je Ocjenjivačkog suda za godišnje strukovne nagrade Hrvatske komore arhitekata, 2017.-2020. Od 2017. suradnica je Akademije tehničkih znanosti Hrvatske, Odjel arhitekture i urbanizma. Članica je Komisije za arhitekturu i urbanizam Odbora „Nagrade Vladimir Nazor“ Ministarstva kulture RH, 2016.-danas. Od 2017. do 2024. članica je Hrvatskog vijeća za kulturna dobra Ministarstva kulture RH. Aktivna je i na širem, javnom planu, putem javnih predavanja, tribina, predstavljanja stručnih i znanstvenih knjiga i projekata, pripremi izložaba, nastupa u televizijskim i radijskim emisijama s temama iz arhitektonske kulture i dr.

Sadržaj

Sažetak i
Extended summary iii
Podaci o radu vii
Životopis mentorice viii
Sadržaj viii

1. UVOD: ARHITEKTURA I EKOLOGIJA 1
1.1. Istraživački interes: ideje, ne objekti 1
1.2. Polazište: nužna promjena paradigme 1
1.3. Teorijski okvir: ekologija kao tema i metoda istraživanja 4
1.4. Metodologija 6
1.5. Pojmovno određenje 9
1.5. Očekivani znanstveni doprinos 10

2. PRVA ISTRAŽIVAČKA CJELINA: ARHITEKTONSKA POVIJEST INDUSTRIJE RIBLJIH KONZERVI NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA 1880.-1980. 12

2.1. POVIJESNI KONTEKST I OKVIR ISTRAŽIVANJA 12
2.1.1. Problemski kontekst: industrija na obali – prostorni antagonizam 12
2.1.2. Razvojni kontekst: europski izumi i lokalni resursi 13
2.1.3. Vremensko-geografski kontekst 14
2.1.4. Prirodni kontekst: obalni okoliš 24
2.1.5. Društveni kontekst: ribarske zajednice i ženska radna snaga 25
2.1.6. Materijalni kontekst: infrastruktura obalne regije 26
2.1.7. Koncepcijski okvir i struktura istraživanja 29

2.2. BIOLOŠKO-TEHNOLOŠKA UVJETOVANOST PROSTORNOG RAZVOJA INDUSTRIJE RIBLJIH KONZERVI (1880.-1980.) 33
2.2.1. Prva faza industrije ribljih konzervi (1880.-1945.) – „biološka faza“ 35
2.2.1.1. Zašto baš (tvornice) sardina? 36
2.2.1.2. Biologija plave ribe i anti-urbani karakter industrije ribljih konzervi 39
2.2.1.3. Kvarljivost ribe i lokacija tvornica uz more 40
2.2.1.4. Stanište plave ribe i skromna lučka infrastruktura 41
2.2.1.5. Migracije srdele i sezonski karakter riboprerađivačke industrije 42
2.2.1.6. Začeci konzerviranja ribe i prve tvornice sardina 45

2.2.1.7. Zaključak poglavlja 49

2.2.2. Druga faza industrije ribljih konzervi (1945.-1980.) – „tehnološka faza“ 50

2.2.2.1. Elektrifikacija i regionalno okrupnjavanje riblje industrije 52

2.2.2.2. Prijelaz iz obalnog u dubinski ribolov i izgradnja lučke infrastrukture 54

2.2.2.3. Jadranska magistrala i prenamjena tvorničkih građevina u turističku namjenu 55

2.2.2.4. Zaključak poglavlja 57

2.3. POLITIČKO-EKONOMSKE KONFIGURACIJE OKO TVORNICA RIBLJIH KONZERVI (1880.-1980.) 59

2.3.1. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi do 1918.: relacija centar – periferija 61

2.3.1.1. Mreža tvornica Carla Warhaneka: izvanjski kapital i industrijalizacija periferije 64

2.3.1.2. Tvornice ribljih konzervi Mardešić u Komiži: industrijski lanac u domaćem vlasništvu 69

2.3.2. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi od 1918. do 1941. 73

2.3.2.1. „Sardina“ d.d. za konzerviranje morske ribe 76

2.3.2.2. „JTAK – Jugoslavenske tvornice alimentarnih konserva d.d.“ 80

2.3.2.3. Između stagnacije i održavanja proizvodnje 86

2.3.3. Ratna razaranja industrije ribljih konzervi od 1941. do 1945. 87

2.3.4. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi od 1945. do 1980.: strategije ravnomjernog razvoja industrije pod planskom privredom 88

2.3.5. Zaključak poglavlja: kapitalistička ekspanzija i socijalistička redistribucija kao dvije logike razvoja riblje industrije 95

2.4. STRUKOVNA REGULACIJA INDUSTRIJALIZACIJE RIBLJIH KONZERVI (1880.-1980.) 98

2.4.1. Koncepti modernog industrijskog grada 98

2.4.2. Arhitektura prvih tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana 101

2.4.3. Planska industrijalizacija nakon 1945. 102

2.4.3.1. Hitni poslijeratni program obnove tvornica sardina 104

2.4.3.2. Industrija ribljih konzervi u kontekstu urbanističkog i prostornog planiranja druge polovice 20. stoljeća 105

2.4.4. Zaključak poglavlja 110

2.5. JADRANSKI IMAGINARIJI I KONCEPCIJE ZAŠTITE OKOLIŠA (1880.-1980.) 112

2.5.1. Reprezentacija industrijskog giganta i ekonomske snage Austro-Ugarske Monarhije. Slika na platnu Tita Agujarija s kraja 19. stoljeća 112

2.5.2. Reprezentacija modernizirane obale. Razglednica industrijskog krajolika Komiže s početka 20. stoljeća 114

2.5.3. Reprezentacija lokalnog poduzetništva. Ambalaža ribljih konzervi „Braća Mardešić“, Komiža 115

2.5.4. Reprezentacija industrije u službi turističkog narativa. Ambalaža ribljih konzervi „Jadranka“, Vela Luka 115

2.5.5. Promjene u percepciji zaštite okoliša u stogodišnjoj povijesti industrije ribljih konzervi 117

2.5.5.1. Formacija ideje očuvanja morskih ekosustava 118

2.5.5.2. Formacija ideje ugroženog okoliša 121

2.5.6. Zaključak poglavlja 124

3. DRUGA ISTRAŽIVAČKA CJELINA: SOCIO-PROSTORNI SUSTAVI TVORNICA SARDINA 127

3.1. IZGRADNJA PRVIH TVORNICA SARDINA NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA 128

3.1.1. Industrija ribljih konzervi u Komiži, Vis 129

3.1.1.1. Urbanističko-arhitektonski kontekst: izgradnja prvih tvornica sardina u Komiži (do 1918.) 132

3.1.1.2. Tvornice sardina u Komiži u međuratnom periodu 138

3.1.2. Industrija ribljih konzervi u Veloj Luci, Korčula 142

3.1.2.1. Urbanističko-arhitektonski kontekst: početak industrije ribljih konzervi u Veloj Luci 143

3.1.2.2. „Sardina“ d.d. Vela Luka – djelovanje tvornice u međuratnom periodu 146

3.1.2.3. Tvornica sardina u Veloj Luci tijekom Drugog svjetskog rata 147

3.1.3. Industrija ribljih konzervi u Postirima, Brač 148

3.1.3.1. Urbanističko-arhitektonski kontekst: arhitektonski projekt prve tvornice sardina Carl Warhanek, Postira 149

3.1.3.1. Tvornice sardina u Postirima u međuratnom periodu 152

3.1.4. Zaključak poglavlja 156

3.2. TVORNICE SARDINA POKRENUTE U POSTOJEĆIM GRAĐEVINAMA 159
3.2.1. Pokretanje tvornice ribljih konzervi u prostoru destilerije „Ampelea“ u Rovinju 159
3.2.1.1. Povijesni kontekst: industrijski i urbani karakter Rovinja 160
3.2.1.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst: prva industrijska izgradnja u Rovinju 162
3.2.1.3. Pokretanje proizvodnje ribljih konzervi u postojećoj industrijskoj zoni 164
3.2.2. Pokretanje tvornice ribljih konzervi u prostoru tvornice leda u Iki 167
3.2.2.1. Povijesni kontekst: ugostiteljski karakter Ike 168
3.2.2.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst: prva industrijska izgradnja u Iki 168
3.2.2.3. Pokretanje industrije ribljih konzervi u prostoru bivše tvornice leda u Iki 169
3.2.3. Zaključak poglavlja 169

3.3. MODERNIZACIJA TVORNICA SARDINA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA 171
3.3.1. Industrija ribljih konzervi „Neptun“, Komiža, Vis (1946.-2003.) 172
3.3.1.1. Ostaci ranije industrije i osnivanje poduzeća „Neptun“, Komiža 172
3.3.1.2. Ribolovni sektor: uspostavljanje tvorničke ribarske flote 174
3.3.1.3. Širi industrijski sektor 175
3.3.1.4. Radna snaga: doseljavanje radnica na otok 176
3.3.1.5. „Neptun“ danas 180
3.3.2. Industrija ribljih konzervi „Jadranka”, Vela Luka, Korčula (1947.-2004.) 181
3.3.2.1. Osnivanje poduzeća „Jadranka“ 181
3.3.2.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst 182
3.3.2.3. Ribolovni sektor: Uspostavljenje tvorničke ribolovne flote 184
3.3.2.4. Širi industrijski sektor 184
3.3.2.5. Radna snaga 186
3.3.2.6. „Jadranka“ danas 190
3.3.3. Industrija ribljih konzervi „Sardina“, Postira, Brač (1947.-danas) 190
3.3.3.1. Urbanističko-arhitektonski kontekst 191
3.3.3.2. Tvornica „Sardina“ danas 194
3.3.4. Industrija ribljih konzervi „Mirna“, Rovinj (1948.-danas) 195
3.3.4.1. Osnivanje poduzeća „Mirna“ 195

3.3.4.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst: širenje industrijske infrastrukture 198
3.3.4.3. Uspostavljenje tvorničke ribarske flote 200
3.3.4.4. Osamostaljivanje postojećih i pokretanje novih proizvodnih pogona 202
3.3.4.5. Ulaganja u stanovanje i obrazovanje radnika 204
3.3.4.6. Modeli financiranja 206
3.3.4.7. „Mirna“ danas 210
3.3.5. Industrija ribljih konzervi „Ika“, Ika (1947.-1989.) 211
3.3.6. Zaključak poglavlja 213

3.4. PLANSKA IZGRADNJA NOVIH TVORNICA SARDINA 217
3.4.1. Planiranje i izgradnja tvornice sardina i ribarskog naselja Uble, Lastovo 217
3.4.1.1. Političko-ekonomski kontekst: imperijalizam i kolonijalna urbanizacija Kraljevine Italije 219
3.4.1.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst 221
3.4.1.3. Razgradnja socio-prostornog sustava tvornice sardina na Lastovu 228
3.4.2. Planiranje i izgradnja tvornice ribljih konzervi „Adria“ u Gaženici, Zadar 231
3.4.2.1. Političko-ekonomski kontekst 231
3.4.2.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst 234
3.4.2.3. Radna snaga i izgradnja stanova 240
3.4.2.4. Šira gradska infrastruktura: industrijska škola – odjel za preradu ribe 241
3.4.2.4. Tvornica sardina „Adria“ – danas 245
3.4.3. Zaključak poglavlja 245

3.5. PRENAMJENA TVORNICA SARDINA U TURISTIČKE OBJEKTE U DRUGOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA 247
3.5.1. Tvornica sardina „Skuša“, prenamijenjena u hotel „Galeb“, Križna Luka, Hvar 247
3.5.1.1. Urbanističko-arhitektonsko rješenje tvornice sardina „Skuša“ 248
3.5.1.2. Projekt rekonstrukcije i dogradnje tvornice sardina za hotelski objekt „Galeb“ 252
3.5.1.3. Socijalna dinamika nakon prenamjene: nova hotelska namjena, isti društveni status 255
3.5.2. Tvornica sardina „Primorka“, prenamijenjena u hotel „Admiral“, Slano, Dubrovačko primorje 258
3.5.2.1. Izgradnja nove tvornice u Slanome i gašenje riblje industrije na otoku Šipanu 258

3.5.2.2. Adaptacija tvornice sardina „Primorka“ u hotel „Admiral“ 260

3.5.2.3. Socio-ekonomske dinamike nakon prenamjene: urušavanje ribarskog sektora 261

3.5.3. Tvornica sardina Prvić Luka na Prviću prenamijenjena u radničko odmaralište 262

3.5.3.1. Urbanističko-arhitektonsko rješenje tvornice sardina u Prvić Luci 262

3.5.3.2. Adaptacija odmarališta u Prvić Luci na Prviću 265

3.5.4. Zaključak poglavlja 266

4. TREĆA ISTRAŽIVAČKA CJELINA: ARHITEKTONSKE KONCEPCIJE OKOLIŠA PROIZAŠLE IZ PROIZVODNO-PROSTORNIH SUSTAVA TVORNICA SARDINA 268

4.1. *PROSTORNE EKOLOGIJE*. AKTIVNI UČINAK POJEDINAČNOG OBJEKTA NA CJELINU OKOLIŠA 270

4.1.1. Jadranske prostorne ekologije 272

4.1.2. Tvornice sardina kao akteri promjene okoliša 275

4.1.3. Umrežavanja 278

4.1.4. Društvena dinamika riblje industrije 278

4.1.5. (Negativni) utjecaj tvornica sardina na okoliš 281

4.1.6. Zaključak poglavlja 284

4.2. *SMALLNESS*. IDEJA RAZVOJA I ODRŽIVOST *MANJEG* 285

4.2.1. *Smallness* i oskudica 287

4.2.2. *Smallness* i obilje 291

4.2.3. Zaključak poglavlja: *smallness* kao razvoj primjerenog mjerila 294

4.3. *PROVIZORIJ*. PROJEKTIRANA PRIVREMENOST I ARHITEKTONSKA KONTROLA ŽIVOTOG CIKLUSA GRAĐEVINE 297

4.3.1. Geneza koncepta provizorne arhitekture u kontekstu industrijalizacije 298

4.3.2. Valorizacija tvornica sardina: industrijska namjena nije arhitektura 301

4.3.3. Industrijsko nasljeđe i aktualna problematika njegove zaštite i ponovnog korištenja 307

4.3.4. Redefiniranje *provizorija* u kontekstu ekološke krize 311

4.3.5. Zaključak poglavlja 314

SLIKOVNI PRILOZI S IZVORIMA 317

5. ZAKLJUČAK 410

POPIS IZVORA I LITERATURE **421**
Arhivski izvori 421
Literatura 426
Internetski izvori 436

POPIS PRILOGA **441**
Popis slikovnih priloga 441
Popis grafičkih prikaza 457
Popis tablica 459

KAZALO POJMOVA **460**
Skraćenice ustanova i pravnih subjekata 460
Pojmovi u ribljoj industriji i ribarstvu 460

Životopis autorice **462**

1. UVOD: ARHITEKTURA I EKOLOGIJA

1.1. Istraživački interes: ideje, ne objekti

Ova arhitektonska disertacija nije usmjerena na arhitektonske forme, već na ideje pomoću kojih mislimo arhitektonske forme.

Izgrađeni svijet uvijek je oblikovan iz neke ideje, aspiracije, ambicije ili cilja. Te vrijednosne odrednice mogu biti utjelovljene u strukovnim znanjima, vernakularnim praksama, kulturološkim shvaćanjima, društvenim aspiracijama, globalnim trendovima, političkim ideologijama ili ekonomskim interesima. Gledajući s te pozicije, izgrađeni okoliš je moguće sagledati kao fizičku materijalizaciju u koju su ugrađene takve vrijednosne odrednice. Drugim riječima, materijalni svijet predstavlja bazu znanja iz koje možemo učiti o prostoru i svim segmentima koji su ga oblikovali.

Usvajanje principa i ideja u osnovi su edukacije arhitekata. Naime, arhitektura predstavlja intelektualni proces razrade koncepta ili ideje o prostoru kroz sve njegove kreativne i tehničke aspekte. Taj proces jest usmjeren prema građevini kao konačnom cilju, ali je predmet kojim se arhitekti bave projekt građevine, a ne sama građevina. Uostalom, arhitektura kao moderna profesija nastala je kroz institucionalizaciju i legitimizaciju tog intelektualnog procesa, ovlašćujući arhitekta kao aktera u konceptualizaciji razvoja prostora. Upravo je tu ulogu konceptualizacije bitno osvijestiti kako bi se pozicionirao fokus ovog arhitektonskog istraživanja na ideje, a ne usko na objekte kao njihov krajnji rezultat.

1.2. Polazište: nužna promjena paradigme

Ambicija vraćanja na samo ishodište ideja motivirana je ciljem propitivanja učinaka pojedinih alata i odrednica struke, što zahtijeva osvrtanje na njihovu genezu. Formacija moderne arhitektonske profesije vezana je za kontekst modernizacije i svih njezinih aktualnih izazova iz kojih su proizašle upravo moderne ideje. Štoviše, one su pročišćene do razine strukovnih načela koja su promovirana i raširena putem institucionalizacije struke – uspostavljanjem nacionalnih strukovnih okvira i internacionalnih strukovnih organizacija u 20. stoljeću. Takav strukovni format postao je okvir za razmjenu, promociju i osnaživanje modernih ideja i načela.

Moderne alate i okvire djelovanja struke baštinimo i mi danas, s time da se današnji kontekst značajno promijenio, pa u nekim segmentima traži kritička promišljanja i nove koncepcije kako bi struka mogla ciljano odgovoriti i prilagoditi se novim prostornim izazovima.

Međutim, institucionalni i strukovni sustavi unutar kojih funkcioniramo teško se otvaraju promjenama, isto kao što je društvo sklono perpetuirati ustaljene obrasce djelovanja. Takva tromost dovodi do toga da su brojni strukovni principi i načela preuzeti tek kao već oformljeno i raspoloživo sredstvo, bez kritičkog razmatranja kako je to sredstvo nastalo, kako je djelovalo u prošlosti i ima li i dalje isti učinak. Štoviše, neke od postavki koje je plasirao arhitektonski modernizam upravo su pridonijele današnjem stanju krize. Široki spektar aktualnih istraživanja ukazuje da je praksa građenja najvećim dijelom doprinijela današnjoj ekološkoj krizi; čak 31% emisije CO_2 dolazi upravo iz građevinskog sektora. [1] Tako visoki udio štetnosti ne bi se trebao pripisati isključivo činjenici o prisutnosti građenja, nego specifičnosti njegovog konceptualiziranja, planiranja i provedbe.

Suprotno efektima ekološke krize s kojom se društvo danas suočava, moderna arhitektura imala je društvenu ambiciju donijeti boljitak društvu. Prva i rukovodeća generacija modernističkih arhitekata bila je posebice vođena vjerovanjem da arhitektura predstavlja pozitivni agent društvene promjene. *Arhitektura ili revolucija* – piše Le Corbusier 1922. – ili će se dogoditi nova arhitektura ili će uslijediti društvena revolucija. [2] Vođen društvenim ambicijama, arhitektonski modernizam oblikovan je pripadajućim formalnim jezikom. Funkcionalne i apstraktne geometrijske forme osamljeno pozicionirane u rahli i zonirani urbanistički raster, uspostavile su monumentalnost modernističkog oblikovanja, ali i njegovog shvaćanja. Elaborirana monumentalnost pretočena je i u povijest moderne arhitekture koja počiva na uvjerljivom strukovnom diskursu. Ta se snaga često interpretira kao svođenje povijesnog konteksta na jedan snažan narativ (*a grand history*), odnosno na jednu rukovodeću ideju, jedan prevladavajući princip, poput primjerice nacionalne ideje. Operativnost moderne arhitekture u provedbi takvih zacrtanih ideja i izgradnji nacionalnih društava bila je neupitna, čime je uspostavljena pozitivna percepcija struke.

Percepcija učinaka struke, međutim, danas više nije ista. U najmanju ruku, postalo je jasno da arhitektura dolazi i s neminovnim štetnim utjecajem, što navodi na propitivanje pojedinih modernističkih zasada. To propitivanje često upada u zamku upravo zbog razumijevanja arhitekture kakvog ga baštinimo iz razdoblja moderne. Švicarski arhitekt Rolf Keller u svojoj

[1] „Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change“. Sixth Assessment Report (AR6), Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), 4.4.2022., 957.

[2] Arhitektura ili revolucija (fr. *Architecture ou Révolution*) je trebao biti naslov knjige *Vers Une Architecture*. Poglavlje s tim naslovom je ujedno bilo jedino poglavlje knjige koje ranije nije publicirano. Le Corbusier, *Towards a New Architecture*. Prijevod: John Goodman. Los Angeles: Getty Research Institute, 2007. [1923.], 27, 239-307.

knjizi *Građenje kao razaranje okoline* tako pojašnjava da „apriorno pozitivan odnos prema svemu što je sagrađeno ili što se gradi…sprječava da se procesi građenja shvate i kao mogući procesi destrukcije“. [3] Isto se odnosi i na inherentno pozitivnu percepciju arhitekture kao struke koja utjelovljuje čin stvaranja, a koji nosi gotovo božansku konotaciju. Osim na takvoj etičkoj osnovi, modernistička arhitektura je uspostavljena i na znanstvenim i tehnokratskim postavkama, koje su došle s obećanjem i vjerom u moć arhitekture u rješavanju prostornih problema (*techno-optimism*).

U takvom afirmativnom promatranju i percepciji struke, međutim, često se zanemaruje onaj negativni utjecaj koji građenje neminovno ima na okoliš. Iz današnje kritičke perspektive, taj se negativni aspekt promatra kroz koncept antropocena. Naime, detekcijom čovjekovog djelovanja na materijalne karakteristike zemlje, vode i zraka, znanstvena zajednica je geološko doba u kojem živimo nazvala antropocenom, fokusirajući se upravo na ulogu čovjeka u tim geološkim procesima. [4] Takvo geološko definiranje koncepta antropocena usmjereno je dakle na sagledavanje implikacija čovjekove centralne pozicije u cjelokupnom ekosustavu. [5] Međutim, bitni učinak otvaranja takve perspektive ogleda se i kroz pojavu brojnih konceptualnih podvarijacija koncepta antropocena koje procjenjuju utjecaj čovjekove dominacije u širokom spektru drugih znanstvenih područja.

Antropocen se isto tako može uzeti kao okvir za prošireno promišljanje arhitekture – ne usko kao sredstva društvenog napretka, već i kao instrumenta ekološke degradacije. Ako se s tom premisom vratimo na fenomene koji su oblikovali arhitekturu 19. i 20. stoljeća, vidljivo je kako su svi oni proizašli iz paradigme koja u središte stavlja čovjeka: arhitektura je postavljena kao pokretač društvenog razvoja, arhitekt kao njezin kreator, a tehnologija kao sredstvo provedbe.

Iako detektira poveznicu antropocena i modernog djelovanja, ovo istraživanje se ne bavi samom kritikom modernizma; kritička evaluacija modernizma bila je uostalom predmet brojnih analiza. Umjesto toga, ovo istraživanje analizira ideale i vizije napretka u lokalnom kontekstu modernizacije hrvatske obale koji su u 20. stoljeću nudili osjećaj sigurnosti i stabilnosti, te u odnosu na njih traži odgovor na pitanje kako promišljati arhitekturu u

[3] Kritovac, Fedor, „Građenje kao razaranje okoline“, osvrt na knjigu: Rolf Keller: *Bauen als Emweltzerstorung* [Environmental Degradation], Zurich, 1973. *Čovjek i prostor*, br. 322, 1980., 28.

[4] Crutzen, Paul J.; Stoermer, Eugene F., „The “Anthropocene”“. *IGBP Newsletter*, br 41, 2000., 17-18.

[5] Lewis, Simon L.; Maslin, Mark A., „Defining the Anthropocene“. *Nature,* br. 519, 2015., 171-180.

uvjetima kada sigurnost i stabilnost koju je obećavala modernizacija više nije prisutna, kada više ne znamo sa sigurnošću kamo struka ide ili koji su njezine pouzdane vrijednosti.

Danas, kada alati umjetne inteligencije (AI – *Artificial Intelligence*) u jednom kliku nude odgovore na različita postavljena pitanja, čini se bitno – više nego ikad prije – postaviti pravo pitanje. Polazeći upravo od te kritičke pozicije, ovaj rad tako ne postavlja pitanje, primjerice, kako se najbolje razviti, već propituje što je uopće razvoj. Istom tom logikom, povijesna analiza tog razvoja nije fokusirana na opisivanje povijesne forme razvoja, već na razumijevanje koji akteri su je oblikovali, kojim sredstvima i koje su bile implikacije te forme na društvo i prirodu. Na taj način, ova disertacija nastoji otvoriti prostor za potencijalna nova promišljanja, spontane uvide ili neočekivana otkrića. A upravo je to ono što AI ne omogućuje; ta tehnologija može generirati jedino one odgovore koji već postoje, odnosno algoritamski producirati tekstove i slike koje već posjedujemo. Ako se pritom uzme u obzir da se mogući odgovori generiraju temeljem baze „web znanja“, koja zapravo predstavlja skup onih najzastupljenijih informacija poput formalnih povijesti, službenih arhiva ili najdominantnijih kulturoloških pogleda, kao nužan zadatak nameće se potreba za diverzificiranjem te baze. Ovaj rad ima ambiciju kontribuirati i u tom vidu, iznoseći manje prisutnu, ako ne i zanemarenu, povijest izgradnje obalne regije istočnog Jadrana.

Pozicionirajući se uz sve današnje izazove, iznalaženje vizije o arhitekturi budućnosti utoliko nije moguće bez kritičkog osvrtanja na povijest, pa je ovo istraživanje istovremeno okrenuto i prošlosti i budućnosti. Uz poticaj današnje ekološke krize, ovo istraživanje se stoga oslanja upravo na koncept i područje ekologije kao kritičkog okvira za povijesno istraživanje i teorijsko sagledavanje arhitekture 20. stoljeća.

1.3. Teorijski okvir: ekologija kao tema i metoda istraživanja

Premda danas dominantno aktualizirana pritiskom kriza, nepogoda i nesigurnosti, sveprisutna tema ekologije ujedno otvara novo polje za kritičko promišljanje, evaluaciju i redefiniciju arhitekture i njezinog odnosa s okolišem.

Ekologija predstavlja znanstvenu disciplinu koja proučava odnose među organizmima i odnose tih organizama s njihovim okolišem. Iako izvorno pokriva botaničku i biološku znanost, ekologija se u zadnjim desetljećima, kroz detekciju negativnih čovjekovih utjecaja, etablirala i kao dio humanističkih znanosti, a koje tako nude nove tematske i metodološke okvire istraživanja čovjekovog djelovanja i utjecaja na okoliš. Upravo na tom tragu i u tom smislu bit će oslovljena i korištena i u ovom radu.

Tema ovog istraživanja su tvornice sardina na istočnoj obali Jadrana. Samim odabirom teme tvornica u kontekstu razvoja obalnih naselja, disertacija obuhvaća dva povijesna procesa koja su redefinirala ljudski odnos prema okolišu – industrijalizaciju i urbanizaciju. Oba procesa su utjelovila modernizaciju 19. i 20. stoljeća te tako ujedno obilježila strukovnu preokupaciju arhitekture, kroz koju su se potom oblikovale rukovodeće arhitektonske i urbanističke ideje i koncepti.

Fokusiranjem na tvornice sardina kao arhitektonsku tipologiju otvara se i tema utjecaja te industrijske namjene na okoliš, pa ovo istraživanje stoga širi svoj interes izvan uske domene arhitektonske povijesti pozicionirajući se u znanstveno polje povijesti okoliša. Tu je riječ o poddisciplini povijesti koja istražuje odnose između društva i njegove fizičke sredine, pri čemu fokus samog istraživanja nisu same glavne instancije istraživanja – društvo i okoliš – već njihovi međuodnosi i veze. Taj međuodnos istražuje se kroz tri kategorije: (1) utjecaj okolišnih faktora na ljudsku povijest; (2) promjene okoliša uzrokovane ljudskim djelovanjem; i (3) povijest ljudskog mišljenja o okolišu i uvida kako obrasci ljudskih stavova motiviraju djelovanje koje utječe na okoliš. [6] Drugim riječima, ključni aspekt discipline povijesti okoliša jest istraživanje odnosa, a ne usko čimbenika koji te odnose stvaraju.

Oslanjajući se na tematsku i metodološku preokupaciju discipline povijesti okoliša, ova arhitektonska analiza ne fokusira se dominantno na sam arhitektonski objekt – tvornicu sardina. Umjesto toga, središnji fokus ovog arhitektonskog istraživanja usmjeren je na odnose koji su uspostavljaju između materijalnih i nematerijalnih čimbenika industrije ribljih konzervi.

Ako se u centar istraživanja prostornih ekologije pozicionira tema odnosa, prvi korak je definirati aktere kako bi se odredili i sami međuodnosi. Odnose koji su se uspostavljali gradnjom tvornica sardina pritom nije moguće razumjeti bez analize temeljnog resursa te industrije – plave ribe. Kao resurs na kojem počiva industrija, riba je uvjetovala načine i tehnologiju njezinog crpljenja, a ta tehnologija je potom odredila i logiku kojom se grade sredstva lova na moru i prostori prerade na kopnu. [7] Promatranje gradotvorne uloge ribe ključno je dakle prvenstveno zbog toga jer je time otvorena kritička pozicija za sagledavanje antropocentričnog povijesnog razvoja arhitekture u ovom specifičnom lokalnom geografskom

[6] Hughes, Donald J., *Što je povijest okoliša?* Prijevod: Damjan Lalović. Zagreb: Disput, 2011. [2002.], 10.

[7] Tavares, André, *Architecture Follows Fish: An Amphibious History of the North Atlantic*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2024.

i vremenskom kontekstu.

Razmatranjem ribe kao aktera, otvara se tako dvosmjerni prostor analize: utjecaj ribe na izgradnju, ali i utjecaj izgradnje na prirodni okoliš. Budući da su svi odnosi uvijek reverzibilni, ova analiza fokusira se upravo na pitanja: kako je riba inicijalno oblikovala izgrađeni okoliš, ali i koje su implikacije izgrađenog svijeta na taj isti riblji svijet.

Pored analize tog dvosmjernog odnosa između čovjeka i okoliša, ovo istraživanje se oslanja na treću ključnu postavku discipline povijesti okoliša. Naime, povijest okoliša, osim što proučava reverzibilne odnose između društva i okoliša, želi identificirati shvaćanja okoliša i obrasce mišljenja koji motiviraju ljudsko djelovanje prema okolišu. [8] Slijedeći tu metodološku postavku, ovo istraživanje obalnog okoliša sagledava i kako su tvornice sardina unutar pripadajućih povijesnih mreža i procesa poprimale svoj oblik i značenje.

Otvarajući istraživanje iz perspektive ekologije ribe, rad analizira modernizacijske procese koji se odvijaju na Jadranskoj obali od kraja 19. stoljeća do kraja 20. stoljeća iz nove problemske pozicije, postavljajući aktualna pitanja i tražeći odgovore na njih u konkretnim povijesnim praksama. Tema ovog istraživanja je dakle povijesna, ali se toj povijesnoj temi pristupa s teorijskom ambicijom promišljanja ideja, principa i vrijednosti s današnje kritičke pozicije. Ova disertacija tako leži i na ambiciji detektiranja novih koncepcija prostora pa joj se može pripisati i povijesni i teorijski karakter.

1.4. Metodologija

Prebacivanjem fokusa ovog arhitektonskog istraživanja s objekta na cjelinu okoliša širi se i polje istraživanja prema drugim strukovnim znanjima koja uključuju polja ribarstva, oceanografije, industrijske tehnologije, ekonomije, kulturoloških studija i antropologije. Ovo izlaženje izvan domene arhitekture je ciljano i neophodno potrebno, a u svrhu razumijevanja šireg utjecaja arhitekture unutar modernizacijskih procesa vezanih za industriju ribljih konzervi na hrvatskoj obali. Zadani cilj ovog rada jest prepoznati i mapirati te odnose, razumjeti logiku njihove uspostave i analizirati njihove materijalne i nematerijalne dosege.

Dostupna literatura o industriji ribljih konzervi je međutim vrlo sužena. Ne postoji povijesno istraživanje koje obuhvaća cjelovitost vremenskog ili teritorijalnog razvoja određenog ovim istraživanjem. Pronađeni su tek radovi koji sporadično prezentiraju podatke o toj vrsti industrijske proizvodnje, a najčešće vezano za pojedinačnu lokaciju, kraći povijesni period ili

[8] Hughes, *Što je povijest okoliša?*, 2011. [2002.], 10.

strukovnu preokupaciju. Osim toga, uvidom u postojeću literaturu uočljivo je da pojedinačna istraživanja često nude neusklađene podatke, a što se najbolje vidi u oscilacijama osnovnih informacija poput samog broja tvornica sardina. [9]

Uz dostupne publikacije i radove, ovo istraživanje prošireno je uvidima primarnih izvora pronađenih u državnim arhivima u Zagrebu, Splitu, Zadru, Šibeniku, Dubrovniku, Korčuli, Labinu, Trstu i Beogradu. Izazov u arhivskom istraživanju bio je uopće pronaći osnovnu građu vezanu za temu. Dostupni materijali o tvornicama u pravilu nisu posloženi tematski prema poduzećima ili geografski prema lokacijama, već su pronađeni u sklopu arhiva tada aktualne i lokalno nadležne instance vlasti ili poslijeratnih izvještaja o stanju industrije u Dalmaciji. [10] Često ni ti podaci nisu dosljedno složeni, ali je širokim teritorijalnim i vremenskim obuhvatom ovog istraživanja došlo do spontanih otkrića koja su dovela do pojedinih instruktivnih uvida. Tako me, primjerice, istraživanje industrije u Veloj Luci u Arhivu u Žrnovu na otoku Korčuli dovelo do materijala o tvornici u Postirima na otoku Braču te materijala o tvornici u Ublima na otoku Lastovu, a istraživanje riblje industrije u Hvaru dovelo do arhivskih nacrta tvornice u Komiži.

Ovaj rad konzultira i radove u domeni oralne povijesti, odnosno radove koji prezentiraju povijest industrije ribljih konzervi kroz iskustva radnika, u ovom slučaju, radnica. Riječ je, naime, o zanemarenoj povijesti koja često nije bila dio formalne povijesti, a koja je aktualizirana recentnim antropološkim istraživanjima. Njima se bilježe sjećanja radnica, što u istraživanje uvodi i temu feminističke perspektive, a koja onda također nosi svoje specifičnosti vezane za temu i metodologiju istraživanja. Naime, antropološka istraživanja počivaju na intervjuima radnica, što pak uključuje i fenomen nostalgije – dakle, prisjećanja na rad u tvornicama kroz romantičnu perspektivu mladosti i tako pozitivnih reminiscencija, iako su radni uvjeti bili teški, a rad slabo plaćen.

Uz to, ovo istraživanje oslanja se i na manje formalne, ali iznimno vrijedne izvore poput

[9] Različiti izvori navode različite informacije o broju tvornica, a njihov broj je teško sa sigurnošću potvrditi s obzirom na intenzivne povijesne dinamike zatvaranja i mijenjanja vlasništva. U literaturi taj broj varira između 50 i 60 tvornica, pa tako više recentnih izvora navodi broj od 60-ak tvornica ribljih konzervi, od čega je polovica otpadala na otočke tvornice. „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“. Muzej Staroga Grada, Galerija Juraj Plančić, 2018., 34. Lokalne novine iz 1930-ih navode da je samo prije Prvog svjetskog rata na Jadranu bilo oko 50 tvornica sardina. HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, „Naše ribarstvo i ribarska industrija“, isječak iz novina *Jugoslavenski Lloyd*, br. 159, Zagreb, 14.7.1931. U monografiji hrvatskog ribarstva iz 1990-ih se navodi podatak da se na obali ukupno nalazilo 27 tvornica ribljih konzervi s dnevnim kapacitetom od oko 100 tona sirovine. Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 82.

[10] Iznimke ipak postoje, pa tako Državni arhiv u Dubrovniku čuva arhiv poduzeća za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka“, Vela Luka, dok Državni arhiv u Zadru posjeduje arhiv poduzeća za preradu i konzerviranje ribe „Adria“, Zadar.

Facebook grupa vezanih za pojedina naselja, a koje često sadržavaju bogatu bazu privatnih fotografskih arhiva. Te pristupačne i neformalne virtualne grupe zapravo su bogati arhivi lokalne povijesti koji nastaju dijeljenjem privatnih fotografija, obiteljskih povijesti i vlastitih sjećanja lokalnog stanovništva, nudeći vrijedne uvide u povijesnu dinamiku razvoja naselja, posebice s obzirom na suženu dostupnost formalnih izvora.

Drugi neformalni, a vrijedni izvor za pronalazak literature bila je web platforma njuškalo.hr, kao i brojni antikvarijati i sajmovi, na kojima je pronađena literatura vezana za rad tvornica poput monografija poduzeća, zadruga ili drugih formacija udruženog rada koji su nastajali u sklopu jugoslavenskog modela radničkog samoupravljanja. Iz iskustva ovog istraživanja, takva građa iz najrecentnije povijesne epizode nije jednostavno dostupna u knjižnicama; često se nalazi deponirana u zatvorenim arhivima knjižnica ili knjižnicama državnih arhiva pa je do navedenih knjiga bilo lakše doći neformalnim putem, preko privatnih osoba koje tu literaturu još uvijek posjeduju u kućnim knjižnicama, ili ih naći na društvenim mrežama i internetskim platformama.

I zadnji, a ne i manje važan sloj istraživanja jest korištenje stručne literatura vezane za ribu, a koja uključuje područje povijesti ribarstva, oceanografije, političke ekonomije i kulturnih studija. Štoviše, ovo istraživanje velikim dijelom počiva upravo na konzultaciji te literature, a njegovim sagledavanjem kroz stoljetni period moguće je donijeti zaključke već samo praćenjem problemskih pozicija s kojih se u različitim povijesnim periodima pristupalo ovoj temi – kroz kulturološki, ekonomski ili tehnološki fokus.

Najrecentnija i najsveobuhvatnija povijest ribarstva prezentirana je tako u knjizi *Hrvati i more. Ribarstvo*, tiskana 1995. u četiri sveska. Za vrijeme Jugoslavije pisane su ekonomske povijesti koje prezentiraju ekonomsku analizu djelatnosti, poduprtu kvantitativnom analizom bioloških i fizičkih parametara mora. Upravo je kroz ekonomsku domenu zapravo najsveobuhvatnije pokrivena problematika povijesnog razvoja industrije ribljih konzervi, pa su u tom smislu ključni izvori bili knjižnica Ekonomskog instituta u Zagrebu i Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. [11] Slično, za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije nastaju djela koja tematiziraju tehnologiju i sredstva ribolova, a koja se pokazuju kao vrijedni izvori podataka.

S obzirom da sva konzultirana literatura nije osiguravala cjeloviti uvid u temu razvoja

[11] Ključna ekonomska studija Berislava Paraća, *Razvoj industrije ribljih konzerva* iz 1953. publicirana je u obliku skripta i za unutarnje potrebe rada Ekonomskog instituta u Zagrebu, pa se iz tog razloga može naći samo u njihovu knjižnici, a ne, primjerice, i u bazi Nacionalne sveučilište knjižnice u Zagrebu.

industrije ribljih konzervi na hrvatskoj obali, ovo istraživanje se velikim dijelom oslanjalo na terenski rad – analitičke opservacije, fotografsku dokumentaciju i grafičko mapiranje. U sklopu ovog istraživanja su posjećene sve tvornice ribljih konzervi detektirane na hrvatskoj obali, a temeljem čega je izrađena karta istočnog Jadrana s označenim lokacijama tvornica sardina.

Ključni aspekt u obradi svih fragmentarnih, interdisciplinarnih i terenskih uvida počiva upravo na arhitektonskoj analizi kao temeljnoj metodi provedbe istraživanja i sumiranja podataka. Ova analiza polazi tako od izrađene regionalne mape na kojoj su evidentirane sve detektirane lokacije tvornica sardina, a na koju su potom, kroz postavljenu strukturu rada, nadograđivani i uslojavani svi pojedinačni izvori i saznanja iz dostupne znanstvene i stručne literature, arhivske nacrtne i pisane dokumentacije, povijesnih fotografija i antropoloških studija.

1.5. Pojmovno određenje

Kako bi se unutar široko zahvaćene teme i brojnih disciplinarnih pogleda pozicionirao i precizirao konkretni okvir ovog istraživanja, rad uvodi i definira nove pojmove. Jedan od njih je sintagma „prostorne ekologije“, odnosno „jadranske prostorne ekologije“. Iako je ekologija sama po sebi uvijek prostorna, ona je u ovom radu istaknuta pridjevom prostorna kako bi u sklopu ovog arhitektonskog čitanja istaknulo da se relacije unutar ekosustava promatraju kroz prostornu dimenziju. U ovom primjeru riječ je o specifičnom arhitektonskom tipu tvornice sardina, a koji se kroz plasirani okvir sagledava kao materijalna točka u kojoj se preklapaju višeslojne mreže ljudi, ribljih i drugih biljnih i životinjskih vrsta, ribarskih flota, pomorskih i trgovačkih putova, tokova kapitala, tehnologije i informacija. Oslovljena prostorna dimenzija u ovom slučaju nosi specifično geografsko određenje, pa puna naslovna fraza glasi „jadranske prostorne ekologije“. Određena pozicija tvornice sardina kao katalizatora šire teritorijalne transformacije može se pritom poopćiti na arhitekturu generalno, u smislu da se svaki pojedinačni objekt može sagledati kroz njegov širi okolišni utjecaj. U tom smislu, termin „prostorne ekologije“ opisuje i generalnu poziciju arhitekture kao elementa koji aktivno djeluje unutar šireg društveno-ekološkog sustava.

Druga uvedena sintagma „arhitektonske koncepcije okoliša“ opisuje tematske preokupacije izlučene iz povijesnog konteksta riblje industrije, ali prema kriteriju njihove aktualnosti u kontekstu današnje ekološke krize. Drugim riječima, koncepcije nisu samo deskriptivne kategorije koje opisuju okolnosti povijesnog razvoja, već postavljeni okvir za promišljanje

okoliša iz kritične i ekološki osjetljive pozicije u odnosu s povijesnim i suvremenim prostornim praksama.

1.5. Očekivani znanstveni doprinos

Ovo povijesno i teorijsko istraživanje arhitekture proširuje predmet analize s primarnog fokusa struke, arhitektonskog objekta, na cjelinu okoliša. Takvo proširenje teme ima dvije kontribucije: ontološku (ono što znamo da postoji) i epistemološku (ono kako znamo).

Ontološki gledajući, širenjem same teme širi se i područje onoga što znamo. Pri tome, značaj takvog širenja nije u kvantificiranju znanja, već u omogućavanju razumijevanja kompleksnosti oslovljene problematike. A upravo je iz tih širih uvida moguće sagledati logiku uspostavljanja prostornih odnosa i domete njihovih utjecaja, koji su često zanemareni i isključeni iz dominantnog arhitektonskog povijesnog narativa. Analiza tvornica sardina već samim odabirom teme oslovljava i sagledava one manje atraktivne povijesti, pa je, u strukovnom smislu, fokus analize izmješten: s dominantno zastupljene turističke povijesti razvoja hrvatske obale na onu industrijsku, s narativa urbanizacije kao dominantne problemske preokupacije struke na razvoj strukture malih naselja, s uskog bavljenja profesije arhitektonskim objektom na razmatranje okoliša izvan onog projektiranog od strane arhitekta. U širem povijesnom smislu, ovo istraživanje se oslanja i na interdisciplinarna povijesna čitanja koja također uključuju one manje zastupljene povijesne perspektive poput ženskog rada ili ekologije ribe.

Epistemološki gledano, disertacija nudi i novi način na koji dolazi do znanja. Stavljanjem fokusa analize na izgrađeni okoliš, a ne na arhitektonski objekt, automatski znači da analiza uključuje primjere izgradnje koji nisu nužno rezultat arhitektonskog projekta ili arhitektove ideje, a što pak znači da se ova analiza ne oslanja samo na znanja unutar postojećeg bazena arhitektonske struke, odnosno znanja koje je struka već prodestilirala i ugradila u projektirane građevine. Sagledavanjem okoliša u cjelovitosti njegovog izgrađenog i neizgrađenog segmenta širi se tako i baza ideja i načela koja su rukovodila njegovu formaciju, a koja često podrazumijevaju različita kulturološka shvaćanja, društvene aspiracije, tehničke uvjete, nacionalna određenja ili pak globalne uvjetovanosti. Okolišu hrvatskog Jadrana, koji je predmet ove disertacije, pristupa se upravo kao takvom materijalnom arhivu principa i ideja koje su ga gradile.

Kako bi se sagledao i evaluirao takav „prostorni arhiv“, nužno je osloniti se na analitičke alate koji su inherentno arhitektonski. Jednako kao što procesom projektiranja arhitekt objedinjuje

različita strukovna i inženjerska znanja u jedinstveni projekt zgrade, tako i ovo istraživanje izgrađenog okoliša istočne obale Jadrana prepoznaje i spaja raštrkana i raznorodna znanja koja se manifestiraju u prostoru. Ta kohezijska sposobnost promišljanja svojstvena je isključivo arhitekturi koja razumijevanjem materijalnih odnosa može u odnos dovesti i druga znanja. Taj arhitektonski kognitivni alat, koji je sastavni dio projektiranja, u ovom je primjeru dakle korišten u analitičke svrhe.

Prva istraživačka cjelina ove disertacije nazvana je „Arhitektonska povijest“, pozivajući se upravo na gore opisane arhitektonske analitičke alate. Iako cjelina analizira povijest izgrađenog okoliša kroz slojeve različitih tematskih i strukovnih problematika, prezentirana povijest ne predstavlja povijest industrije koja bi se mogla naći u spektru društvenih znanosti, poput političke, kulturne ili ekonomske povijesti. Takva pozicija ponovno leži u logici arhitektonskog mišljenja i djelovanja; jednako kao što arhitekt izrađuje projekt kuće pozivajući se, primjerice, na statički projekt kuće, ali pritom u svoju dokumentaciju ne uključuje sam statički proračun, već je on sastavni dio projektnog rješenja, tako i ova arhitektonska povijest ne izlaže statističke i povijesne podatke od kojih polazi da bi prezentirala povijesne uvide same po sebi, već se na njih oslanja kako bi došla do zaključaka o izgradnji prostora. Kontribucija ovog rada je tako po definiciji teorijska – jer se navedenom metodom istraživanja u domeni arhitekture nastoje otvoriti novi pogledi na razmatranje struke.

2. PRVA ISTRAŽIVAČKA CJELINA: ARHITEKTONSKA POVIJEST INDUSTRIJE RIBLJIH KONZERVI NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA 1880.-1980.

2.1. POVIJESNI KONTEKST I OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1.1. Problemski kontekst: industrija na obali – prostorni antagonizam

Obalna i otočna naselja hrvatskog Jadrana karakterizira jasno definirana urbana struktura sastavljena od ujednačene arhitektonske tipologije manjeg mjerila. Povijesne jezgre ovih naselja prepoznatljive su po gustoj i organskoj urbanoj matrici satkanoj od tradicionalnih kamenih građevina, dok je rubna struktura naselja prorijeđena pretežno samostojećim objektima na rahlijoj stambenoj parcelaciji. U takvoj homogenoj i usitnjenoj urbanoj strukturi lako je prepoznati ovdje ugrađenu drukčiju tipologiju – industrijsku arhitekturu, koja se krajem 19. i početkom 20. stoljeća pojavila s izgradnjom prvih tvornica sardina duž istočne obale Jadrana (Sl. 1.).

Svojim gabaritima i namjenom, tvornice sardina se izdvajaju iz strukture obalnih naselja (Sl. 2. i Sl. 3.). Štoviše, taj sudar tradicionalne izgradnje i industrijske arhitekture danas utjelovljuje svojevrsni prostorni paradoks. S jedne strane, povijesne stambene matrice obalnih naselja predstavljaju vrijedno kulturno i graditeljsko naslijeđe te čine temelj danas dominantne gospodarske djelatnosti regije – turizma. S druge strane, tvornice sardina najčešće stoje izvan uporabe, a njihovi zapušteni i devastirani industrijski objekti svjedoče o negativnom stavu i kolektivnom zaboravu tog povijesnog graditeljskog sloja hrvatske obale (Sl. 4.).

Aktualna prostorna dihotomija između povijesne gradnje i tvornica sardina proizlazi dakle iz spoja suprotstavljenih namjena, prostornih karaktera i mjerila. Ipak, unatoč primjetnoj razlici u tipologiji izgradnje, tvornice sardina spadaju u manje industrijske objekte prema svom volumenu i površini. Osim toga, ako se na detektirani prostorni antagonizam osvrnemo iz često zanemarene perspektive industrijske povijesti, moguće je uočiti organsku povezanost tvornica sardina s malim otočnim i obalnim naseljima, posebice ako se izvan opisanog materijalnog aspekta promotri i njihov širi društveni, ekonomski i ekološki kontekst. Naime, tvornice sardina nisu bile samo prostorni i funkcionalni entiteti, već su činile integralni dio društvene organizacije, lokalne ekonomije i prirodne ekologije, oblikujući lokalne zajednice i morske ekosustave hrvatskog Jadrana. S namjerom prezentiranja upravo tih slojeva, ova prva istraživačka cjelina analizira industriju ribljih konzervi kroz četiri tematska poglavlja:

biološko-tehnološki, političko-ekonomski, strukovni, a potom i kulturni kontekst, pri čemu kreće od ribe kao resursa, kako bi se otvorila nova kritička perspektiva za razumijevanje antropocentričnog razvoja arhitekture i arhitektonske povijesti.

2.1.2. Razvojni kontekst: europski izumi i lokalni resursi

Povijest riboprerađivačke djelatnosti na istočnoj obali Jadrana seže daleko u stoljeća, no njezina industrijska faza započinje 1880-ih. Početak modernizacije obale povezan je s industrijskom revolucijom 18. i 19. stoljeća, koja je donijela razna znanstvena, tehnološka i tehnička otkrića. Za industriju prerade ribe, ta prijelomnica vezana je za izum konzerve kao metode dugotrajne pohrane hrane. [12] Sam izum konzerviranja pripisuje se francuskom inovatoru i industrijalcu Nicolasu Appertu koji je prvi, još 1795., uspio konzervirati hranu sterilizacijom staklenih i zemljanih posuda u kipućoj vodi, dok se sama metoda konzerviranja u metalnoj ambalaži pripisuje britanskom inovatoru Peteru Durandu koji je 1810. staklo zamijenio limom. [13] Navedene inovacije vodile su uspostavi proizvodnje steriliziranih konzervi u industrijskom formatu. Prva tvornica steriliziranih konzervi započela je u tvornici Pierre-Joseph Colina u francuskom gradu Nantesu nakon 1920-ih, a izrađivala je upravo konzerve sardina. [14] Njoj u čast, tehnologija sterilizacije ribe u metalnoj ambalaži nazvana je *al uso Nantes* (na nantski način).

Proces industrijalizacije koji se širio Europom zahvatio je i rubne regije kontinenta uključujući i istočnu obalu Jadranskog mora. Tu se tvornice sardina počinju graditi upravo s ciljem implementacije tehnološkog postupka *al uso Nantes*, odnosno proizvodnje sterilizirane konzerve iz svježe ribe. [15] Prva tvornica uspješno je započela proizvodnju 1867. u Devinu kod Trsta, a u zadnja dva desetljeća 19. stoljeća počinju se otvarati tvornice sardina na otocima i duž cijele istočne obale Jadrana. [16] Navodi se da je do kraja 19. stoljeća na istočnom Jadranu djelovalo 18 poduzeća za preradu i konzerviranje ribe. [17] Prije Prvog svjetskog rata duž

[12] Melem Hajdarović, Mihaela; Vidaček, Sanja, „Riba“, 673. U: Hrvatska tehnička enciklopedija 2, ur. Zdenko Jecić. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022.

[13] Više o povijesti izuma konzerve: Brioist, Pascal; Fichou, Jean-Christophe, „La sardine à l'huile ou le premier aliment industriel Nicolas Appert et Joseph Colin: une filiation douteuse“. *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* 119, br. 4, 2012., 69-80.; Pogačar, Martin, „Mala kutija, a tako puna“, 30-33. U: *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu*, ur. Iva Kosmos, Tanja Petrović, Marko Pogačar. Zagreb: Srednja Europa, 2020.

[14] Postoje neusklađene informacije o točnom vremenu otvaranja tvornice jer se navode dvije godine: 1824. i 1830.

[15] Torre, A., „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 160-161. U: *Dalmacija. Spomen-knjiga izdana o Kongresu Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata*. Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata, Sekcija Split, 1923.

[16] Parać, Berislav, *Razvitak industrije ribljih konzerva.* Zagreb: Ekonomski institut, Narodna Republika Hrvatska, 1953., 1.

[17] Melem Hajdarović; Vidaček, „Riba“, 2022., 673.

istočne obale Jadrana evidentirane su 24 tvornice [18], dok ekonomske studije pred sam Prvi svjetski rat iskazuju da je sveukupno na teritoriju Austro-Ugarske postojalo 40 tvornica sardina [19]. U međuratnom periodu regija istočnog Jadrana vezuje se za broj od 22 tvornice [20], a statistike poslije Drugog svjetskog rata evidentiraju 17 postojećih tvornica ribljih konzervi sa 22 tvornička pogona (1955.) i 6 novih tvornica ribljih konzervi u izgradnji [21]. Evidencija iz 1970-ih navodi da je na samom području SR Hrvatske bilo 9 udruženih poduzeća (OOUR) za preradu i konzerviranje morske ribe, ali koja su raspolagala s većim brojem tvorničkih podružnica. [22] Na teritoriju današnje hrvatske obale opstale su tek tri tvornice: tvornica „Sardina“ u Postirima na Braču, tvornica „Mardešić“ u Salima na Dugom otoku i tvornica „Mirna“ u Rovinju.

Iz navedenih povijesnih statistika je vidljivo da se iskazani brojevi tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana odnose na različite entitete država koje su se na tom teritoriju izmjenjivale tijekom 20. stoljeća. Osim toga, statistike o ukupnoj industrijskoj proizvodnji često su iskazane preko broja poduzeća za preradu i konzerviranje ribe, a ne preko konkretnog broja njihovih tvorničkih pogona, pa je u tom kontekstu bitno istaknuti da su se i poduzeća za preradu i konzerviranje ribe mijenjala. Ovaj rad uspostavlja vremenski i geografski okvir istraživanja uzimajući u obzir upravo te varijabilne povijesne parametre.

2.1.3. Vremensko-geografski kontekst

Oslanjajući se na ključne vremenske odrednice razvoja riblje industrije, ovo istraživanje obuhvaća stogodišnji period koji počinje 1880-ih, kada se pokreće izgradnja prvih tvornica sardina na istočnom Jadranu, a završava 1980-ih, kada industrija ribljih konzervi na obali jenjava uslijed ekonomske i političke krize. Ta se kriza u industriji ribljih konzervi manifestirala kroz izazove poput rastuće zaduženosti, inflacije i tehnološkog zaostajanja, da bi nakon tog desetljeća doživjela potpuni slom. 1990-ih i 2000-ih uslijedilo je masovno zatvaranje tvornica sardina potaknuto privatizacijskim procesima koji se odvijaju uslijed političke i ekonomske tranzicije koja je uslijedila nakon raspada socijalističke Jugoslavije.

[18] Evidencija za 1907. Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 160.

[19] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva.* 1953., 1.

[20] Evidencija za 1923. Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 160.

[21] Srdar, Srđan, *Morsko bogatstvo Jadrana i njegovo iskorišćavanje.* Prinosi proučavanju ribarstva i ribarskog prava. Zagreb, 1960., 25, 33.

[22] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Informacija o ekonomskom stanju i položaju ribarske privrede SR Hrvatske, Zagreb, 1977., 5.

U obuhvaćenom razdoblju od 1880. do 1980., današnja obala Republike Hrvatske prošla je kroz čak pet različitih državnih tvorevina. Do 1918. godine, njezin većinski dio nalazio se u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, nakon čega postaje dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevina Jugoslavija). Tijekom Drugog svjetskog rata, 1941. dio teritorija dolazi pod upravu Nezavisne Države Hrvatske (NDH), da bi 1945. obala postala dio Federativne Narodne Republike Jugoslavije (od 1964. Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije). Međutim, ni unutar navedenih političkih formacija, obalna regija nije bila politički jedinstvena u današnjim teritorijalnim granicama, pa su poslije Prvog svjetskog rata Istra, Rijeka, Zadar te otoci Lastovo i Palagruža bili anektirani Kraljevini Italiji (Rapalski ugovor, 1920.), da bi tijekom vladavine NDH, od 1941. do 1943., dijelovi Dalmacije koji su uključivali Split, Šibenik i okolne otoke bili prepušteni Italiji, dok su od 1943. do 1945. uglavnom dospjeli pod njemačku okupaciju.

Široko obuhvaćeni stogodišnji period industrije ribljih konzervi bio je stoga određen brojnim političkim promjenama, a koje su bile popraćene promjenama teritorijalnih granica, geopolitičkih odnosa i ekonomskih politika. Osim toga, tranzicije su bile popraćene i velikim ratnim razaranjima, pa su tako brojne tvornice materijalno stradale tijekom Prvog, a posebice tijekom Drugog svjetskog rata. Sve se to u konačnici odrazilo na tvornice sardina jer su se, poput promjena teritorijalnih granica, sa svakom političkom tranzicijom mijenjali i vlasnici tvornica sardina, osnivala nova poduzeća, a pojedinačni tvornički pogoni regrupirali unutar njihovih novih upravnih i organizacijskih struktura. Istovremeno su se redefinirale trgovačke mreže poduzeća – od nabave sirovina, preko organizacije rada do distribucije proizvoda – svaki put iznova se prilagođavajući geopolitičkim odnosima novonastalih država.

Uvažavanjem upravo takve kompleksne političke dinamike unutar koje se odvija povijesni razvoj industrije za preradu i konzerviranje ribe, ovaj rad se ciljano udaljava od kratkoročnih povijesnih epizoda i u vremenskom i u geografskom smislu. U vremenskom smislu istraživanje se oslanja na perspektivu „dugog trajanja“, odnosno *longue durée*, kako ju je artikulirao povjesničar Fernand Braudel. [23] Takav pristup podrazumijeva analizu sporih, dubinskih struktura – okolišnih, geografskih i ekonomskih – koje nadilaze trajanje pojedinačnih političkih formacija i oblikuju dugotrajne obrasce interakcije između društva i prirode. U tom smislu, kretanje ribe, sezonski karakter ulova i ekološki uvjeti Jadrana postaju

[23] Braudel, Fernand, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Zagreb: Antibarbarus, 1997. [1966.]

stabilniji analitički okvir od promjenjivih društvenih sustava. Osim toga, u promatranom suodnosu ljudi i ribe bitno je naglasiti da je biološka logika srdele društveno neovisna; srdela je divlja riba pa se njezine karakteristike ne mogu kontrolirati uzgojem, a njezino kretanje ograničiti političkim granicama i ekonomskim regulacijama. Polazeći upravo od te apolitičnosti ribe kao biološkog organizma, rad se ne veže uz odrednice pojedinog političkog perioda ili teritorijalnog entiteta već obuhvaća dugi stogodišnji period razvoja industrije.

Disertacija je i u geografskom smislu određena neutralnim terminom istočne obale Jadrana. Međutim, unutar takvog određenog vremensko-geografskog konteksta teško je pritom utvrditi točan ukupni broj tvornica sardina, a o čemu svjedoči i neusklađenost postojećih podataka koji variraju u rasponu od 30 od 60 tvornica ribljih konzervi. Objašnjenje za takvu neusklađenost može se pronaći u tome da su pojedina poduzeća za konzerviranje ribe često raspolagala s više proizvodnih pogona na različitim lokacijama, ali i činjenicom da su pojedini proizvodni pogoni tijekom vremena mijenjali vlasništvo. Utoliko se broj tvornica nekad izražavao brojem poduzeća, a nekad i ukupnim brojem poduzeća koji je bio promjenjiv jer tvornice nisu djelovale kontinuirano i istovremeno. Svaka tranzicija je izravno utjecala na njihovu upravnu i organizacijsku strukturu, pa se broj poduzeća i njihovih proizvodnih pogona kroz povijest značajno mijenjao. Razlozi tih dinamičnih promjena bili su slojeviti i mnogobrojni: od društveno-političkih, preko tehničko-tehnoloških i gospodarskih, do ekoloških, uslijed čega često dolazi do zatvaranja, restrukturiranja ili novog pokretanja proizvodnje ribljih konzervi. [24] U konačnici, ono što danas promatramo kao razvoj hrvatske industrije prerade i konzerviranja ribe u svojoj je povijesti bilo je neraskidivo povezano s tvornicama koje se danas nalaze u susjednim državama – Italiji, Sloveniji i Crnoj Gori. [25]

Budući da je ovo istraživanje arhitektonsko, odnosno primarno usmjereno na razumijevanje izgrađenog okoliša, ono evidentira konkretne materijalne ostatke tvorničke proizvodnje na konkretnim lokacijama na području Republike Hrvatske. Provedenim istraživanjem utemeljenim na arhivskom i terenskom radu, unutar obuhvaćenog perioda od 1880. do 1980., registrirano je 35 obalnih i otočnih naselja u kojima su djelovale tvornice sardina unutar današnjih teritorijalnih granica Hrvatske (Tablica 1.; Grafički prilaz 1.). Bitno je pri tome

[24] Jovanović, Jelena; Galić, Jelica; Mackelworth, Peter, „Odraz gašenja otočnih pogona za preradu ribe na depopulaciju hrvatskih otoka“ [The Impact of Closing Fish Processing Plants onto the Process of Depopulation of Croatian Islands]. *Naše more* 57, br. 3-4, 2010., 160.

[25] Naveći broj prvih tvornica sardina koje su osnovane u Dalmaciji krajem 19. stoljeća u sklopu poduzeća Carla Warhaneka djelovale su tek kao filijale tvornica sardina u Trstu i Izoli, dakle tvornica sardina koje se danas nalaze na teritoriju današnje Slovenije i Italije. S druge strane, poduzeće „Braća Mardešić“ iz Komiže s otoka Visa osnovalo je svoju tvorničku filijalu u ribarskom mjestu Muo na teritoriju današnje Crne Gore.

istaknuti da taj broj evidentira lokacije, odnosno naselja u kojima su djelovale tvornice sardina, a ne konkretni broj tvornica. Uostalom, često je u istom naselju tijekom povijesti istovremeno djelovalo više tvornica, pa je tako u Komiži na Visu prije Prvog svjetskog rata evidentirano čak sedam tvornica ribljih konzervi, a u Postirima na Braču prije Drugog svjetskog rata tri tvornice. Ta postavka ukazuje dakle da je konkretan broj tvornica zasigurno bio veći od 35 registriranih naselja.

Tablica 1. Popis naselja na teritoriju današnje hrvatske obale u kojima su djelovale tvornice sardina (1880.-1980.). Izradila Marija Barović, 2026.

Istra	
1.	Umag
2.	Poreč
3.	Rovinj
4.	Fažana
5.	Banjole (Pula)
6.	Ližnjan
Kvarner / Hrvatsko Primorje	
7.	Ika
8.	Rijeka
9.	Crikvenica
Sjeverni Jadran	
10.	Cres, Cres
11.	Unije
12.	Susak
13.	Mali Lošinj, Lošinj
14.	Silba, Silba
Dalmacija	
15.	Sali, Dugi otok
16.	Zadar
17.	Prvić Luka, Prvić
18.	Rogoznica
19.	Trogir
20.	Makarska
21.	Milna, Brač
22.	Bol, Brač
23.	Postira, Brač
24.	Vrboska, Hvar
25.	Jelsa, Hvar
26.	Sućuraj, Hvar
27.	Hvar, Hvar
28.	Komiža, Vis
29.	Vis, Vis
30.	Rukavac, Vis
31.	Vela Luka, Korčula
32.	Trpanj, Pelješac
33.	Uble, Lastovo
34.	Slano, Dubrovačko primorje
35.	Šipanska luka, Šipan

Grafički prikaz 1. Karta s naseljima u kojima su djelovale tvornice sardina na teritoriju današnje hrvatske obale od 1880. do 1980., uključujući i naselja u kojima su djelovale njima partnerske tvornice u susjednim zemljama. Izradila Marija Barović, 2026.

Tablica 2. Tvornice sardina na teritoriju današnje hrvatske obale analizirane prema lokacijama naselja i prikazane kroz povijesni tijek njihovog djelovanja (1880.-1980.). Izradila Marija Barović, 2026.

		do 1918.	**1918.-1941.**	**1945.**	**nakon 1945.**	**2025.**
Istra						
1.	**Rovinj**	Société Générale Française de Conserves Alimentaires	„Safica“		likvidirano / preneseni strojevi / napuštena	
			„Ampelea“	„Mirna“	„Mirna“	„Mirna“
2.	**Poreč**				„Školjka“ (1958.-1997.) / OOUR „Plava Laguna“ Poreč	građevina zapuštena, u derutnom stanju
3.	**Umag**	„Dragonja“ (1924.)		„Dragonja“ (1956.)		
4.	**Fažana**	Carl Warhanek	„Arrigoni“	preneseni strojevi	napuštena	srušena
5.	**Banjole (Pula)**		A. Parodi	„Istra“	pripojena tvornici „Mirna“	srušena; na lokaciji izgrađen novi hotel
6.	**Ližnjan**		I. Mazzola (1940.)	preneseni strojevi	napuštena	
Kvarner / Hrvatsko Primorje						
7.	**Ika**		Quarnero	„Ika“	„Ika“	građevina zapuštena, u derutnom stanju
8.	**Rijeka**	Prima conserve in Fiume / „Nekton“ (1914.)25F [26]			„Riba“ (1970-ih)	
9.	**Crikvenica**		Ribarska zadruga	Kotarsko poduzeće		
Sjeverni Jadran						
10.	**Cres, Cres**	Société Générale Française de Conserves Alimentaires (1893.)	„Ampelea“	pripojena tvornici „Kvarner“	„Plavica“ (1957.-1964.) / pripojena tvornici „Adria“ Zadar (1964.-1975.) / „Plavica“ – prvo u sklopu „Riba Rijeka“, pa potom „Brodokomerc“ (1975.-1995.)	neaktivna (od 1995.) / adaptirana u ugostiteljski objekt
11.	**Unije**		„Arrigoni“	„Kvarner“ (podružna tvornica)	preneseni strojevi / neaktivna (1965.)	

[26] Zabilježena je inicijativa Carla Warhaneka za pokretanjem prerade ribe i povrća u Rijeci, ali se s pogonom povezuje poduzeće „Prima fabrica conserve in Fiume“ [za produkciju konzervi sardina na francuski način] u vlasništvu tršćanskih kapitalista. Klein, *Povijest Rijeke*, 224.

		do 1918.	**1918.-1941.**	**1945.**	**nakon 1945.**	**2025.**
12.	**Susak**		Igino Mazzola / Konzerve Maruzzella	pripojena tvornici „Kvarner“	neaktivna (1964.) / građevina srušena (1982.) / izgrađena trgovina	
13.	**Mali Lošinj, Lošinj**	Carl Warhanek	„Arrigoni“	„Kvarner“	neaktivna (od 1974.)	napuštena i derutna
14.	**Silba, Silba**	Giovanni Degrassi (1908.-1923.)	napuštena	„Sardina“ d.d.		
		Klinker i Lauer [27]				
Dalmacija						
15.	**Sali, Dugi otok**	Klinker i Lauer	„Neptun“ d.d. Split	Pripojena tvornici „Mardešić“ – Zadar / neaktivna	„Adria“ / „Mardešić“	„Mardešić“
		Fabrique de conserves alimentaires „Petrić and Cie“	Fabrique de conserves alimentaires „Petrić and Cie“ [28]			
		Giovanni Degrassi [29]	Luigi Torregianni & Apelice Baligni			
16.	**Zadar**		Sapri	„Mardešić“	„Adria“ (1950.-2015.)	proglašen stečaj (2015.) / građevina zapuštena, u derutnom stanju
		I. Paško				
			J. Maburcio			
				Alfonso Banina (1946.)		
17.	**Prvić Luka, Prvić**				„Dalmacija“ / pridružena kombinatu „Kornat“ / adaptirana u odmaralište „Požega“	odmaralište „Požega“
18.	**Rogoznica**	Société Générale Française de Conserves Alimentaires	„JTAK“ / „Neptun“ d.d. Split	„Riba“ Šibenik	pridružena kombinatu Kornat, aktivna	građevina zapuštena, u derutnom stanju
19.	**Trogir**	„Frane Mardešić i drug“	napuštena			
			„Torba & Madirazza“	neaktivna	napuštena	napuštena

[27] Lakatoš, Joso, *Industrija Dalmacije.* Zagreb: Industrijska biblioteka „Jugoslavenskog Lloyda“, 1923., 52.

[28] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija III, Dopis društva iz 1927.

[29] Lakatoš, Joso, *Industrija Dalmacije.* Zagreb: Industrijska biblioteka „Jugoslavenskog Lloyda“, 1923., 52.

		do 1918.	1918.-1941.	1945.	nakon 1945.	2025.
			(1938.-1945.)			
			La Traurina, vl. Pirovani Gaetano [30]	neaktivna		
20.	**Makarska**	Carl Warhanek (1904.-1918.)	„Sardina“ d.d. (1921.-1929.)	napuštena		
21.	**Milna, Brač**	„Mardešić & Cie“ (1908.)	„Mardešić & Cie – Mignon“ / „Sardina“ d.d.	Jozo Bodlović / neaktivna	aktivna	
22.	**Bol, Brač**	„Franjo Mardešić i drug“ (1902.-1911.)	napuštena	nacionalizirano (1948.)		
23.	**Postira, Brač**	Carl Warhanek	„Sardina“ d.d.	Jozo Bodlović (1948.) / neaktivna	„Sardina“ (1954.)	„Sardina“
			„Nimfa“ d.s.o.j.	neaktivna / preneseni strojevi	napuštena	
			L. Casolini & I. Bižaca	neaktivna / 1948. nacionalizirana, preneseni strojevi	napuštena	
			Jakov Vlahović	neaktivna (od 1946.) / preneseni strojevi	napuštena	
24.	**Vrboska, Hvar**	Société Générale Française de Conserves Alimentaires	„JTAK“ / „Neptun“ d.d. Split	„Neptun“ d.d. / neaktivna	„Srdela“	napuštena i urušena
25.	**Jelsa, Hvar**	Carl Warhanek				
26.	**Sućuraj, Hvar**		L. Casolini & I. Bižaca	L. Casolini & I. Bižaca / neaktivna (1945.) / nacionalizirana (1948.)	„Sloboda“ (1953.-1971.)	neaktivna (od 2000-ih) / građevina zapuštena, u urušenom stanju
27.	**Hvar, Hvar**				„Skuša“	adaptirana u hotel „Galeb“
28.	**Komiža, Vis**	Société Générale Française de Conserves Alimentaires	„JTAK“ / „Neptun“ d.d. Split	„Neptun“ d.d. Split	„Neptun“	neaktivna (1993.) / stečaj i prodaja građevina i brodova (2003.) / likvidacija poduzeća (2007.) / urušena
		Carl Warhanek	G. Sanguinetti [31] / „Sardina“ d.d.	„Sardina“ d.d. / uništena u njemačkom bombardiranju / 1945. evidentirana kao neaktivna	pripojena tvornici „Neptun“	

[30] „La Traurina“, vlasnik Pirovano Gaetano / prima industria Dalmata pesci merinati e Affini Attivita industrijale del pesce conservao e salato, Trogir

[31] Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 160. Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, 1923., 52.

		do 1918.	1918.-1941.	1945.	nakon 1945.	2025.
			„Sagena“	„Sagena“ / aktivna	1948. nacionalizirana i pripojena tvornici „Neptun“	
		„Braća Mardešić“	„Braća Mardešić“	neaktivna	nacionalizirana / strojevi preneseni u tvornicu „Neptun“, zgrada napuštena	napuštena i derutna
		„Mardešić i komp.“ / „Mardešić & Cie“ (1907.)	„Mardešić & Cie – Mignon“	„Mardešić & Cie – Mignon“ / aktivna 1945.	nacionalizirana / strojevi preneseni u tvornicu „Neptun“, zgrada adaptirana u tvornicu ambalaže	improvizirano korištena za gospodarske aktivnosti
		Prva dalmatinska ribarska zadruga		neaktivna		
		Giovanni Degrassi (1903.-1923.)	Luigi Torregianni & Apelice Baligni			
		Klinker i Lauer				
		Bogdanović		neaktivna		
29.	**Vis, Vis**	Giovanni Degrassi	Luigi Torregianni & Apelice Baligni			
30.	**Rukavac, Vis**	„F. Mardešić i dr.“	napuštena			
31.	**Vela Luka, Korčula**	Carl Warhanek (1889.)	„Sardina“ d.d.	„Neptun“ d.d. Split	„Neptun“ / „Jadranka“ (1953.-1996.)	građevina tvornice napuštena i urušena; ispred nje uređen putnički terminal
32.	**Šipanska luka, Šipan**	Société Générale Française de Conserves Alimentaires	„JTAK“			građevina tvornice je srušena
33.	**Uble, Lastovo**		„Ampelea“	„Neptun“ d.d. Split	pripojeno tvornici „Jadranka“ - Vela Luka / „Sirena“ / tvornica srušena a uz njezinu lokaciju izgrađen hotel „Sirena“	građevina hotela „Sirena“ zapuštena i urušena
34.	**Trpanj**	Société Générale Française de Conserves Alimentaires (1895.) / Carl Warhanek (1898.)	„Sardina“ d.d. (1923.-1930-ih)	„Divna“ (1956.-1969.)	napuštena	djelomično srušena i adaptirana u ugostiteljski objekt
35.	**Slano**				„Primorka“ (1954.-1967.) / adaptirana u hotel „Admiral“ (1967.)	građevina tvornice srušena, na lokaciji izgrađen novi hotel „Admiral“

Temeljem ovog istraživanja detektirano je dakle 35 obalnih naselja koja su u jednom periodu svoje povijesti razvijala industrijsku djelatnost prerade i konzerviranja ribe. Kada se registrirani broj tvorničkih lokacija dovede u odnos s geografskim parametrima današnje hrvatske obale može se sagledati gustoća te djelatnosti. Naime, hrvatska obala se u današnjim teritorijalnim granicama prostire na dužini od 6,278 kilometara, uključujući i otoke, a obuhvaća oko 350 obalnih naselja. To znači da je od 350 naselja, njih 35 imalo tvornicu ribljih konzervi, iz čega slijedi da je čak svako deseto naselje na obali određeno tim slojem industrijskog razvoja. Takvi parametri ukazuju da su lokalni preduvjeti za otvaranje tvornica sardina bili povoljni i odgovarajući za samu industriju.

Osnovni cilj pokretanja tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana bila je prerada i konzerviranje isključivo svježe ribe, što je potom tu industrijsku djelatnost direktno vezalo za prirodne resurse i društvenu strukturu, odnosno ribarstvo i ribarske zajednice. Ako se tu osvrnemo na šire analize obalnog gospodarstva, vidljivo je da se kao potencijali regije navode upravo tri temeljna čimbenika: obala, more i čovjek. [32] Odnosno, iskazano u ekonomskim terminima, presudni su bili: povoljni maritimni položaj regije, more kao bogati izvor ribe i lokalno stanovništvo kao izvor vještih ribara, ali i jeftine radne snage. Shodno tome, ti će preduvjeti širenja ovog vida industrijske proizvodnje biti oslovljeni u idućim poglavljima.

2.1.4. Prirodni kontekst: obalni okoliš

Uz povoljne okolnosti na moru, razvoj industrije sardina bio je određen i uvjetima kopna, a oni su zapravo bili obilježeni brojnim ograničenjima. Sama regija istočne obale Jadrana ograničena je na uski pojas kopna definiran linijom mora s jedne strane i planinskim lancem s druge. Osim što je limitirala veličinu regije, barijera planinskog lanca povijesno je ovu regiju izolirala i od ostatka zemlje, a nepristupačna konfiguracija otežala međusobnu povezanost naselja kopnenom vezom. Cjelovita kopnena veza nije ni postojala sve do 1960-ih, kada se gradi Jadranska magistrala koja je prvi put povezala sva obalna naselja na obali. Kopnena barijera i izoliranost tako je okrenula obalno stanovništvo prema moru, gospodarski, ali i prostorno. To se, između ostalog, očituje i kroz konfiguraciju obalnih naselja koja su se točkasto rasporedila i pozicionirala u povoljnim zonama otoka i obale.

[32] Opisujući gospodarstvo regije, Defilippis navodi tri ključna resursa „prirodna sredina otoka, maritimni položaj (more koje ga okružuje) i čovjek". Defilippis, Josip, „O gospodarskom razvoju hrvatskih otoka". *Sociologija i prostor* 39, br. 1/4 (151/154), 2001., 84.

2.1.5. Društveni kontekst: ribarske zajednice i ženska radna snaga

Nepristupačna geografska konfiguracija obale se odrazila i na socijalnu sliku lokalnih zajednica. Naime, iako su predmetna naselja razvila urbanu strukturu i urbanu kulturu, njihovo stanovništvo bilo je većinski ruralnog karaktera. Ta opisna kategorija „ruralnog" je u ovom primjeru određena time da su otočna i obalna naselja počivala na primarnim djelatnostima; do sredine 20. stoljeća, čak je 70% stanovništva regije živjelo od poljoprivrede i ribarstva.

Po pitanju maritimnog sektora, lokane zajednice oslanjale su se na bogatstvo morskih resursa razvijajući brodogradnju, pomorstvo, ribarstvo i preradu ribe. Duga tradicija života i djelatnosti vezanih uz more formirala je pak populaciju koju karakterizira izdržljivost, iskustvo i vještina u pomorstvu i ribarstvu, a takve socijalne specifičnosti opisivane su kategorijom „otočnog čovjeka". [33] Iako se u širem maritimnom sektoru vještine ribarskih zajednica najčešće pripisuju ribarima, u domeni industrije ribljih konzervi ključnu ulogu imale su žene, koje su činile većinu njezine radne snage. Čak 80% radne snage u tvornicama sardina činile su žene (Sl. 5.). S druge strane, muškarci zaposleni u riboprerađivačkoj industriji bili su uglavnom vezani za kvalificiranije upravljačke pozicije u samoj proizvodnji i upravi.

Tema tvornica sardina tako nosi specifičnu rodnu dimenziju, a koja otkriva spoj iznimno teških uvjeta rada u tvornicama s lošom društvenom pozicijom žene. [34] Naime, rad u tvornici sardina je bio fizički iznimno neugodan i težak, sezonski i potplaćen, a time i lošije društveno rangiran. Slabi uvjeti industrije reflektiraju se nadalje i s nerazvijenošću regije, čije stanovništvo je bilo siromašno, nezaposleno i neobrazovano [35], pa je loša socijalna i ekonomska situacija regije išla u prilog tvornicama koje su već i malim plaćama i relativno

[33] Defilippis, „O gospodarskom razvoju hrvatskih otoka", 2001., 84.

[34] Povijest ženskog industrijskog rada je oralna povijest zabilježena zahvaljujući recentnim kulturnim i etnografskim istraživanjima koja bilježe sjećanja radnica. Temu radnica u tvornicama sardina obrađuju radovi: istraživački projekt „Mapiranje industrijske baštine na otoku Korčuli", koji su provele etnologinje Marija Borovičkić i Lea Vene; doktorska disertacija Tamare Nikolić Đerić „Intersekcijska analiza uloge i položaja rovinjskih industrijskih radnica u razdoblju 1872.-1970."; još neobranjeno doktorsko istraživanje Veronike Gamulin, o industriji prerade i konzerviranja ribe na otoku Hvaru; te pisani radovi poput: Borovičkić, Marija; Vene, Lea, „Intangible Industrial Heritage of Vela Luka: Oral Histories of Fabrika, Ambalaža and Greben". *Studia Ethnologica Croatica* 30, br. 1, 2018., 295-320.; Kosmos Iva; Solis, Inge, „Plavica. Tvornica za preradu ribe Cres". Katalog izložbe. Cres: Creski muzej; ZRC SAZU Institut za studije kulture i sjećanja, Ljubljana, 2023.; Petrović, Tanja, „Fish Canning Industry and the Rhythm of Social Life in the Northeastern Adriatic". *Narodna umjetnost* 57, br. 1, 2020., 43-44.

[35] Teško materijalno stanje obilježilo je i u međuratni period koji je uz to bio obilježen i gospodarskom krizom (1929.-1934.) te prirodnim nepogodama dugogodišnje suše, pa je socijalna slika dalmatinskog društva bila dodatno pritisnuta neimaštinom i glađu. Šitin, Tonči, „Nezaposlenost u Dalmaciji uoči i poslije velike gospodarske krize tridesetih godina 20. stoljeća". *Radovi. Razdio povijesnih znanosti* 34, no. 21. 2018. (1995.), 221-228.

lošim radnim uvjetima mogle zadobiti potrebnu radnu snagu. To se posebice odnosilo na žene, koje su u visokom postotku bile neobrazovane i ekonomski nesamostalne, što ih je činilo „idealnim“ kadrom za nisko plaćene poslove koje su nudile tvornice sardina, posebice u početku razvoja te industrijske djelatnosti. Niži status djelatnosti privlačio je tako žene najslabije situiranog sloja društva, a one su često stizale i iz udaljenih i ruralnih područja obalnog zaleđa. Često su to bile i žene koje su nastojale pobjeći od patrijarhalnog okruženja, poput rastavljenih žena, samohranih majki i neobrazovanih djevojaka. Nerijetko su u tvornicama sardina radile i maloljetne djevojke, što potvrđuje neadekvatne i neregulirane radne uvjete tadašnjeg industrijskog rada, posebice aktualnog do prve polovice 20. stoljeća.

S takvom rodnom i društvenom stratifikacijom poklopila se još jedna otegotna okolnost, a to je neugodni miris ribe. Radnice u tvornicama sardina često su se oslovljavale pogrdnim nazivima koji su se odnosili na miris.[36] Moguće je tako naići na različite termine ili lokalizme poput sardelina (*sardellina)* ili papalina, ovisno o ribi koja se lokalno prerađivala. Osim toga se koristio i termin „tabakina“ (*tabacchina)*, po prvim radnicama zaposlenim u industriji duhana u Rovinju, koje su također dobile naziv po mirisu tabaka.[37] Sve navedene okolnosti pospješile su tako stvaranje slike radnica u industriji ribe kao „žena niskog morala“. Uključivanje žena u najteže i najslabije plaćene poslove industrije konzervi pokazuje kako je karakter same proizvodnje ribljih konzervi postao kanal za reprodukciju zatečenih društvenih nejednakosti.[38]

2.1.6. Materijalni kontekst: infrastruktura obalne regije

Ako se industrija ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana na prijelazu stoljeća sagleda u širem kontekstu europske industrijalizacije, vidljivo je da je industrijalizacija primarno zahvatila velike i glavne gradove. Povezanost urbanizacije i industrijalizacije leži u tome da su ta dva procesa bila generirana istovjetnim čimbenicima, a to su prvenstveno koncentracija

[36] O tome svjedoče i pjesme poput one koja je posvećena radnicama tvornice sardina na Cresu: *Le mule dalla fabbrica / le se pretende belle / ma la spuzza de sardelle / che vizin no se pol star*… [Cure iz tvornice / Prave se ljepotice / Ali od smrada sardina / Blizu im ne možeš stat…]

[37] O radnim uvjetima, stereotipima i negativnim društvenim konotacijama u industriji ribljih konzervi saznajemo iz sjećanja bivših radnica riblje industrije. Nikolić Đerić, Tamara, „Intersekcijska analiza uloge i položaja rovinjskih industrijskih radnica u razdoblju 1872.-1970.“. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2019., 159-160.; Kosmos, Iva, “Smrdiš, ali barem si svoj gazda: sjećanja na tvornice ribljih konzervi Cresa i Lošinja”. *H-Alter*, 13.10.2019.

[38] Antropologinja Mary Douglas opisuje termin *dirt* [prljavština] kao “matter out of place”, sugerirajući time da prljavština nije samo objektivna kategorija patogena ili zagađivača, već i oznaka društvenog poretka, a time i njegovih granica. Ono što prelazi granice određenog poretka je tako klasificirano prljavštinom, nečistoćom ili neugodnim mirisom, a čime se potvrđuje valjanost, prirodnost i čistoća onoga što je izvan te kategorije. Douglas, Mary, *Purity and Danger. An Analisis of Concepts of Pollution and Taboo*, New York: Routledge, 1966.

radne snage, razvijenost transportne infrastrukture i pristup sirovinama. Pri tome je za sami industrijski razvoj bila ključna upravo željeznička infrastruktura, dok je za uspostavljanje industrijskog sektora proizvodnje ribljih konzervi posebno važna bila električna energija. Naime, drugi tehnološki izum koji je odredio industriju ribljih konzervi, uz sam izum konzerve, bio je umjetni led u blokovima koji je vodio drugom ključnom izumu hladnjače 1873. [39]

U konkretnom kontekstu istočne obale Jadrana, željeznička infrastruktura bila je ograničenog dometa. Izgradnja željeznice odvijala se za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, kada je istočna obala Jadrana bila tek njezin periferni dio, pa je i željeznica bila planirana i izvedena interesno, spajajući centre monarhije sa sjevernim Jadranom (Sl. 6.). Izgrađena željeznička trasa koja je iz Beča kao centra Monarhije išla do sjevernog Jadrana utjelovila je tako interesnu logiku austrijskih i ugarskih kapitalističkih snaga koje su nastojale uspostaviti najkraći izlaz na more, dok je ostali dio obale ostao izoliran, a posebice njezin južni dio. [40] Unatoč prometnoj politici domaćih krugova koja se zalagala za povezivanje Dalmacije sa sjeverom Hrvatske, ta veza nije bila realizirana za do 1918. [41] U Dalmaciji su postojale tek segmentne dionice koje su spajale veće gradove sa zaleđem, kao što je to bio slučaj sa Splitom ili Dubrovnikom, ali su njihove transportne mogućnosti bile ograničene. [42]

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada su se u brojnim malim obalnim naseljima na istočnoj obali Jadrana počeli otvarati pogoni za preradu i konzerviranje ribe, nije bila uspostavljena ni električna mreža za potrebe industrije. Iako se prve elektrane u regiji pojavljuju na prijelazu stoljeća, navodi se da su one bile eksperimentalnog karaktera – proizvodnja električne energije je bila skupa i nekvalitetna, a uslijed nepovoljnih političkih, ekonomskih i ratnih okolnosti često se suočavala s manjkom sirovine i materijalnim

[39] Melem Hajdarović; Vidaček, „Riba“, 2022., 673.

[40] Karaman, Igor, *Jadranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1992., 124-125, 155-160.

[41] Ibid, 155-157.

[42] Prve željezničke trase u regiji izgrađene su 1870-ih, kada su rudnici ugljena u okolici Drniša povezani sa Šibenikom i Splitom. Godine 1891. izgrađena je uskotračna pruga od Sarajeva do Metkovića, a 1901. od Dubrovnika do Zelenike, što je uspostavilo vezu mora sa zaleđem Bosne i Hercegovine. Tek je 1925., u Kraljevini SHS, Dalmacija povezana sa Zagrebom koridorom Ličke pruge. Ako se sagleda cijela regija, vidljivo je da je željeznica postojala samo na sjevernom Jadranu, gdje je opći industrijski razvoj i postigao svoje najveće mjerilo. Ako u kontekstu takve infrastrukturne opremljenosti regije uzmemo za primjer Dubrovnik, vidljivo je da tamo jest postojala određena transportna (cestovna i željeznička) infrastruktura, ali ne u smislu moderne ceste i širokopojasne željeznice. Umjesto toga su postojale loše makadamske ceste i uskopojasne tračnice. Isto je bilo i po pitanju električne mreže. Struja jest bila dovedena do Dubrovnika krajem 19. stoljeća, ali – osim pojedinačnih objekata koje je opskrbljivala – nije bila efikasna jer je sama proizvodnja bila „skupa i nekvalitetna“. Benić Penava, Marija, „Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 52, br. 2, 2014., 562.

štetama.[43] Osim toga, prve elektrane vežu se uz postavljanje javne rasvjete, što također potvrđuje da se ta infrastruktura koristila izvan industrijskih ili manufakturnih pogona. Od naselja u kojima su djelovale tvornice sardina, električne centrale evidentirane su u Hvaru, Komiži, Visu, Milni na Braču i Trogiru.[44] Unatoč njihovoj izgradnji, elektrane su bilježile nepouzdanost u isporuci uslijed slabe tehnološke opremljenosti, o čemu svjedoče izvještaji o električnim centralama u regiji iz 1945.[45]

Iako je tehnologija hladnjača bila dostupna već od 1873., ona na hrvatskoj obali nije bila u primjeni. Zbog nestabilne i ograničene električne mreže, tvornice leda koje su bile sagrađene prije Prvog svjetskog rata nisu postigle stabilnost ni isplativost djelovanja. Tako se, primjerice, navodi da tvornica leda u Zadru nije imala kontinuitet djelovanja jer je je generator tvornice bio preopterećen pa tvornica nije mogla paralelno proizvoditi led i pokretati mehaničku radionicu.[46] Tvornica leda u Hvaru puštena je u pogon u sklopu hvarske elektrane, ali nije bilježila djelovanje zbog pomanjkanja pogonskih materijala.[47] Tvornica leda u Komiži također nije bila upotrebljiva jer je električna centrala u Komiži djelovala samo 4 sata na dan, pa se razmatralo spajanje hladnjače na dizel motor.[48] Aktivnost Tvornice leda Komolac u Dubrovniku zabilježena je 1945., ali uz nedostatak amonijaka, pa je radila samo u kapacitetu koji je bio potreban za održavanje primarne infrastrukture poput bolnice.[49]

Bez adekvatne prometne i energetske infrastrukture, industrija u regiji nije se mogla adekvatno razvijati. Generalne okolnosti obalne industrijalizacije na prijelazu stoljeća opisane su stoga: „teškim lokalnim materijalnim prilikama“, „slabom tehničkom opremljenosti pogona“, „teškoćama u nabavi sirovina“ i „visokim troškovima prijevoza“.[50] Navedena

[43] Prva hrvatska javna hidroelektrana „Jaruga“ otvorena je 1895. na Skradinskom buku na Krki, čime je Šibenik dobio struju za opskrbu javne rasvjete te industrijskih i manufakturnih pogona. Benić Penava, „Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata“, 2014., 550-551.

[44] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Podaci o industrijskim poduzećima. 2.12.1945., 3.

[45] Tako, primjerice, električna centrala u Zadru nije mogla pokrivati sve potrebe industrije, zbog čega je dolazilo do redukcije njezinog rada. Električna centrala u Milni na Braču bilježila je djelovanje 1945., ali sa slabim rezultatom, jer je motor bio u slabom stanju te nije mogao podnijeti veće opterećenje. Električna poduzeća u Hvaru i Starigradu 1946. bilježe svoju aktivnost po pitanju pogona za rasvjetu te održavanje gradske i električne mreže, ali uz probleme u mreži. HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, sign. 464/46, 31.1.1946., 6-7.

[46] Osim toga, pogon je 1945., nakon 40 godina djelovanja, dotrajao, pa je tvornica nabavila novi elektromotor za trofaznu struju. Međutim, uz sva ulaganja, proizvodnja leda zapravo nije bila rentabilna, čak ni u ljetnoj sezoni kada su ribari kupovali led. HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, 30.11.1945.

[47] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Podaci o industrijskim poduzećima, 1945.

[48] Ibid.

[49] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, Dubrovnik 28.1.1946.

[50] Benić Penava, „Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata“, 2014., 562.; Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 34-38.

materijalna ograničenja limitirala su industriju istočne obale Jadrana pa je ona u drugoj polovici 19. stoljeća po svom opsegu, značaju, broju radnika, tehničkoj opremi i veličini produkcije odgovarala manufakturnoj proizvodnji.[51] Prijelomna točka infrastrukturnog razvoja obale događala se stoga nakon Drugog svjetskog rata, kada u regiji dolazi do uspostave transportne i elektroenergetske infrastrukture, implementacije tehničkih inovacija i generalnog zamaha gradnje.

Opisano stanje infrastrukture regije odrazilo se tako na uspostavu, ali i razvojni tijek industrije na obali koja je najvećim dijelom koncentrirana upravo u sjevernom Jadranu, posebice u riječkom zaljevu, koji je predstavljao snažno transportno središte generalnog industrijskog razvoja. Specifični vidovi industrije koji su se pojavili na obali, poput cementne, petrokemijske, tekstilne i brodograđevne industrije, bili su tako dominantno vezani uz veća urbana središta poput Rijeke i Splita.

Opisana logika općenitog industrijskog razvoja, koja je koncentrirala tvornice u veće lučke gradove i transportna središta, nije međutim odgovarala i industriji ribljih konzervi. Izrađena karta s lokacijama tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana ukazuje da su se tvornice sardina krajem 19. i početkom 20. stoljeća gradile baš u malim otočnim i obalnim naseljima izoliranim od glavnih prometnih i gospodarskih tokova. Većina predmetnih naselja je u trenutku podizanja prvih tvornica imala populaciju od tek nekoliko stotina do nekoliko tisuća stanovnika, dok su veći gradovi od par desetaka tisuća stanovnika bili tek iznimke. Broj stanovnika se mijenjao tijekom 20. stoljeća, ali rast stanovnika na razini regije nikad nije bio drastičan, osim nekoliko većih obalnih gradova poput Splita i Rijeke.

2.1.7. Koncepcijski okvir i struktura istraživanja

Kada se tvornice sardina locirane na današnjoj hrvatskoj obali sagledaju kroz određeni stogodišnji period, dobiva se uvid u intenzivnu dinamiku promjena poduzeća za preradu i konzerviranje ribe (Tablica 2.). Kroz takva upravna i proizvodna restrukturiranja industrije ribljih konzervi mijenjao se i širi društveno-prostorni kontekst naselja u kojima su one djelovale. Ono što je, međutim, kroz te društvene promjene ostajalo konstantno jesu same građevine tvornica sardina.

[51] Karaman, *Jadranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, 1992., 125.

Nakon izgradnji prvih tvornica, infrastruktura tvornica sardina postala je trajna prostorna odrednica i materijalna realnost pojedinih ribarskih naselja. I dalje, ako se popis tvornica u tablici translatira na mapu regije, onda je u prostornom smislu moguće te iste lokacije promatrati kao fiksne točke u prostoru oko kojih se sa svakom političkom tranzicijom uspostavljaju različite nove nematerijalne mreže odnosa.

Ovaj rad mapira sve lokacije tvornica sardina na mapi regije stvarajući tako podlogu za provedbu analize prve istraživačke cjeline prezentirane pod nazivom „Arhitektonska povijest industrije ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana 1880.-1980.“. Ta cjelina tumači regionalnu mapu tvornica sardina kroz četiri odvojene tematike i to prema redoslijedu: Biološko-tehnološka uvjetovanost prostornog razvoja industrije ribljih konzervi, Političko-ekonomske konfiguracije oko tvornica ribljih konzervi, Strukovna regulacija industrijalizacije ribljih konzervi i Jadranski imaginariji i koncepcije zaštite okoliša. Svaki navedeni sloj čitanja je tako tematski specifičan, ali istovremeno predstavlja nerazdvojivi dio iste cjeline, u smislu da niti jedan razvojni smjer nije nastao bez suodnosa s onim drugima. Međutim, svaki razvojni smjer je odvojen za potrebe ove analize, i to iz dva razloga.

Odvajanje povijesti ribljih konzervi na četiri zasebne teme omogućuje jasnije praćenje kako se pojedina prostorna problematika razvijala i mijenjala unutar svoje razvojne linije. Te promjene mogu se detektirati upravo zahvaljujući širokom vremenskom periodu istraživanja unutar kojeg su se te promjene mogle realizirati. Osim toga, u kontekstu intenzivnih političkih dinamika koje su odredile povijest regije, promjene se mogu pratiti već na razini političkih tranzicija. Pored političkih promjena, promjene vrijednosnih paradigmi puno su tromije jer, za razliku od promjena koje se odvijaju uspostavom nove političke vlasti, vrijednosne promjene zahtijevaju spremnost društva da ih prihvati. Tako je na razini ovdje promatranog stogodišnjeg perioda povijesti regije detektirana tek jedna takva paradigmatska promjena, a za čiju vremensku razdjelnicu je uzeta 1945. godina.

Četiri različite teme koje su u ovoj cjelini analizirane kroz stogodišnji period tako su podijeljene 1945. godinom na dvije razvojne faze koje su određene različitim praksama i vrijednosnim odrednicama. Prvi dio ove cjeline, nazvan „Biološko-tehnološka uvjetovanost prostornog razvoja“, shodno tome je podijeljen na prvu fazu do 1945. u kojoj se analizira biološki aspekt te na drugu fazu koja prati tehnološki aspekt proizvodnje ribljih konzervi, pa i poglavlja nose te nazive: prva „biološka“ faza industrije ribljih konzervi i druga, nakon 1945., „tehnološka“ faza industrije ribljih konzervi. Drugi tematski dio cjeline nazvan „Političko-ekonomske konfiguracije oko tvornica ribljih konzervi“, također je podijeljen godinom 1945.,

gdje je prvi dio povijesnog razvoja sagledavan kroz logiku kapitalističke ekonomije, a drugi dio kroz logiku socijalističke ekonomije razvoja prostora. Treći tematski dio cjeline pod nazivom „Strukovna regulacija industrijalizacije ribljih konzervi“ istom je vremenskom odrednicom podijeljen na prvu fazu neregulirane gradnje tvornica sardina te na drugu fazu planske industrijalizacije ribljih konzervi. I na kraju, četvrti tematski dio analize nazvan „Jadranski imaginariji i koncepcije zaštite okoliša“ sagledava reprezentaciju tvornica sardina na obali, koja je u prvoj fazi, do 1945., određena vizijom industrijskog razvoja obale, a u onoj drugoj uvjetovana vizijom turizma. Obuhvaćeni stogodišnji period je u tom smislu dovoljno dug za detekciju navedenih promjena, a potom i za njihovu analizu i evaluaciju u njihovom specifičnom povijesnom, vremenskom i geografskom kontekstu.

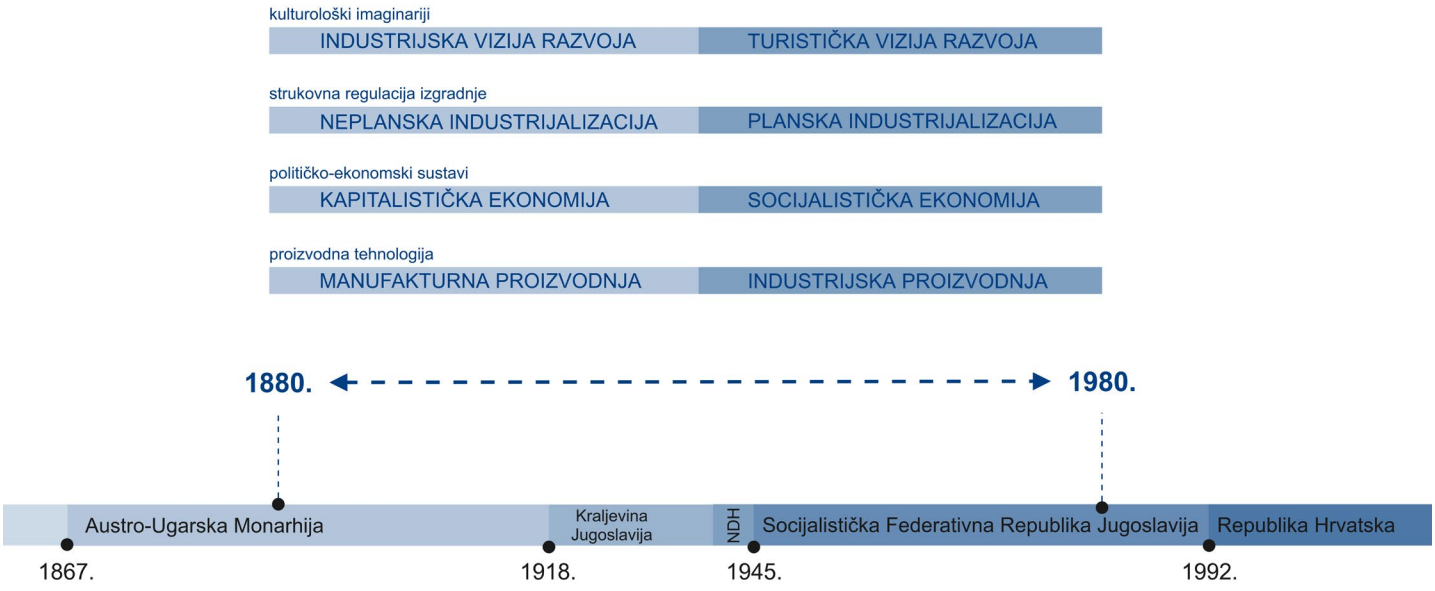

Grafički prikaz 2. Prikaz stogodišnjeg razdoblja istraživanja povijesti tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana, s paradigmatskim promjenama detektiranim unutar četiri tematska područja: proizvodne tehnologije, političko-ekonomskih sustava, strukovne regulacije izgradnje i kulturoloških imaginarija. Izradila Marija Barović, 2026.

Iz uvodno prezentirane tablice i regionalne mape s lokacijama tvornica sardina postaje jasno da se industrija ribljih konzervi bitno razlikovala od obrasca europske industrijalizacije 19. i 20. stoljeća, i to već samom svojom lokacijom u malim obalnim naseljima duž hrvatske obale. Takva razlika detektirana na početku ovog istraživanja otvara tako pitanja: zašto su se tvornice ribljih konzervi gradile upravo u manjim i udaljenim otočnim i obalnim naseljima i

njihovim malim ribarskim zajednicama? Zašto tijekom snažne uspostave te industrijske grane mali gradovi nisu postajali veliki gradovi? I naposljetku, slijedom navedenog, postavlja se ključno pitanje: može li se iz logike povijesnog razvoja industrije ribljih konzervi na hrvatskoj obali Jadrana izlučiti neka potencijalno instruktivna prostorna, društvena i koncepcijska specifičnost?

2.2. BIOLOŠKO-TEHNOLOŠKA UVJETOVANOST PROSTORNOG RAZVOJA INDUSTRIJE RIBLJIH KONZERVI (1880.-1980.)

Analiza prostornog razvoja riblje industrije kroz biološki aspekt ribe (do 1945.) i tehnološki aspekt proizvodnje (od 1945.)

Uvidom u infrastrukturne i tehnološke potkapacitiranosti obalne regije u prvoj polovici 20. stoljeća, vidljivo je da je početna faza razvoja industrije ribljih konzervi bila nespojiva s onom kasnijom. Ključne inovacije koje su označile sam početak europske industrijske proizvodnje ribljih konzervi u 19. stoljeću nisu bile u punoj primjeni u tvornicama sardina na istočnom Jadranu sve do sredine 20. stoljeća. Naime, iako se tvornice sardina grade pod oznakom industrijske proizvodnje, njihova djelatnost prije Drugog svjetskog rata bila je zapravo svedena na obrtničku formu proizvodnje. Evaluacija stanja riblje industrije izrađena 1951. pokazuje da je brojnim tvornicama u prvoj polovici 20. stoljeća nedostajala osnovna mehanizacija, poput parnih kotlova i autoklava za sterilizaciju konzervi pod pritiskom, čime je utvrđeno da se njezina industrijska proizvodnja ne može nazvati mehaniziranom. [52] Osnovna mehanizacija, poput stroja za zatvaranje metalnih kutija, jest postojala, ali je bila svedena na manualni rad. Isto tako, rashladna tehnologija u vidu hladnjača također nije bila implementirana, jer regija nije bila opskrbljena električnom energijom za potrebe industrije. Bitna promjena u tom smislu događa se s ulaganjima u infrastrukturnu opremljenost obalne regije u drugoj polovici 20. stoljeća. Željeznica i dalje nije bila prisutna, ali je tada uspostavljena cjelovita elektroenergetska mreža i izgrađena obalna cesta, a što je industriji ribe donijelo značajne novine u primjeni tehnologije, mjerilu proizvodnje ili prostornim uvjetima.

Bez tehnološke i ljudske (stručne) kontrole u sektoru riblje industrije, čimbenici poput dostupnosti, količine i svojstava ribe nisu mogli biti kontrolirani. Ako se pri tome uzme u obzir da se tvornice sardina krajem 19. i početkom 20. stoljeća na istočnoj obali Jadrana izgrađene isključivo s ciljem konzerviranja lokalne i svježe ulovljene ribe [53], onda je jasno da su novoizgrađene tvornice bile direktno vezane uz ribarstvo, odnosno, preko njega na samu ribu, u smislu slijeđenja njenog biološkog ritma. Slijedom toga, može se zaključiti da je proizvodnja steriliziranih ribljih konzervi iz svježe ribe bila podređena logici ribe kao organske sirovine, što usmjerava ovo istraživanje, prvo i osnovno, prema razmatranju kako su

[52] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., dodatak.

[53] Ibid, 8.

biološka svojstva ribe utjecala na izgradnju prostorne infrastrukture riblje industrije. Neke od tih svojstava obuhvaćaju obrasce ponašanja, staništa, migracije i kvarljivost ribe.

S obzirom da se ovo istraživanje fokusira na odnos arhitekture i okoliša, upravo će se ovaj faktor infrastrukturne razvijenosti i tehnologije uzeti kao osnova za razgraničenje i definiranje dviju različitih faza riboprerađivačke industrije, i to u smislu kako se ona odnosila prema okolišu: dakle, početne „biološke faze“, u kojoj je naglašena povezanost izgrađenog okoliša i same logike ribe, te kasnije „tehnološke faze“, u kojoj značajnu ulogu u oblikovanju industrije preuzima tehnološka dimenzija.

2.2.1. Prva faza industrije ribljih konzervi (1880.-1945.) – „biološka faza“

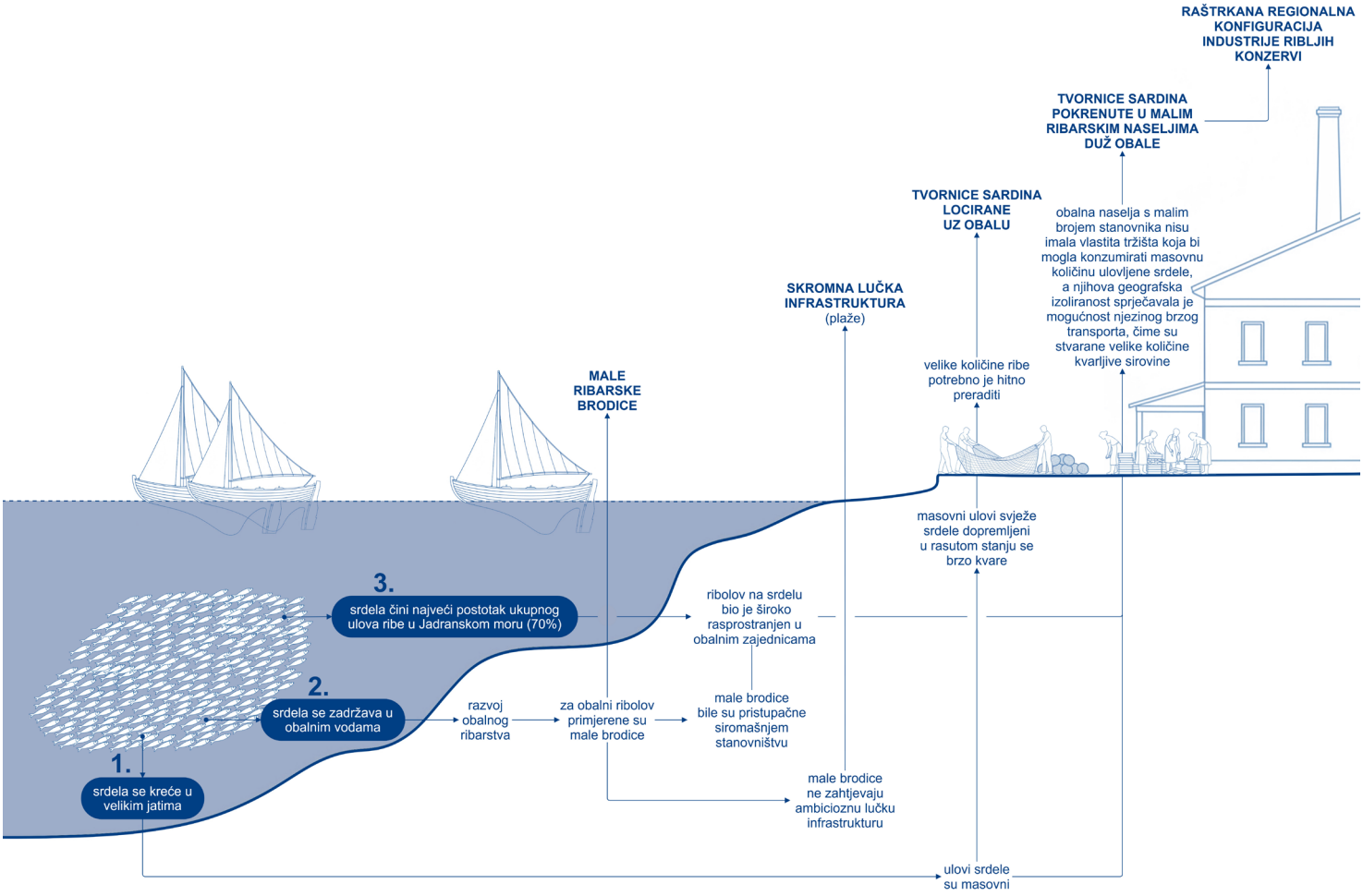

Grafički prikaz 3. Ideogram razvoja industrije ribljih konzervi u prvoj „biološkoj fazi“ (1880.-1945.). Izradila Marija Barović, 2026.

2.2.1.1. Zašto baš (tvornice) sardina?

Tvornice sardina spadaju u prehrambenu industriju – gospodarsku djelatnost „koja s pomoću suvremenih tehnika i procesa prerađuje prehrambene sirovine biljnog ili životinjskog podrijetla u različite poluproizvode, nusproizvode ili gotove proizvode“. [54] Ova definicija upućuje da industrija konzervi polazi od živog organizma, a to je u ovom slučaju riba. No istovremeno, definicija ribu svodi na razinu „sirovine“, odnosno na razinu pasivnog objekta ljudske eksploatacije. Takvom formulacijom se u nekoj mjeri zanemaruju biološka svojstva organizma, logika njegova ponašanja, okolišni odnosi i prostorni zahtjevi, pa već sama formulacija djelatnosti odražava duboko ukorijenjen antropocentrični pogled. Takva redukcija, međutim, nije samo jezična, već i materijalna i prostorna.

Ako se razmotri logika već same rane prerade i proizvodnje ribljih konzervi, vidljivo je da riba tu nije tek apstraktna sirovina životinjskog podrijetla, već živi organizam čije karakteristike uvelike oblikuju ljudsku maritimnu djelatnost, a time i prostorni okvir u kojem se ta djelatnost odvija. Uostalom, tehnologija konzerviranja razvila se kroz proces konzerviranja specifične riblje vrste – srdele [*Sardina pilchardus*], i to upravo zahvaljujući njezinim biološkim svojstvima. [55]

Prva određujuća značajka koja je srdelu učinila pogodnom za industrijsku proizvodnju jesu njezini bogati prirodni resursi i kapaciteti. Iako se Jadransko more povezuje s čak 430 ribljih vrsta i podvrsta, oko 90% ukupnog morskog ulova čini plava riba, a od toga 75% otpada upravo na srdelu. [56] Kao jedna od najzastupljenijih vrsta plave ribe u Jadranskom moru, srdela je osiguravala izdašnu količinu sirovine, a što je bio preduvjet za pokretanje masovne proizvodnje koju iziskuje industrija.

Osim bogate zastupljenosti srdele, u obalnoj je regiji postojala rasprostranjena praksa njezine ekstrakcije, odnosno socijalni kapacitet koji je ležao u lokalnoj zajednici. Dominantni lokalni ribolov na srdelu može se vezati uz drugu biološku okolnost srdele, a ta je da su staništa jata srdele bila zastupljena već pri obalnim zonama Jadranskog mora, što je omogućilo ribolov jednostavnim plovnim sredstvima i tradicionalnim metodama lova. Osim toga, srdela se

[54] Herceg, Zoran; Lelas, Vesna, „Prehrambena industrija“, 627. U: Hrvatska tehnička enciklopedija 2, (ur.) Zdenko Jecić, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022.

[55] Poljević, Branka, „Srdela Jadranskog mora“. *Agronomski glasnik* 5, br. 6, 1955., 325.

[56] Brojčani pokazatelji ulova sitne plave ribe u periodu nakon 1962. godine pokazuju da je srdela najviše zastupljena u ukupnom godišnjem ulovu ribe te da je njezin ulov stalno rastao. Tako je, na primjer, 1983. udio lovine srdele iznosio 75,2%, a sve plave ribe 86,5%. Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 96-97. Sličnu statistiku potvrđuje i: Melem Hajdarović; Vidaček, „Riba“, 2022., 673.

okuplja u velikim ribljim jatima što je osiguravalo učinkovit ribolov s velikim prinosima. Takva pristupačnost bogatih ribolovnih zona uz pomoć jednostavnih ribarskih alata stvorila je regionalnu rasprostranjenost lova na srdelu, što je značilo da je srdela bila u širokoj ponudi te da se s njom trgovalo na veliko. [57] Za tvornice sardina koje se počinju graditi s otkrićem nove tehnologije konzerviranja to je značilo da se ribu moglo otkupljivati diljem regije direktno od lokalnih ribara, te tako osigurati stabilnu sirovinsku bazu za svoju proizvodnju.

I zadnje, najvažnija karakteristika srdele, ključna upravo za proces konzerviranja, jest njezin visoki udio masnoće koji joj osigurava bogat i dugotrajan okus. Zbog te biološke karakteristike, srdela se već povijesno prerađivala i čuvala tradicionalnim tehnikama poput soljenja, dok početkom 19. stoljeća započinje njezino industrijsko konzerviranje. Iako se industrija konzerviranja proširila i na druge vrste plave ribe, poput inćuna, skuše i lokarde, srdela je bila optimalne veličine, u smislu da nije zahtijevala filetiranje ili veliku ručnu obradu. Srdela je tako predvodila industriju ribljih konzervi upravo zahvaljujući svom izobilju, dostupnosti i podobnosti za preradu, utjelovljujući simbol početka industrije konzerviranja, ali i njegov početni prostorni razvoj. Osiguravajući uvjete za industrijsku obradu, ta vrsta plave ribe pokrenula je gradnju prostorne infrastrukture usmjerene na njezino iskorištavanje.

Sva opisana svojstva osigurala su srdeli naziv „industrijska riba“. Dodani pridjev primarno označava prikladnost ribe za tehnološku obradu, ali i sugerira dobivanje novog značenja. Naime, svježa srdela je sezonska i lako kvarljiva namirnica koja je bila raspoloživa iznenadno i u velikim količinama zbog čega se jeftino prodavala, a u nemogućnosti tržišnog plasmana često je i masovno propadala. S industrijom ribljih konzervi, međutim, ti čimbenici se mijenjaju; srdeli se konzerviranjem produljio vijek trajanja, pojednostavio se transport i omogućio praktičan oblik konzumacije. Disparitet u vrijednosti između sirove i konzervirane ribe najbolje se vidi kroz cjenovne kategorije; tako u ukupnoj vrijednosti konzerve sardina na samu sardinu kao sirovinu otpada tek 10-12% vrijednosti, dok najveći dio otpada na ambalažu (30-34%) i ulje (14-19%). Drugim riječima, sirovina koja je pokretala riblju industriju zapravo je imala najmanju tržišnu vrijednost, a koje se povećala kroz formu riblje konzerve. Ova transformacija se odrazila i u samoj terminologiji i nomenklaturi, pa se tako „srdela“ koristi kao naziv za svježu ribu, a „sardina“ kao naziv za industrijski prerađeni proizvod. [58]

[57] „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 9.

[58] Srdela ili srđela je naziv same ribe, dok se termin sardina upotrebljava za njezin industrijski prerađeni oblik. Poljević, „Srdela Jadranskog mora“, 1955., 325.

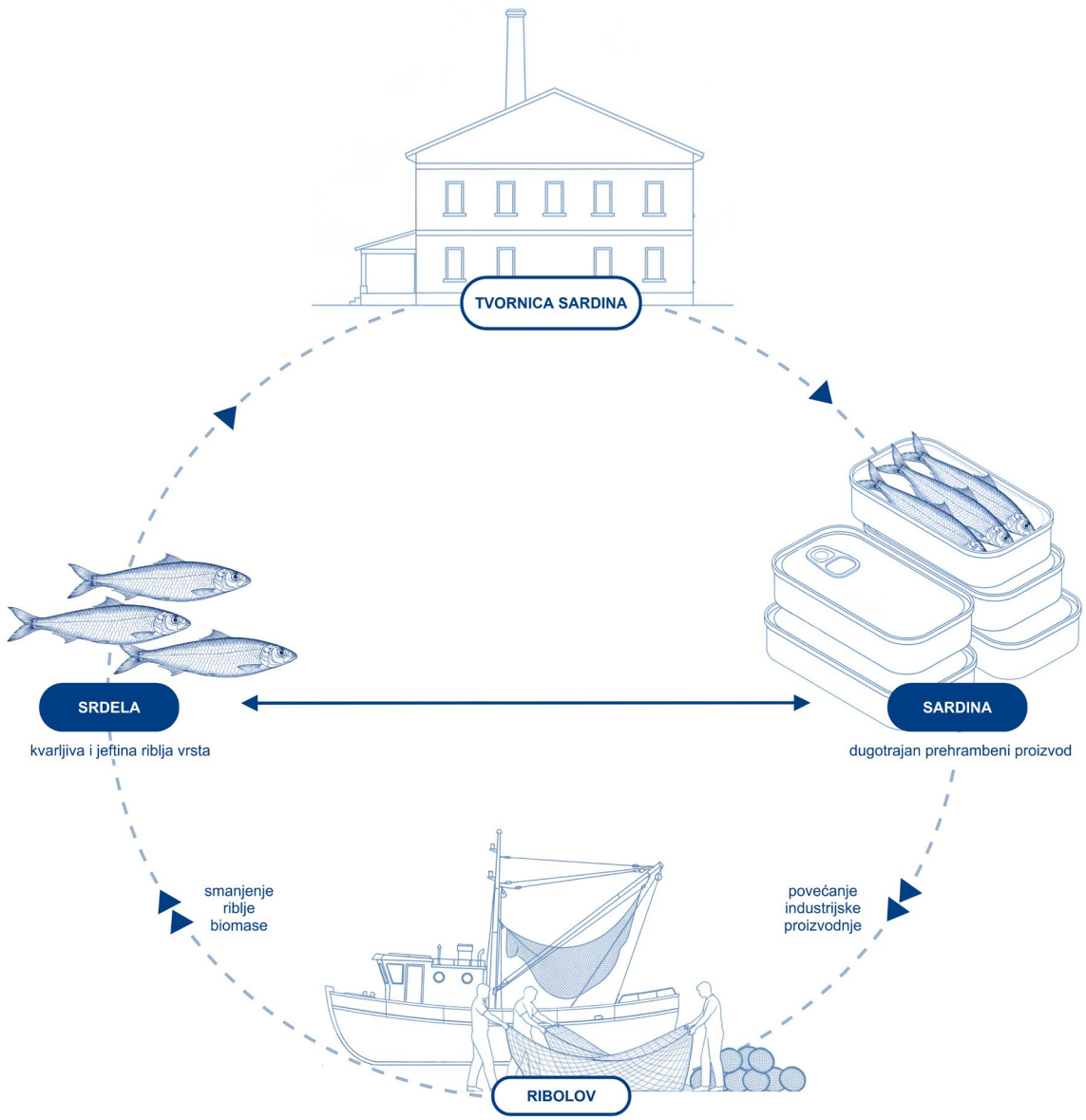

Grafički prikaz 4. Ideogram reverzibilnog odnosa između prirodnog resursa (srdele) i industrijskog proizvoda (sardine). Tvornice sardina pretvaraju kvarljivu i jeftinu riblju vrstu u dugotrajan i vrijedan prehrambeni proizvod modernog društva. Ta proizvodnja istovremeno povećava ribolovno opterećenje, što smanjuje riblju biomasu i stvara povratnu petlju koja utječe na dostupnost polaznog resursa. Izradila Marija Barović, 2026.

Riblja konzerva dala je stoga srdeli novu tržišnu vrijednost: od lokalne, često bezvrijedne ribe, do proizvoda koji postaje atraktivna i široko dostupna namirnica modernog društva. Kroz industriju ribljih konzervi, srdela tako nadilazi tek svoju nutritivnu vrijednost i dobiva ključnu ulogu u oblikovanju lokalne ekonomije, globalne trgovine, kulturnih značenja i prostornog razvoja. Ta nova značenja i vrijednosti dobivena su upravo posredovanjem tvornica sardina.

Izgradnja tvornica sardina ovdje će tako biti analizirana upravo kroz relaciju s karakteristikama ribe, i to na četiri različite razine: prvo će se dovesti u odnos osnovna biologija plave ribe s anti-urbanim karakterom industrije ribljih konzervi; zatim će se povezati kvarljivost ribe s obalnom lokacijom tvorničkih građevina; nakon čega će biti prikazana veza između staništa plave ribe i skromne lučke infrastrukture; i konačno, prikazat će se kako je migracija srdele višestruko odredila sezonski karakter riblje industrije.

2.2.1.2. Biologija plave ribe i anti-urbani karakter industrije ribljih konzervi

Glavno područje lova plave ribe je vanjski pojas uz obalu i otoke, a najbogatije zone detektirane su duž zapadne Istre, kvarnerskih otoka i Dalmacije. [59] Na regionalnoj mapi s prikazom lokacija tvornica sardina vidljivo je da se uz navedene morske ribolovne zone koncentrirala i industrija ribljih konzervi, što upućuje da su konkretne lokacije tvornica reflektirale dostupnost riblje sirovine. Ako se pritom ta koncentracija tvornica sardina sagleda i kroz sam karakter naselja u kojima se tvornice pojavljuju, vidljivo je da se tu radi o malim ribarskim naseljima, a upravo je tu karakteristiku moguće objasniti kroz aspekt ribe.

Srdela je mala riba koja se kreće u velikim ribljim jatima, uglavnom uz vanjski obalni pojas. Uz njezinu bogatu zastupljenost u obalnoj regiji, brojnost srdele osiguravala je i učinkovit ribolov s velikim prinosima. Veliki prinosi dolazili su, međutim, uz sve izazove iznenadnog pritiska ulova, a koji je bio i masovan i kvarljiv.

Uzimajući u obzir da se ribolov razvijao u malim ribarskim naseljima – koji su bili udaljeni od kopnenih transportnih i gradskih središta – velike i iznenadne količine ulovljene ribe nisu mogle biti brzo transportirane i prodane. Takav obilni ulov često je zbog toga propadao pokvaren ili bačen u more, a upravo je taj središnji ribarski problem ribljih viškova koji se javljao u malim mjestima postao polazišna točka pokretanja riboprerađivačke industrije u malim ribarskim naseljima, a ne u velikim gradovima.

[59] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 1.

Tvornice sardina otvaraju se, dakle, u otočnim i obalnim ribarskim naseljima upravo iz razloga jer su bila mala, udaljena, prometno izolirana i skromno infrastrukturno opremljena. S ograničenom prometnom infrastrukturom i malim brojem stanovnika, otočna i obalna mjesta nisu mogla ni samostalno apsorbirati, a ni prodati velike ulove svježe kvarljive ribe. Za razliku od njih, veliki gradovi su bili veliki konzumenti, ali i velike transportne točke, odakle se svježa riba dalje upućivala na tržište, pa se ondje rijetko događalo da su stvarani viškovi ribe. [60]

Obrađujući i konzervirajući riblje viškove, konzerviranje ribe ponudilo je tako generalno rješenje za problem ribarske ekonomije malih naselja, pa se tvornice sardina mogu promatrati kao sinergijska i efektivna nadogradnja i nadopuna ribarskog sektora. Uostalom, podaci o količinama ulovljene i prerađene ribe sredinom 20. stoljeća potvrđuju da su mala obalna naselja upravo izgradnjom tvornica sardina mogle uspješno apsorbirati gotovo cijeli sezonski ulov sitne i krupne plave ribe. [61]

2.2.1.3. Kvarljivost ribe i lokacija tvornica uz more

Još jedna biološka odrednica ribe može se povezati s lokacijskom odrednicom tvornica sardina, a to je kvarljivost ribe. Naime, srdela se kao masovna riba dopremala u rasutom stanju, a vijek trajanja takve ribe bio je vrlo kratak, zbog čega ju je trebalo odmah konzumirati, prodati ili je što brže preraditi. U sezoni lova, kada je riba u rasutom stanju i na ljetnoj vrućini, to je trebalo napraviti istog dana ulova do podne. [62] Slijedom tog zahtjeva, ribari bi svoj ulov dopremali u najbliža ribarska naselja kako bi se riba što prije stavila u promet ili preradu. Riba bi se iskrcala, a njezina prerada započinjala je odmah na obali. Vremenska limitiranost upotrebe svježe ribe uvjetovala je dakle da mjesto iskrcaja ulovljene ribe bude i samo mjesto njezine obrade. Zgrade prvih tvornica sardina bile su stoga bez iznimke pozicionirane neposredno uz samu liniju morske obale.

Obalna pozicija osiguravala je najbrži put do prerade i konzerviranja, a to je ujedno bio i najlakši put transporta. Naime, mala naselja i njihove zajednice oskudijevale su kopnenim putovima i kopnenim prijevoznim sredstvima, pa transport sirovine nije bio jednostavno riješiti. [63] Uostalom, transport konzervirane ribe bio je zahtjevan, posebice u slučaju

[60] Ibid, 26.

[61] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 83.

[62] Ibid, 67.

[63] U evidenciji vlasništva tvornice „Braća Mardešić“ navodi se da ne postoji nikakvo prijevozno sredstvo, dok se nužni

prenošenja drvenih bačvi, odnosno barila, u kojima se čuvala usoljena riba. Barili bi se do broda prenosili ručnim nosiljkama ili prevozili na kolima te potom posebnim kranom spuštali na pod i na palubu broda. [64] Izgradnja tvornica tik uz morsku obalu odražavala je tako logiku minimiziranja vremena do prerade, ali isto tako i pojednostavljenja i olakšavanja svih koraka u proizvodnji i transportu, uključujući i smanjenje fizičkog rada. Odvijanje aktivnosti prerade ribe neposredno uz more bilo je karakteristično već za tradicionalnu praksu soljenja ribe, a takva prostorna relacija zadržana je i s početkom gradnje prvih tvornica sardina.

2.2.1.4. Stanište plave ribe i skromna lučka infrastruktura

Karakteristična obalna lokacija tvornica sardina, koja je vezana za iskrcaj ribe, neminovno je ovisila o adekvatnom uređenju obale. Međutim, unatoč bliskoj vezi između tvornice i priveza ribarskih brodova, tvornice sardina nisu imale razvedenu lučku infrastrukturu. Takvo mjerilo lučke infrastrukture tvornica sardina ključno je sagledati kroz mjerilo ribarskih brodova, a ono je vezano za sam način lova na srdelu, što ponovno vraća fokus analize na samu ribu – njezino stanište, kretanje i ponašanje prema kojima su oblikovani alati ribolova.

Glavna staništa plave ribe nalaze se u obalnoj zoni Jadranskog mora, a ne onoj pučinskoj. [65] To je ustanovljeno kroz povijesna ribarska iskustva i prakse, a kasnije i samim znanstvenim ispitivanjima mora. Brojna oceanografska istraživanja na osnovi intenzivnog markiranja potvrdila su da se srdela u ljetnom periodu intenzivnog hranjenja, a nakon mriještenja, približava obali kopna. [66] Glavno područje lova plave ribe tako je već tradicionalno bilo određeno vanjskim pojasom uz obalu i otoke, pa je jedna od osnovnih karakteristika koja se pripisuje ribarstvu istočne obale Jadrana jest da je ono postojalo u formi „obalnog ribarstva“ sve do sredine 20. stoljeća. [67] To je značilo da se riba lovila u obalnoj zoni, odnosno da ribari nisu trebali isplovljavati na otvoreno more. A to je pak dalje odredilo da se za ribolov u tim mirnijim, obalnim vodama moglo koristiti tek male brodove, odnosno sredstva „malog ribolova“, što se potom direktno odrazilo i na stanje lučke infrastrukture. Obalna mjesta koja su počivala na obalnom ribolovu nisu zahtijevala veliku i kompleksnu lučku infrastrukturu,

prijevoz odvijao kolima na ljudski pogon. HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“.

[64] Osim što je barilo bilo teško, drvenom bačvom bilo je teško rukovati već i zbog samog njenog oblika. „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 15.

[65] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 88.

[66] Ibid, 88.

[67] Ibid, 23.

već tek jednostavna pristaništa prilagođena manjim brodovima.

Obala neposredno uz tvorničke građevine obično je uključivala prirodne plaže ili tek jednostavna privezišta u prirodno zaštićenim morskim uvalama. Na povijesnim fotografijama tvornice sardina „Braća Mardešić“ u Komiži na Visu (Sl. 7.), tvornice sardina „Carla Warhaneka u Trpnju na Pelješcu (Sl. 8.), ali i na ostaloj povijesnoj dokumentaciji tvornica, vidi se da su obližnje plaže bile prepune ribarskih brodica. To jasno ukazuje na to da su se plaže koristile kao pristaništa za dopremu svježe ribe, pri čemu je evidentno da je riječ o malim ribarskim brodovima. Taj opisani slijed ponovno potvrđuje vezu između obilježja ribe i prostornih dispozicija ili, konkretno, između biološke odrednice ribljih staništa i skromnog mjerila lučke infrastrukture ribarskih naselja.

Obalni ribolov, osim što je korespondirao s biološkim karakteristikama ribe, bio je također prilagođen i skromnom socijalnom i ekonomskom kontekstu malih ribarskih naselja istočne obale Jadrana. Naime, dubinski lov na pučini zahtijevao je veće brodove, a njihova je nabava bila skupa pa si to male i siromašne ribarske zajednice nisu mogle priuštiti. Osim financijski, dubinski ribolov zahtijevao je i brojnije i kvalificiranije ljudstvo, što je također bio problem malih otočnih i obalnih naselja koja nisu imala te ljudske kapacitete. Prema oba navedena kriterija, ribolov na istočnoj obali Jadranskog mora do sredine 20. stoljeća se nije mogao razvijati niti u profesionalnom smjeru niti u smjeru dubinskog ribolova. Takva određenost tipa ribarstva ograničenim ekonomskim i socijalnim kontekstom vidljiva je i kroz usporedbu s ribarstvom na suprotnoj strani istog Jadranskog mora, gdje su Talijani, za razliku od hrvatskih ribara, prakticirali dubinski ribolov razvijajući profesionalne formacije ribara opremljene za lov u otvorenim vodama Jadranskog mora. [68]

2.2.1.5. Migracije srdele i sezonski karakter riboprerađivačke industrije

Najdirektnija veza između biologije ribe i karaktera industrije ribljih konzervi može se pratiti kroz čimbenik sezonskog karaktera ribe. Srdela, naime, ima karakteristične obrasce ponašanja i kretanja koji se očituju u fluktuaciji njezinog ulova, pa je tako i ribolov na srdelu uvelike definiran sezonskim karakterom. Pritom je bitno naglasiti da je srdela divlja riba, što znači da njezine biološke uvjete nije moguće kontrolirati ljudskim djelovanjem poput uzgoja. Ako se pritom uzme u obzir da je većinski postotak ribarstva otpadao upravo na plavu ribu, ribarstvo kao povijesna gospodarska grana hrvatskog Jadrana određena je upravo sezonskim

[68] Ibid, 63.

karakterom kao svojom glavnom karakteristikom.

Sezonski karakter srdele očitovao se kroz više aspekata, a onaj osnovni se ticao izmjene godišnjih doba. Srdela, naime, spada u grupu plave ribe koju su ribari imenovali „riba selica“ i „ljetna riba“ sugerirajući vremensku ograničenost njezine dostupnosti na ljetni period. [69] Sezona lova na srdelu u Dalmaciji tako je trajala od travnja do rujna, a u Istri od svibnja do listopada. [70]

Osim u godišnjim ciklusima, dostupnost srdele bila je određena i dnevnim ritmovima koji su vezani za tehniku njezina lova. Naime, osim što se srdela lovila u ljetnim mjesecima, ribolov na srdelu se odvijao noću i to u razdoblju bez mjesečine, poznatom kao „ribarski mrak“, kada su ribari privlačili jata srdele svjetlom postavljenim na barku. [71] Taj takozvani „svićarski lov“ odvijao se u dvadesetodnevnom ciklusu između dvije mjesečeve mijene, pa je cijela ljetna sezona obuhvaćala šest ribarskih mrakova. Opisani uvjeti odredili su tako dnevni, mjesečni i godišnji ritam ribolova na srdelu.

Unatoč svom privremenom karakteru, svi opisani obrasci srdele bili su ciklički te su stoga bili očekivani i integrirani u ritam maritimnih djelatnosti. [72] Međutim, uz sezonske ritmove, fluktuacije ulova srdele manifestirale su se i kao iznenadna i nepredvidljiva pojava, što je vidljivo u višegodišnjim evidencijama koje upućuju na godišnja kolebanja u brojnosti ulova srdele. Takvi periodi povijesno su zabilježeni jer su imali ozbiljne posljedice za ribarsku zajednicu, pa je tako u 19. stoljeću zabilježeno cijelo desetljeće slabog ulova srdele (1820.-1830.) [73], dok se u 20. stoljeću 1955. pamti kao godina „katastrofalno slabog ulova“. [74] Ti izostanci ulova srdele nisu bili u korelaciji s uobičajenim sezonskim oscilacijama, pa je taj fenomen godine ili dužeg perioda izostanka srdele označen terminom „problem srdele“. [75]

Takvi nenadani izostanci srdele bili su povijesno prepoznati kroz iskustvo ribara, dok su u posljednjem stoljeću znanstveno istraženi i potvrđeni. [76] Razlozi nenadanih perioda izostanka

[69] Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 155.

[70] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 62.

[71] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 9.

[72] Prirodne sezonske fluktuacije u ulovu ribe time nisu izazivale neočekivane reakcije, niti su bile sagledavane kao problem maritimnog gospodarstva.

[73] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 83.

[74] Ibid, 21, 84.

[75] Ibid, 84.

[76] Ibid, 452-3.

srdele duž istočne obale Jadrana pripisani su sinergijskom djelovanju bioloških karakteristika ribe i klimatsko-hidrografskih čimbenika njezina okoliša, odnosno biološkim i klimatskim uvjetima u moru i na moru. [77] Usporedbom statističkih parametara kretanja ribe s povijesnim podacima o ulovima srdele potvrđeno je da se u razdobljima smanjene dostupnosti srdela zadržava u otvorenijim i obalno udaljenim vodama. [78] Takav znanstveni uvid u migracijska kretanja srdele prema otvorenom moru nudi tako i objašnjenje zašto je tradicionalno hrvatsko ribarstvo, koje je do sredine 20. stoljeća bilo ograničeno na obalni ribolov, prolazilo kroz duže periode kriza uzrokovanih slabim ulovom ribe.

Nadovezujući se na opisane vremenske obrasce ribarstva, industrija prerade i konzerviranja ribe je zbog nestalnosti sirovinske baze bila snažno određena nestalnim karakterom proizvodnje, i to sezonski na godišnjoj razini izmjene godišnjih doba, mjesečnoj razini prisutnosti mjesečevog svjetla, ali i dnevnoj razini radnog vremena. [79] Takav nestalni ritam proizvodne djelatnosti odrazio se potom na organizaciju rada, a tako i na šire društveno-ekonomske odnose.

Prateći sezonski karakter ribarstva, tvornice sardina radile su samo sezonski, u ljetnim mjesecima kada je bilo ribe, potom u danima kada je bilo ulova, te u zoru kada je riba dopremana na obalu. Tvornice su svoje radnike tako zapošljavale samo sezonski, što je podrazumijevalo nestalne radne ugovore te privremenu i najamnu radnu snagu. Osim toga, rad u industriji donosio je ranojutarnje i intenzivne periode rada nepredvidivog trajanja kojima je bilo potrebno obraditi masovne količine ulova. Takvi radni uvjeti zapošljavanja samo su produbili već izraženi sezonski karakter maritimnog gospodarstva lokalnih ribarskih zajednica.

Sezonski karakter industrijske proizvodnje ribljih konzervi odrazio se potom i na samo tržište, i to prvenstveno kroz nepouzdanost njegove opskrbe ribljim konzervama. [80] Nestalna opskrbljenost tržišta sprječavala je razvoj potrošačkih navika koje bi mogle osigurati stalnu potražnju za ribljim konzervama. Osim toga, u sezonskim razdobljima kada je tržište bilo

[77] Opsežna oceanografska istraživanja Jadrana i Mediterana dovela su u korelaciju klimatsko-hidrografske promjene i varijacije u lovinama srdele. Ta kvantitativna analiza integrira širok spektar čimbenika Jadranskog mora, uključujući vanjske fizikalne uvjete (klimatske varijacije), hidrografska svojstva mora (temperaturu, salinitet, morske struje) te biološke procese ključne za dinamiku populacije srdele (reproduktivni ciklus, dostupnost hrane u ranom stadiju razvoja). Županović, *Hrvati i more 1*, 1995., 452-3.; Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 8.

[78] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 89.

[79] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 8.

[80] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 62.

opskrbljeno ribljim konzervama, ona su zbog nepostojanja cjelogodišnje dostupnosti znale dosezati visoke cijene, što je dodatno ograničavalo njihovu potrošnju. Ova nestabilna tržišna dinamika onemogućavala je, zauzvrat, stabilnost same proizvodnje, a potom i akumulaciju profita koji bi potencijalno omogućio sustavno tehnološko unaprjeđenje ili infrastrukturna ulaganja u sektor proizvodnje. Cjelokupni kontekst sezonskog karaktera riblje industrije tako se preko nestabilnosti tržišta prelio i u prostorni kontekst njezine provedbe i izgradnje.

2.2.1.6. Začeci konzerviranja ribe i prve tvornice sardina

Izum konzerve kao metode pohrane hrane postavio je temelj modernoj industriji konzerviranja, ali je istovremeno inicirao i pojavu novog arhitektonskog tipa – tvornice sardina ili *fabrike*.[81] Tvornice sardina na istočnom Jadranu počinju se graditi upravo s ciljem proizvodnje sterilizirane riblje konzerve prema francuskoj metodi *al uso Nantes*[82], pa je arhitektonski tip tvornice sardina moguće sagledati kao prostornu organizaciju tog tehnološkog procesa.

Cjelokupni proces proizvodnje sterilizirane riblje konzerve sastoji se od niza uzastopnih faza: od pranja i čišćenja srdele, višesatnog namakanja u otopini vode i soli (salamura ili rasiola), preko sušenja, prženja i cijeđenja pa sve do slaganje ribe u limene konzerve, nadolijevanja ulja ili druge tekućine, hermetičkog zatvaranja ribe u metalnu ambalažu i završne toplinske sterilizacije, nakon čega slijedi pregled, etiketiranje i pakiranje u ambalažu (Sl. 9.).[83] Navedeni slijed proizvodnje je moguće tako odijeliti na dvije faze: prvu fazu prerade ribe i dugu fazu koja uključuje ključni postupak sterilizacije ribe u konzervi. S obzirom da je prerada ribe bila dobro uhodana lokalna praksa, druga faza se može promatrati kao njezina nadogradnja. Ako se uz to uzme u obzir da se tvornice sardina počinju graditi upravo s ciljem konzerviranja, jasno je da tvornice sardina postaju ključni instrument transformacije tradicionalne djelatnosti u industrijsku proizvodnju. Slijedom toga, prerada ribe kao predindustrijska forma čuvanja ribe, te konzerviranje ribe kao industrijska forma mogu se izjednačiti s dva arhitektonska tipa: (1) barakom u kojoj se tradicionalno solila riba i (2) tvornicom (fabrikom) u kojoj se ta prerađena riba sterilizacijom pohranjivala u metalne kutije.

Iako je proizvodnja ribljih konzervi označila prijelaz iz tradicionalne u industrijsku fazu

[81] Iako je termin *fabrika* istoznačnica riječi tvornica, ovaj regionalizam je često bio korišten upravo za otočne i obalne pogone za preradu i konzerviranje ribe. „Fabrika“, *Hrvatski jezični portal*.

[82] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 8.

[83] Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 160-161.

prerade ribe, tvornice sardina izgrađene na istočnom Jadranu nisu poprimile puni industrijski format proizvodnje. Štoviše, do sredine 20. stoljeća opisivane su manufakturnim karakterom i zanatskim mjerilom proizvodnje, temeljem visokog udjela manualnog rada, tehnološke neopremljenosti i prostorne potkapacitiranosti samih pogona. [84] Drugim riječima, unatoč implementaciji novog tehnološkog procesa – hermetičkog zatvaranja i termičke sterilizacije konzerve – proizvodnja u tvornicama sardina koje se otvaraju na jadranskoj obali bila je, zapravo, manualna. [85] Čak ni osnovna mehanizacija zatvaranja limenki nije bila automatizirana. [86] Prema dostupnim ekonomskim analizama, industrija ribljih konzervi bila je među posljednjima koje su prošle proces mehanizacije, osobito u usporedbi s drugim granama industrije. [87]

Arhitektura prvih tvornica sardina u pravilu je podrazumijevala izdužene jednokatne ili dvokatne volumene natkrivene dvostrešnim krovom. Unutarnja organizacija tvornica bila je jednostavna; obično je uključivala jednu središnju proizvodnu prostoriju, uz koju su bočno bili pozicionirani skladišni i servisni prostori. Po pitanju samog oblikovanja, tvorničke građevine nisu bile ambiciozno arhitektonski artikulirane niti konstrukcijski elaborirano izvedene. Riječ je o zidanim građevinama izvedenim od cigle ili kamena te natkrivenim tradicionalnim drvenim krovištem. Otvori koji su probijali te zidane nosive strukture bili su oblikovani u maniri manjih tradicionalnih otvora s kamenim nadvojima ili okvirima, ali su bili postavljeni u gustom nizu koji je onda definirao pročelje tvornice. Uobičajen i raspoznatljiv arhitektonski element tvornica sardina bio je i trijem smješten na ulaznom pročelju tvornice. U pravilu je riječ o izdašno dimenzioniranom trijemu artikuliranom nizom stupova.

Opisana forma i volumen građevine, iako bazični, mogu se zapravo sagledati kao direktni funkcionalni i organizacijski odgovor na materijalnu i tehničku potkapacitiranost regije, u smislu da je građevina omogućila odvijanje proizvodnih procesa prerade i konzerviranja ribe unatoč odsustvu osnovne infrastrukture i tehnologije. Gusti niz prozora osiguravao je tako prirodno osvjetljenje radnog prostora u regiji koja do sredine 20. stoljeća nije posjedovala stabilnu elektroenergetsku mrežu. Izdašno dimenzionirani trjemovi stvarali su zasjenjeni

[84] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 13.

[85] Ibid, 10.

[86] U tvornici sardina „Braća Mardešić“ u Komiži još 1930-ih koristile su se ručne mašine za zatvaranje konzervi. Od strojeva evidentirani su tek gazogenerator za spajanje limenih kutija, kotlovi za pečenje ribe, kotlovi za sterilizaciju limenki te jedan parni stroj za sušenje. HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“.

[87] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 13-14.

vanjski prostor koji je mogao prihvatiti radne procese čišćenja i sušenja ribe, a koji su se zbog nedostatka kontroliranih unutarnjih uvjeta odvijali na otvorenom (Sl. 49.). Osim toga, dvorišta samih tvornica često su korištena za sušenje ribe na suncu i zraku, što potvrđuju povijesne fotografije na kojima se vide vanjske strukture za sušenje ribe rasprostrte na velikoj površini ispred tvornice (Sl. 50., Sl. 100., Sl. 150. i Sl. 151.). Ta vanjska aktivnost ponovno se može povezati s činjenicom da brojne tvornice u Dalmaciji nisu posjedovale mehaničku ventilaciju. [88] Drugim riječima, kroz prisutnost i oblikovanje pojedinih arhitektonskih elemenata moguće je zaključiti da se arhitekturom kompenziralo za nedostatak opreme.

Početak proizvodnje ribljih konzervi nije uvijek bio određen izgradnjom tvorničkih zgrada. Djelatnost prerade i konzerviranja često se odvijala u improviziranim i nenamjenskim prostorima, prilagođenima trenutnim potrebama. Umjesto standardiziranih industrijskih hala, proizvodnja se smještala u prizemlja stambenih kuća i dvorišta, pa čak i proširivala na javne prostore poput riva i ulica gdje je riba bila sušena ili obrađivana.

Ni kasnija, međuratna faza industrijske proizvodnje nije donijela neku promjenu u smislu napretka arhitektonskog tipa. Naime, u međuratnom periodu nisu građene nove tvornice već se proizvodnja odvijala u već postojećim tvorničkim objektima. Djelatnost prerade i konzerviranja tako se i dalje često odvijala u improviziranim i nenamjenskim prostorima, prilagođenima trenutnim potrebama i mogućnostima.

S obzirom na skromni tehnološki i materijalni okvir proizvodnje ribljih konzervi, tvornica sardina se može dovesti u odnos s barakom kao predindustrijskim arhitektonskim tipom. Baraka je predstavljala gospodarski prostor koji je bio smješten u prizemljima ribarskih kuća ili samostojećim građevinama, gabaritima jednakim tradicionalnim stambenim kućama. Riječ o jednosobnom prostornom gabaritu, bez artikulirane ili razvedene prostorne organizacije u kojem se odvijao proces tradicionalnog soljenja i skladištenja ribe u drvenim bačvama – barilima. Takvi gospodarski objekti gradili su se unutar stambene strukture naselja, jer se ta povijesna aktivnost prerade i soljenja ribe uostalom i odvijala unutar obiteljskih ili zadružnih ribarskih zajednica. Iako spontano integriran u stambeni sklop naselja, gospodarski prostor barake bio je funkcionalno prilagođen aktivnostima koje su se u njemu odvijale. Unutarnji prostori su bili dobro osvijetljeni većim otvorima, dok su podovi bili izvedeni u blagom

[88] Iznimka u tehničkom standardu je bila Istra na čijem su području tvornice bile tehnološki opremljene u skladu sa standardom tvornica u drugim europskim zemljama poput Portugala i Španjolske. Istarske tvornice su tako posjedovale parne kotlove za prženje ribe, ventilatore za umjetno sušenje i sterilizaciju u autoklavama. Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 10, 14.

nagibu ili s podnim kanalicama za odvod slane vode (salamure) koja se cijedila prilikom usoljavanja. [89] Bazični prostorni okvir zadovoljavao je tako osnovne funkcionalne i tehničke zahtjeve.

Postojanje baraka i njihova izgradnja bila je, međutim, aktualna i sredinom 20. stoljeća. Naime, osim što se samom tehnikom soljenja ribe produživao vijek trajanja ribe, s pokretanjem tvorničke proizvodnje isti oblik usoljene ribe predstavljao je poluprerađeni proizvod koji se dalje mogao obrađivati u samim tvornicama, kroz daljnju obradu ili proizvodnju fileta. S obzirom na ograničeni kontekst industrijske proizvodnje, barake su održale svoj značaj do sredine 20 stoljeća, djelujući usporedno sa samim tvornicama sardina. Čest je bio slučaj da je svaka tvornica uz sebe imala i baraku, bilo da je riječ o postojećoj i povijesnoj ili novoizgrađenoj građevini barake.

Volumenski i oblikovno utopljene u stambeno tkivo naselja, barake za soljenje ribe nisu ostavile svoj posebni trag u prostoru iako su bile široko prisutne u ribarskim mjestima diljem obale. Povijesnu prisutnost te tradicionalne riboprerađivačke djelatnosti potvrđuju tek morske panorame obalnih gradova koje u prvom planu prikazuju privremene i prolazne ribarske aktivnosti, privezane ribarske brodove i rasprostrte ribarske mreže (Sl. 10., Sl. 11. i Sl. 12.).

Elementarna arhitektura riboprerađivačke industrije je stoga:

- tvornice sardina / „fabrike“ – industrijske građevine za preradu i konzerviranje ribe *al uso Nantes* (tehnologija sterilizacije ribe u metalnoj ambalaži konzerve) koje se grade od kraja 19. stoljeća
- barake – gospodarski prostori u kojima se prerađivala, solila i skladištila riba u barilima (bačve s usoljenom ribom). Riječ je o gospodarskim prostorima smještenim u prizemljima tradicionalnih ribarskih kuća ili samostojećim gospodarskim prostorima koji se volumenom i tehnikom gradnje nisu izdvajali iz stambene strukture naselja
- zadružne barake – gospodarski prostori za soljenje ribe i pohranu barila koji se osnivaju i grade kroz kolektivnu formaciju zadruga. [90] U prostornom smislu, riječ je o kamenim prizemnicama tradicionalne gradnje i gabarita.

[89] „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 13.

[90] Na otoku Hvaru, zadružne barake se počinju osnivati nakon Drugog svjetskog rata. „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 13.

2.2.1.7. Zaključak poglavlja

U prvoj polovici 20. stoljeća, analiza riblje industrije kroz usporedbu karakteristika ribe i prostornih specifičnosti ukazuje kako su bogati ulovi masovne plave ribe pozicionirali tvornice sardina u upravo u malim ribarskim naseljima, a ne velikim gradovima. Konkretno, analiza upućuje na vezu između kvarljivosti ribe i smještaja tvornica sardina neposredno uz obalu, na vezu između obalnih ribljih staništa i skromne obalne infrastrukture, i na kraju na vezu između migracija srdela i sezonskog karaktera riblje industrije. Razvojna linija koja kreće od biologije ribe preko prostorne infrastrukture, odrazila se i na društveni kontekst koji je bio određen sezonskim radom, nestalnim zaposlenjem i najamnom radnom snagom. Ta se društvena prekarnost prelila na nestabilnu tržišnu ponudu, a sve to se može potom povezati sa skromnim investicijskim ulaganjima u infrastrukturu riblje industrije.

Opisani urbanističko-društveni kontekst odrazio se tako i na arhitekturu prvih tvornica sardina koja nije bila odraz konvencionalne industrijske tipologije određene karakterističnim inženjerskim oblikovanjem i velikim površinama. Naprotiv, tvornice sardina bile su skromnog mjerila i tradicionalne gradnje. Pa ako se na kraju ove analize vratimo na uvodno postavljeno pitanje o ruralnom karakteru riboprerađivačke industrije, moguće je ustvrditi da su, u biološkom suglasju s ribom, tvornice sardina nastajale u malim gradovima te da su se s njima organski razvijale, i to kako u materijalnom i fizičkom smislu, tako i u onom društvenom.

2.2.2. Druga faza industrije ribljih konzervi (1945.-1980.) – „tehnološka faza“

Druga polovica 20. stoljeća obilježena je snažnom tehnološkom modernizacijom koja je imala utjecaj na gotovo sve aspekte društva, gospodarstva i kulture. Modernizacija u maritimnom sektoru potaknuta je ulaganjima u tehnologiju, pri čemu je implementacija te tehnologije zahtijevala reformiranje ranijih ribarskih praksi i riboprerađivačkih djelatnosti.

Hrvatsko ribarstvo, koje je do sredine 20. stoljeća bilo određeno takozvanim „neprofesionalnim ribolovom“ i svedeno na unutarnje more, zahtijevalo je prelazak na profesionalni dubinski ribolov. Slična potreba za modernizacijom javila se i u industriji prerade i konzerviranja ribe, koja je do tada većinom bila sezonska djelatnost ovisna o sezonskoj dostupnosti lokalne riblje sirovine, pa je bilo potrebno osigurati uvjete za stabilnu i cjelogodišnju proizvodnju. Upravo sredinom 20. stoljeća dolazi do tih ključnih transformacija u maritimnom sektoru i to zahvaljujući provedbi infrastrukturnih zahvata u regiji: uspostavi elektroenergetske mreže, formiranju nove ribarske flote za dubinsko ribarstvo te izgradnji prve cjelovite obalne ceste.

Uspostavom navedenih kopnenih i morskih infrastrukturnih mreža prevladana je dotadašnja uvjetovanost maritimnog gospodarstva biološkim i fizičkim uvjetima mora, a čime zapravo dolazi do pomaka k ljudski kontroliranom i tehnološki posredovanom upravljanju proizvodnje. Uspostava električne mreže u industrijskoj proizvodnji omogućila je kondicioniranje skladišnih, proizvodnih i radnih uvjeta u tvornicama, a time i cjelogodišnju proizvodnju ribljih konzervi; ulaganja u nove brodove i ribarsku tehnologiju odredila je početak prakse ribolova u otvorenom moru i cjelogodišnji profesionalni ribolov; dok je izgradnja cestovne mreže od 1960-ih uvela nove dinamike u industriju, posebno kroz njezin sve izraženiji sukob s razvojem turizma koji je promijenio prioritete ulaganja. Takva paradigmatska promjena odrazila se i na sam prostorni okvir, pa se razvoj tvornica sardina u drugoj polovici 20. stoljeća u idućim poglavljima sagledava upravo kroz tehnološki aspekt, odnosno tri istaknuta infrastrukturna zahvata.

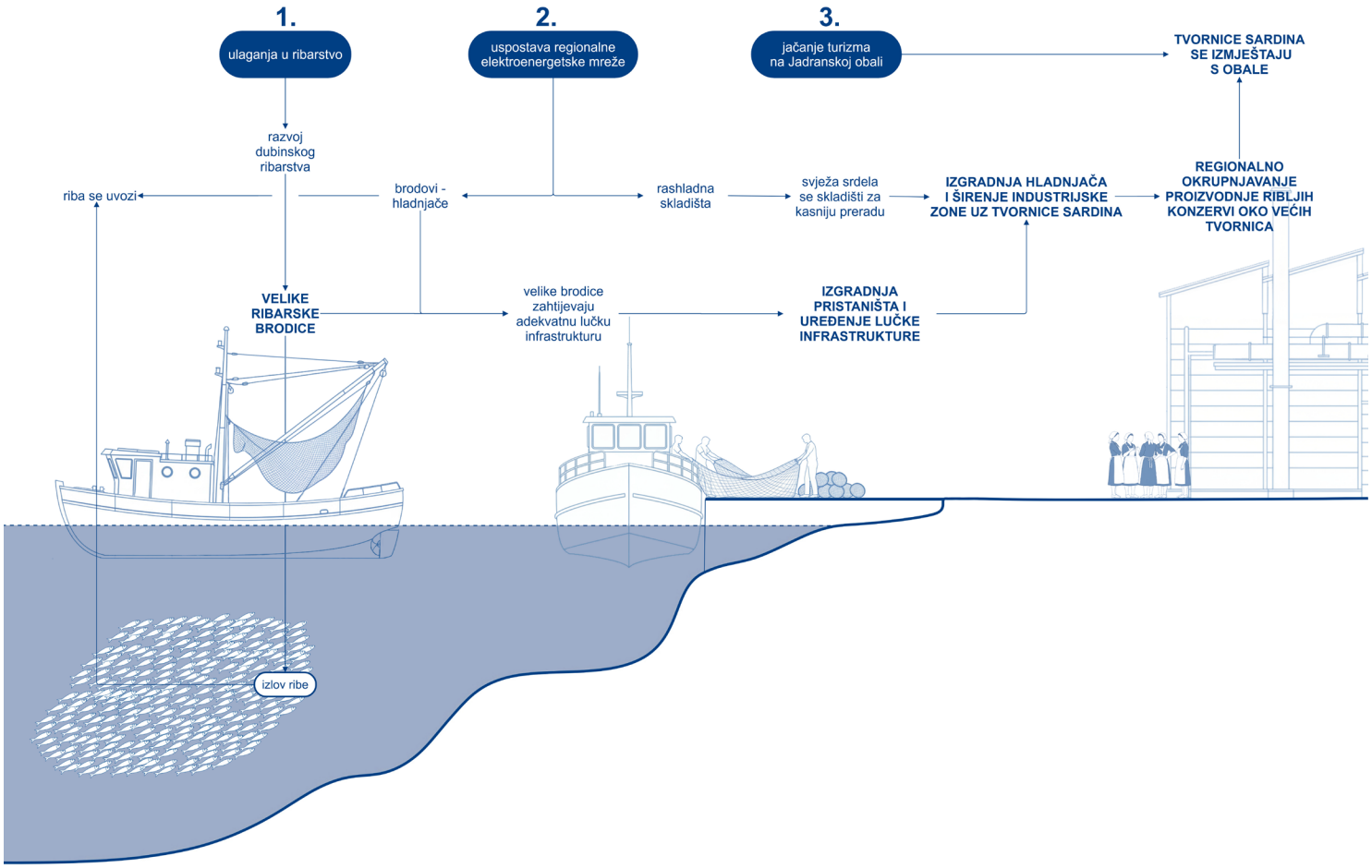

Grafički prikaz 5. Ideogram razvoja industrije ribljih konzervi u drugoj „tehnološkoj fazi“ (1945.-1980.). Izradila Marija Barović, 2026.

2.2.2.1. Elektrifikacija i regionalno okrupnjavanje riblje industrije

Infrastruktura koja je ponijela modernizaciju riblje industrije bila je električna mreža jer je putem nje omogućena implementacija rashladne tehnologije ključne za pohranu ribe. Naime, izum hladnjače koji se pojavio 1873. bio je drugi ključni izum koji je nakon tehnologije konzerviranja odredio industriju ribljih konzervi. [91] Međutim, elektroenergetska mreža koja će osigurati stabilno funkcioniranje tog rashladnog sustava unutar lokalne industrije ribljih konzervi provedena je tek nakon Drugog svjetskog rata. Jednom kada je bila osigurana, električna infrastruktura nije potaknula samo proizvodni, već i prostorni preustroj industrije.

Rashladna tehnologija razvila se u dvije ključne prostorne forme: hladnjaču i brod-hladnjaču. Hladnjače izgrađene u sklopu industrije ribljih konzervi omogućile su čuvanje i skladištenje svježe ulovljene ribe u rashladnim komorama produžujući vijek trajanja inače lako kvarljive namirnice na duži vremenski period. Tom tehnologijom omogućeno je stvaranje sirovinske baze zaleđene ribe koja se potom mogla kontrolirano odleđivati i distribuirati unutar sustava proizvodnje ribljih konzervi. Takva mogućnost dugoročnog planiranja i kontrolirane organizacije proizvodnog procesa prerade i konzerviranja ribe otvorila je prostor za ostvarivanje kontinuirane godišnje proizvodnje, odnosno prelazak industrije ribljih konzervi iz sezonske u cjelogodišnju djelatnost. [92]

Drugi vid primjene električne energije pojavio se u formi broda-hladnjače koji je omogućio pohranu svježe ulovljene ribe na samom brodu, što je pak dopustilo duža isplovljavanja, pa se i ribolov mogao obavljati u otvorenim vodama. Takve okolnosti potaknule su ribolov i u udaljenim morima, ali i uvoz ribe iz drugih zemalja, čime proizvodnja ribljih konzervi više nije nužno morala ovisiti o lokalnom izvoru ribe.

S uvođenjem rashladne tehnologije eliminiran je dakle raniji problem kvarljivosti. Time je istovremeno uklonjen prostorni uvjet da mjesto iskrcaja sirovine ujedno bude i mjesto same prerade ribe. Dok je taj raniji lokacijski uvjet potaknuo podizanje tvornica u brojnim manjim ribarskim naseljima, kao i njihovo lociranje na prvu liniju obale, s novom rashladnom tehnologijom ti su brojni mali tvornički pogoni postali suvišni. Takva okolnost može se povezati s trendom zatvaranja baraka i tvornica sardina sredinom 20. stoljeća. Naime, nije bilo održivo, a niti financijski moguće, uvesti novi tehnološki standard proizvodnje u sve manje pojedinačne pogone koji su se u ranijoj fazi otvarali širom obalne regije. To je značilo

[91] Melem Hajdarović; Vidaček, „Riba“, 2022., 672.

[92] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 82.

da su se neki pogoni tada zatvorili, a njihovi proizvodni kapaciteti preusmjerili na one tvornice uz koje su izgrađene hladnjače. Tako su, primjerice, nove hladnjače izgrađene u sklopu tvornice ribljih konzervi u Veloj Luci na otoku Korčuli 1956. [93], tvornice ribljih konzervi u Zadru 1959. [94], tvornice u Postirima na otoku Braču 1985. [95], te tvornice ribljih konzervi u Rovinju 1964.-1965. [96] Drugim riječima, ribari iz šire regije počeli su dopremati svoj ulov i na udaljenije tvorničke lokacije, pa se slijedom toga i proizvodnja ribljih konzervi na razini regije počela koncentrirati u pojedine točke.

Osim toga, hladnjače se grade i neovisno o tvornicama sardina, u sklopu razvoja lučke infrastrukture većih gradova poput Rijeke, Zadra, Splita i Dubrovnika. Na primjer, u Splitu je izgrađena ribarska baza koja je, uz skladišne i logističke objekte, uključivala hladnjaču, tunel za zamrzavanje te objekte za proizvodnju leda. [97] Regionalni lučki centar s hladnjačom planiran je u Dubrovniku, u zoni Komolac. Takvom izgradnjom rashladnih skladišta formirani su novi ribolovni centri u većim gradovima koji su ribarima iz šire regije omogućili skladištenje ulovljene ribe, a tvornicama koje su im gravitirale stabilnu opskrbnu bazu riblje sirovine.

S elektrifikacijom obale, hladnjača tako postaje novi funkcionalni prostor industrije ribljih konzervi, a koji zapravo mijenja logiku regionalne distribucije tvornica sardina. Ulaganje u novu industrijsku tehnologiju bilo je dakle koncentrirano u veće tvorničke centre, ali i veća gradska središta. Spomenuti gradovi postajali su tako regionalne ribarske baze opremljene novim kapacitetima za zamrzavanje i skladištenje ribe te sadržajnijom lučkom infrastrukturom koja je, između ostalog, često uključivala i izgradnju i opremanje nove ribarske flote. Prostorne promjene inicirane izgradnjom elektroenergetske mreže, odnosno izgradnjom hladnjača, moguće je tako pratiti kroz regionalno okrupnjavanje i grupiranja

[93] HR-DADU-SCKL-694 Narodni odbor općine Vela Luka 1952.-1962., Fotografska dokumentacija 152, Gradnja nove hladnjače.

[94] HR-DAZD-481 Narodni odbor gradske općine Zadar 1955.-1962., kutija 51, Adria Zadar, Hladnjača u Foši.

[95] „Sardina d.o.o.“, Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, objavljeno 18.1.2021., ažurirano 14.6.2023.

[96] Natječaj za izradu idejnog arhitektonskog rješenja rekonstrukcije postojeće poslovne zgrade „Stara hladnjača“ u stambeno-poslovnu zgradu u Rovinju, natječajni elaborat, 2020.

[97] Kapacitet hladnjače iznosio je 2,200 tona, kapacitet tunela za zamrzavanje 150 tona, a kapacitet objekata za proizvodnju leda iznosio je 16 tona dnevno. Nekadašnja splitska ribolovna baza bila je dio današnje gradske luke, s time da građevina hladnjača s upravom danas tamo više ne postoji. Međutim, njezinom je gradnjom bila stvorena infrastrukturu za ribolov koja je omogućila „veći ulov s postojećom ribarskom flotom, proširenje ulovnih kapaciteta novim plovnim jedinicama te kooperaciju s lokalnim ribarima. Takva infrastruktura osiguravala je sirovinu prerađivačkoj industriji, pri čemu se jedan dio dostavljao tvornicama za doradu, a dio bi se konfekcionirao već u samoj luci“. „‘Jadran-Ribolov’, Split. Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije“. Republika Hrvatska, Državni ured za reviziju, Područni ured Šibenik, 2003.

industrije, s jedne strane, i deindustrijalizacije povijesnih jezgri obalnih naselja, s druge.

2.2.2.2. Prijelaz iz obalnog u dubinski ribolov i izgradnja lučke infrastrukture

Poslijeratne projekcije rasta industrijske proizvodnje ribljih konzervi zahtijevale su povećanje količine ulova plave ribe. U tom je smislu tehnološki napredak druge polovice 20. stoljeća zahvatio i sektor ribarstva na Jadranu, prvenstveno uvođenjem novih metoda i opreme za lov na srdelu. Rast ribarstva koji je projiciran neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata nije se međutim ostvario, ponajviše zbog slabe dostupnosti srdele u unutarnjim vodama. Statistike iz 1950-ih godina ukazuju na velike oscilacije u ulovu, pri čemu je 1955. opisana kao katastrofalna godina za hrvatsko ribarstvo. [98]

U opisanim uvjetima smanjene dostupnosti ribe, ribari su bili potaknuti napustiti tradicionalne obalne zone i proširiti područja ribolova prema otvorenom moru. Godine 1958. istarski ribari započeli su organizirani lov male plave ribe na otvorenom moru sjevernog Jadrana, a ta se praksa ubrzo proširila sa sjevernog Jadrana na srednju te južnu Dalmaciju. [99] Taj se trenutak tako simbolički uzima kao generalna prekretnica koja je obilježila prelazak iz obalnog u dubinski ribolov, pa je i opisana kao početak „nove etape“ u razvoju regionalnog ribarstva.

Prijelaz s obalnog na dubinski ribolov donio je pritom niz tehničkih, financijskih i organizacijskih izazova. Lov na otvorenom moru bio je zahtjevniji, dugotrajniji i nestabilniji, što je uvjetovalo potrebu za većim plovilima, inovativnijom opremom te kvalificiranom radnom snagom. [100] No, potrebe za takvom ribolovnom flotom premašivale su financijske i operativne kapacitete pojedinačnih ribara i lokalnih zadruga, koje su tradicionalno činile okosnicu obalnog ribarstva. U procesu prilagodbe novim uvjetima, ključnu ulogu preuzimaju upravo tvornice sardina, koje postaju nositelji investicija u ribarsku infrastrukturu.

Kao glavni korisnici riblje sirovine, tvornice su imale izravan interes za stabilnu i kontinuiranu opskrbu. Tako je, primjerice, tvornica „Neptun“ u Komiži osnovala vlastitu ribarsku jedinicu, okupljajući lokalne ribare i investirajući u plivaričarske brodove. [101] Sličan model razvila je i tvornica „Jadranka“ u Veloj Luci, koja se integrirala s lokalnom ribarskom

[98] „Neptun“, Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, objavljeno 16.5.2019., ažurirano 9.6.2022.

[99] U odnosu na njih, velolučki ribari zadržali su se uz obalu jer svojim malim leutima nisu bili adekvatno opremljeni. Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 84.

[100] Na primjer, tradicionalne pamučne mreže zamijenjene sintetičkim varijantama superiornih mehaničkih svojstava. Ibid.

[101] „Neptun“, Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine, 2022.

zadrugom, osiguravši kapital za nabavku novih brodova. [102] Modernizirana flota, opremljena novom i učinkovitijom tehnologijom, dovela je do stabilizacije ulova čak i u slabijim ribolovnim sezonama. [103] Osim povećanja količine ulova, dubinski ribolov omogućio je cjelogodišnje aktivnosti na moru [104], čime su ublažene sezonske oscilacije u opskrbi, a tvornice su postigle veću stabilnost u preradi i proizvodnji. Navedene investicije pokrenute od sektora industrije ribljih konzervi tako su omogućile restrukturiranje ribarskog sektora u smjeru povećane učinkovitosti, a sve s ciljem osnaživanja lokalnog ribolova i osiguravanja stabilne sirovinske baze.

Promjene u načinu i tehnologiji korištenja mora odrazile su se potom na kopnenu infrastrukturu malih obalnih naselja. Povećanje broja i veličine brodova zahtijevalo je prilagodbu postojeće lučke infrastrukture, što je rezultiralo širenjem pristaništa, rekonstrukcijom infrastrukture i stvaranjem novih logističkih točaka. Primjerice, tvornica „Jadranka“ u Veloj Luci uredila je 1950-ih pristanište neposredno ispred svoje novoizgrađene tvorničke građevine, dok je u neposrednoj blizini starog objekta tvornice izgrađeno novo gradsko pristanište. Istom linijom ulaganja, tvornica „Adria“ u Zadru je prilikom planiranja izgradnje nove hladnjače u Foši inicirala i urbanističko uređenje te ribarske lučice uz povijesnu jezgru Zadra, iako se sam industrijski kompleks tvornice razvio u odvojenoj obalnoj industrijskog zoni Gaženica na rubu grada, a čija obala je također artikulirana uređenjem pristaništa. [105] Iz svih navedenih primjera je vidljivo da su tvornice sardina bile važan akter u iniciranju i (su)financiranju lučkih intervencija. Takva su ulaganja, između ostalog, bila potaknuta integriranjem ribarskih zadruga i lokalnih ribara u proizvodni sustav tvornice, čime su tvornice sardina odredile širi ribarski sektor, ali i prostorni razvoj obalne lučke infrastrukture.

2.2.2.3. Jadranska magistrala i prenamjena tvorničkih građevina u turističku namjenu

Treći infrastrukturni zahvat koji je podržao prostornu rekonfiguraciju industrije ribljih konzervi u drugoj polovici 20. stoljeća jest izgradnja obalne ceste – Jadranske magistrale. Izgradnja ceste je započela sredinom 1960-ih, a njom je prvi put omogućena kontinuirana

[102] Žuvela, Ivo, *Ribarska radna zadruga Proleter – Vela Luka*. Vol. 2. Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1956.

[103] Tijekom ranih 1950-ih proizvodnja ribljih konzervi kretala se između 220 i 600 tona godišnje, dok je snažniji rast ostvaren tek nakon aktivnijeg uključivanja poduzeća u organizaciju ribolova i nabave vlastite flote ribarskih brodova. Do 1960-ih godina godišnja proizvodnja ribljih konzervi dosezala je 800 tona, a daljnji rast postignut je 1969. otvaranjem nove proizvodne linije za preradu male plave ribe. Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 84.

[104] Ibid, 47, 86.

[105] HR-DAZD-481 Narodni odbor gradske općine Zadar (1955.-1962.), kutija 51, Adria Zadar, Hladnjača u Foši.

kopnena povezanost naselja na obali. Cesta, međutim, nije donijela poticaj ribljoj industriji, već joj je promjenila smjer.

Iako bi bilo za očekivati da će taj ključni regionalni infrastrukturni zahvat značajno poboljšati status industrije prerade i konzerviranja ribe, to ipak nije bio slučaj. S izgradnjom kopnene veze, tvornice sardina na obali i otocima i dalje posluju u relativno skromnim financijskim i radnim uvjetima. Nedjelotvorni utjecaj cestovne infrastrukture na industriju može se sagledati kroz argument da je ključna transportna infrastruktura za industriju bila zapravo ona željeznička. S druge strane, nova obalna cesta nije ni bila projektirana s ciljem stvaranja najefikasnije i najbrže veze. Nazvana „sunčana cesta“, Jadranska magistrala je imala ciljanu funkciju poticanja turističkog prometa, što se vidi i u samom karakteru njezinog trasiranja koji kontinuirano slijedi liniju obale i njezinu konfiguraciju. Trasa Jadranske magistrale vijuga neposredno uz morske uvale i plaže, spajajući sva obalna naselja i pružajući modernim putnicima u automobilu jedinstven vizualni kontakt s morem.

Turistički razvoj potaknut izgradnjom ceste sredinom 1960-ih došao je s novom strategijom razvoja obale usmjerenom na hotelsku i drugu turističku izgradnju. Sagrađeni kapaciteti i ritam izgradnje nisu, međutim, bili proporcionalni rastućoj turističkoj potražnji, a taj su pritisak osjetile i same tvornice sardina. Naime, brojne tvorničke strukture tada su bile oslabljene nizom poslijeratnih izazova, uključujući ratna razaranja i visoke troškove modernizacije. S druge strane, s dolaskom turizma, njihov smještaj unutar obalnih naselja, i to na njihovoj prvoj obalnoj liniji, dobiva novu ekonomsku vrijednost. U mjestu Slano u Dubrovačkom primorju dolazi tako do gašenja tvornice „Primorka“ i njene adaptacije u hotel „Admiral“, a upravo se taj zahvat poklapa s godinom dolaska magistrale. Osim toga, u Komiži na Visu dolazi do adaptacije i nadogradnje dijela tvornice „Braća Mardešić“ u hotel „Biševo“. Čak i novoprojektirana i novoizgrađena tvornica sardina „Skuša“ u Križnoj luci u Hvaru nije mogla konkurirati snažnoj ekonomiji otočnog turizma pa je, niti desetljeće od svog otvaranja, adaptirana u hotel „Galeb“. Može se dakle zaključiti da su u tom preokretu ekonomskih prioriteta, tvornice sardina teško osiguravale sredstva za financijski zahtjevnu modernizaciju, ali i teško izdržavale veliki tržišni pritisak, što je naposljetku dovelo do njihove prenamjene.

Turizam je bio usmjeren na svoju agendu i izgradnju, ali je indirektno utjecao i na ribopreradivačku industriju, čija se vrijednost sve više promatrala u kontekstu turističke ekonomije i tržišnih prilika koje je ona otvarala. Iako su tvornički kompleksi izgubili svoju izvornu proizvodnu funkciju, mnogi su u arhitektonskom smislu i dalje ostali prepoznatljiv

dio izgrađene strukture malih obalnih naselja u kojima se inicijalno pojavljuju. Time se industrijska baština na obali, premda često marginalizirana i neprepoznata kao vrijednost, nenametljivo utkala u suvremeni prostorni identitet obale.

2.2.2.4. Zaključak poglavlja

U drugoj polovici 20. stoljeća, industrija ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana obilježena je modernizacijom koja je omogućena infrastrukturnim zahvatima na kopnu i moru. Elektroenergetska mreža omogućila je implementaciju rashladne tehnologije, a što je dovelo do ključne tranzicije kojom industrija ribljih konzervi prelazi iz sezonske u cjelogodišnju djelatnosti. Isto se događa s ribolovom, gdje nabavom novih ribarskih brodova prilagođenim za otvoreno more dolazi do ključnog prijelaza hrvatskog ribarstva iz obalnog u dubinski ribolov, što je produljilo ljetnu sezonu lova na cjelogodišnji lov plave ribe.

Novi principi tehnološke kontrole u organizaciji industrije potaknuli su prostornu rekonfiguraciju riboprerađivačke industrije. Izgradnjom hladnjača u sklopu tvornica ribljih konzervi ili regionalnih ribolovnih centara eliminiran je problem kvarljivosti, a time i prostorni uvjet da mjesto iskrcaja kvarljive riblje namirnice ujedno bude i mjesto prerade ribe. Time su brojni manji pogoni za preradu ribe raštrkani po malim ribarskim naseljima postali suvišni, a što se pak može povezati sa zatvaranjem brojnih baraka i tvornica sardina sredinom stoljeća. Slijedom istog, brojne građevine napuštenih tvornica postaju oslobođene za novo korištenje pa se u kontekstu rastuće industrije turizma – i s izgradnjom Jadranske magistrale – mnoge od njih adaptiraju i prenamijenjuju u hotelske i druge ugostiteljske objekte.

Upravo se ta okolnost velikog broja napuštenih tvornica često uzima kao argument o gašenju riboprerađivačke industrije u drugoj polovici 20. stoljeća. Međutim, iako su mnogi manji pogoni prestali s radom, industrija ribljih konzervi 1970-ih bilježila je rast i najveću razinu produktivnosti od svojih začetaka. Unatoč tome, status industrije prerade i konzerviranja ribe i dalje je ostao relativno skroman, daleko od dominacije gospodarskim sektorom regije.

Svim opisanim pomacima uspostavljena je dimenzija ljudske kontrole u industriji ribe, koja je ranije bila uvjetovana biološkim i fizičkim uvjetima mora. Prostorna rekonfiguracija industrije ribljih konzervi koja je uslijedila s tehnološkom modernizacijom druge polovice 20. stoljeća može se tako promatrati i kroz promjenu vrijednosne paradigme. Naime, prelazak iz „biološkog“ u „tehnološki“ sustav nesumnjivo je osigurao prelazak od djelovanja podređenog okolišnim uvjetima u ljudsko djelovanje koje je počelo kontrolirati te uvjete. To je zabilježeno i u tematskoj literaturi, pa autor brojnih radova o maritimnoj baštini otoka Visa, Joško

Božanić u svom osvrtu na stanje ribarskog sektora druge polovice 20. stoljeća, opisuje da je „odnos čovjeka s prirodom sve više posredovan tehnikom koja sve više preuzima ulogu subjekta“. [106] Drugim riječima, tehnologija je osigurala put proizvodnje oslobođen ranijih bioloških logika i uvjeta, a čime su oni prestali biti vrijednosni parametri same industrije. Riba se počinje u značajnoj mjeri uvoziti, lokalno ulovljena riba zaleđivati, a tvornice postepeno zatvarati i izmiještati s obale. Tehnologija je stoga u konačnici omogućila da se tvornice više nisu nužno trebale oslanjati na lokalne uvjete i riblju sirovinu, iako je osnovni razlog samog pokretanja te industrije bio baš lokalni resurs ribe.

[106] Božanić, Joško, „Komiška ribarska epopeja“. *Čakavska rič* XI, br. 1-2, 1983., 83.

2.3. POLITIČKO-EKONOMSKE KONFIGURACIJE OKO TVORNICA RIBLJIH KONZERVI (1880.-1980.)

Analiza prostornog razvoja riblje industrije kroz vlasničke strukture tvornica sardina

U razdoblju od 1880. do 1980., obalna regija istočnog Jadrana bila je dio čak pet različitih državnih tvorevina, a njezinu političku dinamiku snažno su oblikovala dva svjetska rata. Ono što je u toj promjenjivoj društvenoj dinamici unutar sektora riblje industrije ostajalo postojano bila je njezina fizička infrastruktura. Lokacije tvornice sardina, koje su određene krajem 19. i početkom 20. stoljeća, stoga se mogu sagledati kao fiksne materijalne točke oko kojih su se uspostavljale nevidljive i nematerijalne mreže društvenih odnosa. Od kraja 19. stoljeća nadalje, svaka nova vlast preuzimala je postojeću industrijsku infrastrukturu, oblikujući oko nje nove socio-prostorne sustave prema vlastitim političkim i ekonomskim ciljevima. Štoviše, tijekom promatranog stogodišnjeg perioda, te društvene mreže su se mijenjale, ukidale i iznova uspostavljale.

Svaka novopridošla vlast imala je različite interese u regiji istočne obale Jadrana, zbog čega su se sa svakom političkom tranzicijom mijenjali vlasnici i uprava tvornica ribljih konzervi, proizvodni programi, organizacija rada i tržišna distribucija. Politička povijest regije tijekom 20. stoljeća može se stoga podijeliti na četiri povijesno-politička razdoblja:

1. do 1918. – razdoblje unutar Austro-Ugarske Monarhije,
2. 1918.-1941. – razdoblje unutar Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije, uz iznimku Istre, Rijeke, Zadra i dijela kvarnerskih otoka, koji su nakon 1920. / 1924. bili u sastavu Kraljevine Italije,
3. 1941.-1945. – ratno razdoblje obilježeno uspostavom okupacijskih režima i teritorijalnom fragmentacijom.
    - 1941.-1943. pod talijanskom aneksijom bili su dijelovi Dalmacije (Split, Šibenik, Trogir) i veći dio srednjodalmatinskih otoka (Brač, Hvar, Vis), uz ranije anektirana područja (Istra, Rijeka, Zadar, Cres, Lošinj, Lastovo),
    - 1943.-1945. pod njemačkom upravom bili su Istra, Rijeka, Zadar i kvarnerski otoci Cres, Lošinj i dr. (u sastavu Operativne zone Jadransko primorje), dok je ostatak Dalmacije (uključujući Split, Šibenik i otoke) bio pod njemačkom vojnom kontrolom u okviru NDH,
4. nakon 1945. – razdoblje unutar socijalističke Federativne Narodne Republike Jugoslavije / Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Povijesna analiza nematerijalnih i promjenjivih političko-ekonomskih struktura u ovom je radu provedena dijakronijski – kao kronološki slijed restrukturiranja odnosa kroz različite političke tranzicije, ali i sinkronijski – kroz analizu tenzija koje su unutar svakog razdoblja postojale između različitih aktera.

Različite subjekte koji su pojedinom trenutku bili formativni za industriju ribljih konzervi moguće je grupirati u dvije interesne skupine, jednu koja je rukovođena lokalnim, a drugu izvanjskim interesima. Naime, politički interesi koji su tijekom 20. stoljeća rukovodili razvoj istočnojadranske obale u pravilu su dolazili iz udaljenih centara moći, jer su državne tvorevine kojima je regija pripadala bile nametnute odozgo. U takvim političkim okolnostima oblikovali su se i interesi lokalnih aktera na periferiji, koji su obično pokazivali alternativne modele djelovanja u odnosu na centralnu vlast. U tom kontekstu su se i uprava i kapital koji nisu bili povezani s lokalnim poduzetništvom opisivali kao „strani“, iako su u pravilu formalno pripadali istoj državi.[107] Ako se primjerice sagleda da je za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije sedam tvornica na hrvatskoj obali pripadalo poduzeću Carla Warhaneka, a njih šest tršćanskoj filijali Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari, jasno je da se radi o austrijskom kapitalu, odnosno kapitalu koji je vezan za istu državu, pa je u tom smislu preciznije reći da je riječ o izvanjskom ili nelokalnom kapitalu, radije nego „stranom“. Međutim, izraz „strani“ kapital korišten je u povijesnim analizama kroz sve političke epizode hrvatske povijesti, pri čemu se on uvijek odnosio na onu nametnutu instanciju vlasti – za vrijeme Austro-Ugarske u pravilu se referira na austrijski i njemački kapital, za vrijeme Kraljevine SHS na talijanski, itd. Štoviše, opisne kategorije „strani“ i „domaći“ korištene su kao osnova za vlasničke pretvorbe koje su uslijedile sa svakom političkom tranzicijom. Konkretno, nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije, odnosno s uspostavom Kraljevine SHS, imovina stranih poduzeća bila je sekvestirana. Drugim riječima, tvornice sardina osnovane za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije pod bečkim i tršćanskim poduzetništvom otkupila su domaća poduzeća, u pravilu osnovana za te potrebe. Kasnije, s propašću Kraljevine Jugoslavije, u novoosnovanoj FNRJ, tvornice sardina koje su povezivane sa „stranim“ poduzećima, odnosno okupatorima tijekom Drugog svjetskog rata, bila su konfiscirana. U arhivskim dokumentima FNRJ iz 1945., koji bilježe imovinsko-pravno stanje industrijskih poduzeća iz ranijih perioda Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije,

[107] Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 155-163.; Peričić, Šime, „Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* , br. 41, 1999., 107.

kao jedna od kategorija stoji upravo „nacionalnost kapitala“, a pod njom se razlikuje „domaći kapital“ od „stranog kapitala“. [108] U svakom primjeru, kroz tu korištenu i ustaljenu podjelu na „domaći“ i „strani“ kapital moguće je detektirati i pratiti kako su poduzeća razvijala različite socio-prostorne modele poslovanja, organizacijske strukture i načine proizvodnje, pa će upravo ti termini biti korišteni i za potrebe ove analize.

Detektiranjem i razdvajanjem tvornica ribljih konzervi prema opisanim vlasničkim strukturama dobiva se podloga za identifikaciju različitih interesnih i prostornih mreža, ali i za praćenje njihove formacije, izgradnje i promjena. Ovo poglavlje fokusira se tako upravo na vlasničke strukture tvornica sardina oslanjajući se na opisane kategorije lokalnog i stranog vlasništva, a kako bi se kroz njih detektirale, analizirale i interpretirale šire političke i ekonomske mreže odnosa i veza koje su oblikovale izgrađeni okoliš hrvatskog Jadrana.

2.3.1. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi do 1918.: relacija centar – periferija

Industrija ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana počinje se razvijati za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. U okviru tog monarhijskog ustroja, istočna jadranska obala funkcionirala je kao periferijski prostor, upravljan iz udaljenih političkih i ekonomskih centara moći, što je izravno utjecalo na uvjete njezinog gospodarskog i infrastrukturnog razvoja.

Početni oblici proizvodnje konzervirane ribe bili su pokrenuti od lokalnih poduzetnika, ponajprije obitelji Mardešić s otoka Visa koja 1875. počinje konzervirati ribu. Tek desetljeće nakon uspostave proizvodnje, na istočnu obalu Jadrana u većem broju počinju stizati i poduzeća iz Austrije, Mađarske i Italije. [109] Tijekom austro-ugarskog razdoblja, odnosno do 1918. godine, zabilježeno je ukupno 24 tvornica sardina duž obale, pri čemu statistike iz 1920-ih ukazuju na podrijetlo njihovog pokretačkog kapitala. Izvori iz 1923. navode da je od ukupnog broja tvornica, njih 15 bilo povezano s takozvanim „stranim“, a 9 s „domaćim“ vlasništvom. [110] Štoviše, povijesne analize upućuju da je upravo prerade i konzerviranje ribe

[108] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, Mardešić i drug, tvornica ribljih konzerva „Mignon“ – Komiža, fond 17, fascikla 88, dosije 11, Upitnik o imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća; AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Sagena“, tvornica sardina k.d. – Komiža, fascikla 88, dosije 12, Upitnik o imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća.

[109] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, „Naše ribarstvo i ribarska industrija“, isječak iz novina *Jugoslavenski Lloyd*, br. 159, Zagreb, 14.7.1931.

[110] Evidencija za 1907. Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 155-163., Lakatoš, Joso, *Industrija Dalmacije.* Zagreb: Industrijska biblioteka „Jugoslavenskog Lloyda“, 1923, 49-50.

predstavljala prvu industrijsku granu u regiji koja je afirmirala „strani“ kapital.[111] Strana ulaganja ovdje će tako biti analizirana kroz mrežu tvornica bečkog industrijalca Carla Warhaneka, a lokalni poduzetnički model kroz industrijski lanac tvornica obitelji Mardešić iz Komiže.

Budući da su strana poduzeća dominirala u ukupnom broju tvornica na istočnoj obali Jadrana, logika njihova poslovanja uzeta je kao reprezentativni model i dominantna logika funkcioniranja industrije ribljih konzervi unutar Austro-Ugarske Monarhije. Stručna istraživanja i ekonomske analize publicirane nakon Drugog svjetskog rata interpretiraju taj model kroz relaciju centra i periferije, budući da je kapital pristizao, a potom i odlazio prema glavnim političkim i ekonomskim središtima Monarhije, ponajprije Beču i Trstu.[112] Upravo su u tim gradovima bila smještena upravna sjedišta poduzeća riblje industrije, kao i njihove centralne (matične) tvornice, dok je ključni resurs, riba, crpljen iz jadranske periferije, zbog čega su se duž njezine obale otvarali sekundarni tvornički pogoni, odnosno tvorničke filijale.

Strana poduzeća sa sjedištima u Beču i Trstu imala su, dakle, dvostruku organizacijsku strukturu: glavnu tvornicu smještenu u okolici Trsta te mrežu manjih, sezonskih tvornica disperziranih u manjim ribarskim i obalnim naseljima. Prema toj strukturi moguće je iščitati da je periferijska regija služila za eksploataciju prirodnog ribljeg resursa i osiguravanje jeftine radne snage, dok su svi ostali elementi proizvodnje, poput metalne ambalaže, dolazili iz udaljenih industrijskih centara. Također, gotovi konzervirani proizvodi su se iz lokalnih tvornica vraćali u Trst, gdje su skladišteni i potom distribuirani na šira tržišta Monarhije. Glavna potrošna središta ribljih konzervi bili su uostalom Beč, Prag, Krakov i Budimpešta. Time je mreža ekonomskih tokova industrije ribljih konzervi funkcionirala na liniji sjever-jug, pri čemu se Jadran sve više profilirao kao eksploatacijska zona unutar šireg imperijalnog ekonomskog sustava.

U kontekstu tek uspostavljene proizvodnje ribljih konzervi, stanje ribarskog sektora na istočnoj obali Jadrana krajem 19. stoljeća bilo je opisivano generalno lošim stanjem koje nije moglo odgovoriti na rastuće potrebe nove industrije. Budući da je u narednim desetljećima većina tvornica sardina osnovana od strane austrijskih industrijalaca i velikih banaka sa sjedištima u Beču i Trstu, austrijskoj vlasti bilo je u interesu unaprijediti situaciju kako bi se mogli maksimalno koristiti prirodni resursi Jadrana prema poduzetničkim ambicijama

[111] Karaman, *Jadranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, 1992., 127.

[112] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 1.

razvijajuće riblje industrije. Štoviše, prve regulacije ribarstva na istočnoj obali Jadrana uvodi i provodi upravo austrijska vlast.

Prvi državni angažman u sektoru ribarstva na hrvatskoj obali pojavljuje se krajem 19. stoljeća, a povezuje se upravo s otvaranjem tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana. Tako je 1884. osnovano Povjerenstvo za poslove pomorskog ribarstva pri Pomorskoj vladi u Trstu, kao savjetodavno tijelo čiji zadatak je bio promovirati i unaprijediti morsko ribarstvo „uslijed njegova propadanja“, a u istom periodu izrađen je nacrt Zakona o morskom ribarstvu, odnosno preambula zakona. [113] Bliskoj vezi između centralne vlasti i industrije ribe ide u prilog i činjenica da u Komižu 1875. godine, kada je tamo počela proizvodnja ribljih konzervi, dolazi sam car Franjo Josip I. [114] Političko djelovanje u sektoru ribarstva i ribarske industrije manifestiralo se i kroz različite druge aspekte i na više frontova. Austrijska vlast, primjerice, pokreće znanstvene ekspedicije za istraživanje Jadranskog mora s ciljem efikasnijeg korištenja morskih potencijala, a publicirani su i prvi statistički podaci o ribolovu duž istočne obale Jadrana. [115] Osim toga, na političkoj razini se počinje poticati formiranje zadrugarstva donošenjem posebnog zakona o zadrugama, a pokreću se i inicijative za uređenje zakonodavnog okvira s ciljem regulacije društvenih odnosa na moru. [116] Sama vlast bila je, dakle, putem zakonskog i institucijskog okvira direktno uključena u industrijski ribolovni sektor, regulirajući na taj način njegove odnose, načine i alate djelovanja.

Unatoč opisanoj uspostavi regulatornih tijela te iskazu ambicija za uspostavom zakonskih mjera, nacrt zakona o ribarstvu nikad nije usvojen, pa Austro-Ugarska Monarhija, sve do svoje propasti 1918., nije imala donesen zakon o ribarstvu. [117] Okolnost da je nacrt novog zakona postojao, a nije implementiran, interpretirana je kao problematična u smislu da je pogodovala središnjoj vlasti jer su ribarske prakse na istočnoj obali Jadrana ostale nekontrolirane, a to je u konačnici najmanje odgovaralo lokalnim ribarima. Naime, ribarska djelatnost unutar jadranskog bazena razvijala se s hrvatske i talijanske strane, pa je bezakonje omogućilo nekontrolirani ribolov u Jadranskom moru, a što je pak značilo da su talijanski ribari s razvijenijom i modernijom flotom imali slobodan pristup teritorijalnim i obalnim

[113] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 25.

[114] Ibid, 22.

[115] Ibid, 24-25.

[116] Ibid, 25, 30-32.

[117] Ribolov je za vrijeme druge austrijske uprave (1813.-1918.) bio reguliran već postojećim propisima, pa je početkom 20. stoljeća na snazi i dalje bio takozvani Dandolov pravilnik o morskom ribolovu iz 1808., odnosno pravilnik iz vremena francuske uprave kojim se regulirao ljetni ribolov i koćarenje u vodama Dalmacije. Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 28.

vodama istočne obale Jadrana. [118] Drugim riječima, bez usvojenog zakonskog okvira, austrijska vlast je zapravo favorizirala talijanske ribare dok su lokalni dalmatinski ribari ostali bez pravnog okvira koji bi regulirao pomorski ribolov i štitio njihova prava, kao i njihove resurse. Ta činjenica da Austro-Ugarska nije donijela zakon o ribarstvu pripisala se tako većim geopolitičkim interesima i odnosima, odnosno nastojanju austrijske vlasti da održi dobre odnose s Kraljevinom Italijom. [119] Opisani pravni vakuum doveo je do niza negativnih posljedica, uključujući iskorištavanje lokalnih resursa od strane stranih ribara, ali i nedostatka discipline među lokalnim ribarima.

2.3.1.1. Mreža tvornica Carla Warhaneka: izvanjski kapital i industrijalizacija periferije

Najznačajniji predstavnik takozvanog „stranog" kapitala u industriji ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana bio je bečki industrijalac češkog podrijetla Carl Warhanek (Karel Varhánek, 1829.-1900). [120] Warhanek je ujedno bio i jedan od pionira ove industrije, koji je prvi iskazao inicijativu i poduzeo korake u pokretanju proizvodnje konzervi sardina na istočnoj obali Jadrana. Međutim, nakon neuspjelih pokušaja pokretanja proizvodnje u Jelsi na otoku Hvaru i Rijeci 1861. godine, svoju prvu tvornicu na Jadranu otvorio je u Duinu (Devinu) pokraj Trsta 1867. ribe već je ranije uspostavio u Izoli 1858., odakle je postupno širio svoje poslovanje diljem Monarhije, prvo oko Trsta, a potom i po Istri i Dalmaciji. [121]

Warhanekove riblje konzerve imale su carsku oznaku kvalitete te su se konzumirale na dvoru Habsburške Monarhije. S tim prestižem, poduzeće je osiguralo stabilno tržište, a potom i investicijsku snagu, što su bili ključni preduvjeti za daljnju industrijsku ekspanziju. Mreža pogona Warhanek proširila se tako na Austriju, Mađarsku, Italiju, Istru i Dalmaciju, pri čemu je na području današnje hrvatske obale djelovalo čak sedam Warhanekovih tvornica: u Fažani, Komiži na Visu, Korčuli i Veloj Luci na Korčuli, Trpnju na Pelješcu, Makarskoj i Postirima na Braču (Sl. 13.). Takva geografska disperzija tvornica duž jadranske obale omogućavala je

[118] Iskorištavajuće prakse talijanskih ribara opisane su u hrvatskoj literaturi. Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 34. Međutim, o istoj problematici piše i druga strana, pa se u talijanskim izvorima navodi da je talijanska vlast za neuspjeh industrije ribljih konzervi u Lastovu vidjela u nedovoljnoj iskorištenosti ribolovnog potencijala otoka, a što je pak pripisivano nedostatku profesionalnih ribara i slaboj opremljenosti ribarske flote. Talijanska vlast se slijedom toga zalagala za uvođenjem kočerenja i profesionalnog ribarstva, te je 1926. pokrenula znanstvenu ekspediciju u lastovskom akvatoriju. Gallo, Stefano, „Il villaggio "Luigi Razza" a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)", 151-154. U: *Lavoro mobile. Migranti, organizzazioni, conflitti (XVIII-XX secolo)*, (ur.) Michele Colucci, Michele Nani. Palermo: Societa Italiana di Storia del Lavoro (SISLav), 2015.

[119] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 11.

[120] „On the history of the company. Carl Warhanek canned fish and vegetables", virtual exhibition. *Gasterbajteri.at*

[121] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 1.

izravnu suradnju s lokalnim ribarima, što je omogućilo promptno prerađivanje i konzerviranje svježe ribe na mjestu ulova. Opisani model proizvodnje priskrbio je Warhaneku status jednog od vodećih industrijalaca Habsburške Monarhije pa je predstavljen kao „simbol industrijskog razvoja Habsburške Monarhije i njezina širenja na periferne dijelove". [122]

Istu logiku poslovanja utemeljenu na odnosu centar – periferija slijedila su i druga poduzeća, poput Giovanni Degrassi, Klinker & Lauer i Anglo-austrijska banka. Tvornice sardina Giovanni Degrassi bile su zastupljene u manjem broju, s tri pogona koja su se nalazila u Komiži i Visu na Visu i Silbi. [123]

U puno većem broju razvile su se tvornice Anglo-austrijske banke kojih je 1903. bilo čak devet: Grado (današnja Italija), Izola (današnja Slovenija), Mul (današnja Grna Gora), Rovinj, Cres na Cresu, Rogoznica kod Šibenika, Vrboska na Hvaru, Komiža na Visu i Šipanska luka na Šipanu (Grafički prikaz 7). [124] Geneza tvornica sardina Anglo-austrijske banke vezana je pak za francusko dioničko društvo Société Générale Française de Conserves Alimentaires S.A., osnovano 1881. u Parizu za poslove prerade, proizvodnje i prodaje konzervi, a čija proizvodnja je podignuta u Izoli, Rovinju, Gradu i na Cresu. [125] Nakon samo desetljeća svoje aktivnosti, to je francusko poduzeće ušlo u stečaj te je likvidirano 1893. godine. Te iste godine njegove tvornice sardina preuzima upravo ranije spomenuta Anglo-austrijska banka (Anglo-Österreichische Bank) iz Trsta, prilikom čega poduzeće mijenja naziv u Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari della filiale della Banca Anglo-Austriaca a Trieste sa sjedištem u Trstu, Via Mazzini 4. [126] Promjenom vlasništva je, dakle, zadržan postojeći prehrambeni brend te je on na francuski glasio: „Usines de l'ancienne Société Générale Française de Conserves Alimentaires". [127]

Iz analiziranog modela centar-periferija jasno se ističe imperijalni i ekstraktivni karakter riboprerađivačke industrije tog razdoblja. Ovaj odnos otvoreno je prakticiran s austrijske

[122] Beverin, Ante, *Ribarska industrija u Salima*, Zadar: Matica Hrvatska, 2000., 112-113.

[123] Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru", 1923., 159.

[124] Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru", 1923., 159.; Devet tvornica na istočnoj obali Jadrana koje su nosile francuski brend Société Générale Française de Conserves Alimentaires bile su u vlasništvu Anglo-austrijske banke (Anglo-Österreichische Bank, Beč). „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru", 2018., 35-36.

[125] Ratkajec, Hrvoje, *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900-1940).* Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015., 155.

[126] Ratkajec, Hrvoje, „Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana 1900-1940", *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, br. 1, 2014., 88-90.; Ratkajec, Hrvoje, *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900-1940).* Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015., 155.

[127] S memorandumskog lista iz 1903. „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru", 2018., 36.

strane, a što potvrđuju i navodi bečkog industrijalca Alexandera Königa koji je 1900. godine, kao jedan od osnivača Društva za promicanje narodno-gospodarstvenih interesa Kraljevine Dalmacije, opisao Dalmaciju kao „idealnu kolonijalnu oblast za ekspanziju austrijskog kapitala“. [128] Isto je iskustvo predmet hrvatske povijesne kritike, uglavnom one politički fundirane koja opisuje austrijsku vlast kao „okupatorsku“, te ju ocjenjuje kao „loše smišljenu“ ili „nerazumnu politiku ribarstva“, kao i „loše shvaćenu administraciju“, pa se takav politički kontekst u hrvatskoj povijesti interpretira kao glavni uzročnik krize, uključujući i krizu ribarskog sektora. [129] Iz svega, dakle, slijedi da je industrija ribljih konzervi tijekom Austro-Ugarske Monarhije funkcionirala reverzibilno duž osi sjever-jug, pri čemu se takav prakticirani ekonomski model jasno temeljio na eksploataciji prirodnih resursa ribe i jeftine radne snage s periferije, osiguravajući i distribuirajući sve ostale materijalne i logističke usluge iz njezinih centara. Uostalom, i dobit od industrije odlazila je u središta moći, dok su uvjeti rada u tvornicama ostajali minimalni, čime se dodatno učvršćivao podređeni položaj ribarskih zajednica na obalnoj periferiji zemlje.

[128] Karaman, *Jadranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, 1992., 193.

[129] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 17, 21.

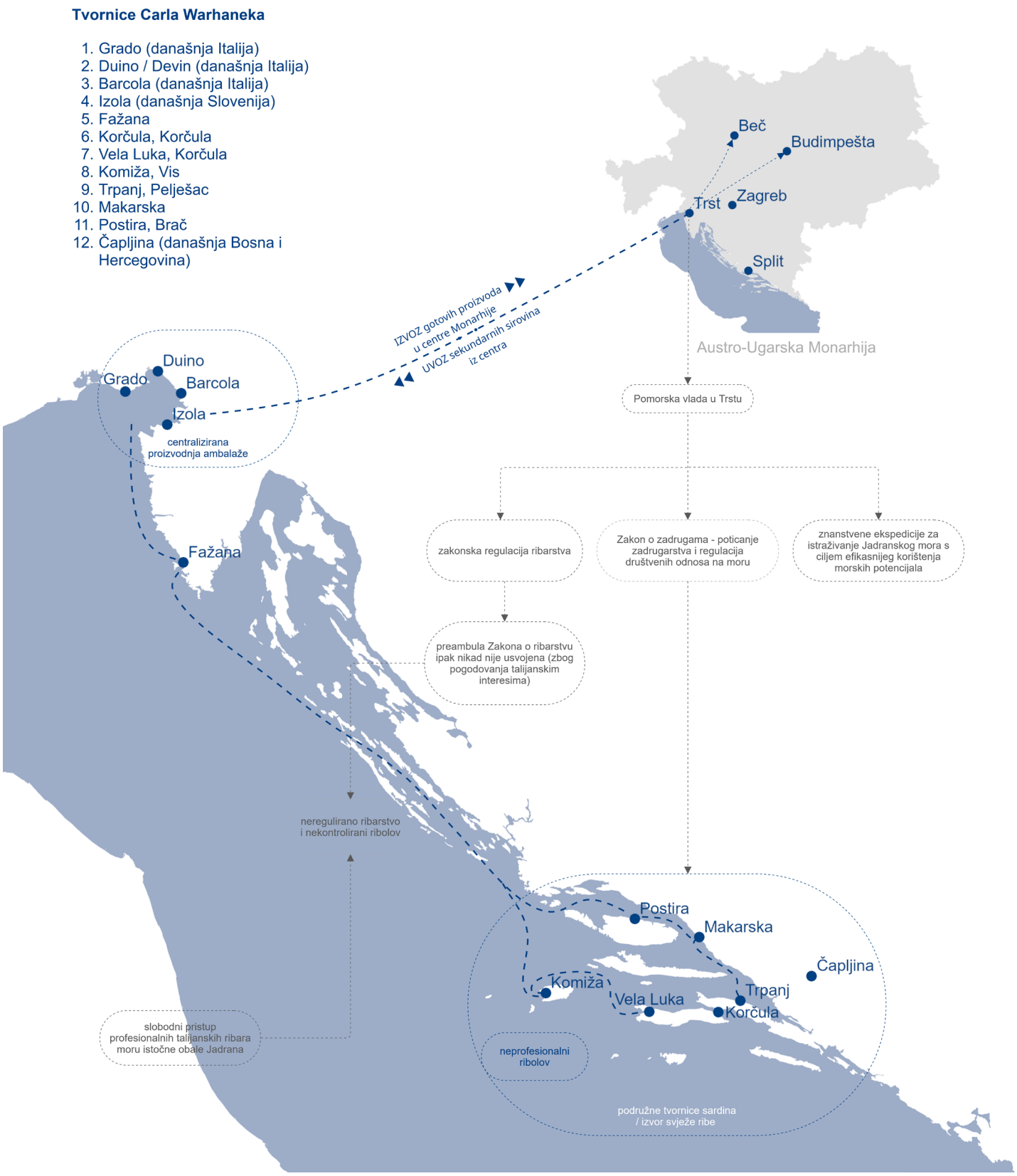

Grafički prikaz 6. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije djelovale tvornice sardina Carla Warhaneka. Izradila Marija Barović, 2026.

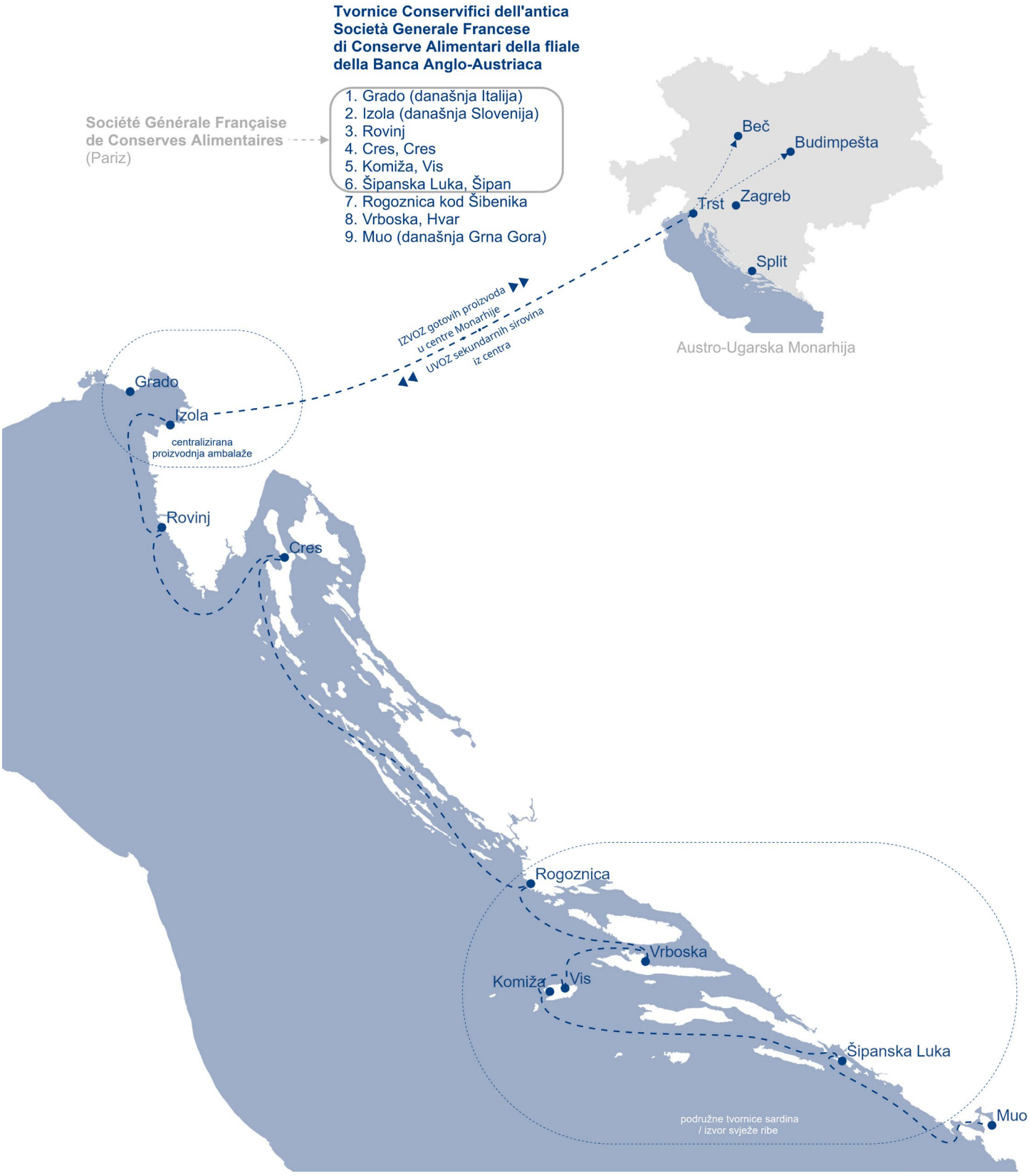

Grafički prikaz 7. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije djelovale tvornice sardina poduzeća Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari. Izradila Marija Barović, 2026.

2.3.1.2. Tvornice ribljih konzervi Mardešić u Komiži: industrijski lanac u domaćem vlasništvu

Iako je ključni nositelj industrijalizacije na istočnoj obali Jadrana početkom 20. stoljeća bio kapital koji je dolazio iz udaljenih centara Austo-Ugarske Monarhije, prve tvornice sardina pokrenute su lokalnim poduzetništvom. Jedan od najranijih domaćih ulagača u industriju ribljih konzervi bila je obitelj Mardešić s otoka Visa.

Godine 1875., braća Ivan i Antun Mardešić (pok. Kuzme Mardešića) započeli su proizvoditi riblje konzerve. [130] To je najranije zabilježena godina proizvodnje, koja se potom uzima kao početak proizvodnje ribljih konzervi na Jadranu. [131] Obiteljska djelatnost proizvodnje sterilizirane konzerve sardine ubrzo se širi otokom, a početkom 20. stoljeća registrirana su tri poduzeća s prezimenom Mardešić specijalizirana za preradu ribe [132]: prvo poduzeće registrirano je 1904. pod imenom „F. (Frane) Mardešić i drug“ [133], 1907. osnovano je poduzeće „Mardešić i drug“ („Mardešić i družina“ / „Mardešić & Cie – Fabrique de conserves alimentaires“ / Mardešić & Cie „Mignon“) [134], dok je kao treće poduzeće „Braća Mardešić“ (tal. Fratelli Mardessich) upisano u trgovački registar u Splitu 1909. godine [135].

Premda je svako poduzeće djelovalo neovisno, sva su dijelila isto geografsko i društveno podrijetlo – Komižu. Iz uvida u obiteljski arhiv i knjigu posjeda vidljivo je da su svi članovi obitelji bili podrijetlom s otoka Visa, a da su se brojne nekretnine, uključujući tvornice „Braća Mardešić“ i „Mardešić & Cie“, izvorno nalazile u vlasništvu jedne osobe, Kuzme Mardešića

[130] U brojnim izvorima netočno se navodi da su osnivači poduzeća bili Kuzma i Josip Mardešić. Pronađeni izvještaj o radu tvornice Braća Mardešić iz 1931. navodi da su predmetni Kuzma Mardešić, pok. Ante/Antuna (u. 1925.) i Josip Mardešić, pok. Ivana (u. 1929.) vodili tvornicu u međuratnom periodu kao nasljednici svojih očeva Ivana i Antuna Mardešić, pok. Kuzme Mardešića, a koji su bili prvi pokretači proizvodnje i osnivači poduzeća. HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“.

[131] Na reklami riblje paštete „Braća Mardešić“ iz 1930-ih, uz ime brenda, navodi se upravo godina 1875. HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, „Naše ribarstvo i ribarska industrija“, isječak iz novina *Jugoslavenski Lloyd*, br. 159, Zagreb, 14.7.1931.

[132] „Neptun“, Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine, 2022.

[133] Vlasnici poduzeća bili su Ivan Mardešić Josipov (3/4) i Nikola Petrić Lucian (1/4). HR-DAST-44 Okružni sud u Splitu, Trgovački registar B II, sig. 44-1.2., knjiga 9.; Poduzeće je postojalo sve do 1948., kada je nacionalizirano. HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, nacionalizacija tvornica sardina Mardešić i dr., Komiža, sign. g:227/48, 1948.

[134] U dokumentima iz 1945. naziv poduzeća naveden je kao Mardešić & Cie – „Mignon“. AJ-17 Ministarstvo industrije Vlade FNRJ, Mardešić i drug, tvornica ribljih konzerva „Mignon“ – Komiža, fond 17, fascikla 88, dosije 11; HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, dopis Vicka Mardešića, Komiža 8.3.1937.; HR-DAST-28 Općinski narodnooslobodilački odbor Komiža, OK-NOB 1/III., Tvornica sardina „Neptun“ i „Mardešić“, 1944.-1945.

[135] HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornica za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja „Braća Mardešić“, Pregled A – Osnovni podaci.

pok. Ivana, odnosno oca prvih pokretača njihove proizvodnje (Sl. 14.). [136] Riječ je dakle o tri poduzeća koja su povezana zajedničkim korijenima, obiteljskim vezama, a tako i istim prezimenom. S vremenom se obiteljsko poslovanje razgranalo u samostalna poduzeća s odvojenim vlasnicima, imovinom, proizvodnim kapacitetima i brendom, što je bitno naglasiti s obzirom da su povijesno zabilježene zabune u njihovom poslovanju. [137]

Industrija obitelji Mardešić ubrzo je prerasla otočke okvire, šireći se i obalnom regijom. Primjerice, poduzeće „Franjo Mardešić i drug" je, uz svoj glavni pogon u Visu, registriralo i podružnicu u Bolu na otoku Braču 1904. godine (Sl. 15.). [138] Ona je prema suvremenim opisima bila „najmanja tvornica" na otoku, ali odabir Bola nije bio slučajan; prema statističkim podacima iz 1906., lokalna ekonomija Brača uvelike je počivala na ribarstvu, pa je 1911. na otoku evidentirano 146 ribarskih brodova na kojima je bilo zaposleno 693 ribara. [139] U svakom primjeru, struktura poduzeća „F. Mardešić i drug" ukazuje da su i domaća poduzeća usvajala slične obrasce širenja kakve su primjenjivale tvrtke koje su bile osnovane izvanjskim kapitalom.

Novootvoreni manji pogoni obitelji Mardešić pokreću se stoga na međusobno udaljenim lokacijama, stvarajući mrežu geografski raspršenih, ali funkcionalno povezanih pogona. Središnji tvornički pogon je pri tome bio smješten u Komiži, dok su manji pogoni funkcionirali kao njegove filijale. To je pak značilo da se jedino u Komiži riba konzervirala do konačnog proizvoda, dok u područnim tvornicama to nije bio slučaj. [140] Kronološkim praćenjem otvaranja pogona obitelji Mardešić vidljivo je stoga da se razvoj industrije nije temeljio samo na osnivanju novih poduzeća, već je dobio i specifični prostorni obrazac koji se manifestirao kroz teritorijalno širenje proizvodnje.

Međusobna umreženost disperziranih tvornica Mardešić može se pratiti i na razini opskrbe tvornica sekundarnim proizvodima, poput metalnih kutija za pakiranje. Za razliku od Warhanekovih tvornica sardina, koje su ovisile o uvozu ambalaže iz Italije, komiške tvornice

[136] HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., knjiga 1.

[137] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, Razlikovanje „Fratelli Mardesich" i „Mardesich i drug", 1931.

[138] HR-DAST-44 Okružni sud u Splitu, Trgovački registar B II, sig. 44-1.2., knjiga 9.; Drugi izvor navodi da je poduzeće osnovano 1902., a likvidirano 1911. Vrsalović, Desan, *Povijest otoka Brača*, 2. izdanje, Zagreb: Graphis, 2003., 336, citirajući: I. Paštrović, *Ribarski priručnik za 1913. godinu*, Trst, 1912., 224.

[139] Vrsalović, Desan, *Povijest otoka Brača*, 2. izdanje. Zagreb: Graphis, 2003., 336., citirajući: Paštrović, I., Ribarski priručnik za 1913. godinu, Trst, 1912., 220.

[140] AJ-17 Ministarstvo industrije Vlade FNRJ, Mardešić i drug, tvornica ribljih konzerva „Mignon" – Komiža, fond 17, fascikla 88, dosije 11, Upitnik o imovinsko-pravnom stanju industrijskog poduzeća.

nisu poslovale na razini centar – periferija, pa su morale razviti vlastitu proizvodnju ambalaže. Takvu praksu potvrđuje tvornica sardina „Braća Mardešić“, koja je unutar svog kompleksa imala vlastiti proizvodni pogon za izradu metalnih limenki. [141] Time je poduzeće steklo tehnološku autonomnost proizvodnje, ali i osiguralo distribuciju konzervi svojim područnim pogonima koji su također proizvodili riblje konzerve.

Tvornice obitelji Mardešić razvijale su svoje poslovanje i u okviru lokalne suradnje s drugim domaćim poduzećima na razini regije. Naime, za vrijeme tržišne krize 1930-ih, šest lokalnih tvornica osnovalo je 1937. „Zajednički prodajni ured dalmatinskih fabrika ribljih konzerva“ radi koordiniranog plasmana proizvoda na jugoslavensko tržište. [142] Cilj takve trgovačke suradnje definiran je postizanjem bolje cijene ribljih konzervi i uklanjanjem međusobne konkurencije, kako bi se lokalna poduzeća zajednički oduprla stranoj konkurenciji, a posebno talijanskoj.

Unatoč svojevrsnom orijentiranju prema sebi, industrijska trgovačka mreža komiških poduzeća ribljih konzervi bila je regionalno i globalno integrirana. Poduzeće „Braća Mardešić“ imalo je unajmljene prostore za trgovinu diljem regije, uključujući Zagreb, a plasirala je proizvode i na daleka međunarodna tržišta. [143] Tržišni značaj i reputaciju obiteljske industrije Mardešić potvrđuje i aktivnost poduzeća „Braća Mardešić“ na Zagrebačkom zboru 1930. (Sl. 16.), kao i članstvo Josipa Mardešića u odboru za specijalni sajam prehrambene industrije. [144] Time se Komiža, kao udaljeno otočno ribarsko naselja, upisala na gospodarsku kartu Kraljevine SHS, a kasnije i Jugoslavije, kao mjesto specijalizirano za proizvodnju ribljih konzervi.

[141] HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić & Cie“, „Braća Mardešić“.

[142] Sjedište društva bilo je u Splitu na čelu s Josipom Mardešićem, a supotpisnice su bile tvornice: „Braća Mardešić“, Komiža; „Casolini i Bižaca“; „Mardešić&Cie“, Komiža; „Neptun“ d.d., Split; „Nimfa“, d.s.o.j., Postira; te „Sardina“ d.d. Split. HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, Društveni ugovor, „Zajednički prodajni ured dalmatinskih fabrika ribljih konzerva“, 1937.

[143] Trgovina Mardešić se nalazila u Deželićevoj ulici 12 u Zagrebu. HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, 1936.

[144] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, Zagrebački zbor, 25.6.1930.

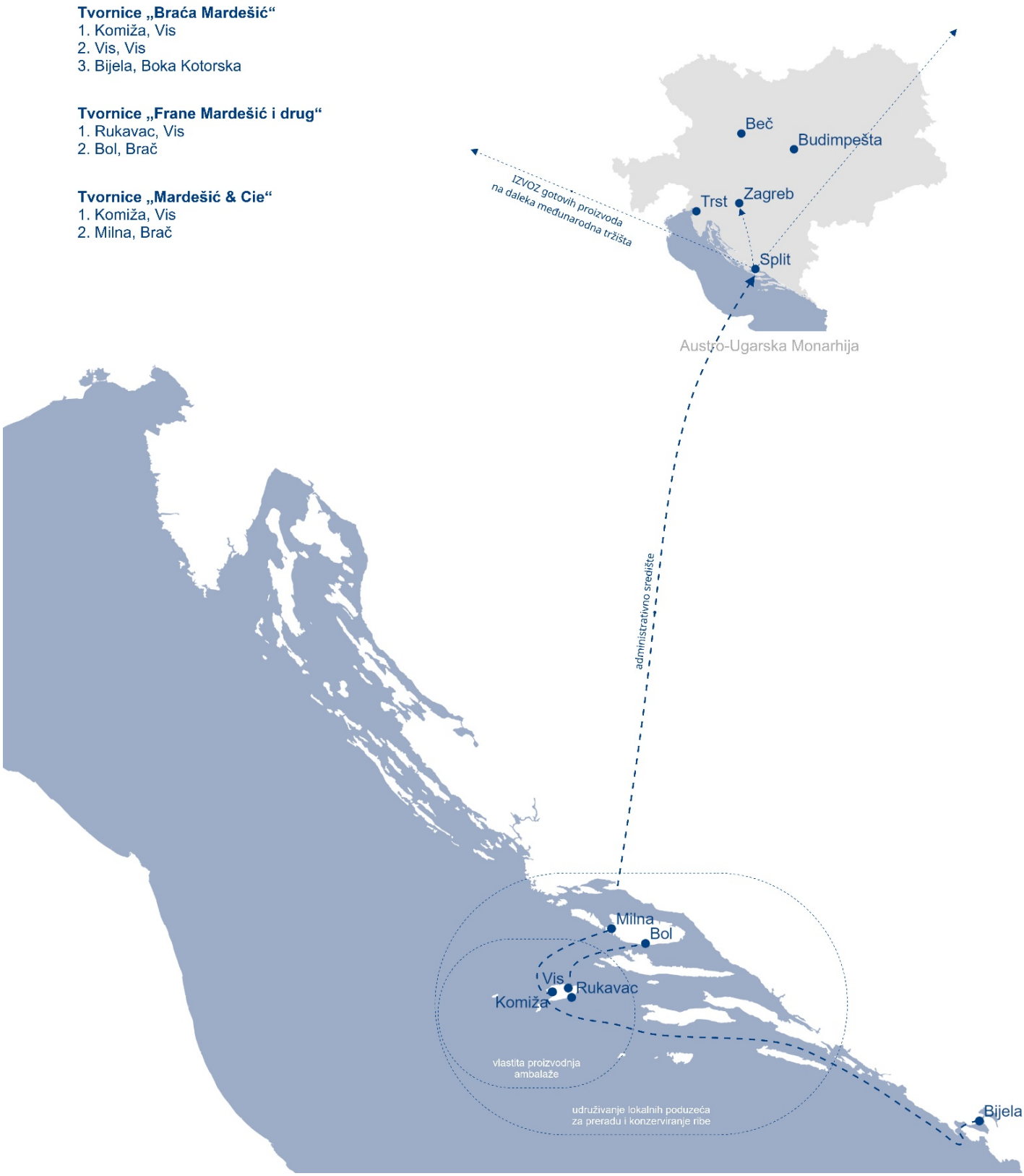

Grafički prikaz 8. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije djelovale tvornice sardina obitelji Mardešić. Izradila Marija Barović, 2026.

2.3.2. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi od 1918. do 1941.

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i osnivanjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918. dolazi do značajnih promjena u organizaciji proizvodnje ribljih konzervi na istočnom Jadranu. S novim političkim granicama mijenjaju se i gospodarski prioriteti, dolazi do preustroja proizvodnje, a pojavljuju se i novi upravljački akteri.

Broj tvornica sardina u međuratnom periodu ostaje relativno isti, ali se odnos vlasništva mijenja u korist domaćih poduzeća. Od 22 evidentirane aktivne tvornice, njih 9 je bilo stranih, a 13 domaćih poduzeća. [145] Domaće tvornice, poput onih obitelji Mardešić, održavaju kontinuitet i nastavljaju rad u promijenjenim političkim uvjetima dok strana poduzeća mijenjaju svoje vlasnike. Izvještaj o ribarstvu i ribarskoj industriji iz 1930-ih godina ukazuje da je polovicu tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana nakon Prvog svjetskog rata preuzeo talijanski kapital. [146] Dakle, ako su za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije strani interesi bili zastupljeni preko austrijskog kapitala, oni su sada zamijenjeni talijanskim interesima.

Promjene u upravnim strukturama provode se svojevrsnom nacionalizacijom kako bi revidirali geopolitički odnosi, a tome su bila podložna upravo strana poduzeća. Tretman stranih poduzeća u sektoru riblje industrije može se sagledati kroz primjere tvornica sardina Carla Warhaneka i tvornica Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari. Tako je zabilježen podatak da je pet tvornica sardina koje je osnovao Carl Warhanek bilo nacionalizirano 1920-ih. [147] Ako se u tom kontekstu prati konkretna linija tog vlasničkog preuzimanja, vidljivo je da je veći broj prijeratnih tvornica Carla Warhaneka preuzelo poduzeće „Sardina“ d.d. sa sjedištem u Splitu. S druge strane, prijeratne tvornice Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari podijeljena su između dva trgovačka društva. Tvornice ribljih konzervi koje su se nakon Prvog svjetskog rata našle na teritoriju koji je dospio pod vlast Kraljevine Italije preuzelo je novoosnovano društvo „Ampelea – Conservifici S.A.“ registrirano u Trstu, dok je ostatak tvornica koje su postale sastavni dio Kraljevine SHS preuzima društvo „JTAK – Jugoslavenske tvornice alimentarnih konserva d.d.“ registrirano u Splitu. Navedena promjena vlasništva je, drugim riječima, odgovarala uspostavi novih regionalnih geopolitičkih odnosa, pa su tvornice na talijanskom teritoriju pripale talijanskim poduzećima, a one na jugoslavenskom teritoriju

[145] Evidencija za 1923. Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 159.

[146] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, „Naše ribarstvo i ribarska industrija“, isječak iz novina *Jugoslavenski Lloyd*, br. 159, Zagreb, 14.7.1931.

[147] Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 159.

lokalno registriranim poduzećima.

Iz opisanih tranzicija može se, između ostalog, zamijetiti da novoosnovana društva preuzimaju cjeloviti paket postojećih tvornica, a ne tek pojedinačne proizvodne pogone. Takva velika upravljačka preuzimanja bila su moguća isključivo zahvaljujući bankarskom sektoru koji tada snažno jača, a koji je omogućio kreditiranje takvih velikih kupnji. Takav kontekst otvorio je tako prostor špekulativnim ulaganjima, a koja će uvesti novu dinamiku u sektor industrije ribljih konzervi. U tom smislu banke je moguće sagledati kao nove ključne aktere riblje industrije međuratnog perioda.

Još jedna ključna posljedica promijenjenih geopolitičkih odnosa bila je promjena lanaca opskrbe. Naime, nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije raspadaju se i ranije imperijalne distribucijske i trgovačke veze na relaciji centar-periferija. U industriji ribljih konzervi to je konkretno značilo da se urušavaju ranije uspostavljeni centri industrije koji su osiguravali dobavu sekundarnih sirovina i organizirali distribuciju proizvoda. Posljedično, mnoge tvornice sardina na istočnoj obali Jadrana bile su se primorane osamostaliti, pa su brojni proizvodni pogoni na otocima i obali postali svojevrsni primarni centri, dok su se njihova nova administrativna sjedišta pozicionirala u veće gradove, poput Splita, Zagreba i Beograda kako bi se prilagodila novim uvjetima i mogućnostima.

Najveća strukturna promjena u radu tvornica sardina u međuratnom periodu bila je ona tržišna. Naime, s raspadom Austro-Ugarske urušava se i njezino veliko i stabilno tržište, pa je lokalna prodaja svedena na granice Kraljevine Jugoslavije – agrarne zemlje s niskom kupovnom snagom. Osim nepovoljnih lokalnih tržišnih uvjeta, jugoslavenska industrija ribljih konzervi tada nije mogla konkurirati na globalnom tržištu ribljih konzervi, a na kojem su dominirale Španjolska i Portugal, budući da su obje zemlje svojom neutralnom pozicijom u ratu uspjele razviti svoju industriju i tako postići nisku cijenu konzerve. [148] Kao rezultat, tvornice ribljih konzervi na jadranskoj obali jednim su dijelom svojih aktivnosti proizvodile sterilizirane konzerve za domaće tržište Kraljevine Jugoslavije, dok su ostali dio proizvodnih kapaciteta bile primorane prodavati kao sirovinu drugim tvornicama u obliku usoljene ribe, što je zapravo značilo povratak tradicionalnom obliku prerade i pohrane.

Usoljena riba je, osim kao povijesni način prerade, korištena u samoj industriji ribljih konzervi, ali u svojstvu polu-prerađenog proizvoda koji se mogao prodavati tvornicama ribljih konzervi kao sirovina za daljnju preradu i konzerviranje. U nedostatku svježe ribe, upravo je

[148] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 2.

usoljena riba služila kao alternativna sirovinska baza koja bi se potom industrijski preradila u gotovi tržišni proizvod. Vrijednost usoljene ribe bila je pritom vrlo mala. Međutim, Dalmatinske tvornice su u nemogućnosti tržišnog plasmana bile primorane soliti ribu i prodavati je po jako niskoj cijeni. Iako je takva izvozna praksa bila štetna za lokalni industrijski sektor ribljih konzervi, obalne tvornice na istočnoj obali Jadrana počele su pojačano soliti ribu te je izvoziti dominantno u Italiju, ali i druge zemlje poput Čehoslovačke. [149] Iz opisanog političkog konteksta stoga se jasno vidi da tvornice na istočnom Jadranu, koje su u ranijoj političkoj epizodi bile izgrađene za industrijsku preradu, nisu doživjele linearni tehnološki napredak tijekom međuraća, već su bile potaknute okrenuti se na predindustrijski i tradicionalni oblik proizvodnje.

Opisano preorijentiranije tvorničke djelatnosti prema soljenju ribe bilo je geografski i politički uvjetovano, prvenstveno od talijanske strane, koja je također razvijala istu industriju na svojoj strani Jadrana, a koja je u međuratnom periodu preuzela gospodarsku dominaciju nad Jadranskim morem. Ta dominacija izvršena je imperijalizmom Kraljevine Italije koji se manifestirao kroz teritorijalnu ekspanziju, ekonomski prodor i političko djelovanje na hrvatsku obalu. Ekonomske interese Kraljevine Italije otkrivaju karte Jadrana s označenim plovnim rutama talijanskih ribara usmjerenim prema istočnoj obali Jadrana početkom 1920-ih te njihova glavna ribolovna područja (Sl. 17 i Sl. 18.). [150]

Na političkom planu, Italija je u međuratnom periodu sklopila povlaštene trgovačke ugovore s Austrijom i Mađarskom, a što je pak značilo da se talijanska konzerva na austrijskom tržištu mogla prodavati za skoro 15% jeftinije, te proizvoditi za čak 40% jeftinije od riblje konzerve koju su proizvele tvornice u Dalmaciji. [151] U tim uvjetima, talijanska poduzeća ribljih konzervi uživala su ekonomske pogodnosti temeljem kojih su mogla nabavljati jeftinu sirovinu od jugoslavenskih tvornica, finalizirati gotov proizvod u vlastitim pogonima te ga po povoljnim uvjetima plasirati na veliko vanjsko tržište nekadašnje Austro-Ugarske. Štoviše, tvornica ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana koje su potpale pod teritorij Kraljevine Italije ili njezin ekonomski utjecaj same su rukovodile cjelokupni proces proizvodnje – od kupovine ribe od lokalnih ribara, preko soljenja, do jeftine prodaje poluprerađenog proizvoda

[149] Benić Penava, „Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata“, 2014., 559.

[150] Mori, Alberto, „Note sulla pesca a Zara ed a Làgosta e sull'emigrazione peschereccia nell' Adriatico“. *Bollettino Della Società Geografica Italiana* 6, 1933., 661-680.

[151] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, „Naše ribarstvo i ribarska industrija“, isječak iz novina *Jugoslavenski Lloyd*, br. 159, Zagreb, 14.7.1931.

svojim centralama u Istri ili Italiji. Takvu praksu potvrđuju primjeri tvornice sardina poput onih u Iki, Rovinju i Ublima na otoku Lastovu. Opisane povijesne okolnosti u konačnici su značile da se riblja konzerva proizvela pod talijanskom oznakom, ali je sirovina zapravo dolazila iz Dalmacije.

Opisane geopolitičke okolnosti bile su iznimno nepovoljne za lokalne proizvođače u Dalmaciji, čije riblje konzerve nisu bile konkurentne talijanskim. O problemu prisutnosti talijanskih poduzeća u sektoru proizvodnje ribljih konzervi bili su svjesni lokalni proizvođači, o čemu pišu i novine koje otvoreno kritiziraju iskorištavanje i sabotiranje lokalne proizvodnje od strane talijanskih poduzeća. [152]

Novonastale okolnosti otvorile su prostor za dvije razvojne struje koje su oblikovale razvoj riblje industrije u međuratnom periodu. S jedne strane, dio lokalnih tvornica se usmjerava prema osamostaljivanju industrijske proizvodnje i uspostavljanju novih distribucijskih tokova unutar Kraljevine Jugoslavije. S druge strane, talijanski kapital, potpomognut državnim subvencijama i trgovačkom politikom fašističkog režima, aktivno ulazi u industriju ribljih konzervi u Istri i Dalmaciji, često putem prikrivenih vlasničkih odnosa.

Uspostava ovih novih socio-prostornih odnosa nakon tranzicije 1918. u ovom se radu analizira na primjerima dva različita poduzeća za preradu i konzerviranje ribljih konzervi: „Sardina“ d.d. i „JTAK“ d.d.. Oba poduzeća razvila su se na osnovi ranije postojećih tvornica, što potvrđuje da je prostorna infrastruktura opstala, ali su se oko nje izmijenili akteri, upravljačke strukture i ekonomski okvir. Trgovačko društvo „Sardina“ d.d. je tako nastalo preuzimanjem dijela tvornica Carla Warhaneka, dok je „JTAK“ osnovan preuzimanjem paketa tvornica Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari. Transakcijom paketa tvornica sardina od istog vlasnika i njihovim stavljanjem pod novu upravu, analiza pojedinačnih poduzeća u nastavku prati kako se unutar iste fizičke infrastrukture u potpunosti reorganiziraju ekonomske i socijalne dinamike tvornica sardina.

2.3.2.1. „Sardina“ d.d. za konzerviranje morske ribe

„Sardina“ d.d. je bilo poduzeće za konzerviranje morske ribe sa sjedištem u Splitu, koje je prvotno upravljalo s pet tvornica: Trpanj, Makarska, Vela Luka na Korčuli, Komiža na Visu i Postira na Braču, a potom im je pridružena i šesta u Silbi. Navedene tvornice ranije je osnovao Carl Warhanek, ali su one sa propašću Austro-Ugarske Monarhije bile sekvestirane

[152] Ibid.

od strane Kraljevine SHS, pa je novo poduzeće osnovano 1921. upravo kako bi kupnjom moglo preuzeti vlasništvo nad tom postojećom prostornom infrastrukturom.[153] Shodno tome, u opisu djelatnosti poduzeća u prve dvije točke stoji da je predmet poslovanja bio „nabavljati već postojeće tvornice sardina u Jugoslaviji" te „proširivati već postojeće tvornice".

U procesu promjene vlasništva koji se odvija političkom tranzicijom nakon Prvog svjetskog rata ključnu ulogu imale su banke, jer su putem kredita omogućile te nekretninske transakcije. Naime, postojeće tvornice Carla Warhaneka došle su 1921. pod upravu novoosnovanog poduzeća „Sardina" d.d. posredovanjem „Jugoslavenske industrijske banke Split".[154] Desetak godina kasnije, 1931., te je tvornice pod istim društvom okupila Smederevska kreditna banka Beograd.[155] Dinamika tih kupoprodaja može se, između ostalog, pratiti i kroz promjene službenog loga poduzeća „Sardina", koje u svojim memorandumima navodi upravo te dvije banke (Sl. 19.). Pravni oblik i vlasništvo poduzeća postalo je dioničko, pri čemu je šest dioničara bilo iz Beograda, a njih tri iz Splita, s time da su se 1942. dionice našle u rukama samo dvojice vlasnika iz Beograda.[156] Shodno tom vlasničkom presjeku, nacionalnost kapitala poduzeća „Sardina" d.d. Split je 1946. opisan kao „100 domaći". Iz svega navedenoj je stoga razvidno da je u pozadini poduzeća postojao interes kapitala vođen bankarskim sektorom, pa je shodno tome i upravljačka pozicija poduzeća bila podložna tržišnim interesima i njegovim dinamičnim promjenama.

Unatoč preuzimanju postojeće infrastrukture i nastavljanju na predratnu tradiciju, tvornice ribljih konzervi u Trpanju, Makarskoj, Veloj Luci, Komiži i Postirima bile su podvrgnute reorganizaciji poslovanja pod novom upravom poduzeća „Sardina" d.d. Pet tvornica ribljih konzervi koje su ranije djelovale kao podružne tvornice za vrijeme Austro-Ugarske, novim su političkim kontekstom izgubile poslovnu vezu s centralnom tvornicom u Izoli. Nova uprava poduzeća sad je bila smještena u Splitu, ali samo administrativno. Organizacijsko opterećenje proizvodnje ribljih konzervi preusmjereno je na svaku tvornicu zasebno, a što se najbolje vidi

[153] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Sardina" d.d. za konzerviranje morske ribe - Split, fascikla 88, dosije 42. Odgovor na Upitnik o Imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, 4.12.1946.

[154] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija III, Sardina d.d. za konzerviranje morske ribe, Split

[155] Pojedini izvori navode naziv banke „Ganović, Pavlović, Stefanović i comp. iz Beograda". Gjivoje, Marinko, „Industrija", 172. U: *Otok Korčula*, 2. izdanje. Zagreb: vlastita naklada, 1969. Drugi izbor navodi da su tvornicu otkupili Svetozar Stefanović i Dragoslav Gabrilović iz Beograda. „Sardina d.o.o.", Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine, 2023.

[156] Kao vlasnici dionica navedeni su Milija N. Pavlović (80%) i Vladimir Parezanović (20%). AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Sardina" d.d. za konzerviranje morske ribe - Split, fascikla 88, dosije 42, Odgovor na Upitnik o Imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, 4.12.1946., 3.

kroz trend pokretanja samostalne proizvodnje ambalaže u periodu između 1920. i 1930. Osim toga, dolazi i do tržišnih promjena. Konzervirani proizvodi poduzeća „Sardina“ d.d. brendirani su prvoklasnom kvalitetom, poput reputacije koju su riblje konzerve Carla Warhaneka imale na bečkom dvoru, ali su umjesto na bečki carski dvor riblje konzerve sada bile plasirane na jugoslavenski kraljevski dvor. [157]

Nakon Drugog svjetskog rata tvornice poduzeća „Sardina“ d.d. su konfiscirane u cijelosti i dane na privremeno upravljanje Okružnoj upravi narodnih dobara u Splitu, dok je za privremenog upravitelja postavljen jedan od bivših dioničara, Ante Torre iz Splita. [158]

[157] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji“, isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a. (1931.?)

[158]AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Sardina“ d.d. za konzerviranje morske ribe - Split, fascikla 88, dosije 42, Odluka 11.10.1945., Odgovor na Upitnik o Imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, 4.12.1946., 3.

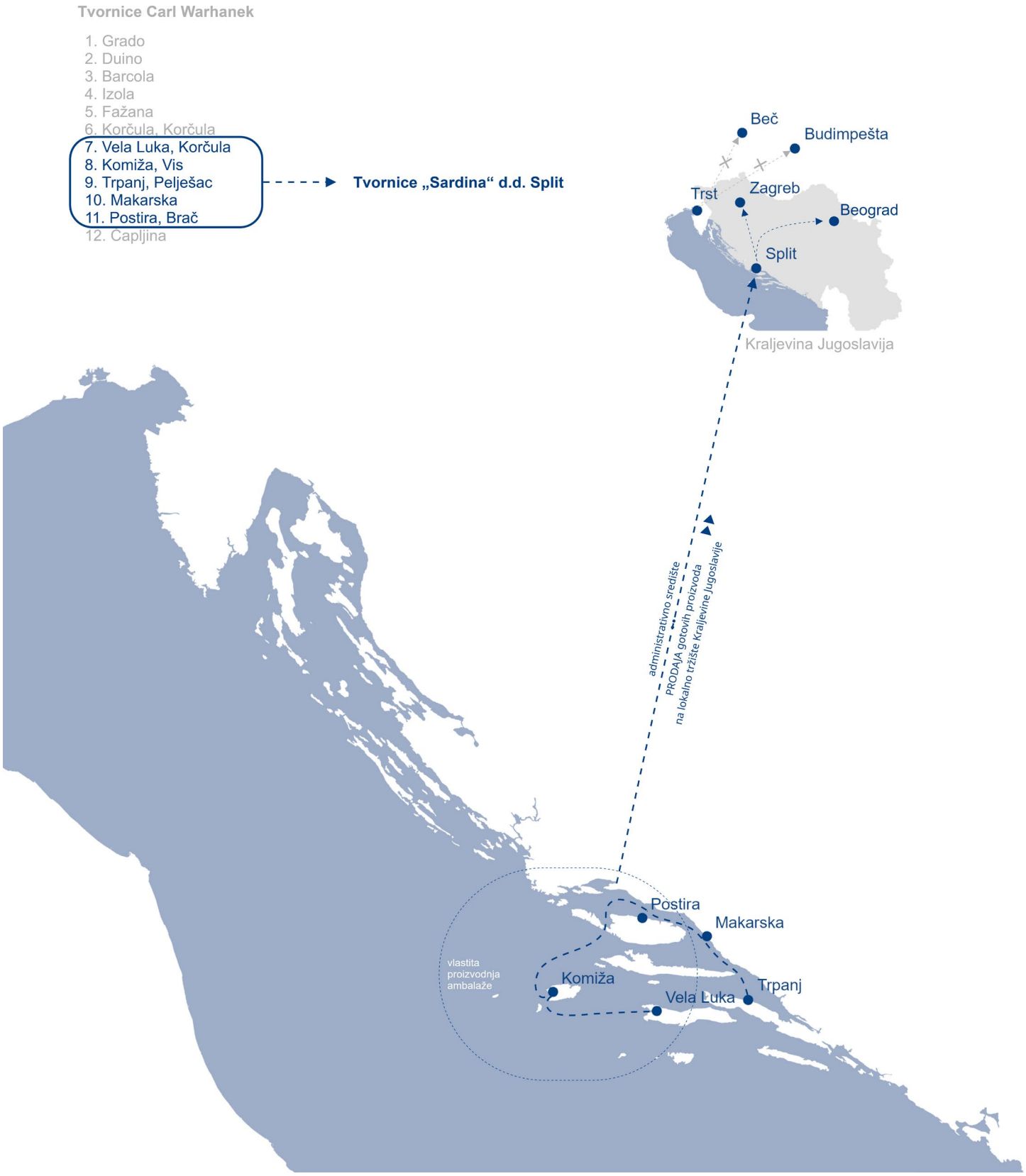

Grafički prikaz 9. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Kraljevine Jugoslavije djelovale tvornice sardina poduzeća „Sardina“ d.d. Split. Izradila Marija Barović, 2026.

2.3.2.2. „JTAK – Jugoslavenske tvornice alimentarnih konserva d.d.“

„JTAK – Jugoslavenske tvornice alimentarnih konzerva d.d.“ je poduzeće koje je nastalo preuzimanjem pet tvornica sardina koje su ranije bile u vlasništvu Anglo-austrijske banke, odnosno poduzeća Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari: Rogoznica kraj Šibenika, Vrboska na Hvaru, Komiža na Visu, Luka Šipanska na Šipanu i Muo kod Kotora. [159] Preuzimanje tog čitavog kombinata se odvija nakon Prvog svjetskog rata za vrijeme Kraljevine SHS, ali uz više strukturnih i upravnih promjena.

Prilikom preuzimanja tvornica u vlasništvu Anglo-austrijske banke, novo poduzeće je zadržalo dotadašnji prehrambeni brend: Usines de l’ancienne Société Générale Française de Conserves Alimentaires*,* uz dopisivanje novog naziva „JTAK – Jugoslavenske tvornice alimentarnih konzerva d.d.“, koji se u cijelosti navodio ispod loga poduzeća (Sl. 20.). [160] Iz navedenog brendiranja može se iščitati poslovna strategija poduzeća. Naime, zadržavanjem francuskog imena, poduzeće je ciljano nastupalo na bogatom i velikom austrijskom tržištu gdje je proizvod već bio etabliran, dok je s druge strane, „jugoslavenski“ identitet brenda sugerirao je da se proizvodnja odvijala na istočnoj obali Jadrana. Međutim, unatoč takvoj jugoslavenskoj identifikaciji, uprava poduzeća „JTAK“ bila je zapravo povezana sa stranim kapitalom. [161]

Geneza poduzeća „JTAK“ povezuje se s društvom „Ampelea“, a što se može pratiti linijom poduzetništva obitelji Morpurgo. [162] Naime, „Ampelea“ je bila veliko poduzeće izvorno osnovano 1906. u Rovinju kao društvo za destilaciju, kemijsku i prehrambenu industriju („Ampelea Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche“ / „Ampelea Destillations und Chemische Industrien Aktiengesellschaft“) i to zajedničkim kapitalom splitskog Morpurga, tršćanskog Stocka, umaškog Manzutta i vodnjanskog Marchesija. [163] Godine 1912., poduzeće je došlo pod trećinsku upravu Anglo-austrijske banke iz Trsta, putem

[159] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Neptun“, tvornica alimentarnih konzerva d.d. – Split, fascikla 88, dosije 43, Odgovor na Upitnik o imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, Split, 15.11.1946.

[160] Zbog nepažljivog grafičkog oblikovanja, tvornica je bila pogrešno oslovljavana i nazivana „ITAK“ umjesto „JTAK“. I samo poduzeće je pokušalo ispraviti tu grešku, ali se naziv „ITAK“ već ustalio. Uostalom, u pronađenoj arhivskoj dokumentaciji svugdje se kao naziv poduzeća navodi „ITAK“. Istom logikom, sva kasnija literatura koja oslovljava temu riboprerađivačke industrije preuzima ime „ITAK“, umjesto „JTAK“. HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/II „ITAK“, 1830.-1931., Trgovačka tiskara E. Desman, Split, 2.9.1931.

[161] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji“, isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a. (1931.?)

[162] Giuseppe Morpurgo registrira firmu „Ampelea“ 1882. HR-DAST-44, Okružni sud u Splitu, Trgovački registar A I (Registar samostalnih tvrtki prije 1906.), sig.44-1.2, knjiga 1

[163] Ratkajec, *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900-1940)*, 2015., 99, pozivajući se na izvor: DAPA, Okružni sud u Puli, kutija 586, 17.11.1906.

njezinih ulaganja i dokapitalizaciju u „Ampeleu“. Uvodom pak u sam arhiv obitelji Morpurgo vidljivo je da su upravo njezini članovi bili u upravi poduzeća „JTAK“, odnosno da je na njezinom čelu kao predsjednik bio Viktor Morpurgo. [164] Odnos između društva „JTAK“ i „Ampelea“,, može se razjasniti kroz okolnosti koje su uslijedile nakon Prvog svjetskog rata, kada poduzeće „Ampelea“ formalno prestaje postojati pod tim imenom. Naime, to trgovačko društvo se tada restrukturira u dva nova društva koja tijekom međuratnog razdoblja nastavljaju vođenje postojećih pogona za proizvodnju ribljih konzervi u novoj upravnoj strukturi. [165] Restrukturiranje je zapravo provedeno prema političkoj liniji, pa je tako tvornice sardina na području Italije preuzelo društvo „Conservifici S.A.“ sa sjedištem u Trstu, dok je proizvodne pogone unutar Kraljevine Jugoslavije preuzelo društvo „JTAK“, sa sjedištem u Zagrebu (Grafički prikaz 10.). Drugim riječima, poduzeće „JTAK“ je bilo protokolirano kao domaće društvo, ali se iza naziva poduzeća „Jugoslavenske tvornice alimentarnih konzerva“ zapravo krila veza s talijanskim kapitalom i talijanskim partnerskim tvornicama.

Tvornice u Istri, koja je u međuratnom periodu postala sastavni dio Kraljevine Italije, tako su direktno i otvoreno potpale pod talijanski autoritet. Primjerice, poduzeće „Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari“ je 1930. započelo proces pripajanja rovinjskoj „Ampelei“, čim se središte novog poduzeća te godine seli iz Rovinja u talijansku regionalnu središnjicu u Trst. [166] Proces pripajanja formaliziran je 1933. i dovršen 1934. osnivanjem jedinstvene tvrtke „Ampelea – Conservifici S.A.“, čime je to poduzeće u potpuno prešlo na djelatnost prerade i konzerviranja ribe koja se obavljala u tvornicama u Istri i tvornici u Lastovu. [167] Opisanu genezu poduzeća tako je moguće usporediti sa širim tranzicijskim procesima. Povijesne analize tako su detektirale da su ekonomsku prevlast prije Prvog svjetskog rata držali poduzetnici iz tršćanske i austrijske banke, dok su u periodu od 1918. do 1929./1930. ti tršćanski poduzetnici bili poduprti bankama iz matične Kraljevine Italije. [168] Drugim riječima, u međuratno industrijskog poduzetništvo snažno se uključio državni aparat i politike Kraljevine Italije.

[164] Kovač, „Inventar Obitelji Morpurgo 1834.-1949.“, 1992., 4.; U dopisima poduzeća „JTAK“ s početka 1930-ih, Vittorio Morpurgo (1875.-1943.) se navodi kao predsjednik poduzeća. HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/II „JTAK“, 1832.-1935.

[165] Benić Penava, „Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata“, 2014., 560.

[166] Ratkajec, *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900-1940),* 2015., 149-150, 158.

[167] Ibid, 149-150.

[168] Ibid, 149-150, 158.

Organizacija poduzeća „JTAK“ formalno je odgovarala strukturi ranije opisanog poduzeća „Sardina“ d.d., ali i drugih poduzeća u istom sektoru koja početkom 20. stoljeća posluju na istočnoj obali Jadrana. Drugim riječima, poduzeće je tako bilo registrirano za proizvodnju ribljih konzervi, ali i limenih kutija, s proizvodnjom koja se odvijala u više tvorničkih pogona raspršenih po obalnim ribarskim naseljima.[169] Samo središte poduzeća „JTAK“ sa direkcijom i centralnim skladištem bilo je postavljeno u Split, odnosno dislocirano od same proizvodnje.[170]

Za razliku od tvornica ribljih konzervi koje su se našle na teritoriju Kraljevine Italije, one koje su se našle na teritoriju Kraljevine Jugoslavije nisu bile jasno usmjerene prema diktatu i dominaciji talijanskog maritimnog sektora. Ipak, tvornice „JTAK“ organizirale su proizvodnju u smjeru soljenja ribe, a potom tu usoljenu ribu prodavale po niskim cijenama svojim talijanskim podružnicama. Usmjerenost poduzeća na ovu vrstu proizvodnje vidljiva je i iz činjenice da je tijekom 1930-ih „JTAK“ gradio nove barake za soljenje ribe.[171] Dakle, umjesto ulaganja u tada suvremenu industrijsku tehnologiju, „JTAK“ ulaže u izgradnju novih prostora za tradicionalno soljenje ribe, potičući tako predindustrijski format proizvodnje. Iz takve prakse može se stoga zaključiti da su se iza jugoslavenskog brenda zapravo skrivali talijanski interesi.

Osim usoljene, talijanske tvornice koristile su i zaleđenu ribu kao sirovinu. Na tu praksu upućuju statistike industrije ribljih konzervi u talijanskoj Istri, a prema kojima je čak 40% sirovinskih kapaciteta istarskih tvornica otpadalo na uvezenu ribu – poleđenu srdelu iz Dalmacije, smrznutu srdelu iz Portugala i Španjolske, haringu iz Danske i palamidu iz Turske.[172] Takve prakse uvoza ukazuju na trend prekidanja veze između samih tvornica i lokalne sirovine, a što se znakovito događa upravo pod nametnutom i stranom talijanskom upravom koja je zanemarivala interese lokalne zajednice i negirala uporište njezine ekonomije.

Opisano poslovanje društva „JTAK“-a, temeljeno na jeftinom izvozu ribe iz Dalmacije i njihovom uvozu u partnerske tvornice u Istri i Italiji, može se ocijeniti uspješnim temeljem

[169] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Neptun“, tvornica alimentarnih konzerva d.d. – Split, fascikla 88, dosije 43, Pravila tvornice alimentarnih konzerva „Neptun“ d.d. Split., 24.7.1934.

[170] Kovač, Tatjana, „Inventar Obitelji Morpurgo 1834.-1949.“, Split: Državni arhiv u Splitu, 1992., 4.

[171] Benić Penava, „Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata“, 2014., 560.

[172] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 3.

financiranja koje poduzeće ulaže u tehnološku i prostornu infrastrukturu. Prema računima poduzeća „JTAK“ vidljivo je da su upravo 1920-ih godina izvršeni brojni građevinski radovi: izvedena je nadogradnja i dogradnja tvornice sardina „JTAK“ u Komiži (1929.-1930.), a dograđene su i tvornica u Vrboskoj (1929.-1930.) i tvornica u Rogoznici (1930.). Za tvornice sardina Šipanska luka na Šipanu i Muo u Crnoj Gori nije jasno koji su zahvati izvedeni, ali su u financijskom iskazu navedeni troškovi građevinskih radova. [173] Osim toga, „JTAK“ ulaže i u razvoj tehnologije, pa je zabilježeno je da poduzeće imalo vlastitu strujnu centralu za rasvjetu i za sušenje ribe, te da je krajem 1920-ih iz Francuske naručilo nove automatske strojeve za pravljenje i zatvaranje limenih kutija, iz čega je pak jasno da je tvornica imala i vlastitu proizvodnju ambalaže. [174]

Godine 1934., dolazi do spajanja tvrtki „JTAK“ d.d. sa tvrtkom „Neptun“ d.o.o.j.i., čime je registrirana nova firma pod imenom „Tvornica alimentarnih konserva Neptun d.d. Split“, koja je raspolagala tvornicama sardina u Komiži, Rogoznici, Vrboskoj i Salima. Prilikom tog spajanja poduzeće je ostalo u talijanskoj interesnoj sferi sa 78% udjela poduzeća, dok je domaći udio činio 22%. Godine 1938. tvornice u potpunosti preuzima domaći kapital. [175]

Ako se na tragu te kupoprodajne linije sagleda sama sudbina poduzeća „Neptun“, ponovno se može potvrditi veza između njegovog poslovanja i talijanskih interesa. Naime, dostupni arhivski materijali pokazuju da je poduzeće „Neptun“ d.d. Split bilo konfiscirano 1946., odnosno da mu je oduzeta imovina i to upravo temeljem optužbi da je uprava tvrtke bila povezana s talijanskim interesima, odnosno da je za vrijeme rata i talijanske okupacije proizvedenu ribu prodavala okupatoru te mu dala ratni zajam. [176] Time su tvornice u postupnosti stavljene pod državnu kontrolu, a uprava je privremeno dodijeljena rukovoditelju Ivu Braičinu. [177] Naznaka takve veze sugerira da su prodajom „JTAK-a“ poduzeću „Neptun“ pripadajuće tvornice sardine i dalje nastavile istu praksu poslovanja i organizacije proizvodnje usmjerene prema talijanskim interesima, istovremeno sudjelujući u dinamičnim

[173] HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/II „JTAK“, 1830.-1931., Račun zgrada

[174] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji“, isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a. (1931.?)

[175] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Neptun“, tvornica alimentarnih konzerva d.d. – Split, fascikla 88, dosije 43, Odgovor na Upitnik o imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, Split, 15.11.1946.

[176] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 6, Konfiskacije „Neptun“ tvornica konzervi d.d., 1945.-1947.; AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Neptun“, tvornica alimentarnih konzerva d.d. – Split, fascikla 88, dosije 43, Presuda u ime naroda 23.1.1946.

[177] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Neptun“, tvornica alimentarnih konzerva d.d. – Split, fascikla 88, dosije 43, Odgovor na Upitnik o imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, Split, 15.11.1946.

nekretninskim špekulacijama koji se odvijaju unutar kapitalističke ekonomije međuratnog perioda.

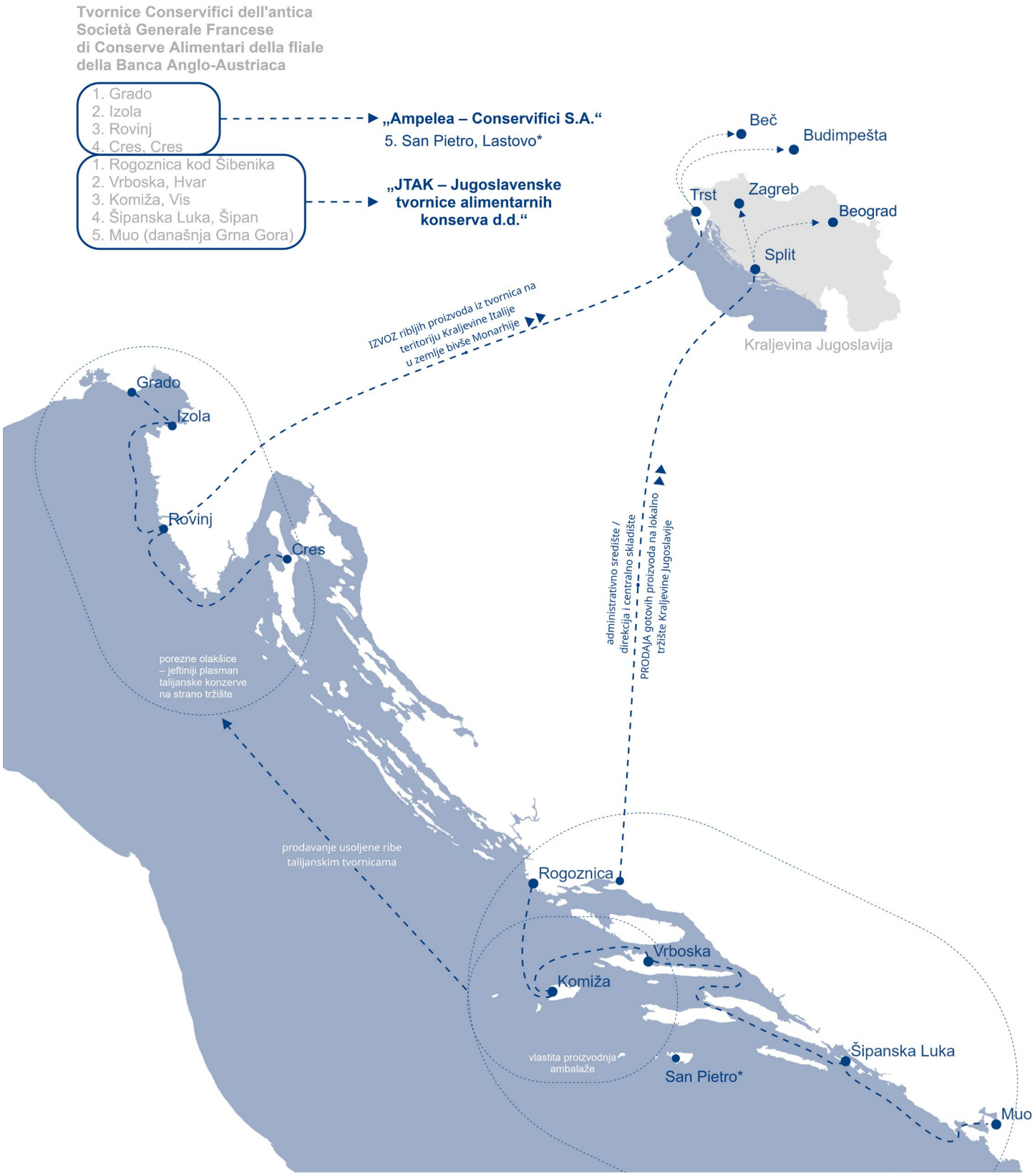

Grafički prikaz 10. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Kraljevine Jugoslavije djelovale tvornice sardina poduzeća „JTAK“ i „Ampelea – Conservifici S.A.“. Izradila Marija Barović, 2026.

2.3.2.3. Između stagnacije i održavanja proizvodnje

Po pitanju razvojnog statusa industrije ribljih konzervi u međuratnom razdoblju, materijalna osnova tvornica sardina ostala je pretežito nepromijenjena u odnosu na razdoblje prije 1918. Nisu zabilježena građevinska ulaganja u tvorničke pogone i infrastrukturu koja bi značajno promijenila urbanističke ili arhitektonske uvijete u smislu lokacije, mjerila izgradnje ili oblikovanja građevine. Osim toga, proizvodnja je i dalje bila sezonskog karaktera te ovisna o nestalnom ulovu i nestabilnim tržišnim uvjetima. [178] Drugim riječima, iako su se tvornice sardina tijekom 1920-ih i 1930-ih nastavile na proizvodu tradiciju započetu još u doba Austro-Ugarske, njihovo je poslovanje često bilo svedeno na održavanje tvorničkih kapaciteta aktivnima, uz tek minimalna i nužna financijska ulaganja.

Ključni mehanizam takvog održavanja međuratnog kontinuiteta tvorničkog rada počivao je pritom na soljenju ribe, kao tehnološki regresivnom i manje profitabilnom obliku prerade. Umjesto ulaganja u tehnologiju sterilnog konzerviranja ribe, brojne tvornice preorijentirale su se na izvoz sirovine u obliku usoljene ribe, čime su tvornice na istočnom Jadranu preuzele ulogu posrednika unutar šire međunarodne industrijske mreže, najčešće povezane s Italijom. Ta promjena nije bila samo tehnološka, već i strukturna; soljenje je postalo indikator gubitka industrijskog suvereniteta i ograničenih razvojnih mogućnosti.

Stagnacija industrije ribljih konzervi može se pratiti i kroz kontrast s pozitivnim statistikama ribarskog sektora, potaknutog ulaganjima u motorizaciju i ribarsku opremu. I dok je u drugoj polovici 1930-ih zabilježeno povećanje ulova plave ribe za čak 82%, industrijski kapacitet prerade narastao je tek za 8%. [179] Taj disparitet između sirovinske i industrijske grane stoga jasno ukazuje na neiskorišteni razvojni potencijal lokalne industrije ribljih konzervi međuratnog perioda, ali povećane ribarske kvote istovremeno potvrđuju iskorištavanje morske sirovinske baze od strane talijanskih ribara.

Zbog takvih nepovoljnih tržišnih uvjeta 1920-ih i 1930-ih, neke tvornice na istočnoj obali Jadrana bile su likvidirane ili prodane, dok su aktivni pogoni znatno smanjili opseg proizvodnje. U političkom razdoblju Kraljevine Jugoslavije na istočnoj obali Jadrana bilo je registrirano 9 aktivnih i 4 novoosnovane tvornice, ali je njihovo poslovanje i dalje ocjenjivano kao obrtničko, a ne industrijsko. [180] Ako, primjerice, usko promotrimo slučaj industrije na

[178] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 1.

[179] Ibid, 11.

[180] Ibid, 2.

otoku Visu, vidljivo je da je početkom stoljeća ondje djelovalo čak devet tvornica – sedam u Komiži i dvije u Visu – ali je 1932. u Visu ugašena svaka proizvodnja, dok su u Komiži opstale samo četiri tvornice. [181] Tek krajem 1930-ih dolazi do prve stabilizacije industrije [182], ali se ti pozitivni pomaci unutar konkretnog maritimnog sektora pripisuju početku lokalne proizvodnje metalne ambalaže koja je omogućila rast kapaciteta steriliziranih limenki neposredno uoči Drugog svjetskog rata [183].

2.3.3. Ratna razaranja industrije ribljih konzervi od 1941. do 1945.

Industrija ribljih konzervi inicijalno se je razvila iz prehrambenih potreba i zahtjeva ratne industrije. Naime, prvo konzerviranje prema izumu Nicolasa Apperta razvilo se kao najbolje rješenje natječaja kojeg je raspisala Napoleonova vojska 1795., a s ciljem pronalaska načina za dugotrajno čuvanje prijenosne hrane za vojne potrebe. [184] Iz istih razloga opskrbe vojske tom praktičnom i hranjivom namirnicom, industrija ribljih konzervi bila je ključna interesna industrija za vrijeme rata. A istom su tom logikom tvornice sardina postajale i vojne mete, a posljedično i predmet ozbiljnijih materijalnih razaranja. Upravo je ta bliska interesna veza tvornica sardina s ratnim potrebama učinila njihovu infrastrukturu ranjivom za vrijeme Prvog i Drugog svjetskog rata.

Razmjer ratnih razaranja u sektoru riblje industrije jasno se vidi kroz oscilacije u statističkim parametrima prije i nakon Drugog svjetskog rata. Proizvodnja ribljih konzervi je tako krajem 1930-ih bilježila značajan porast, a nakon toga naglo pada. Takvi pokazatelji zasigurno su rezultat činjenice da su brojne tvornice bile neaktivne, dok su one koje su nastavile s radom imale ograničenu proizvodnju uslijed nedostatka sirovine, radne snage i osnovnih proizvodnih sredstava. Osim toga, industrija ribljih konzervi pretrpila je znatne materijalne gubitke koji su zabilježeni oštećenjima tvorničkih objekata i gubicima tehničke opreme. U svakom primjeru, Drugi svjetski rat prekinuo je pozitivno poslovanje sektora i vratio industriju ribljih konzervi na sam početak. [185]

O ratnoj devastaciji najbolje svjedoče izvještaji o stanju industrije u regiji iz 1945. Tako je, neposredno nakon rata, većina postojećih tvornica sardina na otocima Braču, Hvaru i Visu

[181] Novak, Grga. *Vis I*., Vol. 1. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961., 260.

[182] Šimončić-Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske od 1918. do 1941. godine*. Zagreb: AGM, 2005., 52.

[183] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 1.

[184] *Mirna u prvih 120 godina*, 1977., 14.; Pogačar, „Mala kutija, a tako puna“, 2020., 30-33.

[185] Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske od 1918. do 1941. godine*, 2005., 52.

bila izvan funkcije. Primjerice, na području Kotarskog narodnog odbora Brač bilo je evidentirano pet tvornica sardina, no nijedna nije bilježila proizvodnu djelatnost. [186] Slična situacija zatečena je i na otoku Hvaru, gdje su tvornice bile zatvorene ili teško oštećene. [187] U Komiži na otoku Visu, gdje je prije rata djelovalo pet tvornica sardina, samo su tri bile djelomično operativne. [188] Čak i u tim slučajevima, kapaciteti su bili smanjeni, a većina radnika bila je nekvalificirana.

Veći dio pogona pretrpio je različite stupnjeve oštećenja, bilo kroz izravna bombardiranja, poput onog koje je razorilo tvornicu „Sardina“ u Komiži, ili kroz pljačku inventara od strane okupatorskih snaga, poput tvornice „Casolini & Bižaca“ u Postirima na Braču. [189] S druge strane, tamo gdje je infrastruktura i bila očuvana, često je nedostajalo osnovnih sredstava za rad – metalnih kutija, ulja, soli, pogonskog goriva, brodova, ali i kvalificirane radne snage. Poslijeratni izvještaji ukazuju naime i na sustavni nedostatak radnika. [190] Primjerice, tvornica u Lastovu 1945. godine zapošljavala je svega tri radnika koji pritom nisu bili uključeni u proizvodnju, dok tvornice u Veloj Luci i Trpnju nisu imale ni jednog zaposlenog. [191] Povrh svih neprilika, ribolovne sezone krajem 1940-ih bile su izrazito slabe, što je dodatno ugrozilo mogućnost poslijeratne reaktivacije industrijske proizvodnje ribljih konzervi.

2.3.4. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi od 1945. do 1980.: strategije ravnomjernog razvoja industrije pod planskom privredom

Nakon završetka Drugog svjetskog rata došlo je do temeljite reorganizacije industrije ribljih konzervi u skladu s novim političkim, ekonomskim, društvenim i materijalnim uvjetima novoosnovane socijalističke Jugoslavije. Na političko-ekonomskom planu dolazi do ukidanja kapitalističke ekonomije i inauguracije socijalističkog uređenja čime je provedena nacionalizacija privatne imovine kojom su tvornice sardina došle pod državno, odnosno društveno vlasništvo. Političkom uspostavom novih državnih granica definiran je novi opseg organizacije poslovanja, ali i novi opseg lokalnog tržišta ribljih konzervi. U tom je teritorijalnom kontekstu bilo ključno oslobođenje i pripojenje Istre, koja je pod ranijom

[186] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Podaci o industrijskim poduzećima. 2.12.1945., 3.

[187] Ibid.

[188] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, Split, 31.12.1945., 7.

[189] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, 30.5.1945.

[190] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, Split, 31.12.1945., 8.

[191] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, 1945.

talijanskom nadležnošću snažno razvila upravo industriju ribljih konzervi. [192] U materijalnom smislu, industrija prerade i konzerviranja ribe bila je u iznimno lošem stanju. Naime, zatečena industrijska infrastruktura koju je nova država preuzela u nasljeđe u mnogim je slučajevima potjecala još iz razdoblja prije 1918., a povrh toga je za vrijeme rata bila oštećena ili uništena. [193] Osim toga, mehanizacija korištena u proizvodnji ribljih konzervi bila je zastarjela, a sam proizvodni standard tvornica sardina nazadan u odnosu na trendove i zahtjeve koje je postavljala poslijeratna tehnologija. Uz loš materijalni status, naselja u kojima se industrija razvijala bila su demografski oslabljena ratnim stradanjima i iseljavanjima, pa je zabilježen snažan deficit radne snage. [194] Navedene materijalne i društvene nepovoljnosti neposrednog poslijeratnog perioda samo su dodatno otežavale obnovu i modernizaciju industrije ribljih konzervi.

S obzirom da je broj zatečenih tvornica bio relativno velik, a njihovo stanje loše, nije bilo ni financijski održivo ni organizacijski provedivo modernizirati svaku od njih pojedinačno. U opisanom kontekstu poslijeratne krize stoga dolazi do svojevrsnog okrupnjavanja riblje industrije. S jedne strane, pojedine tvornice se međusobno spajaju po ključu geografske blizine, dok se s druge strane pojedine tvornice u potpunosti gase. Tako je, primjerice, u Komiži formirana jedna tvornica umjesto ranijih pet, u Postirima jedna umjesto ranijih četiri, a u Rovinju jedna umjesto njih dvije. [195] Takva prostorna reorganizacija industrije vodila je do povećanja proizvodnih kapaciteta na razini pojedinačnog poduzeća, ali s manjim sveukupnim brojem tvornica na razini cijele regije.

Opisano prostorno i organizacijsko okrupnjavanje industrije ribljih konzervi pritom nije nastalo kao posljedica spontanih okolnosti, već je provedeno kao rezultat planske privrede. Naime, 1945. godine Direkcija za ribarstvo pri Ministarstvu obalnog pomorstva i ribarstva Narodne Republike Hrvatske (NRH) podijelila je ribarsku industriju prema geografskom kriteriju grupirajući pojedine tvornice u veće organizacijske cjeline. [196] Slijedom toga, organizacijski ustroj tvornica sardina na hrvatskoj obali poslije Drugog svjetskog rata bio je podijeljen na četiri grupe: [197]

[192] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 4-5.

[193] Ibid, 4.

[194] Ibid.

[195] Ibid.

[196] *Mirna u prvih 120 godina,* 20.

[197] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 5-6.

- zapadna Istra – poduzeće „Mirna“ sa sjedištem u Rijeci, uključivalo je tvornice sardina u Rovinju i Banjolama (Pula) te tvornicu limene ambalaže u Rijeci
- kvarnerski otoci – poduzeće „Kvarner“ sa sjedištem u Malom Lošinju, obuhvaćalo je tvornice u Malom Lošinju, Susku i Cresu
- sjeverna Dalmacija – poduzeće „Mardešić“ sa sjedištem u Zadru, uključivalo je glavnu tvornicu u Zadru te pogon u Salima na Dugom otoku.
- srednja Dalmacija – poduzeće „Neptun“ sa sjedištem u Splitu, upravljalo je tvornicom limene ambalaže u Komiži te tvornicama sardina u Komiži, Veloj Luci i Lastovu.

Izvan navedenih cjelina djelovala su neka manja poduzeća „u među-punktovima“ koja nisu bila pripojena većim regionalnim središnjicama. Riječ je o tvornicama ribljih konzervi u Iki, Rogoznici, Prvić Luci, Postirima i Milni na Braču te Vrboskoj na Hvaru.

Opisana prostorna strategija teritorijalne reorganizacije proizvodnje ribljih konzervi geografskom grupacijom tvornica oko većih regionalnih centara negirala je pritom sve zatečene vlasničke odnose. Provedeno grupiranje tvornica bilo je stoga realizirano radikalnom metodom nacionalizacije ili konfiskacije imovine, odnosno političko-pravnim metodama kojima je privatna imovina oduzeta dotadašnjim vlasnicima i prenesena u državno vlasništvo, a potom stavljena pod radničko upravljanje. Naime, Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća donesen je nakon uspostave socijalističke Jugoslavije i usvojen 5.12.1946., čime je, između ostalog, započela sustavna nacionalizacija tvornica. Prema dostupnoj arhivskoj dokumentaciji, 1947. provedena je nacionalizacija rovinjske tvornice „Ampelea“ [198], a 1948. i nacionalizacija komiških tvornica „Mardešić i drug“ i „Sagena“ d.d., te nacionalizacija sućurajske tvornice „Casolini & Bižaca“. [199]

Osim nacionalizacije, brojne tvornice bile su konfiscirane, odnosno prisilno oduzete vlasnicima kao „osuđujuća presuda za kazneno djelo“. [200] Tako je, primjerice, poduzeće „Neptun“ d.d. Split bilo predmet konfiskacije, jer su njegovi ravnatelji i dioničari smatrani suradnicima talijanskih okupatora, a temeljem optužbe da su tvornice ribljih konzervi u Komiži na Visu, Salima na Dugom otoku, Rogoznici kod Šibenika i Vrboskoj na Hvaru

[198] *Mirna u prvih 120 godina,* 20.

[199] Nacionalizacijom su izrađeni elaborati i mišljenja o vrijednosti nacionalizirane imovine, ali je prema društveno-ekonomskim načelima socijalističkog poretka isključeno mjerilo kapitalističke vrijednosti. Često su stoga te procjene bile sporne, a što je vidljivo iz uvida u dostupnu dokumentaciju nacionalizirane tvornice „Sagena“. HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, nacionalizacija Sagena, Komiža, sign. g:81/48, 1948.

[200] Konfiskacija se implementirana „aktom sudbene ili druge vlasti koja se provodi kao kazna ili kao zaštitna mjera. Određuje se pravomoćnom odlukom suda kada je donesena osuđujuća presuda za kazneno djelo za koje je kao sporedna sankcija predviđena konfiskacija“.

proizvodile konzerve za okupatorsku vlast. Njihova cjelokupna pokretna i nepokretna imovina, uključujući i brodove, bila je tako konfiscirana. [201] Uz „Neptun“, na Visu su također konfiscirane tvornice sardina u Pirovu i Rukavcu. [202]

Procesom nacionalizacije i konfiskacije, vlasništvo tvornica bilo je upisano na Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ), odnosno pod Ministarstvo uprave, pomorstva, lokalnog saobraćaja i ribolova. [203] Time su tvornice stavljene pod privremenu Okružnu upravu narodnih dobara. O tvornicama su velikim dijelom odlučivali narodni odbori koji se od 1955. nalaze na čelu općina, a koji su posjedovali određenu samostalnost u određivanju lokalnog gospodarstva jer su mogli osnivati nova poduzeća, a preko njih i indirektno utjecati na ekonomiju i izgradnju mjesta.

Poslijeratno restrukturiranje industrije ribljih konzervi provedeno u sklopu jugoslavenske planske privrede bilo je utemeljeno na ekonomskim analizama, a o čemu svjedoči ekonomska studija Berislava Paraća *Razvitak industrije ribljih konzerva* izrađena na Ekonomskom institutu Narodne Republike Hrvatske 1953. U njoj je poslijeratna organizacija industrije objašnjena analitičkim parametrima kojima je razmatrana iskorištenost mora prema pitanju ribolova, ali i prekrivenost regije industrijskom proizvodnjom. Prema analiziranim potencijalima regije, izneseni su zaključci da je srednji Jadran imao nedovoljno iskorištene ribolovne zone i nedostatnu pokrivenost tvorničkom proizvodnjom, dok su u Istri zatečeni proizvodni kapaciteti bili daleko iznad dostupne sirovinske baze. [204] Tako je, primjerice, zabilježeno da su istarske tvornice ribljih konzervi imale dvostruko veću potrošnju svježe ribe nego tvornice u Dalmaciji. To se, između ostalog, može vidjeti i iz podatka da su istarske tvornice veliki postotak svoje proizvodnje temeljile na ribi iz uvoza. Drugim riječima, ribarski kapaciteti sjevernog Jadrana, koje je ranije koristila talijanska industrija, evaluirani su kao preopterećeni, dok je srednji i južni Jadran ocijenjen kao nedovoljno korišten.

Izrađene ekonomske analize zasigurno su bile ključ i osnova za donošenje prostornih odluka koje su s jedne strane vodile ukidanju pojedinih tvornica, a s druge strane izgradnji novih. Tako je slijedom iznesene evaluacije opisano da je potpuno nova tvornica sardina planirana i izgrađena upravo u Zadru kako bi se obuhvatilo neiskorišteno ribolovno područje između

[201] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 6, Konfiskacije: „Neptun“ tvornica konzervi d.d., 1945.-1947.

[202] HR-DAST-bez fonda, spremište br. 4, Narodni odbor Vis, 1946.-1950.

[203] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Podaci o industrijskim poduzećima. 2.12.1945.

[204] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 4-5.

Silbe i Murtera, a koje je prije rata služilo kao sirovinska baza tvornice u Izoli, pa je nakon promjene granica ostalo nepokriveno ribarskom djelatnošću. [205] Istom tom logikom su tijekom 1950-ih izgrađene nove tvornice i pogoni u mjestima gdje industrija ribljih konzervi ranije nije postojala, a to su, uz spomenuti Zadar, bili Hvar, Prvić Luka i Slano.

Osim postizanja ravnomjerne geografske raspoređenosti izgradnjom novih tvornica, drugi cilj razvoja industrije ribljih konzervi bio je izjednačiti tehnološki standard svih tvornica u regiji. To je vidljivo iz toga da su investicije u sektoru riblje industrije dominantno usmjerene na srednji i južni Jadran, dok je u Istri je takva politika ravnomjernog razvoja rezultirala strateškim zatvaranjem pojedinih pogona te preusmjeravanjem njihovih strojeva u tvornice u Dalmaciji. [206] Manifestacija takve politike zabilježena je i u radu pojedinačnih tvornica, pa je tako u izvještaju rovinjske „Mirne“ navedeno da su tvornice u Istri, uključujući i samu „Mirnu“, zadržane „na zatečenoj razini tehničkih kapaciteta jer su investicije usmjeravane prema dalmatinskim tvornicama, koje su postupno dovedene na razinu opremljenosti istarskih tvornica.“ [207] Primijenjena ekonomska strategija riblje industrije bila je pritom obrazložena ciljem ravnomjernog industrijskog razvoja cijele obalne regije u segmentu proizvodnje ribljih konzervi, ali i efikasnog korištenja ribolovnih područja.

Opisane analize su zapravo vodile usporednom i istovremenom razvoju tvornica sardina i ribarskih flota, a upravo u poslijeratnom periodu dolazi do strateške integracije ta dva inače odvojena segmenta maritimnog gospodarstva. Primaran razlog promišljanja njihovog jedinstvenog razvoja leži zasigurno u ribi kao sirovini. Naime, s obzirom da je neposredno po osnivanju socijalističke Jugoslavije strani uvoz bio ograničen iz političkih i ekonomskih razloga, poslijeratni razvoj industrije ribljih konzervi promišljan je isključivo kroz lokalni izvor sirovine. Osim političkih okolnosti, interes za integracijom dvije djelatnosti postojao je na obje strane – ribari su tvornicama garantirali sigurnu sirovinu, ali i stalnu cijenu na varijabilnom tržištu cijena ribe, dok su tvornice zauzvrat ribarima garantirale veću radnu sigurnost otkupom kvarljive namirnice u periodima obilnog ulova, kada je ribu bilo teško prodati. Osim toga, s obzirom na skromni i neprofesionalni status hrvatskog ribarstva tvornice su imale veće mogućnosti kapitalnih ulaganja u sektor ribarstva, a bilo je poznato da je

[205] Ibid, 5.

[206] Ibid, 4.

[207] *Mirna u prvih 120 godina,* 21.

ribarski sektor bilo hitno i nužno modernizirati. [208]

Poslijeratna strategija razvoja riblje industrije jasno ukazuje da je nova država putem planske privrede plasirala ideju cjelovitog i ravnomjernog razvoja zemlje, a što je u konačnici bilo u skladu s novom socijalističkom ideologijom. Takva ideja provodila se, između ostalog, i kroz stručni okvir regionalnog planiranja, o čemu će više biti riječi u strukovnoj analizi u narednim poglavljima.

[208] Zahtjev za modernizacijom ribolova naveden je u Operativnom programu mjera i akcija za ostvarivanje društveno-ekonomske politike Socijalističke Republike Hrvatske iz 1975. Etinger, Milan, „Kada ribarska škola“, 1975., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

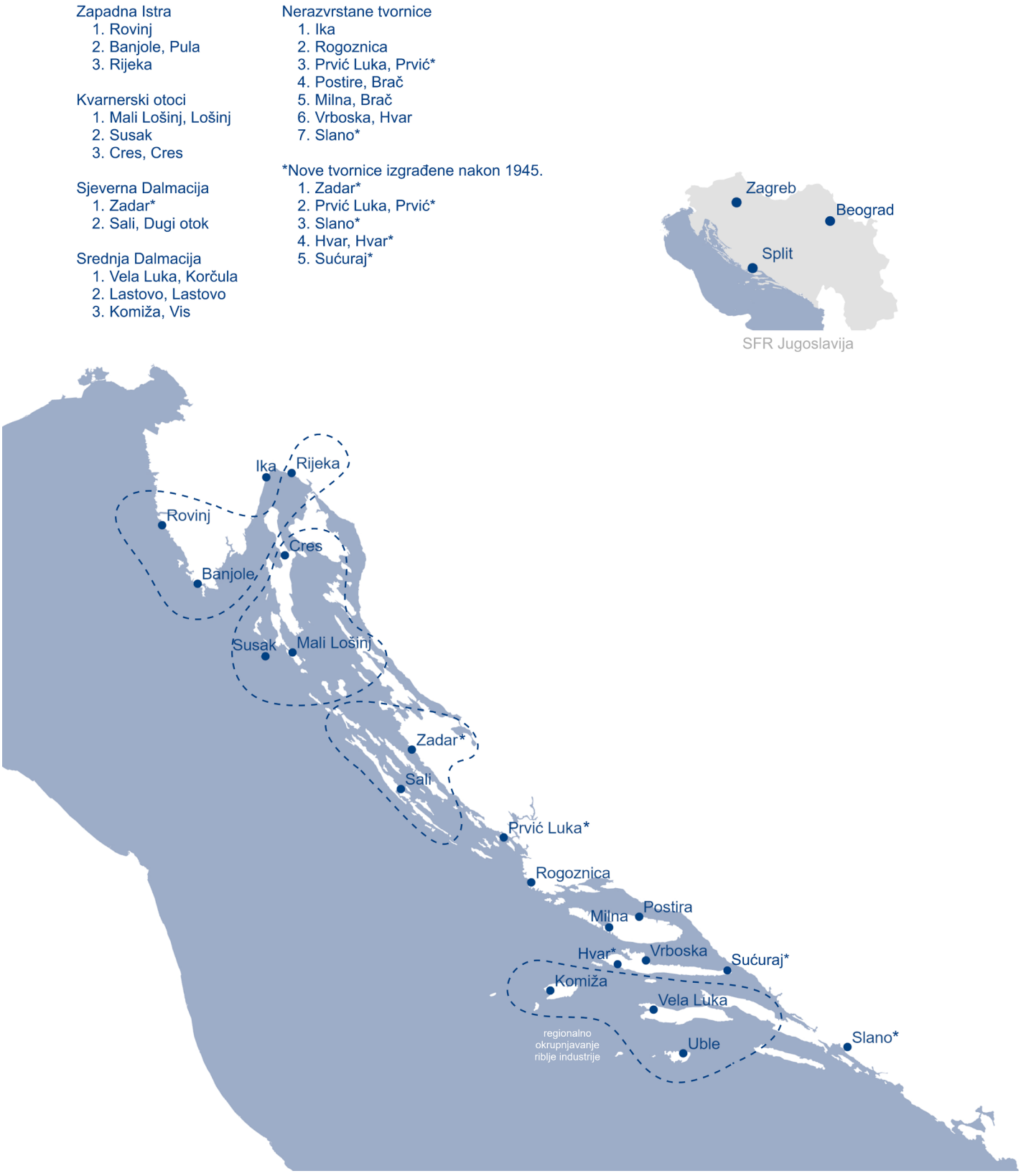

Grafički prikaz 11. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju SFR Jugoslavije djelovale tvornice sardina, grupirane prema poslijeratnoj teritorijalnoj i administrativnoj strategiji organizacije industrije ribljih konzervi. Izradila Marija Barović, 2026.

2.3.5. Zaključak poglavlja: kapitalistička ekspanzija i socijalistička redistribucija kao dvije logike razvoja riblje industrije

Ako se regionalna karta industrije ribljih konzervi sagleda kroz njihovu vlasničku strukturu, postaje jasno da tvornice nisu samo neutralne točke izgradnje u prostoru već čvorišta političkih i ekonomskih interesa. Vlasnički odnosi mijenjali su se s političkim promjenama – od Austro-Ugarske Monarhije, preko Kraljevine Jugoslavije, do socijalističke Jugoslavije – prilagođavajući se izmijenjenim političkim granicama, novim trgovačkim središtima i geopolitičkim odnosima.

Unutar tog stogodišnjeg razdoblja, političke tranzicije bile su višestruke, no ekonomska tranzicija dogodila se samo jednom: nakon 1945., kada se kapitalistički sustav zamjenjuje jugoslavenskim socijalizmom. Ta promjena nije označila tek promjenu ideologije, već i temeljito preoblikovanje prostorne logike razvoja. Dok se do 1945. prostorni obrasci temelje na kapitalističkoj ekonomiji rasta, nakon toga oni slijede principe planske privrede vođene idejom ravnomjernog i ujednačenog regionalnog razvoja.

Neovisno o tome je li kapital bio domaći ili strani, rast poduzeća za konzerviranje ribe u prvoj polovici 20. stoljeća očitovao se kao horizontalno širenje poduzeća u vidu osnivanja novih podružnica. Prva poduzeća za konzerviranje ribe obitelji Mardešić, Carla Warhaneka, Société Générale Française de Conserves Alimentaires osnovala su i izgradila više tvorničkih pogona. Ti obrasci se mogu dovesti u izravnu vezu s kapitalističkom ekonomijom, čija je temeljna logika zasnovana na neprekidnoj akumulaciji i ekspanziji – širenju kapitala kao mehanizma rasta. [209]

Ako sagledamo kako se to širenje poduzeća očituje u prostoru, vidljivo je da se ono nije manifestiralo lokalno, na jednom mjestu. Nove podružnice se otvaraju na različitim lokacijama diljem regije, pa se rast ne temelji na geografskoj koncentraciji, već na teritorijalnoj disperziji. Takva se pak prostorna logika širenja industrije ribljih konzervi može dovesti u odnos s ranije detektiranim prirodnim i socijalnim predispozicijama za pokretanje i

[209] Kapitalizam, utemeljen na privatnom vlasništvu i logici akumulacije kroz profit, zahtijeva stalnu prostornu ekspanziju. Karl Marx u *Kapitalu* opisuje proces širenja kroz reinvestiranje akumuliranog kapitala kao uvjet opstanka sustava, a David Harvey u konceptu *prostorno-vremenskog fiksiranja* ukazuje na prostorne aspekte te logike opisujući kako se kapital širi na nove teritorije, infrastrukture i oblike vlasništva. Jason W. Moore u okviru koncepta *kapitalocena* ukazuje na eksploataciju „jeftine prirode“, što uključuje prostore, resurse i rad koji se ne plaćaju po punoj cijeni njihove reprodukcije.[209] U svim tim pristupima jasno je da širenje nije nuspojava kapitalizma, već njegova egzistencijalna potreba. Marx, Karl, *Capital: A Critique of Political Economy*. Prijevod Ben Fowkes. London: Penguin Books, 1976., 24.; Harvey, David*, The Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell, 1982.; Harvey, David*, The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 2003.; Moore, Jason W., *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso, 2015.

rad tvornica sardina na određenoj lokaciji. U tom smislu, prostorni odnosi koji se razvijaju iz ekonomskog i političkog konteksta mogu se promatrati kao nadogradnja na raniju biološko-tehnološku logiku konfiguracije industrije ribljih konzervi.

Rani razvoj industrije bio je utemeljen na prirodnim i društvenim predispozicijama prostora, ali se u međuratnom razdoblju logika širenja kapitala osnažuje. Vlasnici se mijenjaju, ali prostorna konfiguracija ostaje ista: mrežu tvornica Carla Warhaneka preuzima „Sardina“ d.d., francusku mrežu tvornica Société Générale Française de Conserves Alimentaires djelomično preuzima „JTAK“, a potom „Neptun“ d.d. Split. Takve velike kupovine omogućene su kreditima banaka pa su tvornice Carla Warhaneka došle u vlasništvo „Sardine“ kupnjom putem Industrijske banke Split, da bi isto poduzeće „Sardina“ poslije kupila Smederevska banka u Beogradu. Opisana dinamika promjena u međuratnom razdoblju sugerira da je vlasništvo nad mnogim tvornicama sardina postalo predmetom špekulativnih ulaganja, koja su posredovana snažnom ulogom kreditnih banaka. To uostalom potvrđuje primjer lokalnog poduzetništva obitelji Mardešić koje je zadržalo kontinuitet djelovanja od kraja 19. stoljeća do 1945. godine, potvrđujući da je on bio moguć upravo zbog dublje društvene, ekonomske i političke povezanosti s lokalnom sredinom.

No, nakon 1945. ni takvi primjeri nisu mogli preživjeti. Uvođenjem socijalističkog sustava dolazi do nacionalizacije i konfiskacije privatne imovine, a upravljanje industrijom prelazi pod državni planski aparat. Nacionalizacija pritom nije bila samo ideološki zahvat, već i infrastrukturni mehanizam, kojim se brišu stari vlasnički odnosi, stvarajući prostor za novo planiranje oslobođeno prethodnih interesa.

U toj autonomnosti, rukovodeću vrijednost preuzima znanost koja je utjelovila racionalne, razložne i objektivne mehanizme. Znanost je stavljena u interes nove političke vlasti i njezine ekonomije, pri čemu su njezina načela implementirana kroz strukovne okvire djelovanja koji su tada formalizirani uspostavom njihovog zakonskog i institucionalnog okvira.

Kao konkretan primjer tog procesa može se uzeti upravo ekonomska studija „Razvoj industrije ribljih konzervi“, izrađena na Ekonomskom institutu u Zagrebu, u kojoj se, na temelju kvantitativnih i analitičkih pokazatelja, opisuje pozadinska logika poslijeratnog planiranja, odnosno restrukturiranja industrije ribljih konzervi: grupiranje pogona prema geografskoj blizini, gašenje neodrživih tvornica te novogradnja u nedovoljno iskorištenim ribolovnim zonama. Rezultat takve strategije bio je smanjenje ukupnog broja pogona i njihova koncentracija u veće tvorničke centre. Ovakvo restrukturiranje pritom nije proizašlo

isključivo iz ekonomskih analiza, već i iz šire regulacije arhitektonskog djelovanja, a koje se analizira u sljedećem poglavlju.

2.4. STRUKOVNA REGULACIJA INDUSTRIJALIZACIJE RIBLJIH KONZERVI (1880.-1980.)

Izgradnja industrije ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana od kraja 19. do kraja 20. stoljeća prošla je kroz različite razvojne faze. Na sam su arhitektonski tip tvornice sardina primjenjivani razni pristupi koje je nedvojbeno odredila arhitektonska struka. Ovo poglavlje analizira upravo tu razvojnu liniju industrijske izgradnje kroz strukovne dinamike promatranog perioda. Naime, arhitektonsko djelovanje je u stogodišnjem periodu prošlo i svoj specifični razvojni tijek koji je započeo formacijom arhitekture kao moderne profesije. Krajem 19. stoljeća tako se uspostavljaju osnova modernih načela i alati, čijom će daljnjom profilacijom struka tijekom 20. stoljeća definirati polje svog autonomnog polja djelovanja. Takve okolnosti razvoja prakse pratio je i teorijski diskurs, sagledavajući poziciju i ulogu arhitekture u uspostavljenim okvirima same discipline. Povijesna pozicija i uloga arhitekture kao discipline tako se uobičajeno sagledava(la) unutar okvira same discipline.

Ovo poglavlje širi pogled u povijesno razumijevanje arhitekture izvan granica njezinog discipliniranog djelovanja. Naime, tema strukovne regulacije procesa industrijalizacije ovdje je ciljano prezentirana tek nakon analize biološko-tehnološke i političko-ekonomske uvjetovanosti prostornog razvoja riblje industrije, iako se radi o arhitektonskoj disertaciji, a upravo kako bi se omogućilo slojevito čitanje strukovne pozicije i uloge arhitekture. Drugim riječima, već se i redoslijedom poglavlja želi osvijestiti na preklapanja i komplementarnosti s ostalim razvojnim čimbenicima. U sadržajnom pak smislu, ovo poglavlje prvo daje uvid u formaciju modernih strukovnih vrijednosti i arhitektonskih djelovanja koje je potaknula industrijalizacija, a potom analizira konkretnu praksu izgradnje tvornica sardina na istočnom Jadranu koja se kretala od neregulirane gradnje s kraja 19. i početka 20. stoljeća do planske industrijalizacije druge polovice 20. stoljeća. Kroz te je povijesne okolnosti potom moguće arhitektonsku djelatnost dovesti s ostalim čimbenicima razvoja, uvažavati slojevitu uvjetovanost oblikovanja i izgradnje industrijskog okoliša.

2.4.1. Koncepti modernog industrijskog grada

Prostorne koncepcije i sheme vezane uz regulaciju industrijalizacije pojavljuju se krajem 19. stoljeća. Štoviše, upravo su promišljanja industrijskog razvoja dovela do formacije prvih modernih planova gradova. Ta prostorna promišljanja ujedno upućuju na paralelno odvijanje industrijalizacije i urbanizacije. U svom jeku tijekom 20. stoljeća, industrijalizacija je zahvatila glavne gradove i veća mjesta, a takvo gravitiranje industrije prema urbanim

centrima proizlazilo je iz činjenice da su uvjeti za industrijalizaciju uvelike bili istovjetni onima za urbanizaciju. [210] Velika gustoća stanovanja, transportna umreženost i infrastrukturna opremljenost karakteristike su gradova, ali i ključni čimbenici koji su privukli industriju u gradska središta. Smještanjem proizvodnje u gradove, industrija se oslanjala na gradske prostorne i socijalne kapacitete, čime su se smanjivala infrastrukturna ulaganja, a povećavala profitabilnost proizvodnje. Industrija smještena u gradove potom je dodatno poticala urbanizaciju, šireći vlastite kapacitete industrijskih zona, istovremeno potičući stambenu i ostalu prateću izgradnju.

Osim što su industrijalizacija i urbanizacija dijelile iste značajke, dva procesa su se dakle odvijala istodobno. Industrijalizacija se kao oblik proizvodnje pojavila u 19. stoljeću, kada su europski gradovi počeli rušiti svoje bedeme i zidine te se fizički širiti na svoja nova predgrađa, istovremeno prihvaćajući i novi oblik industrijske proizvodnje. [211] Ako se s tom premisom osvrnemo na povijest urbanizma, vidljivo je da su urbane strukture uvijek bile povezane s vrstom proizvodnje, odnosno da su veličina i oblik gradova proizlazili iz načina i veličine produkcije koja se u njima obavljala. [212] Opisana istovremenost i komplementarnost moderne industrijalizacije i urbanizacije vodili su na neki način do poistovjećivanja ta dva prostorna procesa.

Planovi industrijskih gradova izrađeni u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća pokazuju kako je upravo industrija u velikoj mjeri odredila urbanističke koncepte modernog grada. Krajem 19. stoljeća, Ebenezer Howard je na teorijskoj razini razvio koncentrični prostorni model vrtnih gradova kao samoodrživih proizvodnih naselja na ruralnoj periferiji grada, čiji cilj je bio rasteretiti industrijsko zagušenje gradskih središta. U prvoj polovici 20. stoljeća, Tony Garnier razrađuje shemu idealnog industrijskog grada „Une Cité Industrielle“ (1901.-1917.) kojom je grad podijelio na zone prema osnovnim funkcijama, uključujući odvojeno područje za industriju, smješteno nizvodno i udaljeno od stambenih zona, u skladu s tadašnjim

[210] Vlado Antolić piše da su industrijalizacijom bili obuhvaćeni upravo glavni gradovi i veća mjesta, pri čemu uvjete za industrijalizaciju izjednačava s uvjetima za urbanizaciju. Osim uobičajenih prostornih uvjeta, poput povoljnog ekonomskog i geografskog položaja i transportne infrastrukture, Antolić kao ključne uvjete navodi i razvijenu kulturu te uvjete za zdrav i ugodan život kao društvene predispozicije za razvoj industrije. Antolić, Vlado, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“. Zagreb, 15.12.1949. *Urbanizam i arhitektura* br. 9-12, 1951., 52.

[211] Širenje gradova izvan perimetra njihove obrambene infrastrukture odvija se sredinom 19. stoljeća uslijed rušenja gradskih fortifikacija koje su do tada definirale granicu europskih gradova, a što se dovodi u vezu s revolucionarnim pokretima koji se 1848. javljaju u Europi. Uklanjanjem te prostorne barijere došlo je do širenja gradskog područja na rastuća predgrađa, a koje je povezivano s definicijom urbanizacije kao fizičkog širenja grada. Frampton, Kenneth, „Territorial transformations: urban developments 1800-1909“, 20-28. U: *Modern Architecture*. 4. izd. London: Thames and Hudson, 2007.

[212] Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, 1951., 63.

higijenskim i funkcionalnim promišljanjima. Sličnu logiku slijedi i Le Corbusier u svojim urbanističkim projektima. U projektu „La Ville Radieuse“ (1930.), Le Corbusier predviđa strogo odvajanje funkcija: industrijska zona smještena je izvan stambenih područja, uz gradaciju od lagane prema teškoj industriji. U drugim radovima, poput „Les Trois Établissements Humains“, „La Cité Linéaire Industrielle“ i „L'Usine Verte“ (1944.) [213], Le Corbusier se sustavno bavi odnosom između industrije i stanovanja kako bi postigao hijerarhiju funkcija i ublažio konflikte između tih dviju namjena. U „La Cité Linéaire Industrielle“, industrijska zona je izolirana zelenim pojasom, dok je u „L'Usine Verte“ industrija integrirana u prirodni okoliš. U svim tim razrađenim shemama modernih gradova, industrija se fizički grupira i udaljava od naselja, dok se negativni učinci neutraliziraju tampon-zonama, najčešće zelenim pojasevima.

Bez obzira na to jesu li sheme modernističkog industrijskog grada bile kružne, linearne ili koncentrične, svi navedeni urbanistički projekti kao ključni mehanizam koriste princip zoniranja – određivanje urbanih površina prema funkciji i reguliranje njihovih međuodnosa. Ambicija takve funkcionalne podjele grada evidentno je bila vođena regulacijom negativnih čimbenika industrije, što pak implicira da je modernistički urbanizam evoluirao kroz planiranje industrije, odnosno industrijskog grada.

U toj evoluciji sheme modernog grada urbanističko zoniranje se uspostavilo kao ključno načelo i osnovni alat. [214] I u lokalnom kontekstu, Vladimir Antolić, u ulozi direktora Urbanističkog instituta Hrvatske u Zagrebu, promovira isti princip sugerirajući „da se zoniranje grada provede gdjegod je moguće“, odnosno da je potrebno „lučiti plohe prema namjeni; zasebno za stanovanje, a zasebno za industriju“, a slijedom toga je opisao i koncept međuzone ili „izolatora“ kao među-elemenata kojima se odvaja industrijska zona od one stambene. [215]

Plasirani princip određivanje gradskih zona bio je vođen brojnim faktorima koji su se mogli precizno i brojčano kvantificirati, poput smjera vjetra, toka podzemnih voda, zaštite od buke, biološke i fiziološke higijene, prometa, izolacije ili sigurnosti. Temeljem toga bile su razrađene brojne sheme, tablice i brojčani pokazatelji, a takvi su se modernistički principi

[213] „L'œuvre architecturale de Le Corbusier“. *Fondationlecorbusier.fr*

[214] Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, 1951., 52.

[215] Ibid, 60.

potom diseminirali u obliku priručnika i udžbenika.[216] Ako se sagledaju konkretni lokacijski parametri za smještaj industrije u gradu, vidljivo je da su oni bili određeni specifičnostima pojedine industrijske djelatnosti, odnosno njenog emitiranja štetnih plinova, dima ili mirisa. Prema funkcionalnim kriterijima za izgradnju tvornica sardina, udaljenost tvornice do naselja bila je propisana na otprilike od 500 do 2000 m.[217] Funkcionalne ili urbanističke sheme promatrane su stoga kao znanstvena načela, pa je modernizam u arhitekturi bio opisivan kao „arhitektonski funkcionalizam" ili „znanstveni urbanizam".[218]

Načelo urbanog zoniranja kao metoda prostorne regulacije gradova s industrijskom proizvodnjom počiva dakle na preklapanju dva procesa – industrijalizacije i urbanizacije. Iz toga bi se moglo pretpostaviti da je i razvoj riboprerađivačke industrije na istočnoj obali Jadranu slijedio sličan obrazac urbanog razvoja, ali to nije bio slučaj pa će se taj specifični razvojni kontekst razmotriti u sljedećim potpoglavljima.

2.4.2. Arhitektura prvih tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana

Urbanistički razvoj tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana nije bio reguliran ako je suditi prema uvidima dobivenim iz provedenih arhivskih istraživanja. U hrvatskim državnim arhivima koji geografski pokrivaju obalnu regiju, nisu pronađeni ni urbanistički planovi ni druga nacrtna dokumentacija vezana za urbanističku regulaciju koja bi upućivala da je izgradnja prvih tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana bila institucionalno regulirana ili planirana. Situacijski prikazi tvornica sardina pronađeni su tek na izvodima katastarskih karti, za potrebe evidencije vlasništva. U tom kontekstu zabilježeno je da su lokacije za izgradnju pojedinih tvornica sardina osigurane na općinskom zemljištu koje su strani industrijalci običavali dobiti u višedesetljetni najam (tvornice Carla Warhaneka u Komiži, Trpnju i Makarskoj). Takvu podatak upućuje da je odluka o konkretnom smještaju riblje industrije uvelike ovisila o gospodarskoj politici lokalne vlasti.[219]

Arhitektonski nacrti tvornica sardina, ako postoje, često su tek nasumično pohranjeni u

[216] Damjanović, Vojislav, *Industrijski kompleksi i zgrade*. 2. izd. Beograd: Građevinska knjiga, 1977., 304-5.

[217] Ibid.

[218] U originalu „naučni urbanizam". Damjanović, *Industrijski kompleksi i zgrade*, 1977., 304-5.

[219] U doktorskom radu „Društveni razvoj Makarske od 1918. do 1929" Ivana Hrstića navodi se da je tvornica u Makarskoj izgrađena na zemljištu koje je općinska vlast besplatno ustupila Carlu Warhaneku, tražeći zauzvrat zaposlenje 100 radnica i radnika. Osim toga, općinska vlast je do tvornice dovela i vodu, a htjela je oprostiti i općinske poreze, pa iz svega navedenog autor disertacije zaključuje da je upravo općinska samouprava najzaslužnija za otvaranje te tvornice u Makarskoj. Hrstić, Ivan, „Društveni razvoj Makarske od 1918. do 1929.". Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2013., 104-106.

spisima tadašnjih instancija lokalne uprave ili trgovačkim knjigama poduzeća koje su pronađene u obiteljskim arhivima. Najstarija pronađena nacrtna dokumentacija su nacrti (tlocrt i pogled) tvornice sardina Carla Warhaneka u Postirima na Braču iz 1906., dok većina ostalih pronađenih nacrta datira iz 1930-ih. Ti nacrti iz međuratnog perioda, datirani nakon izgradnje građevina, vjerojatno su izrađeni u sklopu smjene vlasništva koja je provedena nakon raspada Austro-Ugarske, a za potrebe tadašnjeg tehnološkog opremanja i prateće prostorne organizacije proizvodnog procesa.[220] To potvrđuje i skicozni karakter pronađenih nacrta, pa je jasno da se ne radi o nacrtima za izvedbu, već za organizaciju proizvodnje unutar postojećih građevina (Sl. 38). Odsustvo urbanističke i druge strukturirane arhivske dokumentacije na neki način potvrđuje spontane obrasce razvoja industrije u obalnim naseljima kraja 19. i početka 20. stoljeća, detektirane u ranijim poglavljima i opisane kroz biološko-tehnološke uvjete i političko-ekonomske konfiguracije.

2.4.3. Planska industrijalizacija nakon 1945.

Zakonodavna i institucionalna regulacija planiranja gradova u Hrvatskoj uspostavljena je nakon Drugog svjetskog rata. Taj je proces planiranja ponovno usko vezan uz rapidnu urbanizaciju i industrijalizaciju, a koje su se u ovom konkretnom slučaju odvijale unutar političkog okvira socijalističke Jugoslavije. Cjelokupni kontekst planske regulacije stoga je neodvojiv od tadašnjih državnih političkih planova, ekonomskih strategija i društvenih ambicija.

Novoosnovana Jugoslavija vidjela je industrijalizaciju i urbanizaciju kao razvojni imperativ i nužno sredstvo modernizacije države oformljene od zemalja dominantno agrarnog i ruralnog karaktera. Kako bi osigurala tu provedbu, država je 1947. donijela Petogodišnji plan u kojem su postavljeni ciljevi intenzivne urbanizacije i industrijalizacije, s posebnim naglaskom na tešku industriju. Taj ambiciozni politički plan nametao je tako potrebu za ubrzanom i reguliranom gradnjom, a što je nužno zahtijevalo snažnu aktivaciju i regulaciju arhitektonske struke.

Promptni angažman struke može se pratiti u stručnom časopisu *Arhitektura* koji je pokrenut iste 1947. upravo s ciljem promocije i diseminacije stručnih znanja u tom obećavajućem

[220] Jedina iznimka u smislu planske industrijalizacije odnosi se na ribarsko naselje tvornice sardina u Ublima na otoku Lastovu koje je bilo planirano i izgrađeno 1930-ih. Taj se primjer, međutim, ovdje sagledava kao iznimka budući da je koncipiran i izgrađen pod talijanskom fašističkom vlašću koja tada provodi karakteristični projekt urbanizacije periferije. Primjer u tom smislu ne odražava generalno stanje industrije na obali koja se razvijala u sklopu Kraljevine Jugoslavije, već je izrastao iz specifičnih političkih i ekonomskih uvjeta Kraljevine Italije. Vidi poglavlje ove disertacije: 3.4.1. Planiranje i izgradnja tvornice sardina i ribarskog naselja Uble, Lastovo

poslijeratnom razvojnom trenutku. Odmah u prvom broju časopisa su tako izneseni ciljevi državnog plana, između ostalih, i podizanje industrijskog potencijala zemlje izgradnjom novih tvornica i modernizacijom postojećih proizvodnih pogona koje je Jugoslavija naslijedila iz ranijeg perioda. [221]

U istom broju časopisa je, slijedom navedenih ambicija, bio predstavljen i ključni dokument u okviru kojeg je te iste godine uvedena zakonska obaveza izrade generalnih planova za izgradnju i razvoj svih gradova, radničkih naselja i turističkih mjesta - „Uredba o generalnom planu izgradnje gradova i sela“. [222] Drugim riječima, primjena strukovnih principa planiranja je postala zakonski obavezna tek sredinom 20. stoljeća, iako su ranije postavljeni strukovni principi i postojani građevinski propisi. Takva situacija reflektirala se u tome da su tek veći gradovi, poput Zagreba, imali svoje urbanističke planove, dok to nije bio slučaj brojnih malih gradova na obali, ali i gradova uopće. Uredba o generalnom planu izgradnje gradova i sela može se tako sagledati kao početak planske urbanizacije na razini cijele države, pri čemu je ključno zamijetiti da se kao glavni motiv implementacije te zakonske regulacije navodi upravo potreba za regulacijom planiranog industrijskog razvoja. Industrijalizacija je, dakle, i u lokalnom kontekstu bila poticaj uspostave sustavne institucionalne i strukovne regulacije razvoja prostora.

U opisanom političkom i ideološkom kontekstu izgradnje novog društva, arhitektura je viđena kao ključni akter realizacije postavljenih ciljeva. Ti su se ciljevi mijenjali, a s njima i pozicija arhitekture. U prvom broju spomenutog stručnog časopisa *Arhitektura* navedeno da je „prvi zadatak“ arhitekture provesti rekonstrukciju i obnovu zemlje kako bi se na toj osnovi kasnije mogao planirati razvoj kojim će se provesti dalekosežniji ciljevi i planovi. [223] Prvo je, dakle, u skladu s marksističkim načelima trebalo osigurati materijalnu nužnost kako bi se uopće mogli stvoriti preduvjeti za drugu fazu razvoja. To je, između ostalog, značilo da je bilo potrebno određeno vrijeme za pripremu temelja novog socijalističkog gospodarstva, kako u političkom tako i u strukovnom smislu, zbog čega promatrani period druge polovice 20. stoljeća nije ispravno sagledavati kao jedinstveni razvojni period.

Razvojni ciljevi vezani za ubrzanu i intenzivnu urbanizaciju i industrijalizaciju došli su tako nakon stabilizacije općeg političkog, ekonomskog i društvenog konteksta. Politička

[221] „Graditeljstvo u Petogodišnjem planu“, *Arhitektura*, br. 1-2, 1947., 4.

[222] „Izrađen je nacrt Uredbe o generalnom planu izgradnje gradova i sela“, *Arhitektura*, br. 1-2, 1947., 6.

[223] Uvodna riječ redakcije, *Arhitektura*, br. 1-2, 1947., 3.

prekretnica se u tom smislu dogodila nakon prekida Staljin-Tito 1948., nakon kojega je Jugoslavija definirala vanjsku politiku nesvrstanosti, a na unutarnjem planu postavila i formalizirala eksperimentalni model jugoslavenskog socijalizma, takozvanog radničkog samoupravljanja. Na arhitektonskoj sceni tada je stasala druga snažna generacija modernističkih arhitekata, dok su sferu prakse ponijela nova građevinska poduzeća, a tek je njihova raspoloživost mogla implementirati novu tehnologiju gradnje i ponijeti ambiciozne ciljeve poslijeratne gradnje. Slijedom opisanih razvojnih okolnosti, ova analiza industrije ribljih konzervi poslijeratnog perioda odvojena je na krizno desetljeće neposredno poslije rata i onu kasniju fazu ubrzanog razvoja.

2.4.3.1. Hitni poslijeratni program obnove tvornica sardina

U godinama koje su uslijedile nakon rata bilo je nužno poduzeti hitne mjere sanacija tvornica koje su zbog oštećenja opreme ili prostora djelomično ili potpuno prestale s radom. Krizna situacija potaknula je promptnu akciju pa je već 1945. u Dalmaciji uspostavljen Program sedmomjesečnog rada za osposobljavanje industrijskih zgrada. [224] Iz dostupnih arhivskih materijala vidljivo je, primjerice, da je Programom predviđeno hitno saniranje građevina tvornice sardina u Ublima na Lastovu i tvornice sardina u Veloj Luci na otoku Korčuli, za što su osigurani osnovni građevinski materijali. Riječ je, međutim, o bazičnim i skromnim materijalnim sredstvima poput dasaka i čavala koji su omogućili tek hitne i improvizirane građevinske radove. Osim građevinske pomoći, nekim tvornicama su osigurani osnovni proizvodni resursi poput soli i ulja kako bi se mogla reaktivirati proizvodnja [225], a nekima i financijska sredstva preko Ministarstva pomorstva, ribarstva i lokalnog saobraćaja u formi kredita [226]. Zabilježena je i među-tvornička suradnja u smislu razmjene proizvodnih sredstva i građevinskih materijala pa je tako, primjerice, tvornica „Sardina“ d.d. u Veloj Luci preuzela obnovu manjeg tvorničkog pogona u Lastovu. U takvom kontekstu materijalne oskudice pojavljuju se i različiti oblici lokalnog snalaženja i angažmana, pa su neke tvornice sardina prolazile kroz poslijeratnu krizu nedostatka sirovine proširujući svoju osnovnu proizvodnu djelatnost. Primjerice, tvornica „Casolini i Bižaca“ u Postirima na Braču je privremeno proizvodila kutije za laštila za cipele, dok je tvornica u Ublima na Lastovu tih godina

[224] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Popisi industrijskih i obrtničkih poduzeća u Dalmaciji i njihovo stanje, 2. Tvornice Sardina, 5. Tvornice konzervi, 1945.

[225] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, Dubrovnik, 1945.

[226] Tvornica sardina „Torba i Madirazza“, Trogir, dobila je zajam od Ministarstva u visini od 2,000.000 kruna. HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, 30.5.1945., 10.

izrađivala drvena barila za soljenje ribe. [227]

Iako je u tom periodu neposredno nakon rata postojala instancija institucionalne regulacije, realizacija brojnih zahvata bila je otežana zbog sveopćeg nedostatka radne snage. Takva društvena potkapacitiranost bila je uzrokovana velikim ratnim gubicima stanovništva, a što je potom potaknulo mobilizaciju lokalnog stanovništva u obliku dobrovoljnog rada. Tako je, primjerice, za vođenje i nadzor svih radova bio nadležan Odjel tehničkih radova, dok su same graditeljske intervencije na tvorničkim građevinama bile izvedene dobrovoljnim radom. Dobrovoljni rad bio je aktualan i u izgradnji novih tvornica sardina koje su projektirane početkom 1950-ih, a realizirane krajem istog desetljeća. Primjerice, nove tvornice sardina „Jadranka“ u Veloj Luci na Korčuli i „Skuša“ u Križnoj luci na Hvaru bila je realizirana upravo kroz radne akcije mobiliziranog stanovništva, što potvrđuje fotografska dokumentacija na kojoj je vidljivo da su na gradilištu bili prisutni lokalni mještani, uključujući i žene (Sl. 21., Sl. 22. i Sl. 23.).

Iz opisanog konteksta neposrednog poslijeratnog perioda može se vidjeti da je period poslijeratne industrijske obnove i gradnje bio obilježen hitnim i improviziranim intervencijama obilježenim izrazito oskudnim financijskim, materijalnim i socijalnim okolnostima, što pak objašnjava izuzetno skromni početak proizvodnje ribljih konzervi, ali i posljedičnu ograničenost njezine kasnije faze.

2.4.3.2. Industrija ribljih konzervi u kontekstu urbanističkog i prostornog planiranja druge polovice 20. stoljeća

Na izazove poslijeratne industrijalizacije koju je snažno poticala politika promptno je reagirala i sama arhitektonska struka. Opsežni članak pod nazivom „Industrijalizacija naš najteži problem“ objavljen je u časopisu *Urbanizam i arhitektura*, gdje su detektirani prostorni izazovi industrijalizacije i iskazana potreba za njezinom sustavnom prostornom regulacijom. [228] Industrijalizacija je pred valom novog građevinskog zamaha tako odmah oslovljena kroz negativnosti i opasnosti koje je donosila.

Opći negativni utjecaj industrije na prostor bio je u struci prepoznat relativno rano, kroz detekciju loših higijenskih i ekoloških uvjeta industrijskih gradova. [229] Industrija koja je još u ranijoj fazi bila smještena unutar strukture grada ocjenjena je kao problematična zbog

[227] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Izvještaj Odsjeka industrije, 1945.

[228] Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, 1951., 52-63.

[229] Ibid, 52.

onečišćenje zraka dimom i plinovima, degradacije okoliša te narušavanja životne kvalitete stanovništva. Štetnost industrije na grad i njegove stanovnike bila je značajna, posebice u njezinim začecima koji su obilježeni pogonima na ugljen ili planiranjem teške industrije. [230]

S obzirom da je prvi zadatak hrvatskih arhitekata u sklopu socijalističke Jugoslavije bio određen sanacijom tvornica koje je država naslijedila, struka je morala evaluirati zatečenu industrijsku infrastrukturu, a ta je ocjena bila negativna. Industrijska izgradnja prve polovice 20. stoljeća opisana je kao neplanska, određena kaotičnim razmještajem objekata, neuravnoteženošću mjerila i oblikovnom nesređenošću. [231] Praksu neplanskih građevinskih aktivnosti u razdoblju prve polovice 20. stoljeća potvrđuju brojni primjeri neformalne industrijalizacije, između ostalog i one koja je zahvatila zagrebačku periferiju. [232] Upravo je ta praksa nekontrolirane gradnje postala osnova za kritiku ranije faze urbanizacije i industrijalizacije, kojom se poslijeratna generacija arhitekata ogradila od ranije prakse. Iskazana strukovna kritika je pritom temeljena na povezanosti ranije industrijske faze s kapitalističkom ekonomijom, pa se ona utoliko može promatrati kao ideološki obojena, a ne interpretirati kao odsutnost ranijeg strukovnog djelovanja. [233] Poznato je uostalom da su moderna načela i usmjerenja struke bila čvrsto definirana u međuratnom periodu, a upravo je zahvaljujući tim već čvrsto postavljenim i razrađenim strukovnim temeljima omogućena uvjerljiva i promptna strukovna angažiranost generacije poslijeratnih arhitekata.

Snaga i efikasnost poslijeratnog strukovnog djelovanja vidljiva je i po tome što su samo godinu dana nakon donošenja zakonske obaveze za izradu obaveznih planova naselja (1947.) izrađeni prvi urbanistički planovi za obalna naselja. Već 1948. izrađena je Generalna regulacijska osnova za Makarsku, a desetljeće nakon toga je izrađen i Regionalni plan za Makarsko primorje (1958.-1961.), koji stoji kao jedan od prvih regionalnih prostornih planova na hrvatskoj obali. Isti primjer Makarske vrijedan je i u kontekstu ovog tematskog istraživanja, jer je upravo u Makarskoj od 1904. do 1929. djelovala tvornica sardina brojeći

[230] Ibid, 57-58.

[231] Ibid, 61.

[232] Više o zagrebačkim perifernim područjima koja su opisana provizornim i supstandardnim objektima vidi: Arčabić, Goran, „Između urbanističke vizije i revizije Petogodišnjega plana: planiranje i gradnja naselja u Zagrebu za zaposlenike državnih poduzeća teške industrije (1949.-1956.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 56, br. 1, 2024., 174.

[233] U evaluaciji iskazane strukovne pozicije treba uzeti u obzir vremenski kontekst, odnosno da je kritika upućena nakon Drugog svjetskog rata, kada je negativno prostorno stanje industrije u Jugoslaviji pripisano kolonijalnom odnosu ranije vlasti prema resursima zemlje, što je potkrjepljivano time da je ona spadala u skupinu industrijski najnerazvijenijih zemalja Europe prije Drugog svjetskog rata. Pri razumijevanju takve pozicije nije zanemarivo ni to da je upravo iskazana kritika služila kao osnova zalaganja struke za institucionalnu i administrativnu uspostavu planske industrijalizacije. Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, 1951., 61.

oko 100 zaposlenih.[234] Pritom se može vidjeti da industrija ribljih konzervi nije bila uključena u novi plan poslijeratnog razvoja grada unatoč postojanju te lokalne proizvodne tradicije, kao i prisutnosti snažnog državnog poticaja prema industrijskom razvoju. Razlog tome može se pripisati usmjerenju prema uslužnoj djelatnosti turizma. Naime, upravo se turizam u tom ključnom trenutku institucionalizacije urbanističkog planiranja pojavljuje kao ključna ekonomska grana koja je uvelike odredila daljnji razvoj obalne regije. Prostorna dokumentacija izrađena za Makarsku u tom smislu potvrđuje tadašnju praksu planiranja koja se odvijala na dvije razine: urbanističko planiranje, koje je nudilo okvir regulacije razvoja grada, i regionalno planiranje, kojim su se nastojali regulirati parametri razvoja prostora na razini šire geografske cjeline.

Strukovno područje regionalnog planiranja doživjelo je svoj zamah 1960-ih godina, a značajan doprinos tom uspostavljanju bilo je pokretanje projekta planiranja razvoja obalne regije istočnog Jadrana: „Jadranski projekti – Planovi za Južni i Gornji Jadran“ (1967.-1972.).[235] Riječ je o najvećem i najsveobuhvatnijem projektu urbanističkog i regionalnog planiranja koji je proveden na državnoj razini SFRJ-a pod okriljem Ujedinjenih naroda, dok je glavna inicijativa za pokretanjem projekta bio razvoj turizma na hrvatskoj obali. Naime, nakon Drugog svjetskog rata turizam je postao sastavni dio suvremenog načina života i ekonomskih politika, afirmirajući se kao jedan od ključnih društvenih i gospodarskih fenomena poslijeratnog svijeta. U tom kontekstu se formirao globalni fenomen masovnog turizma, čime je i hrvatska obala dobila novi razvojni potencijal iako je turizam u regiji nesumnjivo postojao već ranije, i to još od vremena Austro-Ugarske. Turizam se je tako prerastao u primarnu razvojnu strategiju razvoja obalne regije, a koju je Jugoslavija u početnoj fazi poticala u formi domaćeg, odnosno radničkog turizma. Socijalistička politika se ubrzo otvara prema komercijalnom masovnom turizmu, pa se u skladu s tim turizam počeo tretirati kao „industrija turizma“. Taj izraz slikovito ukazuje na prijelaz iz ranije buržoazijske razonode ili radničkog turizma u masovno dostupan fenomen modernog društva. Od 1960-ih tako dolazi do bitnih promjena u mjerilu, gospodarskoj ulozi i planiranju turizma.

Glavni operativni cilj „Jadranskih projekata“ bio je razviti prostorne planove širokog geografskog obuhvata koji bi omogućili povezivanje dvije različite razine planiranja:

[234] Hrstić, „Društveni razvoj Makarske od 1918. do 1929.“, 2013., 104-106.

[235] Tom relacijom stvoren je okvir za uspostavu međunarodne strukovne suradnje između domaćih i međunarodnih projektantskih ureda, a čime se nastojalo integrirati moderne principe planiranja i lokalne potrebe razvoja prostora. Mattioni, Vladimir. *Jadranski projekti: projekti južnog i gornjeg Jadrana*. Zagreb: Urbanistički institut Hrvatske, 2003.

provedbu državnih ciljeva i realizaciju lokalnih potreba. U sklopu projekta izrađena su tri regionalna plana koja su integrirala ambiciozne ekonomske i političke projekcije rasta SFRJ i 22 provedbena urbanistička plana. Konkretni urbanistički planovi razvijeni u sklopu Jadranskih projekata nikada nisu realizirani, ali je snažni građevinski zamah koji je uslijedio 1970-ih odgovarao opisanoj regionalnoj i urbanističkoj logici prostorne distribucije gospodarskih i turističkih zona unutar regije. [236] Uvidom u razrađene planove moguće je tako iščitati i evaluirati temeljne strukovne postavke koje su rukovodile planiranje svih turističkih, urbanističkih i industrijskih procesa koji se odvijaju na obali u drugoj polovici 20. stoljeća.

Široki geografski obuhvat koji su planovi pokrivali zahtijevao je planiranje svih gospodarskih sektora, uključujući i turizam i industriju. Iako je turizam davao glavno usmjerenje, industrija – kao razvojna nužnost – nije mogla u potpunosti biti eliminirana s obale. Ključno je dakle bilo pitanje prostorne distribucije, a uvodom u planove je vidljivo da je ono riješeno koncentriranjem industrije u tri veća urbana čvorišta: Rijeka, Split i Ploče. [237] Takvo prostorno „ugušćivanje“ industrije opravdano je prometnim vezama obale sa zaleđem i ostalim prostorom Jugoslavije preko rijeka koje se slijevaju u te gradove, ali i širim uvjetima industrijalizacije koja je zahtijevala optimizaciju i koncentraciju transportnih i tehnoloških resursa. Industrija se, dakle, ciljano koncentrirala u nekoliko većih gradskih središta, što potvrđuje ranije tematiziranu povezanost između industrijalizacije i urbanizacije. Taj spoj je međutim vrlo brzo prepoznat kao problem, prvenstveno onaj ekološki jer je preveliko razvojno opterećenje koncentrirano u pojedine točke. Nakon samog završetka izrade planova za sjeverni Jadran, projekt je tako bio ocijenjen negativno, temeljem čega je 1972. pokrenut novi projekt „Jadran III“, a čiji je osnovni cilj upravo bio revidirati i umanjiti negativni utjecaj ambicioznih projekata „Jadran I“ i „Jadran II“ i to iz perspektive utjecaja na okolinu. [238]

Nasuprot industrijskoj koncentraciji, regionalni planovi su točkasto disperzirali turističke zone dužinom regije, pripajajući ih uz brojna manja povijesna naselja. Takvu logiku geografske distribucije turizma potvrđuje izrada 22 provedbena urbanistička plana, koja su bila razrađena isključivo za razvoj turističkih zona. Ti urbanistički projekti bili su raspoređeni dužinom cijele obale, iz čega je pak vidljivo da je regija tretirana primarno kao turistička zona. Uostalom, činjenica da su provedbeni urbanistički planovi razrađeni samo za turističku namjenu

[236] Autorica je o ovoj temi pisala u sklopu magistarskog rada. Barović, Marija, „Adriatic Projects Revisited“. Magistarska disertacija, Harvard University, Graduate School of Design, 2022.

[237] Vasiljević, Branko; Petrović, Branko, „Ploče novi grad i luka“. *Arhitektura*, 1955., 60-65.

[238] *Projekt o zaštiti čovjekove okoline u jadranskoj regiji Jugoslavije. Projekt Jadran III*. Završni izvještaj, Rijeka: Ujedinjeni narodi. Program za razvoj; Vlada SFR Jugoslavije, 1978., 15.

ponovno potvrđuje primat turizma. U svakom slučaju, „Jadranski projekti“ otkrivaju da je izgradnja obale planirana na dvije razine: koncentriranom industrijalizacijom s jedne strane, te disperziranim turističkim razvojem, s druge.

Dok se regionalnim i urbanističkim planiranjem mogla regulirati izgradnja novih tvornica na razini regije i grada, postojeće tvornice sardina na hrvatskoj obali bile su zatečena prostorna realnost. Izgrađene na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, tvornice sardina bile su locirane na izloženoj obalnoj liniji uz sama povijesna naselja, pa je s razvojem turizma njihova pojavnost počela predstavljati vizualnu ugrozu. Ta sloj gradnje se tako počeo tretirati kao prostorni problem, dok su tvornice opisane „otužnim i deprimirajućim utiskom“, što je postalo osnova za formiranje urbanističke strategije vizualnog skrivanja industrije.[239] U tom su kontekstu ključni kriteriji smještaja industrije postali „psihološko-estetski“ faktori, temeljem kojih je iznesen naputak da je one tvorničke objekte koji se mjerilom i oblikom izdvajaju potrebno „eliminirati iz grada, prostorno i vizualno, te ih sjediniti u zasebne jezgre, tako da ne prikrivaju sliku postojećeg grada“.[240] Takav naputak posebice se odnosio na obalni kontekst određen ekonomijom turizma, pa je dalje sugerirano da se industrija „ne smije gomilati na obali i time lišiti grad veze s…morem“.[241] Planirani razvoj turizma stajao je tako kao inherentna opreka industriji koja je svojim prostornim karakterom, pojavnošću i fizičkim utjecajem postala nespojiva s kulturnim i rekreativnim korištenjem obale.

Nove tvornice ribljih konzervi koje se podižu u regiji nakon Drugog svjetskog rata počele su se prema gore opisanim napucima planirati u skladu s principima modernističkog zoniranja. Takav primjer najbolje potvrđuje primjer tvornice ribljih konzervi „Adria“ u Zadru, gdje je definirana potpuno nova industrijska zona „Gaženica“ na rubu grada. Postojeće tvornice sardina nepovoljno smještene unutar obalnih naselja premještaju svoju proizvodnju na nove gradske lokacije, u novodefinirane industrijske zone. To je primjerice bio slučaj s tvornicom sardina „Jadranka“ u Veloj Luci na Korčuli, koja zatvara svoj stari pogon i otvara novi u novoizgrađenoj tvornici na tadašnjem rubu grada. Ista urbanistička strategija je primijenjena kod tvornice sardina u Trpnju na poluotoku Pelješcu. S druge strane, postojeće tvornice sardina čije lokacije su se uklapale u modernističku regulaciju nastavile su djelovati na istom mjestu, nadograđujući se i proširujući na postojeću industrijsku izgradnju. Takvu praksu potvrđuju tvornice sardina „Neptun“ u Komiži na Visu i tvornica „Mirna“ u Rovinju, čije

[239] Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, 1951., 61.

[240] Ibid, 62.

[241] Ibid, 58.

predratne lokacije se učvršćuju kao gradske industrijske zone. Svi navedeni primjeri potvrđuju dakle jasnu primjenu industrijskog zoniranja, čime je sva proizvodna djelatnost koncentrirana i ograničena samo na jednu kontroliranu gradsku zonu.

Direktna posljedica opisanog principa određivanja industrijskih zona bila je ta da je sve izvan njezinog obuhvata izgubilo proizvodnu namjenu. Time su sve gospodarske aktivnosti vezane za preradu ribe nestale iz povijesnih urbanih jezgri. Iskrcaj i soljenje ribe koje se tradicionalno odvijalo na javnim površinama obale ili ulica, u privatnim dvorištima i vanjskim prostorima ribarskih kuća potpuno je zamrlo. Ta proizvodna deaktivacija povijesne jezgre može se vidjeti na primjeru grada Hvara čija bogata fotografska dokumentacija svjedoči upravo o povijesnoj zastupljenosti tih aktivnosti, a koje se gube poslijeratnom urbanističkim regulacijom. Pod istim okolnostima, neaktivne građevine tvornica sardina koje su ostale izvan novih industrijskih zona počinju se adaptirati za novu namjenu, u pravilu onu turističku. Svi navedeni primjeri pokazuju stoga da poslijeratno planiranje razvoja regije rukovođeno ekonomijom turizma nije samo reguliralo turističku izgradnju, već je poprimilo i anti-industrijski karakter. Tvornice ribljih konzervi postale su tako nepoželjni prostorni elementi, nespojiv s turističkim ambicijama razvoja regije. Štoviše, turizam je u ekonomskom i prostornom smislu postupno doveo do skoro potpunog izmještanja industrije ribljih konzervi s jadranske obale.

2.4.4. Zaključak poglavlja

Analiza strukovne regulacije riblje industrije od kraja 19. do kraja 20. stoljeća pokazuje da se u tom stoljetnom periodu izgradnja tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana odvijala od početne neregulirane gradnje do kasnije planske industrijalizacije. Izgradnja prvih tvornica sardina jest bila projektantski kontrolirana na razini građevine, ali njihov smještaj u obalnim i otočnim ribarskim naseljima nije bio rezultat urbanističkog planiranja i projektiranja. Iako su moderni strukovni principi industrijskog razvoja već bili postavljeni u prvoj polovici 20. stoljeća, oni su u ovom konkretnom primjeru doživjeli svoju punu primjenu tek nakon Drugog svjetskog rata, kada urbanističko planiranje dobiva svoj okvir institucionalnog djelovanja i kada je, između ostalog, uvedena zakonska obveza izrade urbanističkih planova za sva naselja u državi. U tom ključnom trenutku institucionalizacije urbanističkog planiranja rukovodeći smjer razvoja obalne regije bio je određen planiranjem turizma, pri čemu taj smjer nije regulirao samo turističku izgradnju, već i onu industrijsku. Pod zakonskom i strukovnom kontrolom, poslijeratna urbanizacija slijedila je principe urbanističkog zoniranja: postojeće

tvornice sardina koje su bile nepovoljno urbanistički smještene izmještavane su na lokacije prema pravilima industrijskog zoniranja, postojeće pak tvornice koje su se uklapale u modernistički standard su dobivale nova proširenja, dok su napuštene tvornice izvan industrijskih zona prenamjenjivane, u pravilu u turističku namjenu.

Povijest strukovnog djelovanja koja je obilježila stogodišnju genezu industrije ribljih konzervi pokazuje stoga da primjena strukovnih načela nije autonomna stvar struke. Ako se iz te pozicije u obzir uzmu zaključci prethodna dva poglavlja, teško je zanemariti poklapanja s biološko-tehnološkim čimbenicima, ali i političko-ekonomskim konfiguracijama. Neplanska izgradnja može se tako pripisati ekonomskim uvjetima kapitalističke ekonomije, koja se bez snažne državne kontrole mogla odvijati prema interesima uključenih aktera. U takvom izostanku strukovne regulacije, osnaženom okolnostima materijalne i društvene oskudice, građevine tvornica sardina slijedile su ekološku logiku ribe, radije nego moderni projektantski i tehnološki standard industrijske izgradnje. Iz provedene analize moguće je stoga zaključiti da su moderne strukovne ideje s jedne strane nastale kao odgovor na kontekstualne uvjete, dok je njihova konkretna provedba i implementacija istodobno ovisila o tim istim društveno-ekonomskim, političkim, ekološkim i drugim čimbenicima.

2.5. JADRANSKI IMAGINARIJI I KONCEPCIJE ZAŠTITE OKOLIŠA (1880.-1980.)

Pojava svijesti o očuvanju okoliša kroz analizu reprezentacije industrije ribljih konzervi

Unutar promatranog perioda od 1880. do 1980., industrija ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana bila je reprezentirana različitim vizualnim formama. Ovdje su izdvojene neke koje se mogu povezati s pojedinim dekadama u industrijalizaciji obale: slika na platnu s kraja 19. stoljeća koja uprizoruje prve tvornice sardina, povijesne razglednice industrijskih obalnih krajolika s početka 20. stoljeća i primjerci ambalaže ribljih konzervi izrađeni tijekom 20. stoljeća. Ti grafički prikazi ilustriraju različita, a često i oprečna društvena poimanja istog procesa industrijalizacije istočne obale Jadrana, utjelovljujući odgovor koje su vrijednosti prostora bile aktualne u pojedinim periodima. Tražeći te odgovore, ovo poglavlje izdvaja pojedine grafičke reprezentacije te ih analizira kroz prikazane motive, figure i širi kontekst nastanka samih prikaza, interpretirajući i evaluirajući njegova značenja pod terminom „jadranskih imaginarija“. Kontekstualizirajući te pozadinske dinamike, analiza otkriva kako su se putem plasiranih slika industrije ribljih konzervi afirmirale i promovirale pojedine koncepcije zaštite okoliša.

2.5.1. Reprezentacija industrijskog giganta i ekonomske snage Austro-Ugarske Monarhije. Slika na platnu Tita Agujarija s kraja 19. stoljeća

Prikaz riboprerađivačke industrije na jadranskoj obali Austro-Ugarske Monarhije može se pratiti na slici na platnu talijanskog autora Tita Agujarija (Sl. 24.). Slika kadrira četiri tvornice sardina: tvornicu u Komiži na otoku Visu, tvornicu u Trpnju na poluotoku Pelješcu, tvornicu u Veloj Luci na otoku Korčuli i tvornicu u Izoli u današnjoj Sloveniji. Sve četiri naslikane tvornice dao je sagraditi bečki industrijalac Carl Warhanek (1829.-1900.), pa je moguće zaključiti da je upravo on, kao vlasnik i osnivač tih tvornica, povezan s narudžbom slike koju je izradio slikar Tito Agujari (1834.-1908.). Slika nema jasnu dataciju, ali se prema životu vlasnika tvornica i autora slike može smjestiti na kraj 19. stoljeća.

Agujarijev prikaz tvornica ribljih konzervi na istočnom Jadranu idealizirana je slika industrijalizacije obale, a što se može vidjeti sagledavanjem nekoliko prikazanih elemenata – prostornih kadrova, ljudskih figura te biljnog i životinjskog svijeta. Prvo, prikaz tvornica i njihovog neposrednog okruženja ne odražava tipični industrijski prizor 19. stoljeća. Izduženi objekti s dvostrešnim krovovima i trjemovima okrenutim prema moru više odaju dojam

ladanjskih građevina. Tek njihovi visoki dimnjaci sugeriraju da je riječ o industrijskoj namjeni. Međutim, dim koji iz njih izlazi ponovno ne djeluje kao simbol onečišćenja. Naprotiv, on se stapa s plavičasto-crvenim tonovima pozadine pretvarajući onečišćenje zraka u romantični prikaz sunčeva zalaska. U istom duhu prikazano je i neposredno okruženje tvornica koje je oslikano kao netaknuti krajolik, bez okolne izgradnje.

Drugo, motivi ljudskih figura i način na koji su oni oslikani trebao bi prezentirati društveni kontekst riboprerađivačke industrije. Ribari u barkama smješteni su unutar kadrova tvornice i kao takvi su prikazani kao protagonisti djelatnosti. S druge pak strane, žene su prikazane izvan mjerila tvornica i smještene izvan njihovih okvira, zauzimajući simboličku funkciju. U centru slike prikazana je Venera s ribarskom mrežom i košarom pod nogama, simbolizirajući prosperitet i blagostanje ribarske industrije. Druga ženska figura pri dnu slike leži gola uz otvorene konzerve ribe, sugerirajući užitak u konzumaciji gotovog proizvoda.

Treće, estetizacija društvenog konteksta dodatno je osnažena ilustracijom prirode. Obalna flora i fauna suptilno se isprepliću s ljudskim djelovanjem: vjetar usmjerava Venerinu kosu i odjeću prema tvornicama, vegetacija obavija uokvirene vizure, a paunov rep prekriva golu žensku figuru. Prikaz je dodatno ukrašen cvjetnim motivima; iz jednog cvijeta izlazi gušter, a iz drugog *putto.* Taj goli krilati dječarac pridaje slici gotovo uzvišeni i nebeski karakter. Ovo prožimanje ljudskih, životinjskih i botaničkih elemenata identificira industriju s idejom prirodnog sklada, jedinstva i ispunjenosti, implicirajući industrijalizaciju kao „prirodno“ stanje.

Ovako idealizirano prikazana slika obalne industrijalizacije s kraja 19. stoljeća, sasvim je jasno, ne odgovara lokalnoj stvarnosti ni u materijalnom ni u društvenom smislu. Prikaz zanemaruje društvenu problematiku ženskog rada povezanu s fizički zahtjevnim, financijski nepovoljnim i društveno nereguliranim uvjetima rada. A zanemareni su i ekološki problemi, bilo da se tiču izgrađenog okoliša bilo morskog ekosustava.

Da se ne radi o lokalnoj perspektivi potvrđuje samo talijansko podrijetlo slikara, kao i činjenica da je ovakvu sliku mogao naručiti ili kupiti samo netko visokog društvenog i ekonomskog statusa. Kao vlasnik 20-ak tvornica sardina koje su se nalazile po cijeloj Monarhiji, uključujući i njih sedam na istočnoj obali Jadrana, Carl Warhanek utjelovio je poziciju industrijskog magnata pa je njegov poduzetnički uspjeh nesumnjivo pridonosio i gospodarskom prosperitetu cijelog carstva. Slika tako s jedne strane oslikava perspektivu vlasti koja je bila centralizirana i locirana izvan obalne regije, dok s druge zanemaruje sve

aktualno prisutne i zamjetne probleme i negativnosti lokalne sredine. Iz cjelokupne analize može se stoga zaključiti da slika Tita Agujarija s kraja 19. stoljeća veliča privatno poduzetništvo i sveukupnu ekonomiju Austro-Ugarskog carstva, te da je kao takva politički obojena. [242]

2.5.2. Reprezentacija modernizirane obale. Razglednica industrijskog krajolika Komiže s početka 20. stoljeća

Razglednica Komiže s početka 20. stoljeća prikazuje industrijski krajolik tog otočnog mjesta određen tvornicama sardina. Obalnom panoramom dominiraju visoki tvornički dimnjaci koji se nadvijaju iznad naselja sukljajući crni dim, dok je u prvom planu smješten ograđeni industrijski sklop (Sl. 25.).

Ovaj prikaz promovira industrijalizaciju već samom postavom tvornice sardina u prvi plan razglednice mjesta. Naime, fotografija kao medij omogućava slobodu odabira kadra pa već samo usmjerenje kamere na određeni prostor prenosi poruku o značaju tog mjesta. Osim toga, razglednica kao medij ima reprezentativnu funkciju. Njezin sadržaj ne prenosi samo vizualnu informaciju, već ima ulogu prenijeti sliku prostora koju netko želi promovirati, a čije se vrijednosti potom reproduciraju i disperziraju njezinim slanjem. Samo kadriranje tvorničkog sklopa u razglednicu malog ribarskog mjesta upućuje stoga na značaj tadašnje industrijalizacije, i to prvenstveno za lokalno stanovništvo.

Za razliku od Agujarijevog prikaza tvornica na obali, ova razglednica nije idealizirani prikaz tvornica sardina izrađen od strane onih na poziciji moći. Razglednica utjelovljuje sliku industrije kakvu je odaslala lokalna zajednica, a industrija je stanovništvu donijela gospodarsku snagu, koja se ogleda i u tome da je u Komiži 1920-ih djelovalo čak sedam tvornica sardina, dok je naselje brojalo skoro 4,500 stanovnika, najviše u svojoj povijesti. [243] U tom su kontekstu, tvorničke građevine i zadimljeni dimnjaci stajali kao simboli moderniteta i napretka, a ne kao izvor zagađujućih prostornih efekata.

[242] O istoj podvojenosti između političke idealizacije i socijalnih neprilika piše André Tavares navodeći da je ribarstvo postalo „sredstvo stvaranja osjećaja nacionalnog identiteta unatoč reputaciji srdele kao namirnice niske kvalitete, nestalne industrije male plave ribe i ekonomije koja je održava“. Tavares, *Architecture Follows Fish: An Amphibious History of the North Atlantic*, 2024., 193.

[243] Broj se odnosi na popis iz 1921., dok primjerice popis iz 2001. u Komiži evidentira 1,523 stanovnika. „Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske“. *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*.

2.5.3. Reprezentacija lokalnog poduzetništva. Ambalaža ribljih konzervi „Braća Mardešić“, Komiža

Etiketa ribljih konzervi poduzeća „Braća Mardešić“ iz Komiže prikaz je industrijskog krajolika Komiže sastavljen od tri kadra koja prikazuju tri njihove tvornice (Sl. 26.). Etiketa potječe iz međuratnog razdoblja Kraljevine Jugoslavije, kada su regijom dominirale strane tvornice, pa poduzeće „Braća Mardešić“ treba gledati kao primjer poslovanja vođenog domaćim kapitalom. Ambalaža u tom kontekstu nije samo komercijalni, već i kulturno-identitetski prikaz koji afirmira poduzetništvo lokalne zajednice.

Građevine tvornica sardina prikazane su racionalno oblikovanim pročeljima artikuliranim nizovima jednakih prozora. Ipak, dimenzija prikazanih tvornica nadilazi realnu prostornu pojavnost i prisutnost tvornica, a što je moguće vidjeti usporedbom s povijesnim razglednicama Komiže (Sl. 7.). Osim toga, karakter i mjerilo prikazanih tvornica pojačani su spajanjem kadrova tri inače dislocirane tvornice. Poznato je da su se u posjedu poduzeća nalazile tri tvornice sardina, pa se može pretpostaviti da etiketa prikazuje upravo ta tri pogona, a koja su za potrebe prikaza ujedinjena u jednu prostornu sliku. Riječ je o tvornici „Braća Mardešić“ u Komiži, koja je montirana u centralni kadar, i dva područna pogona u Visu na otoku Visu i Bijeloj u Boki Kotorskoj, koja su pozicionirana na njezine rubove. Ovaj grafički prikaz tako vizualno i doživljajno povećava reprezentativnost tvornica sardina, a čiji cilj je zasigurno bio veličati ekonomsku moć poduzeća, a posredno i sam značaj lokalne industrije ribljih konzervi.

Etiketa ribljih konzervi nosi i simbolički aspekt koji se može sagledati kroz prikaz žene. Naime, figura žene smještena je u prvom planu što zasigurno ukazuje na važnost njezine uloge u ribljoj industriji. Međutim, za razliku od Agujarijevog simboličkog prikaza žene u liku Venere, ovdje je prikazana radnica u pregači koja pogrbljeno drži košaru ribe. Skromna i radna odjeća pripisuje ženi radnu ulogu, pa ona ovdje nije reprezentacija ljepote koja utjelovljuje carsko gospodarstvo, već reprezentacija lokalne radišnosti koja je pokretala industriju ribljih konzervi.

2.5.4. Reprezentacija industrije u službi turističkog narativa. Ambalaža ribljih konzervi „Jadranka“, Vela Luka

Ambalaža ribljih konzervi tvornice sardina „Jadranka“ izrađena je u drugoj polovici 20. stoljeća s grafičkim crtežom koji oslikava panoramu Vela Luke (Sl. 27.). Iako je riječ o industrijskom proizvodu, ova etiketa konzerve ne ističe vlastite tvorničke komplekse ni

industrijski krajolik, kao što je to bio slučaj sa svim ranije analiziranim primjerima. Vizualni identitet ambalaže tvornice „Jadranka“ iz Vela Luke prilagođen je turističkom imaginariju, a koji slikovito ukazuje kako se u odnosu na njega promijenila percepcija industrijalizacije na obali.

Naslikanu panoramu Vela Luke određuju elementi povijesne arhitekture poput tradicionalnih crvenih krovova i crkvenog zvonika. Sasvim lijevo od naselja izdvojen je jedan crveni krov koji zapravo naznačuje građevinu nove tvornice sardina „Jadranka“, ni po čemu nije moguće naslutiti da je riječ o industrijskom objektu. Osim toga, cjelokupni urbani pejzaž kadriran je od naselja prema moru, pri čemu se morska uvala u pozadini prikazuje kao harmoničan i netaknut okoliš. More je mirno, a obala stjenovita, pa takav prikaz ničim ne upućuje na tragove gospodarske aktivnosti na moru ili obali.

Iako je izgradnjom nove tvornice sardina u Veloj Luci uspješno reaktivirana industrijska proizvodnja poslije Drugog svjetskog rata, s razvojem turizma kao strateške gospodarske grane u regiji, industrijski pogoni, uključujući tvornice sardina, bivaju potisnuti iz dominantnog diskursa o obalnom razvoju, što se ovdje očituje i u konkretnom grafičkom oblikovanju ambalaže.

Istu prostornu strategiju potvrđuje i ambalaža ribljih konzervi tvornice „Vrboska“, u Vrboskoj na otoku Hvaru, koja prikazuju tradicionalnu povijesnu gradnju i prepoznatljive turističke repere naselja (Sl. 28.). Jedna etiketa prikazuje tako kameni most s nizom povijesnih kamenih kuća pozicioniranih uz duboki morski zaljev mjesta. Taj slikovito prikazani ambijent ponovno potiskuje značajnu industrijsku prisutnost tvorničke građevine u naselju, a koja se nalazi netom prije prikazanog mosta (Sl. 1.). Osim toga, druga etiketa iste tvornice „Vrboska“ prikazuje plesače u tradicionalnoj nošnji koji izvode narodni ples pred kulisom kamenih zidina i utvrđenih građevina. Uključivanje elemenata kulturnog identiteta tako stvara snažne asocijacije s baštinom koja je korištena za turističku promociju. Za razliku od ranijih prikaza riboprerađivačke industrije s početka stoljeća, gdje su radnice bile simbol proizvodnje, ovdje je lik žene uklopljen u folklorni kontekst, čime je izuzeta bilo koja sugestija proizvodnje ili radnih odnosa, dok riba na etiketi tek suptilno sugerira sadržaj proizvoda.

Novi trend vizualnog oblikovanja ambalaže ribljih konzervi u drugoj polovici 20. stoljeća ukazuje da se industrijski proizvodi više ne oglašavaju kroz prikaz vlastite infrastrukture, već kroz sliku okoliša koja je u javnom diskursu percipirana kao suprotnost industrije, u vidu prostora za odmor i rekreaciju. Tvornice sardina svojim su grafičkim narativom tako

integrirale svoje proizvode u novu turističku strategiju, unatoč latentnoj tenziji između industrijalizacije i očuvanja obalnog okoliša. Ovaj vizualni diskurs ne prilagođava tako samo ambalažu novim tržišnim strategijama, već i reflektira širi društveni pomak u razumijevanju obalnog okoliša i njegove izgradnje.

2.5.5. Promjene u percepciji zaštite okoliša u stogodišnjoj povijesti industrije ribljih konzervi

Promjena trenda u vizualnoj reprezentaciji riboprerađivačke industrije tako se kretala od prikaza koji su promovirali tvornice sardina i industrijski obalni krajolik s početka stoljeća, pa sve do ambalaže ribljih konzervi druge polovice 20. stoljeća gdje su građevine tvornica prestale biti motiv reprezentacije, bivajući zamijenjene motivima turističkog razvoja. Ove promjene u reprezentaciji industrije ribljih konzervi ukazuju na generalni pomak u društvenoj percepciji izgrađenog okoliša – od afirmacije tvornica kao simbola gospodarskog rasta i modernizacije, do negacije njihove prisutnosti na obali u korist turizma i kulturne baštine.

Promjena se, dakle, može pratiti na razini dva ekonomska trenda, prvo industrijalizacije, a potom turistifikacije obale, pri čemu je turistifikacija istodobno poticala deindustrijalizaciju. U skladu s time, svi prikazi riblje industrije, bez obzira na razdoblje, podržavali su dominantni ekonomski smjer društveno-ekonomskog razvoja. Tako je na prijelazu stoljeća idealizirana slika tvornica u ribarskim lukama promovirala produktivnost obalnih naselja, snagu industrijalaca ili prosperitet državnog gospodarstva, dok je poslijeratna ambalaža ribljih konzervi promovirala je novu državnu strategiju turističkog razvoja obale, iako je pripadala industrijskom kontekstu. U oba slučaja, vizualna reprezentacija okoliša služila je dakle afirmaciji djelatnosti koja je jamčila ekonomsku stabilnost društva. Svi prikazi proizašli su tako iz iste antropocentrične perspektive u čijem središtu se nalazi čovjek, dok su priroda i krajolik zadobivali značenja tek u odnosu na ljudsko djelovanje.

Detektirana antropocentrična logika duboko je utkana u povijest maritimne ekonomije, a u nekim je povijesnim i kulturološkim opservacijama i eksplicitno prepoznata. Primjerice, Joško Božanić, u „Komiškoj ribarskoj epopeji“ opisuje ribarski svijet prije polovice 20. stoljeća kao sustav međuodnosa između šuma, mora i ljudi. Od borova su se gradili brodovi (gajete), a iz mora lovila riba pa su ti elementi, piše Božanić, činili „krajnje točke jednoga životnog kruga“ i „granice jednoga svijeta u čijem je središtu bio čovjek“. U tom je kontekstu čovjekova centralna pozicija bila shvaćena kao nužna i etički utemeljena, jer je izražavala

„osnovnu ideju čovjekova opstanka na moru“, odnosno „etičku vertikalu“. [244] No, iz današnje perspektive ta etička vertikala otkriva i svoju ambivalentnost. Naime, iako se čovjekova središnja uloga može opravdati njegovim opstankom, ista logika često je vodila prekoračenju prirodnih granica, čime je egzistencijalna potreba prerasla u ideju neprekidnog društvenog razvoja, a korištenje resursa u njihovo iskorištavanje.

U ekonomskoj povijesti industrije ribljih konzervi upravo se period modernizacije 19. stoljeća sagledava kao period naglog uspona i rasta ljudske djelatnosti. [245] Taj rast je imao dalekosežne posljedice na okoliš, a u industriji sardina on se očitovao u prekomjernom ribolovnom iskorištavanju mora, a u poslijeratnom masovnom turizmu kroz građevinsku uzurpaciju obalnog kopna. Iz takvih procesa afirmirale su se ideje zaštite: ideja očuvanja morskih ekosustava, s jedne strane, i ideja zaštite neizgrađenog okoliša, s druge. Jedna se ideja okoliša odnosi tako na resurse riblje industrije, a druga na resurse turizma, pri čemu obje ideje nastaju kao odgovor na isti mehanizam – prekoračenje korištenja okoliša i njegovih resursa. Kako bi se dobio uvid u to kako se, uz opisan imaginarij ljudskog djelovanja, razvila i ideja o zaštiti okoliša potrebno je ući u širi pozadinski kontekst riblje industrije.

2.5.5.1. Formacija ideje očuvanja morskih ekosustava

Početak industrije prerade i konzerviranja ribe na istočnoj obali Jadrana doveo je do naglog i povećanog pritiska na more kao resurs. [246] Intenzivni ribolov na sardine i druge ribe postupno je dovelo do iscrpljivanja ribljeg fonda i narušavanja morskih ekosustava, pa se kroz taj osjetni društveni problem iscrpljenih resursa postupno budila svijest o potrebi zaštite okoliša.

Jedna od društvenih posljedica intenzivnog ribolova bili su prijepori među ribarima koji su se vodili oko načina i obima korištenja mora, a koje je ribarska historiografija označila pojmom „ribarski jal“. [247] Naime, ribari su za lov koristili različita ribolovna sredstva, pa se u trenutku smanjenog ulova odgovornost tražila upravo u tom razlikovnom elementu, odnosno u određenim metodama ribolova i ribolovnim alatima. [248] Takva kriza nedostatka ribe pogađala je sve sudionike ribarstva, ali se fenomen „ribarskog jala“ posebno očitovao u povijesnim sukobima dviju ribarskih skupina koje su primjenjivale različite tehnike lova na plavu ribu –

[244] Božanić, „Komiška ribarska epopeja“, 1983., 109-110.

[245] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 1.

[246] Bašić, Đivo, „Ribarstvo Dalmacije u XIX. i XX. stoljeću“. *Pomorski zbornik* 43, br. 1, 2005., 261-283.

[247] Županović, *Hrvati i more 1*, 1995., 84.

[248] Ibid, 316.

ribarske mreže vojge i trate. Te mreže su ujedno i najstarije korištene tehnike za lov srdele zbog čega ti sukobi sežu u povijest.[249] Vlasnici trata, odnosno velikih mreža potegača koje su koristile veće ribarske družine, optuživale su vlasnike vojgi ili ribolovnih mreža stajačica koje su koristili manji ribari, za nedostatak srdele. Vlasnici trata imali su prigovore i prema drugoj vrsti lova – koćama, i to prema ekološkoj osnovi. Naime, koćarenje je oblik ribolova s velikim dubinskim mrežama koje vuku dvije lađe, pa se činjenica da se mreža vuče po morskom dnu povezivala s uništavanjem i raspršivanjem jaja srdele, a zbog čega su koće bile smatrane uzročnikom sterilnosti riblje populacije.[250] Tom argumentu u prilog je išlo i to da su koće lovile plavu ribu dok je bila još sitna, što je sprječavalo njen rast i smanjivalo potencijalne količine ulova. Temeljem tih razloga, ribari koji su koristili ljetne trate upućivali su žalbe protiv koćarenja, pozivajući se na njezine destruktivne karakteristike i tvrdeći da nanosi izravnu štetu srdeli, a posredno i njihovim ulovima.

Uvid u sukobe koji su se vodili na razini različitih ribarskih sredstava postaje bitan jer je društvena regulacija obično nastajala kao odgovor upravo na te sukobe između različitih interesnih ribarskih skupina. Naime, vlasnici trata nisu bili samo glasniji u lokalnim ribarskim sukobima, već su i ribarske odredbe u pravilu išle u prilog njihovim zahtjevima. Na primjer, 1830. uvedena je zabrana lova vojgama i to upravo u neposrednoj blizini ribolovnih zona ljetnih trata. Također, lov koćama bio je dozvoljen tijekom prve austrijske uprave, ali je već 1835. donesena Uredba o zabrani koćarenja.[251] Praćenjem kako su ribarski sukobi regulirani kroz društvene odnose i ribarske propise vidljivo je da ribarski propisi, koji su tijekom 19. i 20. stoljeća definirali dozvoljene metode ribolova, nisu bili neutralne mjere očuvanja prirode, već su često nastajali kao odgovor na sukobe između različitih interesnih ribarskih skupina ili političkih instanci vlasti.

Na tragu iste historiografije moguće je zamijetiti da fenomen izostanka srdele nikad nije bio sam po sebi prirodni problem, već onaj društveni. To je uostalom moguće iščitati iz ribarske terminologije koja ne govori o „fluktuaciji srdele“, već o „fluktuaciji lovine srdele“. Problematizira se, dakle, ekonomski problem smanjenog ulova, a ne ekološka dinamika same vrste. Osim toga, kada su se fluktuacije srdele objašnjavale prirodnim uzrocima, opisivane su

[249] Poljević, „Srdela Jadranskog mora“, 1955., 330.

[250] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 22., citirajući: Novak, Grga, „Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskog mora“ 1952., 287.; Bašić, „Ribarstvo Dalmacije u XIX. i XX. stoljeću“, 261-283., citirajući: *Dubinski ribolov, Historijsko-pravna, ribarstveno-politička i ekonomska građa*, Prinosi proučavanju ekonomike ribarstva i ribarstvenog prava, knjiga 3,. Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1960., 66.

[251] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 22.

kao „problem srdele“, no kada su poprimile vidljivi društveni i ekonomski razmjer oslovljavane su terminom „ribarski jal“. Na taj način, biološka činjenica nikad ne ostaje neutralna, već joj se pripisuje negativna konotacija društvena gubitka i problema. Ovakva terminološka određenost jasno pokazuje da prirodne pojave nisu neutralne u društvenom diskursu, već da njihova značenja i konotacije ovise o njihovom učinku na ljudske zajednice i ekonomske sustave.

Čitav niz problema vezanih uz podmorje postao je tako vidljiv i prisutan kroz povijesne prakse iskorištavanja mora: uništavanje ribljeg fonda, izlov jedne vrste ribe, uništavanje riblje mlađi lovom tijekom mriještenja, degradacija staništa dubinskim mrežama, posredno stradanje drugih morskih vrsta u ribolovu na srdelu. U tom je kontekstu jačanja društvene svijesti o ugroženosti morskog okoliša posebno značajan lik i rad Petra Lorinija, ribarskog stručnjaka s Dugog otoka koji je radio kao nadzornik ribarstva pri pomorskoj vladi u Trstu za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. [252] Spajajući lokalno iskustvo sa svojom državnim utjecajem promovirao je racionalizaciju ribarstva i održivo gospodarenje morskim resursima. [253] Taj angažman za reguliranjem morskog iskorištavanja bio je primarno usmjeren na gospodarske ciljeve, a upravo se taj gospodarski karakter vezuje uz formaciju moderne ideje održivosti.

Naime, povijesne analize upućuju da je geneza modernog koncepta održivosti povezana uz temu upravljanja šumama početkom 18. stoljeća, odnosno s konkretnim djelom *Sylvicultura Oeconomica* iz 1713., u kojem je Hans Carl van Carlowitz formulirao koncept održivosti (*Nachhaltigkeit*) kao kontinuiranu potrošnju drva koja je moguća jedino ako količina posječenih stabala ne prelazi broj zasađenih stabala. [254] Carlowitz je, poput Lorinija, bio u državnoj službi, zaposlen u ulozi upravitelja šume u Državi Saska, zalažući se upravo za održivo upravljanje šumama u svrhu njihovog gospodarskog korištenja. Inače je bio pobornik kameralizama, ekonomskog trenda usredotočenog na administrativno upravljanje teritorijem s ciljem efektivnog korištenja teritorija za gospodarski rast države. [255] Riječ je dakle o

[252] Ibid, 26.

[253] Petar Lorini bio je rodom iz ribarskog mjesta Sali na Dugom otoku na kojemu je djelovala tvornica sardina, djelomično i njegovom zaslugom. „Budući da je na svom poslu dolazio u dodir s mnogim poduzetnicima u grani prehrambene industrije, na njegovu je inicijativu i posredovanje talijansko-francusko poduzeće „Alimentari“ sagradilo tvornicu sardina u Salima koja je dugo vremena osiguravala egzistenciju mnogim obiteljima na otoku.“ HR-DAZD-370 „Petar Lorini, učitelj i stručnjak za ribarstvo 1861.-1950.“, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2009.

[254] Folkers, Andreas, „Greenwishing: The Cruel Optimism of Sustainability“, 57-58. U: *Perspecta 55, Futures Index*, The Yale Architectural Journal, (ur.) Matthew Wagstaffe, 2023.

[255] Foucault, Michel, *Security, Territory Population: Lectures at the College de France 1977.-1978.* New York: Picador, 2007.

racionalnom konceptu i državnoj tehnologiji upravljanja, a upravo taj njemački primjer potvrđuje ranije detektirani i opisani lokalni kontekst formacije društvene svijesti, a potom i promišljanja održivog gospodarskog upravljanja.

Održive prakse generalno sežu daleko u povijest čovječanstva; kako bi uostalom čovjek preživio nego prilagođujući se logici okoliša u kojem živi i djeluje? Međutim, unatoč tome što su već stoljetne ribarske prakse u regiji osvješćivale o ograničenosti mora, recentna povijest lokalnog maritimnog sektora otkriva da je društveno prihvaćanje ideje održivosti došlo iz državnih pokušaja racionalizacije ljudskih djelatnosti nad prirodnim resursima, a sve za potrebe svog uspješnog gospodarstva. Moderna ideja održivosti nije dakle rezultat tek harmoničnog života s prirodom, već upravljačke prakse kojom se nastoji riješiti određena vrsta ekonomskog problema.

2.5.5.2. Formacija ideje ugroženog okoliša

Ekonomska pozadina koncepta održivosti može se prepoznati i u kasnijoj fazi ekonomskog razvoja hrvatske obale primarno vođene državnom strategijom turizma, i to upravo kroz afirmaciju nove ideje zaštite obalnog okoliša. Promjena u reprezentaciji obale jasno upućuje na taj pomak. Naime, u novoj turističkoj viziji obale, tvornički objekti postali su nepoželjni elementi, pa se upravo iz te specifične pozicije ova analiza industrijalizacije širi i na problematiku turizma.

Na globalnoj razini, turizam se kao uslužna djelatnost 1960-ih afirmira u obliku kulturnog turizma. Riječ je o vidu turizma koji je promoviran kao „novi humanizam“ koji bi društvu ubrzanog tehničkog i gospodarskog razvoja omogućio „inteligentno korištenje dokolice”. [256] S takvim oblikom turizma uspostavljena je snažna veza između turizma i graditeljskog nasljeđa, pri čemu se jadranska obala, sa svojim bogatim antičkim graditeljskim nasljeđem, uklapala u okvir aktualne turističke potražnje koja je spajala upravo odmor i nasljeđe. [257]

Okolnosti povijesnog razvoja regije istočnog Jadrana osnažile su opisani turističku imaginaciju kulturnog turizma. Regija koja je do sredine 20. stoljeća ostala ekonomski nerazvijena, društveno nazadna i prometno izolirana podržavala je imaginaciju očuvane „povijesti mjesta“, odnosno egzotične lokacije koja je u svojoj povijesnoj izolaciji ostala

[256] Kulturni turizam tema je drugog generalnog zasjedanja ICOMOS-a u Oxfordu 1969.

[257] O vezi između turizma, zaštite povijesnih jezgri i ideje zaštite graditeljskog nasljeđa druge polovice 20. stoljeća, autorica je pisala kroz temu koncepta aktivne zaštite. Barović, Marija, „Analiza koncepta “aktivne zaštite graditeljskog nasljeđa” kroz institucionalni okvir URBS-a“. *Život umjetnosti* 113, br. 2 (2023): 116-129.

netaknuta modernizacijskim procesima. Industrijska namjena se nije uklapala u kontekst takve potražnje, što se može vidjeti na isključivanju tvornica sardina iz svih vidova reprezentacije obale.

Slijedom navedenog je jasno da razvoj turizma nije kontrolirao samo turističku namjenu, već i čimbenike koji su štetili i potencijalno ugrožavali njezinu osnovu – more, obalni krajolik i graditeljsko naslijeđe. Pritom, turizam te svoje osnovne resurse nije koristio u čisto materijalnom smislu. Temeljeći se na konzumaciji prostora kroz proživljeno iskustvo, doživljaj i atmosferu, za turizam je ključno ne samo očuvati fizičku opstojnost resursa, već i održavati njihovu idealiziranu sliku. [258] Turizam je stoga uključivao specifičan oblik percepcije okoliša koju je trebalo čuvati.

Komercijalno diktirana turistička percepcija utjecala je i na razumijevanje izgrađenog i neizgrađenog okoliša, a što otvara i temu valorizaciju graditeljskih slojeva. Tu je problematiku ovdje moguće sagledati na konceptu autentičnosti, a koji će ovdje biti predstavljen iz dva različita kuta. Naime, autentičnost je strukovni pojam i jedna od temeljnih principa zaštite graditeljskog nasljeđa ugrađen u međunarodnu UNESCO povelju. [259] Konkretno, riječ je o načelu čuvanja izvorne materijalne osnove graditeljskog nasljeđa. [260] Međutim, isti pojam autentičnosti razvio je i drugo značenje u domeni turizma i to kao iluzija da je – uz materijalnu očuvanost – socijalna dimenzija nekog mjesta ostala nepromijenjena. [261] Drugim riječima, ideja autentičnosti u turizmu često promovira mjesta bogata povijesnim slojevima gradnje kao mjesta izvornog doživljaja njihove prošlosti. Taj privid promoviran je kroz turističke reklame koje se često pozivaju na opisani autentični doživljaj mjesta, a jedna od njih je i turistički slogan Hrvatske turističke zajednice 2008. „Hrvatska – Mediterana kakav je nekad bio“. [262] Takvim narativom se naselja s bogatom povijesti ne promatraju kao dinamični prostori transformacije društvenih struktura, ekonomskih odnosa i svakodnevnog života – što oni zbilja i jesu, već kao muzealizirani ambijenti čija je primarna funkcija

[258] Urry, John, „The Consumption of Tourism“, 129-140, „Tourism, Travel and The Modern Subject“, 141-151, „The Tourist Gaze and the Environment“, 173-192. U: *Consuming Places*, London: Routledge, 1995.

[259] Koncept autentičnosti prvi put spominje Venecijanska povelja iz 1964. (The Venice Charter – International Charter for the Conservation and Restoration od Monuments and Sites) donesena na kongresu u Veneciji (2nd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments) i usvojena od strane ICOMOSA 1965. Pojam se tada navodi kao vrijednost koja se mora poštovati, iako ona ne donosi njezinu definiciju.

[260] Marasović, Tomislav, *Zaštita graditeljskog nasljeđa – Povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*. Zagreb-Split: Društvo konzervatora Hrvatske, Sveučilište u Splitu i Zagrebu, 1983.

[261] Pine, Joseph B.; Gilmore, James, „Rendering Authenticity“, 45-79, „Fake, Fake It’s all Fake“, 81-89. U: *Authenticity: What Consumers Really Want*. Boston: Harvard Business School, 2007.

[262] „Hrvatska – Mediteran kakav je nekad bio“. Online katalog, Hrvatska turistička zajednica, 2008.

reproduciranje idealizirane slike prošlosti. [263] Bitno je ovdje, dakle, razlučiti materijalnu autentičnost, koju zagovara struka, i socijalnu autentičnost, koju promovira i želi održati turizam.

U kontekstu tog poslijeratnog turističkog razvoja Jadranske obale, svoj stav izrazila je i struka iznoseći naputke za valorizaciju izgrađenog okoliša, pri čemu je kao najveći problem stajala upravo industrija. Negativan stav prema industrijskim građevinama utemeljen je na njezinim brojnim štetnostima, pa se u drugoj polovici 20. stoljeća donose prostorne strategije kojima se industrija ukida ili izmješta s obalne crte. No, u kontekstu teme autentičnosti, zanimljivo je za primijetiti da je strukovni naputak o uklanjanju industrije iz povijesnih jezgri upućen kroz argument da se ta prostorna faza ne uklapa u njihov historijsko-razvojni put, ističući da je potrebno premjestiti, uskladiti i izolirati sve ono što je „strano i kasnije uklopljeno“. [264] Ovaj argument otkriva da je evaluacija izgrađenog okoliša temeljena i na davanju važnosti starijim slojevima izgrađenog okoliša, ispred onih novijih. Takav kriterij evaluacije može se pripisati, između ostalih, engleskom povjesničaru umjetnosti 19. stoljeća, Johnu Ruskinu, koji je obilježio konzervatorsku struku i njezino promišljanje promovirajući upravo kriterij starosti pri evaluaciji povijesnih slojeva. Iz pozicije kritičkog čitanja turističke autentičnosti koja se pripisuje povijesnim mjestima, takva se evaluacija čini potpuno neispravnom; favoriziranjem povijesnog razdoblja prema kriteriju starosti, negira se materijalni sloj recentnog perioda, samo zato što još nije dovoljno star i pri tome ni arhitektonski vrijedan. Uostalom, u konkretnom primjeru riblje industrije, ideološki konflikt spoja tvornica sardina s povijesnim karakterom naselja vodio je i do zanemarivanja ključne ekonomske dinamike malih otočnih i obalnih zajednica, pa je pristup vrednovanja povijesnih struktura isključivo prema materijalnom kriteriju vodio i ukidanju heterogene dinamike mjesta, a što u konačnici rezultira njegovom pasivizacijom.

S uvidom u iznesenu problematiku može se vidjeti kako se opisana koncepcija ugroženog obalnog okoliša poklapa s brojnim okolnostima u tretiranju tvornica sardina. Njihova proizvodnja aktivnost i infrastruktura se izmješta na rubove ili periferiju obalnih naselja, a često i potpuno ukida. Osim tom konkretnom fizičkom regulacijom prostora, industrijska faza često je isključena iz dominantnog narativa povijesti obalnih naselja, posebice onog turističkog, a čime se potom mijenja i kolektivna društvena svijest mjesta. Oblikovanje

[263] MacCannell, Dean, „Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings“. *American Journal of Sociology* 79, br. 3. 1973., 596.

[264] Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, 1951.

ambalaže ribljih konzervi druge polovice 20. stoljeća odražava upravo takav širi strukovni, ekonomski i društveni kontekst, ali i aktivno sudjeluje u redefiniranju obalnog prostora.

2.5.6. Zaključak poglavlja

Promjene u grafičkoj reprezentaciji tvornica sardina tijekom stoljetnog perioda jasno pokazuju kako su ista arhitektonska namjena i isti smještaj bili različito vrednovani. Tvornice su prvo utjelovile sliku napretka i modernizacije, a potom degradacije i okolišne smetnje.

Ključne elemente vizualne naracije otočne modernizacije su koncem 19. i početkom 20. stoljeća činile arhitektura, proizvodni kapaciteti i radna snaga. Radnice u industriji predstavljene su kao simboli ili akteri ekonomske transformacije i emancipacije, ali je njihova konkretna uloga ovisila o tome tko plasira sliku – poduzeće upravljano lokalnim kapitalom i izvanjskom poduzetničkom snagom. Nakon Drugog svjetskog rata, te pozicije se mijenjaju, pa se tvornice sardina više ne prikazuju kroz radne procese i tvorničke hale, već slike obalnih krajolika, tradicionalne arhitekture i kulturnih motiva. Industrija je, evidentno je, s vremenom postala „nevidljiva“ u službenom narativu razvoja obale, ali je kroz svoje proizvode nastavila sudjelovati u redefiniranju obalnog prostora, prilagođavajući se novim vrijednostima i očekivanjima društva.

Iz analize grafičke reprezentacije moguće je stoga zaključiti da je pozitivna ili negativna percepcija tvornica sardina formirana ovisno o specifičnom društveno-ekonomskom i kulturnom kontekstu. Drugim riječima, ideje o industriji bile su oblikovane prema onome što je u određenom trenutku donosilo ekonomsku dobit, ali i prema onome što je smatrano preprekom ili njezinom suprotnošću. Ta promjena u vizualnom izrazu nije samo estetska, nego odražava i duboku promjenu u društvenoj percepciji obale.

Formacija koncepcija zaštite okoliša na istočnoj obali Jadrana ne može se stoga razumjeti izvan šireg društveno-ekonomskog i kulturnog konteksta. Ekološka svijest o ugroženosti okoliša, kako se ovdje pokazalo, ne nastaje spontano iz prirode, već kao društveni odgovor na promjene koje ugrožavaju postojeće oblike gospodarskog djelovanja. U tom smislu, ekološka kriza je uvijek antropocentrična, odnosno ona postaje predmetom brige tek onda kada poremeti ravnotežu ljudske egzistencije. Tako fluktuacije srdele nisu bile povezane s ekološkim problemom same po sebi, ali su postale predmetom zabrinutosti u trenutku kada su počele ugrožavati ribolov i egzistenciju ribara. Isto tako, u drugoj polovici 20. stoljeća, tvornice sardina nisu bile uzrok ekološke brige, ali su se počele promatrati kao ugroza idealiziranoj slici koja je podržavala turistički razvoj obale.

Uvidom u ekonomske, društvene i prostorne dinamike razvoja hrvatske obale postaje tako jasno da je regulacija ljudskog djelovanja prema okolišu rijetko bila neutralna, odnosno da nije nastala isključivo kao mehanizam zaštite okoliša. U kontekstu ribarstva, regulacija ribolovnih tehnika bila je oblikovana kroz sukobe različitih interesnih skupina, pri čemu su moćniji akteri uspijevali izboriti vlastite interese pod krinkom zaštite morskog fonda. Pa i u kasnijem turističkom kontekstu, prostorne regulacije usmjerene na uklanjanje tvornica sardina s obale bile su također motivirane snažnijim državnim ekonomskim interesima. U mnogim slučajevima, ekološka regulacija funkcionirala je tako i kao mehanizam društvene kontrole i kao alat za reprodukciju postojećih društvenih hijerarhija.

Ova analiza također otkriva slijed nastanka određene ideje. Tako se razvojem industrije ribljih konzervi afirmirala opća ideja ugroženog morskog ekosustava, dok je rast turističkog sektora pridonio afirmaciji koncepta zaštite obalnog prostora. Obje koncepcije se potom postupno institucionaliziraju u opću vrijednost. Uvođenjem zakona, stručnih propisa i prostornih regulativa, specifični interesi prelaze u univerzalna načela zaštite. Time se formira operativni pravni okvir djelovanja, ali i stvara mehanizam zaštite okoliša od budućih prijetnji koje bi se mogle pojaviti iz novih gospodarskih inicijativa. U tom smislu, formiranje zakonskog okvira ne omogućuje samo zaštitu prirodnih resursa u danom trenutku, već stvara dugoročni mehanizam obrane. U tom trenutku ekološka svijest je prestala biti isključivo refleksija partikularnih ekonomskih interesa, zadobivajući gotovo univerzalnu vrijednost.

I na kraju, ova analiza usmjerava prema zaključku da se ekološke politike ne oblikuju isključivo kroz afirmaciju određenih vrijednosti, već i kroz regulaciju procesa koji se percipiraju kao njihova prijetnja. Naime, ideja zaštite okoliša ne proizlazi samo iz prepoznavanja onoga što je potrebno očuvati, već i iz definiranja čimbenika koji se smatraju štetnima. Drugim riječima, koncepcija zaštite gradi se kroz dualistički odnos u kojem se ono što je u skladu s dominantnom vizijom razvoja afirmira, dok se sve ono nepodudarno podvrgava regulaciji ili eliminaciji. Prepoznavanje negativnih čimbenika znači da strategije razvoja pojedinih sektora postaju i mehanizmi neizravne regulacije drugih djelatnosti, a upravo je tom logikom ekonomija turizma utjecala na regulaciju obalne industrijalizacije ribljih konzervi.

Opisana promjena u reprezentaciji tvornica sardina – od prikaza tvornica i dimnjaka na razglednicama s početka stoljeća, do motiva plaža i turističkih veduta na ambalaži ribljih konzervi – jasno odražava takvu promjenu društvene percepcije okoliša. Kroz sve oblike reprezentacija tvornica sardina oblikovao se tako i imaginarij jadranske obale, koji je

promovirao što u prostoru smije biti viđeno, a što mora biti izbrisano. Stoga i analizirane slike nisu bile tek puki odraz ekonomskih trendova, već i aktivno sredstvo njihove provedbe.

3. DRUGA ISTRAŽIVAČKA CJELINA: SOCIO-PROSTORNI SUSTAVI TVORNICA SARDINA

Ova istraživačka cjelina analizira primjere tvornica sardina od mjerila arhitekture prema mjerilu regije, s ciljem detektiranja i mapiranja socio-prostornog utjecaja pojedinačne tvornice na širi okoliš. Analiza kreće od mjerila samog objekta i dolazi do mjerila grada pa je usko vezana uz konkretna obalna naselja. Primjeri su pritom odabrani i grupirani prema tematskim cjelinama koje su određene prema različitim prostornim i društvenim okolnostima nastanka i transformacija tvornica sardina u stogodišnjem periodu istraživane teme.

Prvo poglavlje „Izgradnja prvih tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana“ analizira prostorni i društveni kontekst ribarskih naselja nakon što su se u njih na prijelazu stoljeća integrirale tvornice sardina. Drugo poglavlje „Tvornice sardina pokrenute u postojećim građevinama“ analizira pokretanje tvorničke proizvodnje tijekom međuratnog perioda u već postojećoj infrastrukturi, odnosno bez prateće namjenske gradnje. Treće poglavlje „Modernizacija tvornica sardina nakon Drugog svjetskog rata“ analizira kako su intenzivni procesi industrijske modernizacije u drugoj polovici 20. stoljeća utjecali na fizičku i društvenu strukturu ribarskih naselja. Četvrto poglavlje „Planska izgradnja novih tvornica sardina“ analizira primjere izgradnje potpuno novih i planski reguliranih industrijskih sklopova nastalih unutar različitih političkih epizoda, a koje su inicirane snažnom gospodarskom politikom trenutne vlasti, čime analiza dovodi u vezu dva procesa: plansku urbanizaciju i državnu kontrolu. I na kraju, peto poglavlje „Prenamjena tvornica sardina u turističke objekte u drugoj polovici 20. stoljeća“ analizira obalna naselja kroz transformaciju njihove industrijske infrastrukture u kontekstu rastućeg turizma na obali nakon 1960-ih, problematizirajući kroz njih prateće prostorne i društvene implikacije.

Analiza je dakle podijeljena u pet tematskih poglavlja pri čemu postavljene teme ne isključuju mogućnost da pojedini primjer istodobno pripada više od jednoj tematskoj cjelini. Sasvim suprotno, pojedini primjeri tvornica povezuju više tematskih cjelina ili se nadovezuju s jedne teme na drugu. Takva struktura analize prepoznaje i uvažava promatranu stogodišnju povijest svake tvornice sardina kao višeslojnu i dinamičnu, u sinkronijskom i dijakronijskom pogledu. Ta se povijesna kompleksnost u ovom radu stoga pokušava adekvatno razumjeti i prezentirati, ali bez nastojanja da se povijest izgrađenog okoliša prikaže linearnim ili kronološkim slijedom događanja. Drugim riječima, strukturiranje analize prema problemskim aspektima prostora pretpostavlja čitanje koje je istodobno fragmentarno i povezano, pri čemu se tematske cjeline nadovezuju, preklapaju i međusobno referiraju. Ispreplitanje primjera i tema

u tom smislu nudi uvid u slojevit, heterogen i preklapajući sustav odnosa između industrijske proizvodnje, prostora, društva i ribe, reflektirajući samom istraživačkom strukturom njihovu kompleksnu mrežu međuovisnosti.

Kroz povijesnu analizu i grafičko mapiranje socio-prostornih logika koje su tvornice sardina upisale u obalna naselja, ova analiza sagledava prostor kao mrežu odnosa koji se konstituiraju međudjelovanjem izgradnje, proizvodnje, tehnologije, rada, korištenja resursa i političkih ekologija i ekonomskih strategija. Na taj način se u središte analize postavlja pitanje prostora kao sustava, a ne usko kao organizacijske ili oblikovne logike arhitekture tvornica. Cilj ove analize je dakle detektirati i evaluirati na koji su način prostorne konfiguracije tvornica sardina konstituirane, koji su akteri sudjelovali u njihovoj artikulaciji te kroz koje mehanizme moći i u kojim uvjetima. Takvo čitanje omogućuje razumijevanje industrijske arhitekture ne samo kao materijalne infrastrukture, već i kao prostora u kojem se materijaliziraju odnosi moći, oblici teritorijalne kontrole i dugotrajne transformacije okoliša.

3.1. IZGRADNJA PRVIH TVORNICA SARDINA NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA

Kada krajem 19. stoljeća započinje industrijska proizvodnja ribljih konzervi, mala otočna i obalna mjesta na istočnom Jadranu nisu posjedovala nikakvu industrijsku infrastrukturu ni prostorne kapacitete. U tom trenutku bilo je tek potrebno stvoriti preduvjete i podlogu za njihovu izgradnju. Ovo poglavlje tako rekreira prostorni i društveni kontekst pojedinih ribarskih naselja kada se u njima počinju otvarati prve tvornice sardina, detektirajući i vrednujući prostorne obrasce te početne gradnje u odnosu na socio-prostornu strukturu u koju ulaze. Poglavlje je u tom smislu indikativno podijeljeno prema konkretnim lokacijama tvornica u potpoglavlja: 3.1.1. Industrija ribljih konzervi u Komiži, Vis; 3.1.2. Industrija ribljih konzervi u Veloj Luci, Korčula; te 3.1.3. Industrija ribljih konzervi u Postirima, Brač. Svaka od tih lokacija bit će predstavljena uvodnom analizom društvenog konteksta, potom i analizom arhitektonsko-urbanističkog konteksta određenog izgradnjom prvih tvornica sardina te na kraju analizom promjena koje su uslijedile političkom tranzicijom i vlasničkim preuzimanjima tijekom prve polovice 20. stoljeća. Čitanje tih izdvojenih slojeva omogućuje detektiranje ključnih aktera i njihove uloge u pokretanju i oblikovanju industrije ribljih konzervi na obali. Konkretno, analizirani prostorni obrasci izgradnje se povezuju s podrijetlom kapitala koji ih je izgradio, a posljedično i uvjetovao sve daljnje okolnosti koje su dugoročno transformirale hrvatski obalni okoliš.

3.1.1. Industrija ribljih konzervi u Komiži, Vis

Prva proizvodnja steriliziranih konzervi u Komiži na otoku Visu pokrenuta je 1875., čime je započelo razdoblje snažne industrijske transformacije tog malog otočnog mjesta. Nekoliko desetljeća kasnije broj tvornica višestruko je narastao. Povijesne analize bilježe da je 1907. na otoku Visu bilo čak devet proizvodnih pogona za preradu i konzerviranje ribe: sedam u Komiži i dva u susjednom Visu. [265] Već na prijelazu stoljeća Komiža se tako etablirala kao jedno od središta prerade ribe na istočnom Jadranu, što je ujedno označilo i početak širih društveno-ekonomskih i prostornih promjena koje se mogu pratiti na razini naselja.

Velika proizvodna aktivnost koja se odvijala na udaljenom pučinskom otoku utjelovila je pritom nesrazmjer između regionalne važnosti te industrijske grane s jedne strane i kopnene izoliranosti malog ribarskog mjesta s druge. Pa ako se takva neuobičajeno dinamična proizvodna aktivnost ribarskog naselja propita kroz kontekst materijalnih uvjeta koji su potrebni za pokretanje i održavanje industrijske proizvodnje generalno, moglo bi se reći da objektivni preduvjeti za razvoj industrije na otoku Visu zapravo i nisu bili osobito povoljni. Geografski gledano, Vis je jedan od najudaljenijih otoka u Jadranskom moru, što je značilo otežanu povezanost s kopnom, odnosno s njegovim centrima potrošnje i tržišnim vezama. Osim prometne izoliranosti, otok je karakterizirala i relativno mala populacija. Godine 1910. na otoku je evidentirano oko 10.000 stanovnika, od čega je Komiža brojala približno polovicu, dakle oko 5.000 stanovnika. [266] Ako se te brojke sagledaju u kontekstu drugih srednjodalmatinskih otoka, vidljivo je da je među njima Vis bio na zadnjem mjestu po pitanju broja stanovništva (Sl. 29.).

Pučinska pozicija otoka i njegova orijentiranost prema moru, iako su naizgled predstavljali geografsko i demografsko ograničenje, bili su zapravo ključni pokretači tog specifičnog industrijskog sektora. Naime, morsko područje viškog arhipelaga bilo je karakteristično po obilju i raznovrsnosti ribljeg fonda, a što se povezuje s geološkom strukturom tzv. jadranskog vulkanskog trokuta (Vis, Jabuka, Palagruža). [267] Takvo ribolovno bogatstvo stvaralo je stabilnu bazu za industrijsku proizvodnju ribljih prerađevina, pri čemu je gospodarski

[265] Tvornice koje su tada bile aktivne u Komiži bile su: (1) „Braća Mardešić“, (2) „Mardesić & Cie“, (3) „Prva dalmatinska ribarska zadruga“, (4) „Giovanni Degrassi“, (5) „Carl Warhanek“, (6) „Neptun“ i (7) „Sagena“. Uz njih, u Visu su bili aktivni pogoni poduzeća (8) „Giovanni Degrassi“ i (9) „Braća Mardešić“, dok je poduzeće „F. Mardešić i drug“ imalo još jedan pogon u uvali Rukavac pored Visa. Izvori spominju i tvornicu „Bogdanović“ u Komiži, ali tijekom ovog istraživanja nije pronađen nikakav trag o tom poduzeću. Novak, *Vis I*, 1961., 260, 278; Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 30.

[266] „Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske“. *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*.

[267] Ribarska zbirka Grada Komiže, Komiža, Izložba Komiža, Mancinovica 2023.

najisplativiji bio upravo ulov srdele zbog njezine podobnosti za dugotrajno čuvanje i konzerviranje. [268] Osim kao izvor sirovine, more je tada predstavljalo i osnovnu transportnu infrastrukturu za promet roba, kapitala i radne snage. Godine 1890. u komiškoj općini bilo je registrirano 209 ribarskih brodica, a u viškoj općini 103, na kojima je bilo zaposleno 1.424 ribara. [269]

Uz lokalno ribarstvo, otok Vis je bio strateški važan maritimni punkt u sektoru industrijske prerade ribe šireg jadranskog i srednjoeuropskog prostora. To potvrđuje prisutnost mnogobrojnih vanjskih ulagača i industrijalaca u otočnoj ekonomiji koji su već krajem 19. stoljeća uočili gospodarski potencijal lokalnih ribljih resursa. Naime, najveći udio komiških tvornica sardina osnovali su industrijski magnati i industrijska poduzeća među kojima su se isticali Carl Warhanek iz Beča, francusko društvo sa sjedištem u Trstu Société Générale Française de Conserves Alimentaires, Giovanni Degrassi iz Beča [270] i Klinker & Lauer iz Trsta [271], dok se početkom 20. stoljeća spominju vlasnici Giorgo Sanguinetti i Luigi Torregianni & Apelice Baligni. Uz vanjske ulagače, industrija ribljih konzervi na otoku Visu razvijala se i kroz lokalno poduzetništvo, a u njemu je predvodila obitelj Mardešić iz koje su se razvila čak tri poduzeća. Osim njih, tvornica u lokalnom vlasništvu bila je i „Prva dalmatinska ribarska zadruga“, čiji su osnivači bili većinom ribari i vlasnici mreža. [272] Komiška industrija ribljih konzervi na prijelazu stoljeća tako je obilježena prisutnošću i isprepletenošću lokalnih i izvanjskih interesa, a koji su imali presudan utjecaj na oblikovanje prostorne i društvene strukture otoka.

Kroz detektirane aktere nadzire se specifična struktura vlasništva riblje industrije u Komiži koja je uključivala i „strani“ i lokalni kapital. [273] Ako se iz te pozicije uzme u obzir da vlasništvo neminovno diktira administrativno-organizacijske aspekte proizvodnje, a da oni uvijek imaju svoj prostorni odjek, komiška industrija ribljih konzervi postaje primjer kroz koji

[268] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji“, isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a.

[269] Peričić, „Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti“, 1999., 107.

[270] Tvornica je navedena pod nazivom *Fabbrica sardine conserve, stabilimentno filiale a Comisa, Dalmacija*, a njezin vlasnik kao industrijalac iz Beča (*fabbricante in Vienna)*. Godine 1912., zbog smrti vlasnika Giovannija Degrassija, zastupanje tvrtke preuzima njegov sin Giovanni Degrassi (junior). HR-DAST-44, Okružni sud u Splitu, Trgovački registar A I (Registar samostalnih tvrtki prije 1906.), sig.44-1.2, knjiga 1, 100.

[271] Lakatoš, *Industrija Dalmacije,* 1923., 52.

[272] Novak, *Vis I*, 1961., 278.

[273] Za objašnjenje termina„lokalni“ i strani kapital“ vidi poglavlje ove disertacije: 2.3. Političko-ekonomske konfiguracije oko tvornica ribljih konzervi (1880.-1980.)

je moguće analizirati različite prostorne obrasce izgradnje upravo kroz njihovu vezu s podrijetlom kapitala. Uostalom, i pojedine povijesne analize uvode distinkciju između domaćih i stranih proizvođača kako bi ukazale na različiti stupanj razvoja prehrambenog sektora prerade ribe u Komiži 1890-ih, pa je tako proizvodnja u rukama „stranih" proizvođača poistovjećena s industrijskom kategorijom tvornica sardina, dok su „domaći" proizvođači bili ograničeni na soljenje ribe.[274] Analiza u nastavku provedena je upravo kroz istu vlasničku distinkciju, gdje je geneza lokalne proizvodnje ribljih konzervi predstavljena kroz dva pogona obitelji Mardešić: „Braća Mardešić" i „Mardešić & Cie", a geneza proizvodnje pokrenute s austrijskim kapitalom preko primjera tvornice Carla Warhaneka.

Industrija ribljih konzervi u Komiži u drugoj polovici 20. stoljeća analizirana je u poglavlju Modernizacija tvornica sardina nakon Drugog Svjetskog rata: 3.3.1. Industrija ribljih konzervi „Neptun", Komiža, Vis (1946.-2003.)

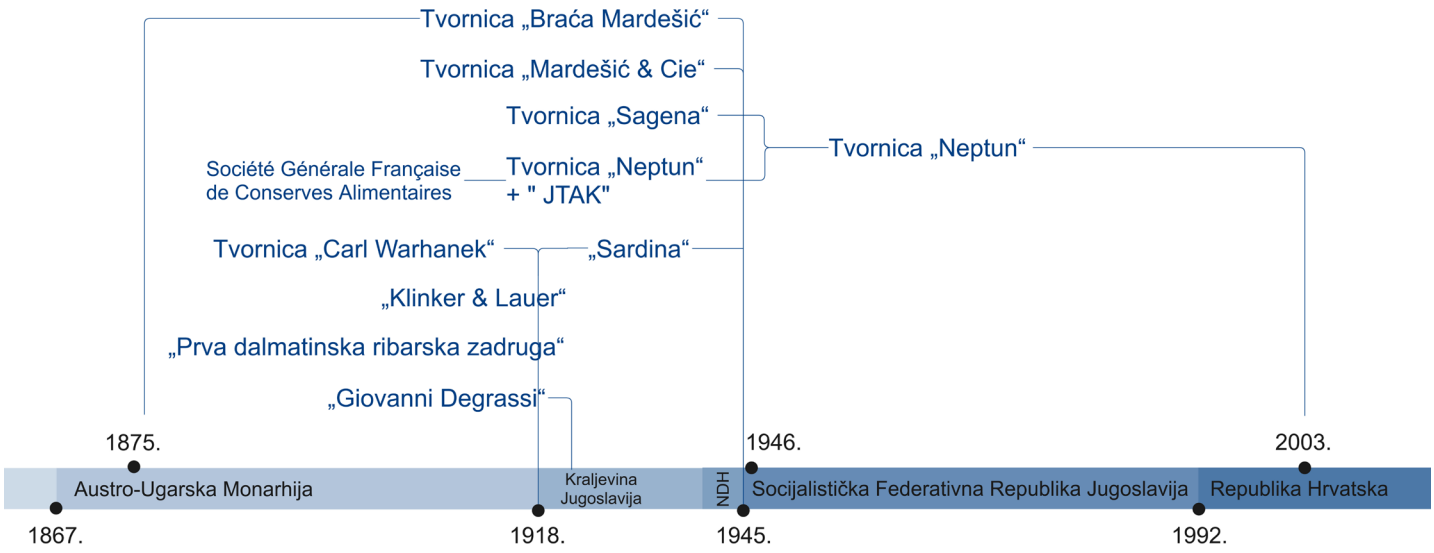

Grafički prikaz 12. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Komiži na otoku Visu.
Izradila Marija Barović, 2026.

[274] Izvor navodi da su ti domaći proizvođači: Topić, Mardešić i Giacconi. Karaman, *Jadranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, 1992., 126.

3.1.1.1. Urbanističko-arhitektonski kontekst: izgradnja prvih tvornica sardina u Komiži (do 1918.)

Obiteljsko poduzeće za preradu i konzerviranje ribe „Braća Mardešić“ drži titulu prvog, odnosno najstarijeg proizvođača ribljih konzervi na Jadranu. Samo poduzeće isticalo je 1875. godinu kao početak svog djelovanja (Sl. 30.), ali je firma službeno evidentirana u registar Okružnog trgovačkog suda u Splitu tek 1909.[275] Detektirana vremenska podvojenost između početka proizvodnje i registracije poduzeća prisutna je i kod drugog obiteljskog poduzeća „Mardešić & Cie“. Naime, ono svoju tradiciju navodi još od 1902. (Sl. 31.), ali je registrirano kao trgovačko društvo 1907. godine, kada je uređen i prostor nove tvornice. Taj dijeljeni parametar lokalnih poduzeća može se tako dovesti u odnos s njihovom polaganom stabilizacijom i širenjem, a što se potom može pratiti i kroz postepenu izgradnju njihove industrijske infrastrukture.

Tvornica „Braća Mardešić“ sagrađena je na parceli u vlasništvu obitelji Mardešić, na lokaciji Mala Banda, na sjevernom dijelu naselja Komiža.[276] Iz uvida u katastarsku kartu vidljiv je situacijski smještaj tvorničkog kompleksa koji se sastoji od glavne zgrade tvornice te drugog objekta pisarne koji se nalazi u njezinoj neposrednoj blizini (Sl. 32.). Sama građevina tvornice je izduženog tlocrta koji je slomljen pod nepravilnim kutom i isturen prema moru. Osim katastarskog traga, povijesni smještaj i izgled tvornice potvrđuju i povijesne razglednice i fotografije Komiže s početka 20. stoljeća (Sl. 33., Sl. 34.). Uz te grafičke tragove, pisani arhivski izvor iz 1930-ih ukazuje da je poduzeće posjedovalo i više susjednih objekata koji su također stavljeni u industrijsku funkciju: već spomenutu tvorničku katnicu s potkrovljem, objekt „bivše bolnice“ i još jednu katnicu s potkrovljem, dok je kroz najam koristilo još jednu obližnju zgradu.[277] Urbanistička dispozicija tih popisanih objekata može se vidjeti na situaciji i tlocrtu tvornice „Braća Mardešić“ iz 1935. (Sl. 35.). Riječ je o najstarijim arhivskim nacrtima predmetne tvornice pronađenim u sklopu ovog istraživanja, ali je prema njihovoj dataciji jasno da nije riječ o nacrtima za gradnju, već naknadno izrađenim nacrtima. S obzirom da je poduzeće u tom međuratnom periodu provelo veća ulaganja u pogon

[275] HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić & Cie“, „Braća Mardešić“.

[276] HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., knjiga 1 „Posjed Mardešić Kuzma, pok. Ivana i žene mu Margarite, Komiža“.

[277] U izvješću se navodi da je adaptirana zgrada bivše bolnice koristila kao spremište sirovine i ambalaže, dok su se dva pomoćna objekta koristila kao dodatni prostori, pa je tako katnica s potkrovljem služila za preradu ribe, a unajmljena građevina za izradu limenih kutija i skladištenje slane ribe. HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, Jadransko osiguravajuće društvo, polica br. 54910, 1930.

najvjerojatnije je da su ti nacrti izrađeni za potrebe naknadne (re)organizacije proizvodnje. U svakom primjeru, povijesna situacija iz međuratnog perioda otkriva da je tvornica tada funkcionirala u tri odvojene prostorne cjeline: objekt I – uprava, objekt II – tvornica i objekt III – strojevi.

Na razini arhitektonskog mjerila, proizvodni pogon tvornice „Braća Mardešić“ organiziran je u dvokatnoj građevini u čijem prizemlju je bila organizirana proizvodnja konzervi, dok se na katu nalazio pogon ambalaže. Povijesni tlocrt tvornice iz 1930-ih opisno bilježi uporabne prostore i funkcionalni slijed svih koraka u konzerviranju ribe, otkrivajući raspored i organizaciju proizvodnje (Sl. 36.). Kada se uz tu tlocrtnu prostornu shemu sagledaju i arhivski izvještaji o radu tvornice iz 1930-ih vidljivo je da je tadašnja proizvodnja zapravo ovisila o bazičnoj mehanizaciji. Konzerviranje se, naime, provodilo uz pomoć aparata za parno kuhanje i kotlova za pečenje ribe, dok se sterilizacija obavljala u kipućoj vodi.[278] Automatizacija je bila prisutna tek u segmentu spajanja limenih kutija koje se odvijalo na benzinski pogon, ali je taj postupak i dalje zahtijevao ručni rad. Riječ je dakle o improviziranim i manualnim načinima konzerviranja ribljih konzervi, a koji upućuju da je industrijska proizvodnja ribljih konzervi u Komiži 1930-ih i dalje većinski bila zanatskog karaktera.

Opisana razina lokalne proizvodnje bila je, dakle, određena ljudskim radom, a to je pak zahtijevalo adekvatne prostorne kapacitete za smještaj radne snage. Iz tlocrta tvornice „Braća Mardešić“ vidljivo je da je on zauzimao oko 800 m² bruto površine, a kada se ta površina dovede u odnos sa 175 radnika koje je tvornica evidentirala 1935. godine, jasno je da je prostor tvornice bio premalen i neadekvatan za organizaciju njihova rada.[279] Generalnu prostornu potkapacitiranost sektora riblje industrije potvrđuju i ekonomske analize industrije generalno, a koje su bazirane na usporedbi prostornih kapaciteta i proizvodnih mogućnosti različitih tvorničkih namjena.[280] Iz njih doznajemo da su upravo tvornice sardina u prosjeku raspolagale sa skromnim radnim površinama od 300 do 800 m², pri čemu je značajan dio tog prostora zapravo otpadao na skladišni prostor. U usporedbi s drugim industrijskim pogonima, stručne evaluacije stoga su detektirale da tvornice sardina imaju generalni problem prostornog deficita.

[278] HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić & Cie“, „Braća Mardešić“.

[279] Tvornica „Braća Mardešić je 1904. godine zapošljavala od 150 do 200 radnika. Peričić, „Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti“, 1999., 108.

[280] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 18.

Drugi primjer poduzeća za konzerviranje ribe „Mardešić & Cie“ potvrđuje slične spontane i postepene obrasce razvoja prostorne infrastrukture koji su se odvijali usporedno s razvojem proizvodnje i stabilizacijom poslovanja te obiteljske djelatnosti. Arhivski materijali otkrivaju da je proizvodnja ribljih konzervi predmetnog poduzeća započela u „običnoj maloj kući“ privremeno adaptiranoj za industrijsku namjenu, nakon čega je 1907. godine započela izgradnja „nove tvornice specifično za prepariranje i konzerviranje morske ribe“. [281] Iz uvida u katastarsku kartu vidljivo je da je riječ o parceli u vlasništvu obitelji Mardešić koja se nalazila na lokaciji Vela banda, na južnom dijelu naselja Komiža (Sl. 37.). [282] Specifičnost te lokacije jest da je smještena neposredno uz crkvu sv. Roka. Arhivski nacrt iz 1935. pokazuje tlocrtnu organizaciju tvornice „Mardešić & Cie“ koja obgrljuje volumen povijesnog objekta u obliku slova L, izbjegavajući pritom njihov direktni fizički kontakt. Taj odmak osiguran je preko gospodarskog dvorišta koje tako preuzima ulogu tampon zone (Sl. 38.). Iz opisanog neuobičajenog spoja nove industrijske građevine i povijesnog sakralnog objekta moguće je zaključiti da je lokacija tvornice određena spontano, slijedeći lokalne vlasničke odnose nad zemljištem. Isto bi se moglo reći i za samu proizvodnju, koja se od spontanog pokretanja obiteljske radinosti postepeno učvršćivala, stabilizirala i formalizirala u prostornom i organizacijskom smislu.

Za razliku od lokalne proizvodnje koja je ovdje reprezentirana kroz dvije tvornice sardina obitelji Mardešić, strane tvornice u Komiži imale su drugačiji obrazac izgradnje, a koji će se ovdje analizirati kroz primjer tvornice sardina Carl Warhanek. Riječ je o tvornici sagrađenoj na prijelazu stoljeća u potpuno praznoj morskoj uvali na južnom rubu naselja. Slika na platnu talijanskog slikara Tita Agujarija s kraja 19. stoljeće prikazuje objekt tvornice kao katnu građevinu s dvostrešnim krovom, stražnjim dimnjakom i trijemom orijentiranim prema moru (Sl. 39.). Autentičnost tog slikovnog prikaza potvrđuje tlocrt tvornice „Sardina“ d.d. iz 1931., koji se podudara s naslikanom volumenskom organizacijom (Sl. 40.), a poznato je da je upravo poduzeće „Sardina“ d.d. 1920-ih preuzelo Warhanekove tvornice, uključujući i tvornicu u Komiži. Osim toga, razglednica Komiže s početka 20. stoljeća prikazuje volumen upravo takvih opisanih prostornih karakteristika, što dodatno potvrđuje predmetnu lokaciju tvornice Warhanek (Sl. 41.).

[281] HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“.

[282] HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., knjiga 1 „Posjed Mardešić Kuzma, pok. Ivana i žene mu Margarite, Komiža“.

U neposrednom susjedstvu tvornice Warhanek nalazio se i znatno veći industrijski kompleks koji se može vidjeti iz povijesne razglednice Komiže koja kadrira njezinu južnu morsku uvalu (Sl. 42.). S obzirom na to da se na toj lokaciji danas nalazi zapuštena poslijeratna tvornica „Neptun“, za pretpostaviti je da se ona razvila iz starijeg poduzeća „Neptun“ d.d., osnovanog 1923. u Splitu, a za kojeg je poznato da je također imalo proizvodnju u Komiži. Tu pretpostavku potvrđuje arhivski podatak o osnivanju poduzeća „Neptun“, koje je provedeno nakon 1945. preuzimanjem prijeratnih tvornica „Neptun“ i „Sagena“ iz Komiže, iz čega se može pretpostaviti da su ta dva pogona djelovala u istoj „industrijskoj zoni“ kao i tvornica sardina Carla Warhaneka. Iz slijeda ove analize može se tako zaključiti da su početkom 20. stoljeća strani ulagači koncentrirano gradili tvornice sardina upravo u toj neizgrađenoj morskoj uvali južno od naselja Komiža čime je oblikovana izdvojena zona riblje industrije.

Analitičkom rekonstrukcijom povijesnih lokacija tvornica sardina izdvajaju se dva osnovna obrasca industrijske izgradnje, a koja se mogu povezati upravo s podrijetlom kapitala (Grafički prikaz 14.). Lokalna poduzeća predstavljena tvornicama „Braća Mardešić“ i „Mardešić & Cie“ spontano su pokretala industrijsku proizvodnju u postojećim kućama i gospodarskim objektima, čime su njihove tvornice postale integralni dio naselja. Takva logika razvoja potom se reflektirala i u nepravilnim tlocrtima i razvedenim volumenima industrijskih građevina koji su pratili obalnu konfiguraciju ili postojeću urbanu strukturu Komiže. Osim toga, širenje obiteljske radinosti odvijalo se postepeno i u skladu s obiteljskim mogućnostima, a što se u prostornom smislu manifestiralo spontanim i prilagodljivim širenjem infrastrukture na susjedne objekte i parcele. Stoga je i situacija tih obiteljskih tvornica u pravilu bila određena s više odvojenih objekata. Nasuprot tome, tvornice sardina podignute stranim kapitalom razvijale su se novogradnjom na izdvojenim parcelama izvan urbane zone naselja. Neopterećene susjednom gradnjom te su tvornice bile većeg mjerila i jasne arhitektonske strukture, dok je grupiranjem više takvih tvornica nastala definirana gradska industrijska zona, odvojena od stambenog dijela naselja.

Razlike između dva različita modela socio-prostorne organizacije tvornica sardina u Komiži mogu se pratiti i kroz njihovu trajnost, odnosno kroz aspekte njihovih dugoročnih implikacija, a što će biti analizirano u idućoj povijesnoj fazi koja je uslijedila promjenama političkih granica i geopolitičkih odnosa nakon Prvog svjetskog rata.

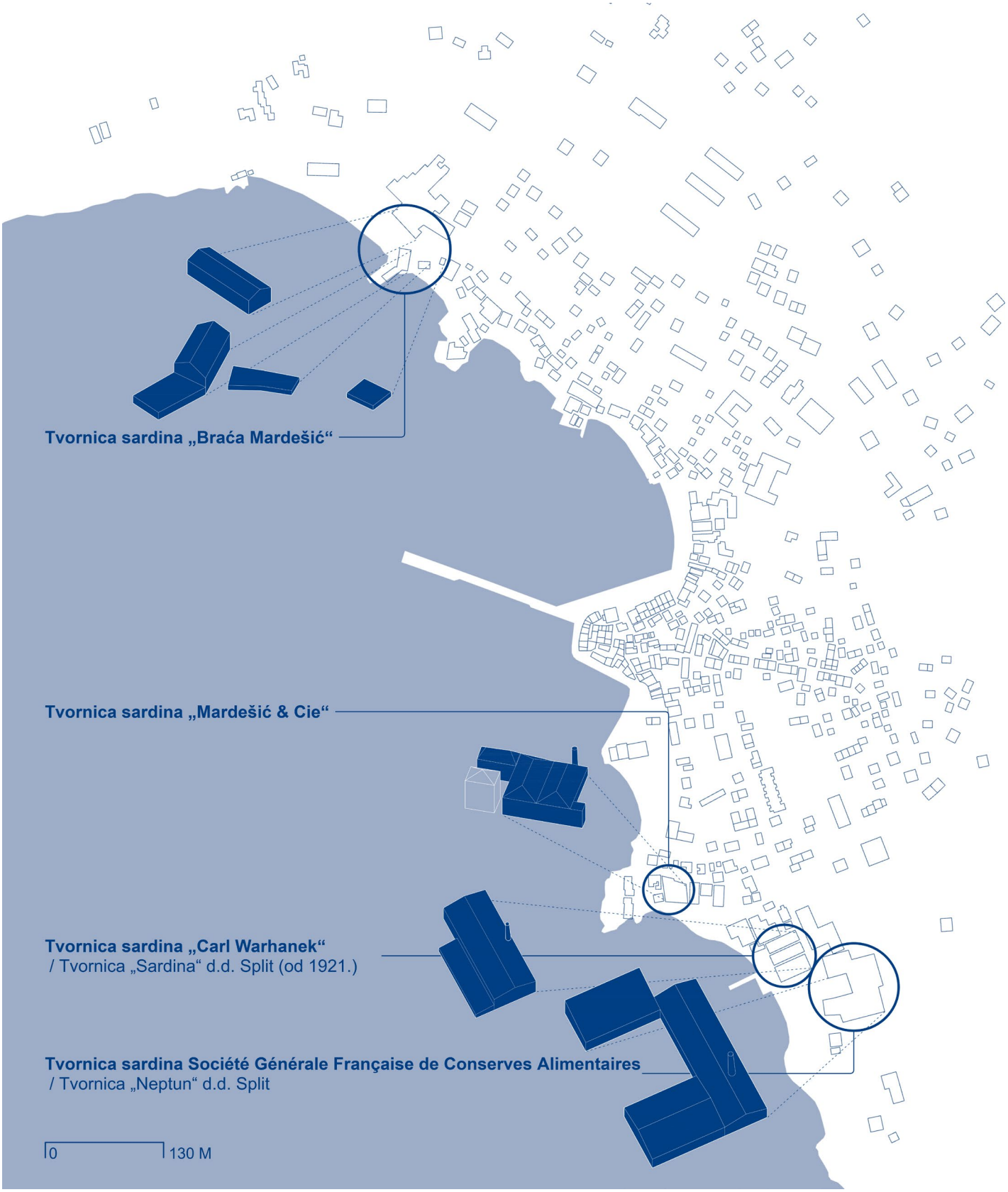

Grafički prikaz 13. Karta Komiže na Visu s prikazom lokacija prvih tvornica sardina.

Izradila Marija Barović, 2026.

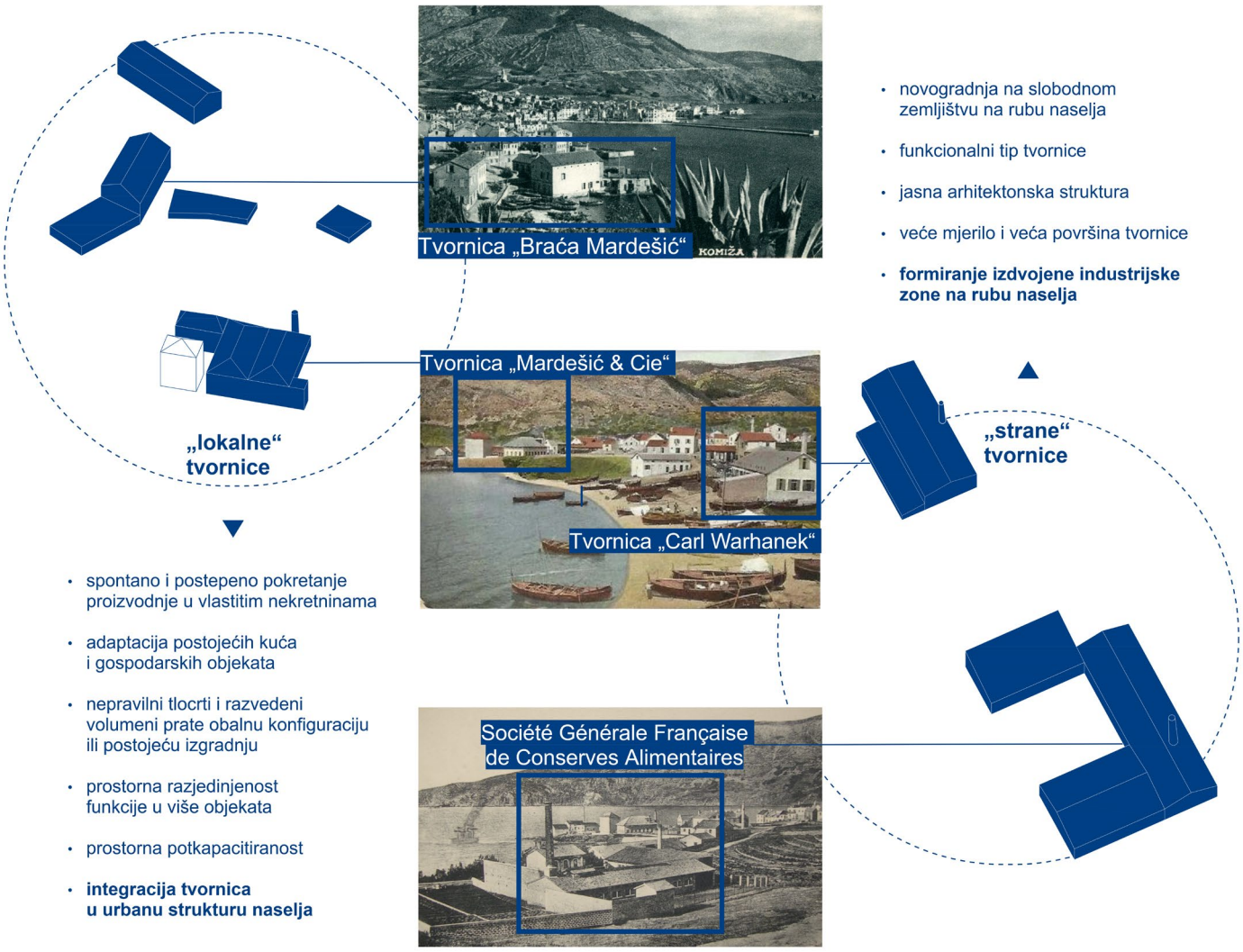

Grafički prikaz 14. Shematski prikaz dva obrasca izgradnje tvornica sardina u Komiži prema podrijetlu kapitala. Izradila Marija Barović, 2026.

3.1.1.2. Tvornice sardina u Komiži u međuratnom periodu

Broj tvornica sardina na otoku Visu nakon Prvog svjetskog rata naglo se smanjio. Godine 1922. na otoku su evidentirane tek četiri tvornice ribljih konzervi, a podaci za 1932. navode da su se ta četiri pogona nalazila u Komiži, dok se tvornička proizvodnja u Visu u potpunosti ugasila. [283] Od ukupno devet otočnih pogona aktivnih početkom stoljeća, kontinuitet proizvodne aktivnosti zadržale su dvije tvornice obitelji Mardešić: „Braća Mardešić“ i „Mardešić & Cie“, [284] dok su druge dvije tvornice sardina pokrenute stranim kapitalom dobile nove vlasnike i upravu. Kako su te promjene potom redefinirale socio-prostorne odnose riblje industrije međuratnog perioda u nastavku će se sagledati kroz aspekte kontinuiteta rada tvornica, tehnološkog standarda, trgovačkih mreža i radne snage.

Tvornice obitelj Mardešić nastavile su svoju aktivnost tijekom međuratnog perioda, ali kroz vodstvo druge generacije obitelji koja preuzima upravu nad poduzećem. Naime, osnivače poduzeća „Braća Mardešić“, braću Ivana i Antuna Mardešića, naslijedili su njihovi sinovi Kuzma i Josip Mardešić. Kontinuitet rada postiglo je i poduzeće „Mardešić & Cie“, koje je osnovao Jakov Mardešić, a nastavili voditi njegovi sinovi i šogor. Poduzeće „F. (Frano) Mardešić i drug“, u suvlasništvu Ivana Mardešića i Nikole Petrića [285], jedino gasi svoju proizvodnju, bivajući likvidirano 1923. godine. Kontinuirana aktivnost obitelji Mardešić od kraja 19. stoljeća do kraja Drugog svjetskog rata tako potvrđuje snagu lokalnog poduzetništva, kao i njezinu važnost za održavanje otočke djelatnosti konzerviranja ribe u kontekstu promjenjivih političkih okolnosti i nestabilnih ekonomskih prilika.

Uz domaći kapital obitelji Mardešić, poznato je i da je u Komiži u međuraću djelovala još jedna tvornica sardina vođena domaćim kapitalom – „Sagena“ k.d. Komiža. Prema jednom izvoru ta je tvornica navedena već na popisu tvornica sardina iz 1907., ali ne postoji arhivska dokumentacija koja upućuje ili otkriva više o aktivnosti tvornice u tom periodu. Status proizvodnje potvrđen je tek poslijeratnim evidencijama o stanju industrije, kao i kasnijim arhivskim spisima o nacionalizaciji poduzeća iz 1948. [286] Ti kasniji izvori navode da je poduzeće osnovano 1937., ali nije bilo službeno protokolirano. U istom kontekstu zabilježeno je da tvornica „Sagena“ nije imala vlastitu zgradu, već se proizvodnja odvijala u privatnoj

[283] Novak, *Vis I*, 1961., 260.

[284] Vidi poglavlje ove disertacije: 2.3.1.2. Tvornice ribljih konzervi Mardešić u Komiži: Industrijski lanac u domaćem vlasništvu.

[285] HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, Nacionalizacija, Tvornica sardina „Mardešić i dr.“, Komiža, sign. g:227/48, 1948.

[286] HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, Nacionalizacija „Sagena“, Komiža, sign. g:81/48, 1948.

kući Maria Benvenutija, jednog od vlasnika poduzeća.[287] Da tvornica sardina „Sagena“ nije imala vlastitu prostornu infrastrukturu potvrđuje i izvješće u kojem je navedeno da je tvornica 1937. samostalno proizvela metalne kutije, ali je samo konzerviranje ribe obavila u pogonu „Sardina“.[288] Takva organizacija proizvodnje ponovno se može povezati s ranijim modelom razvoja industrije povezanim s domaćim kapitalom. Naime, riječ je poduzeću privatnog vlasništva čiji vlasnici su bili Ivo Brajčin i Mario Benvenuti. Prvi od njih imao je 2/3 vlasništvo nad objektom, pa je 1937. kao službeni naziv poduzeća stajalo upravo ime „Brajčin Ivo“ k.d.[289] Prema upitniku o imovinsko-pravnom stanju poduzeća iz 1946. navedeno je da su oboje vlasnika bila hrvatske narodnosti, odnosno da je poduzeće bilo „100% domaći kapital“. Svi ti razmatrani kriteriji vlasništva rezultirali su time da je imovina tvornice „Sagena“ u idućoj političkoj epizodi socijalističke Jugoslavije prešla u društveno vlasništvo procesom nacionalizacije, odnosno da nije konfiscirana i prisilno oduzeta svojim vlasnicima.

Tvornice sardina u Komiži koje su na prijelazu stoljeća dali sagraditi „strani“ poduzetnici također nastavljaju proizvodnu aktivnost nakon Prvog svjetskog rata, ali s novim vlasnicima. Tako, primjerice, tvornicu Carl Warhanek preuzima „Sardina“ d.d., dok komiška tvornica Société Générale Française de Conserves Alimentaires nastavlja djelovati kao tvornica „Neptun“, u sklopu društva istoimenog društva osnovanog 1923. godine. Poznato je i to da je 1934. godine došlo do spajanja tvrtki „JTAK“ i „Neptun“ u novo društvo „Neptun“ d.d. iz Splita čime je većinski udio novog poduzeća bio talijanski pa je i međuratna proizvodnja te tvornice bila usmjerena prema talijanskim interesima.[290]

Unatoč opisanom smanjenju ukupnog broja aktivnih tvornica sardina u Komiži, otočna industrija ribljih konzervi je i dalje održavala primat u regionalnoj proizvodnji, zauzimajući prvo mjesto u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji.[291] Ukupna proizvodnja konzervirane ribe svih aktivnih tvornica u Komiži 1932. iznosila je više od polovice ukupne proizvodnje konzervirane ribe u Dalmaciji, dok je količina usoljene ribe u Komiži činila više od polovice

[287] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Sagena“, tvornica sardina k.d. – Komiža, fascikla 88, dosije 12.

[288] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, dopis Vicka Mardešića, Komiža, 24.1.1937.

[289] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Sagena“, tvornica sardina k.d. – Komiža, fascikla 88, dosije 12., Prethodna dozvola, Beograd, 9.4.1937.

[290] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Neptun“, tvornica alimentarnih konzerva d.d. – Split, fascikla 88, dosije 43, Odgovor na Upitnik o imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, Split, 15.11.1946.; U obiteljskom arhivu Morpurgo nalazi se arhivska dokumentacija vezana za djelovanje tvornice „JTAK“ u Komiži. HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/II „ITAK“, 1930.-1931.

[291] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji“, isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a. (1931.?)

ukupne dalmatinske proizvodnje usoljene ribe[292], pri čemu u iskazanim statistikama nisu uzete u obzir količine usoljene ribe koju su komiški ribari sami solili.[293]

I uz snažnu produkciju ribljih konzervi u međuratnom periodu, prostorna infrastruktura tvornica sardina u Komiži ostala je tehnološki skromna. Proizvodnja se i dalje većinski odvijala manualno i zanatski pa tako, primjerice, tvornice „Braća Mardešić" i „Sardina" d.d. u 1930-ima i dalje bilježe korištenje ručnih strojeva za konzerviranje.[294] Po pitanju proizvodnje ambalaže, jedino su tvornice „Braća Mardešić" i „Neptun" raspolagale vlastitom proizvodnjom metalnih kutija, dok su se ostale morale pobrinuti za njihovu dobavu.[295] Istovremeno su kod nekih tvornica zabilježena ulaganja u proizvodnu tehnologiju, pa su tako tvornice „Mardešić & Cie" i „JTAK" nabavile nove strojeve za zatvaranje limenih kutija iz Francuske, a poznato je i da su iste dvije tvornice raspolagale električnom stanicom za rasvjetu i sušenje ribe.[296] Tehnološki status ovih tvornica ukazuje stoga da su se investiranja u međuratnom periodu ipak provodila, samo u skromnoj dinamici i malim koracima. Korištenje električne energije za potrebe rasvjete bilo je uostalom tek iznimka, dok su dinamika i kapacitet tehnološkog procesa i dalje bili ograničeni infrastrukturnim kapacitetima regije.

U kontekstu svih opisanih razlika u tehnološkom statusu proizvodnje ribljih konzervi jasno je da su sve tvornice sardina u Komiži tijekom međuratnog perioda morale riješiti pitanje ambalaže kroz vlastiti angažman, s obzirom da je zbog geopolitičkih promjena nakon završetka Prvog svjetskog obustavljena njezina dobava iz Italije. S uspostavom lokalne proizvodnje metalnih kutija mijenja se pak dinamika organizacije proizvodnje. Rad u tvornicama sardina je i dalje bio dominantno sezonski, ali je proizvodnja ambalaže bila vremenski neovisna pa se njome mogao kompenzirati neaktivni period proizvodnje konzervi. Time je jačao trend cjelogodišnjeg djelovanja tvornice sardina, a upravo se s tim novim vidom lokalne proizvodnje povezuje povećanje broja radnika u sektoru riblje industrije tijekom 1920-ih.[297]

---

[292] Ukupna proizvodnja konzervirane ribe svih aktivnih tvornica u Komiži 1932. je iznosila 105,268 kg, a ukupna proizvodnje konzervirane ribe u Dalmaciji 194,093 kg. Količina usoljene ribe u Komiži iznosila je 465,463 kg, a u Dalmaciji 889,750 kg.

[293] Novak, *Vis I*, 1961., 260.

[294] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji", isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a. (1931.?)

[295] Srdar, *Morsko bogatstvo Jadrana i njegovo iskorišćavanje*, 1960., 26.

[296] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, dopis Vicka Mardešića, Komiža, 24.1.1937.

[297] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji", isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a. (1931.?)

Pitanje statusa radne snage bilo je ključno budući da su radnici predstavljali osnovni element industrije, ali i lokalnog gospodarstva. Ako se sagleda karakter rada na primjeru jedne tvornice, vidljivo je da je tvornica „JTAK“ u Komiži 1930. imala 100 radnica i 40 radnika u sezoni, ali se taj broj smanjio na oko 40 radnica i 30 radnika u zimskom periodu. [298] Na razini cijelog naselja Komiža iskazan je podatak iz 1930-ih koji navodi da se sveukupno radilo oko 600-800 radnica i radnika, dominantno lokalnog stanovništva. [299] Podaci za 1940. navode da je u tadašnjih pet aktivnih tvornica radilo 445 radnika. [300] Izvještaji poduzeća “Braća Mardešić“ iz 1937. prikazuju pak da su u lokalnoj industriji sudjelovali i „strani“, odnosno doseljeni, radnici, ali je njihov prihod iznosio nešto manje od 6% ukupne isplate plaća. [301] U svakom primjeru, s obzirom na populaciju Komiže koja je tada iznosila oko 4.000 stanovnika, udio radnika u ribljoj industriji jasno upućuje da je najveći dio komiškog stanovništva živio upravo od maritimnih djelatnosti. O veličini i značaju tog broja upućuje i podatak da je broj zaposlenih u industriji ribe u Komiži tada bio gotovo približan ukupnom broju industrijskih radnika u Splitu 1930-ih. [302]

Analiza međuratnog razvoja tvornica sardina u Komiži ovdje je provedena kroz aspekt podrijetla kapitala, proizvodne organizacije i društvenih dinamika, ukazujući na razlike u dinamici poslovanja između lokalnih i „stranih“ poduzeća. Te su se razlike, između ostalog, manifestirale kroz različito trajanje njihovog djelovanja. Tvornice obitelji Mardešić osnovane krajem 19. stoljeća kroz obiteljsko poduzetništvo održale su kontinuitet proizvodnje i upravljanja tijekom cijelog međuraća, snažno povezujući tvornice s lokalnom zajednicom i radnom snagom. S druge strane, tvornice sardina izvorno podignute austrijskim kapitalom su nakon propasti Austro-Ugarske bile primorane promijeniti vlasnike, a time i upravnu strukturu poslovanja i organizacijsku strukturu proizvodnje. Podložne svim tim promjenama, te tvornice stoga nisu mogle postići jednako značajnu i dugoročnu prisutnost i stabilnost unutar lokalne ekonomije.

[298] HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/II „ITAK“, 1830.-1931.

[299] Ibid.

[300] Peričić, „Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti“, 1999., 109.

[301] Navedeni postotak iznesen je u sklopu izvještaja o rashodima plaća, pri čemu nije jasno o kojem se broju radnika radi, s obzirom su plaće nisu bile regulirane stalnim zaposlenjem ili radnim vremenom, nego sezonski odrađenom radu koji je bio obračunat po satu i slabo plaćen. HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija III, Evidencija tjednog poslovanja poduzeća „Braća Mardešić“, od 12.6. do 18.6.1937. godine.

[302] Kučić, Miro, „Povodom preseljenja komiške tvornice sardina u Niš: od svijetle prošlosti u “mraku” do propasti u “demokraciji”“, *Feral*, 19.1.2006.

3.1.2. Industrija ribljih konzervi u Veloj Luci, Korčula

Vela Luka na otoku Korčuli relativno je mlado naselje formirano kroz industrijalizaciju koja je potaknula ubrzani razvoj mjesta krajem 19. i početkom 20. stoljeća.[303] Snažan doprinos lokalnom gospodarstvu i izgradnji prostora pridonijela je i industrija ribljih konzervi. Ona je u Veloj Luci inaugurirana za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije preko bečkog industrijalca Carla Warhaneka koji gradi novu tvornicu i organizira djelatnost na relaciji centra i periferije.[304] Proizvodnja ribljih konzervi se u takvom sustavu održala sve do kraja Prvog svjetskog rata, odnosno do trenutka kada je Vela Luka dospjela pod talijansku okupaciju. Takva izmijenjena politička situacija je tvornici ribljih konzervi donijela promjenu vlasništva, tržišnu reorijentaciju, a konačno i novu ekonomsku politiku u skladu s imperijalnim tendencijama Kraljevine Italije. Tijekom Drugog svjetskog rata ta se krizna uloga dodatno intenzivirala jer je proizvodnja ribljih konzervi postala strateški vojni interes, a time i strateška vojna meta. Posljedično, industrija prerade i konzerviranja ribe u Veloj Luci pretrpjela je ratna razaranja, ulazeći u drugu polovicu dvadesetog stoljeća s nove početne pozicije koja je vodila izgradnji nove tvornice sardina na novoj obalnoj lokaciji. Opisani tijek industrije ribljih konzervi u Veloj Luci obilježen je dakle intenzivnom povijesnom dinamikom, postajući time bogata podloga za analizu pojedinačne tvornice sardina kroz širi sustav ovisnosti, prilagodbi i kontinuiteta koji su se oblikovali između stranog kapitala, lokalne zajednice i različitih državnih politika.

Industrija ribljih konzervi u Veloj Luci u drugoj polovici 20. stoljeća analizirana je u poglavlju Modernizacija tvornica sardina nakon Drugog Svjetskog rata: 3.3.2. Industrija ribljih konzervi „Jadranka“, Vela Luka, Korčula (1947.-2014.).

[303] Godine 1857. u Veloj Luci bilo je približno 1200 stanovnika, 1910. 4334 stanovnika, a 1921. 5025 stanovnika. Bogdan, Anđela; Nadilo, Branko, „Novi pomorsko-putnički terminal u Veloj Luci. Građevina koja je uvjet opstanka i gospodarskog razvoja“, *Građevinar* 67, br. 11 (2015): 1111.

[304] Vidi poglavlje ove disertacije: 2.3.1. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi do 1918.: relacija centar – periferija.

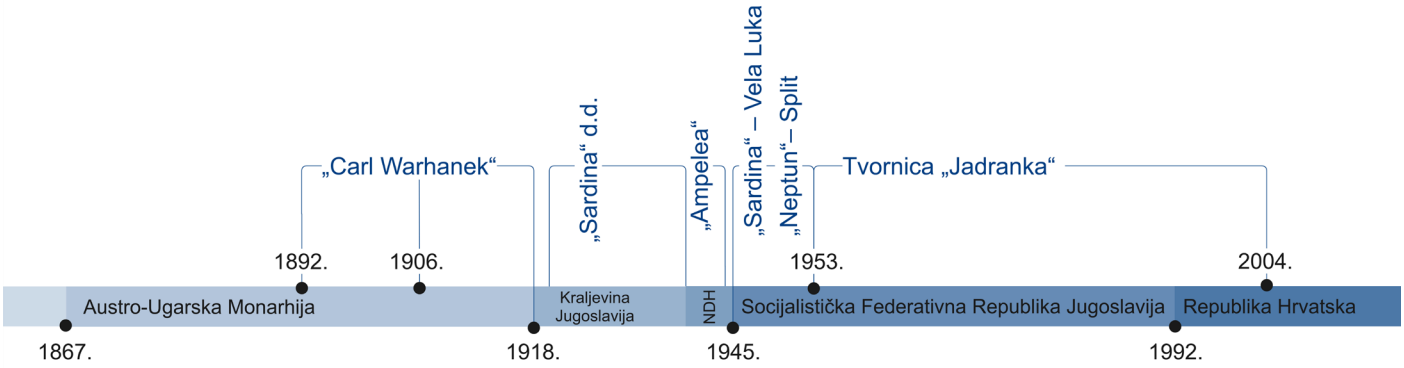

Grafički prikaz 15. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Veloj Luci na Korčuli.
Izradila Marija Barović, 2026.

3.1.2.1. Urbanističko-arhitektonski kontekst: početak industrije ribljih konzervi u Veloj Luci

Prvi industrijski pogon ribljih konzervi započeo je djelovati u predjelu Bobovišća, na južnom dijelu dubokog velolučkog zaljeva. Poznato je da je u toj uvali Carl Warhanek za potrebe uspostave prve proizvodnje ribljih konzervi 1892. zakupio postojeću kuću, a 1897. i gospodarske prostorije za proizvodnju alkohola („pecaru rakije i špirita“). [305] Djelatnost prerade i konzerviranja ribe započinje tako u postojećim objektima smještenim netom uz more i privedenim traženoj gospodarskoj svrsi (Sl. 43.). Nakon više od desetljeća proizvodnje ribljih konzervi u takvim improviziranim i skromnim prostornim uvjetima, poduzeće Carl Warhanek je u istoj uvali 1906. izgradilo novu tvornicu. [306]

Izgled novosagrađene tvornice sardina Warhanek može se vidjeti na slici Tita Agujarija s kraja 19. stoljeća. Ona prikazuje tvornicu kao simetrični trokatni volumen s tradicionalnim presjekom kosog krova iznad kojeg se izdižu tri visoka tvornička dimnjaka (Sl. 44.). Tlocrt tvornice je „U“ oblika, pri čemu su bokovi objekta naglašeni s dva uzdužna volumena koja su pri vrhu naglašena trokutastim zabatima i natkrivena dvostrešnim krovovima. Središnji dio pročelja građevine između tih bočnih volumena definiran je elementom trijema. Trijem je u pravilu bio karakteristični funkcionalni element tvornica sardina, pri čemu je u ovom primjeru oblikovan i kao dominantni element pročelja. Naime, glavno pročelje tvornice Warhanek određeno je s dva trijema postavljena jedan iznad drugog, koji definiraju punu visinu zgrade. Trijem u prizemlju se oslanja na tri veća stupa koja se protežu u visini prizemlja i kata, dok se

[305] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 172.

[306] Riječ je o lokaciji na kojoj danas stoji „stari“ pogon tvornice sardina „Jadranka“.

katna etaža trijema oslanja na gušći raster stupova koji završavaju polukružnim lukovima, a na koje se potom direktno oslanja krov. Osim toga, sama fasada tvornice perforirana je nizom manjih prozora s dvokrilnim griljama. Svi ti prisutni arhitektonski elementi upućuju da se radi o uobičajenom industrijskom oblikovanju toga vremena, karakterističnom po korištenju tradicionalnih oblika i tehnika gradnje.

Poput tradicionalnog arhitektonskog oblikovanja, tehnologija tvornice sardina bila je određena uvjetima tradicionalne prerade i konzerviranja ribe. Cjelokupni proces proizvodnje u Veloj Luci bio je skroman. Odvijao se manualno, uz pomoć tek nekoliko osnovnih strojeva poput ručnog uređaja za soljenje ribe (1889.) i stroja za zatvaranje konzervi. [307] Takvi skromni uvjeti rada činili su proizvodnju izrazito napornom i fizički zahtjevnom, dok je sezonski ritam ribolova na sardelu uvodio dodatnu nestabilnost i nepredvidivost rada, a što je tema recentnih radova koji iznose žensku povijest industrije u Veloj Luci. [308]

Tvornica sardina u Veloj Luci u svom je početku zapošljavala 40 do 50 privremenih radnica tijekom ljetne sezone i 8 stalno zaposlenih (1906.), od kojih je polovica dolazila iz Izole gdje se nalazila matična tvornica Carl Warhanek. Broj stalno zaposlenih kasnije se udvostručio na 16 radnika (1911.). Takve statistike, između ostalog, potvrđuju status i ulogu vanjskih aktera u lokalnoj proizvodnji, koji su diktirali organizaciju djelatnosti u ovisnosti s izmještenim centrima uprave i trgovine. Tako se proizvodnja ribljih konzervi u Veloj Luci opskrbljivala sekundarnim sirovinama iz uvoza pa se, primjerice, ulje za konzerviranje nabavljalo se iz Francuske i Italije. Isto je bilo i s distribucijom gotovih proizvoda koji su se većinski distribuirali na unutrašnje tržište Monarhije, dok se veliki dio usoljene ribe prodavao grčkim trgovcima. [309]

[307] Borovičkić; Vene, „Intangible Industrial Heritage of Vela Luka: Oral histories of *Fabrika, Ambalaža* and *Greben*“, 297.

[308] Borovičkić, Marija. „Velolučka Fabrika: ženska naracija i industrijska baština“. *Voxfeminae.hr*, 1.10.2014.; Borovičkić, Marija; Vene, Lea, „“Višak sjećanja” industrijske baštine Vele Luke“. *Lanterna*, br. 1 (2016): 74-81.; Borovičkić, Marija; Vene, Lea, „Intangible Industrial Heritage of Vela Luka: Oral Histories of Fabrika, Ambalaža and Greben“. *Studia Ethnologica Croatica* 30, br. 1 (2018): 295-320.; Borovičkić, Marija; Vene, Lea, „Fabrika i Ambalaža: O iskustvima radnica u tvornicama Vele Luke“, 178-189. U: *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu*, (ur.) Iva Kosmos, Tanja Petrović, Martin Pogačar. Zagreb: Srednja Europa, 2020.

[309] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 172.

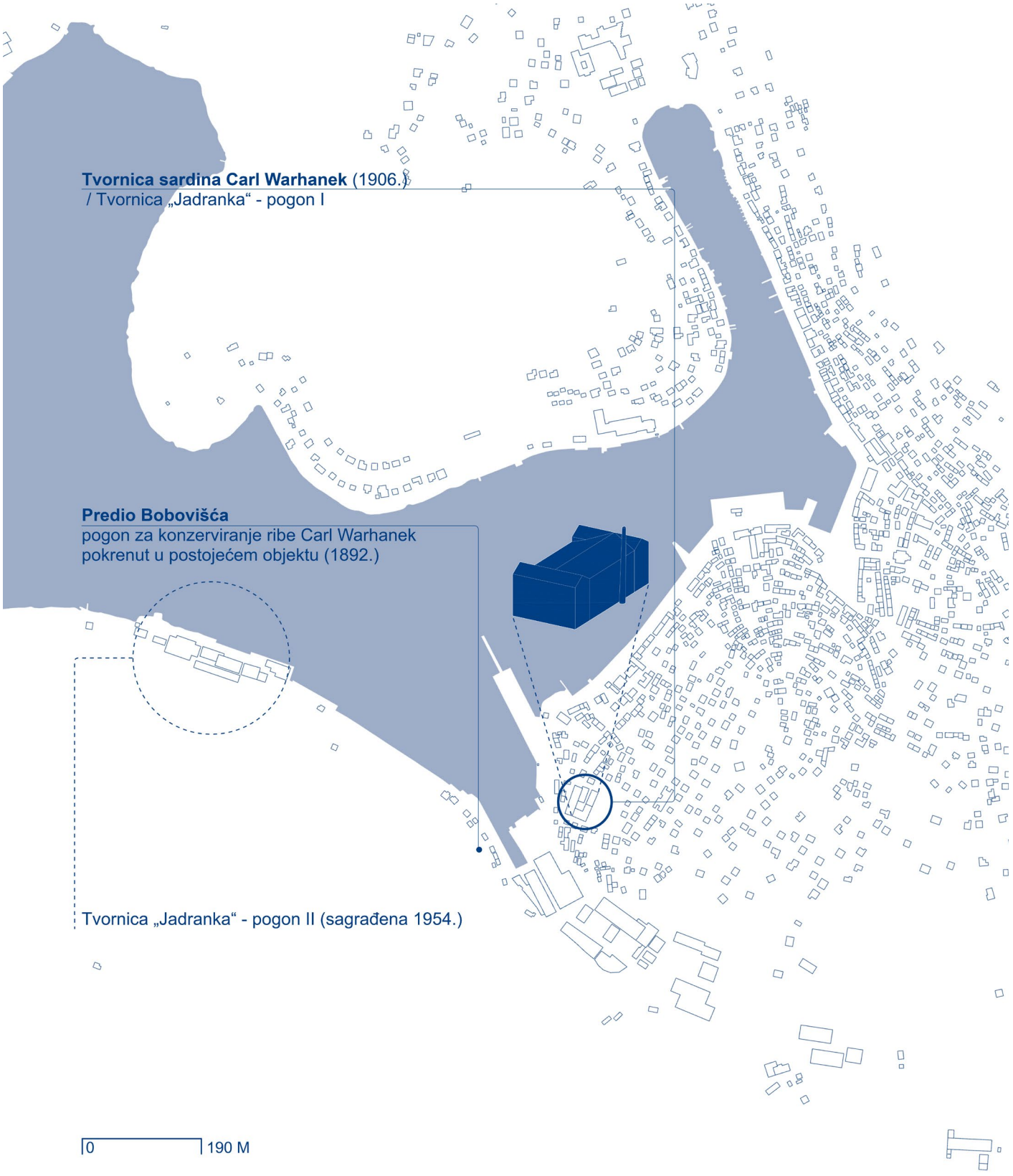

Grafički prikaz 16. Karta Vela Luke na Korčuli s prikazom lokacije prve tvornice sardina Carla Warhaneka. Izradila Marija Barović, 2026.

3.1.2.2. „Sardina“ d.d. Vela Luka – djelovanje tvornice u međuratnom periodu

Dolaskom Vela Luke pod talijansku okupaciju nakon Prvog svjetskog rata, gospodarski i politički kontekst lokalne riblje industrije se mijenja. U razdoblju od 1918. do 1921., tijekom talijanske okupacije, proizvodnja ribljih konzervi bila je privremeno obustavljena, da bi se 1921. u sklopu Kraljevine SHS tvornica sardina integrirala u novo poduzeće „Sardina d.d. za konzerviranje morske ribe“ sa sjedištem u Splitu. [310] Riječ je o poduzeću koje je preuzelo paket tvornica Carla Warhaneka u Komiži, Trpnju, Makarskoj i Postirima, pa je tvornica u Veloj Luci nastavila djelovati kao dio iste mreže tvorničkih pogona, ali pod novom upravom. Time je ujedno promijenjena i tržišna politika, pa su se riblje konzerve plasirale na vanjska tržišta Italije, Njemačke i Čehoslovačke, ali i na nova tržišta Južne i Sjeverne Amerike te Australije. [311]

Uz navedene vlasničke, upravne i tržišne promjene koje se odvijaju tijekom međuratnog perioda, tvornica ribljih konzervi u Veloj Luci bilježila je širenje opsega svojih djelatnosti i prelazak na cjelogodišnju aktivnost, a što se može pratiti kroz dinamiku rada tvornice. 1930-ih tvornica sardina je zapošljavala oko 150 radnika tijekom ljetne sezone i 50-60 radnika preko neaktivnog zimskog perioda, uglavnom žena. Tvornica je zapošljavala i 15 kvalificiranih limara, a što ukazuje da je aktivnost tvornice produžena izvan perioda ribolovne i riboprerađivačke aktivnosti. U generalnoj evaluaciji društvenog utjecaja tvornice sardina na lokalnu ekonomiju Vela Luke, industriji ribljih konzervi se, uz evidentiranu tvorničku radnu snagu, pribraja i broj od oko 500 ribara, čime se ukazuje da je značajan udio stanovništva Vela Luke ovisio upravo o tom ekonomskom sektoru, odnosno oko 650 stanovnika u odnosu na 4.038 stanovnika, koliko ih je Vela Luke brojala 1931. [312]

Opisano povećanje radne snage u međuratnom periodu nije pritom bilo popraćeno proporcionalnim ulaganjem u tehnološki okvir proizvodnje. Primjerice, arhivska dokumentacija otkriva da je poduzeće „Sardina“ d.d. tek 1931. imalo projekt za Dieselovo postrojenje za tvornicu [313], a da su 1937. nabavljeni mehanički strojevi za zatvaranje konzervi. [314] Prisutnost navedene tehnologije ukazuje da je industrijska proizvodnja ribljih

[310] Ibid.

[311] Ibid.

[312] Mušić, Igor, „Kako se gradila industrija u Veloj Luci“, *Portal Stav*, 13.4.2015.

[313] HR-DADU-SCKL-694 Narodni odbor općine Vela Luka 1952.-1962., Kapitalna izgradnja Vela Luka, Nacrt „Sardina d.d. Split. Tvornica Vela Luka, Dieselovo postrojenje od 50 KS. Izradilo: Jugoslavensko Siemens D.D. Zagreb., 21.8.1931.

[314] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 172.

konzervi u Veloj Luci i u međuratnoj fazi zadržala zanatski karakter, pri čemu se takav tehnološki standard dovodi u vezu s brojnim krizama u poslovanju. Tvornica sardina se tako 1928. našla u stečaju uslijed kampanjske proizvodnje koju je uzrokovao nedostatak sirovine.[315] Od 1931. do 1935. tvornica je također bilježila loše poslovanje,[316] ali se ono povezuje s nelojalnom tržišnom konkurencijom tvornica sardina u Komiži.[317]

3.1.2.3. Tvornica sardina u Veloj Luci tijekom Drugog svjetskog rata

Poslovanje tvornice sardina u Veloj Luci uvelike je obilježio Drugi svjetski rat, kada Talijani po drugi put okupiraju Vela Luku i preuzimaju kontrolu nad samom tvornicom. Time talijanski poduzetnici započinju ulaganja u regionalni industrijski sektor prerade ribe, potvrđujući njegovu stratešku važnost u kontekstu ratne ekonomije.[318] Godine 1941. velolučka tvornica je postala podružnica tršćanskog poduzeća „Ampelea“, trgovačkog društva pod kojim je desetljeće ranije izgrađena nova tvornica i ribarsko industrijsko naselje na nasuprotnom otoku Lastovu.[319]

Prisutnost vojnog interesa u proizvodnji ribljih konzervi ostavilo je materijalne posljedice na samoj tvornici budući da je u njoj tijekom rata organizirana akcija Narodnooslobodilačkog pokreta (NOB-a). Građevina je tada pretrpjela znatna oštećenja. U ljeto 1944., nakon oslobođenja Vela Luke, aktivnost pogona za proizvodnju konzervi bila je svedena na soljenje ribe i to samo u djelomičnom kapacitetu proizvodnje koja se mogla odvijati u neoštećenom dijelu tvornice. Nakon samog završetka rata, tvornica je hitno sanirana, ali tek osnovnim sredstvima, da bi u srpnju 1946. ponovno pokrenula aktivnost u skladu s postojećim materijalnim i tehnološkim mogućnostima.[320] Posljedice vojnih neprilika i vezanih političkih interesa odredile su poslijeratnu fazu tvornice sardina u Veloj Luci, zahtijevajući ponovnu reorganizaciju poslovanja i motivirajući izgradnju potpuno novog industrijskog kompleksa riblje industrije koja će se odviti 1950-ih.

---

[315] Ibid.

[316] Godina 1931. se navodi kao krizna godina u kojoj je tvornica otpremila 100,645 kutija konzerviranih srdela i skuša, te 300 bačava usoljene ribe. Benić Penava, „Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata“, 2014., 561.

[317] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 172.

[318] Ibid, 173.

[319] Vidi poglavlje ove disertacije: 3.4.1. Planiranje i izgradnja tvornice sardina i ribarskog naselja, Uble, Lastovo.

[320] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173.

3.1.3. Industrija ribljih konzervi u Postirima, Brač

Prva tvornica sardina u Postirima na otoku Braču sagrađena je 1906., nakon čega u naselju Postira započinje industrijska proizvodnja ribljih konzervi koja se održala sve do danas. Razvojni tijek te proizvodnje nije pritom bio posve direktan i kontinuiran. Prva tvornica Carl Warhanek u Postirima djelovala je do Prvog svjetskog rata, nakon čega su se u mjestu pojavila još četiri nova poduzeća. Poduzeće „Sardina“ d.d. sa sjedištem u Splitu preuzelo je Warhanekovu tvornicu, a pokrenute su tri nove tvornice ribljih konzervi: „Jakov Vlahović“, „Nimfa“ i „Casolini & Bižaca“. Drugi svjetski rat ponovno je potaknuo političke i društvene promjene koje su vodile gašenju manjih i ratom oštećenih tvornica, ali i restrukturiranju proizvodnje ribljih konzervi u okviru novog socijalističkog uređenja. Industrija ribljih konzervi u Postirima tako je nastavljena tijekom druge polovice 20. stoljeća, ali pod jednim poduzećem „Sardina“. Navedeni tijek riblje industrije u naselju Postira podloga je tako za analizu početnih obrazaca njezine industrijske izgradnje, kao i naknadnih socio-prostornih promjena koje su bile potaknute intenzivnim političkim promjenama prve polovice 20. stoljeća.

Industrija ribljih konzervi u Postirima u drugoj polovici 20. stoljeća analizirana je u poglavlju Modernizacija tvornica sardina nakon Drugog Svjetskog rata: 3.3.3. Industrija ribljih konzervi „Sardina“, Postira, Brač (1947. – danas).

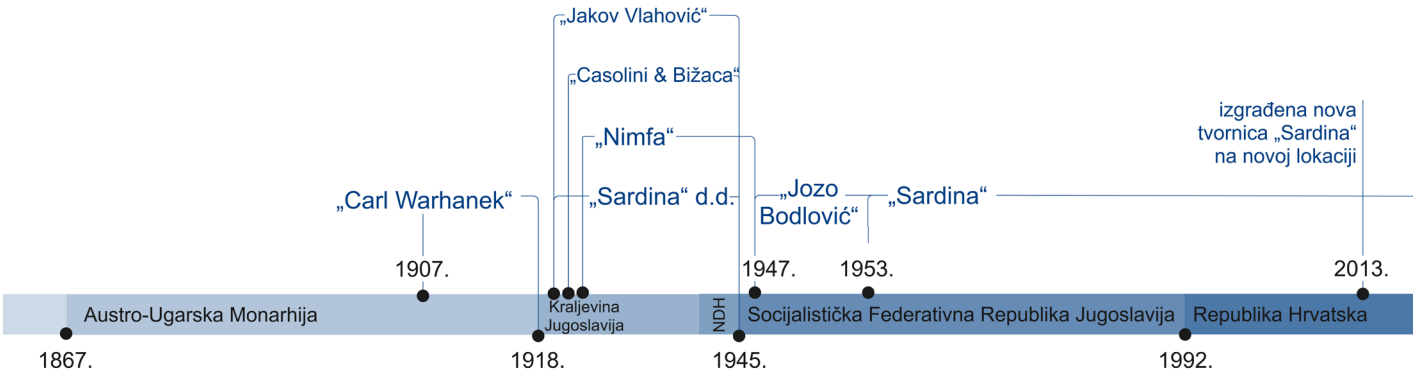

Grafički prikaz 17. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Postirima na Braču.
Izradila Marija Barović, 2026.

3.1.3.1. Urbanističko-arhitektonski kontekst: arhitektonski projekt prve tvornice sardina Carl Warhanek, Postira

Tvornica sardina Carl Warhanek u Postirima sagrađena je na Prvlji, tada rubnom i neizgrađenom rtu, zapadno od naselja Postira (Sl. 45.). Warhanek je do te prazne čestice došao preko poduzetnika Huga Umberlanga iz Beča, koji ju je kupio godinu dana prije, 1905. godine (Sl. 46.). [321] Tvornica sardina je sagrađena u godinu dana, a njezin pogon pušten u rad 1907. godine. Riječ je o jedinom primjeru tvornice sardina toga perioda za kojeg su u sklopu ovog istraživanja pronađeni izvorni arhivski nacrti za gradnju. Njihovo postojanje upućuje da su i druge tvornice istog poduzeća nastale prema sličnim projektima, pa se kroz ovaj konkretni primjer može pratiti logika projektiranja tvornica Warhanek, ali i tvornica sardina tog perioda uopće.

Nacrti tvornice sardina u Postirima pokazuju da je objekt projektiran kao prizemnica jednostavne organizacije i tradicionalnog oblikovanja (Sl. 47. i Sl. 48.). [322] Tlocrt tvornice podijeljen je u tri poprečne zone; u centralnom dijelu smještena je proizvodna hala, uz koju je s jedne strane smješteno skladište, a s druge strane kotlovnica i ventilirani prostor za sušenje ribe. Ispred proizvodne hale nalazila se veranda, pa je evidentno da je ona služila kao natkriveni ulaz u proizvodni pogon. Njezina površina pritom je bila skoro jednake veličine proizvodnoj hali, a povijesne fotografije otkrivaju da se taj izdašno dimenzionirani vanjski prostor koristio za čišćenje ribe (Sl. 49.). Organizaciju proizvodnje ribljih konzervi ovim je primjerom tako moguće odvojiti na vanjske i unutarnje prostore, odnosno verandu gdje se obavljao mokri i prljavi posao čišćenja ribe, i unutarnju proizvodnu halu gdje se očišćena riba konzervirala. Osim toga, u samom dvorištu, ispred uzdužnog pročelja, stajali su drveni stolovi za sušenje ribe, što upućuje da je i dvorišni prostor tvornice bio u službi proizvodnje (Sl. 50.).

Industrijski pogon Carl Warhanek sastojao se od tvornice sardina i solionice. Ta dva objekta zajedno su obuhvaćala površinu oko 2.000 m^2. Riječ je o relativno velikoj tlocrtnoj površini, ali ako se iz nacrta sagleda njezina konstruktivna logika vidi se da su rasponi objekata bili savladani bazičnim konstruktivnim rješenjima. Naime, prizemni volumen tvornice činila su tri integrirana longitudinalna volumena, od kojih je svaki bio natkriven zasebnom konstrukcijom

[321] Izvor je pisan na dijalektu i navodi neke neprecizne informacije, uključujući i krivo navođenje imena pa je primjerice ime Huga Umberlanga navedeno kao "Ugo Anberlang". Mateljan, Mladen, *Suza uja, zrno soli,* Postira: Sardina, 2007., 71.

[322] Nacrti tvornice u Postirima su nastariji datirani nacrti tvornice sardina na istočnoj obali Jadrana pronađeni u sklopu ovog istraživanja. HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824./1920. „Projekt tvornice konzervi Warhanek, Postira, Brač" (*Progetto della fabbrica conserve alimentari in Postira Isola Brazza, Dalmazia, di propieta della Spettabile ditta e Warhanek di Vienna*), Postira, 22 kolovoza 1906.

dvostrešnog krova (Sl. 51.). Takvom volumenskom kompozicijom raspon tvornice bio je podijeljen na manje konstruktivne segmente koji su se potom mogli savladati tradicionalnom strukturom krovišta. Baraka za soljenje ribe predstavljala je jednoprostornu organizaciju tlocrtnih dimenzija 12 x 20 m, podijeljenu stupovima po sredini tlocrta tako da je njezin prizemni volumen bio natkriven dvostrešnim krovom.

Pragmatična konstrukcija tvornice u Postirima istovremeno je odredila arhitektonsko oblikovanje. Konstrukcija tvorničke građevine definirana je skeletnom strukturom, a čiji rasponi potom određuju organizacijske module tvornice, ali i materijalizaciju njezine fasade. Između masivnih nosivih stupova izvedene su pregradne ispune koje su bile centralno perforirane prozorskim otvorima. Riječ je o prozorima veličine standardnih stambenih otvora i prekrivenih tradicionalnim drvenim griljama. U nacrtima pročelja ti su vanjski moduli označeni vertikalnom šrafaturom, što sugerira da je riječ o laganoj drvenoj konstrukciji. Primjenu drva u građenju potvrđuje i podatak koji navodi da je tvornica bila građena od bračkog kamena i drvene građe dopremljene iz Warhanekovih pilana. [323]

Pretakanje konstrukcijske logike u oblikovanje pročelja vidi se i na bočnom pročelju tvornice koje je bilo određeno s tri spojena trokutasta zabata. Naglašena pojavnost tog kraćeg pročelja dodatno je istaknuta s dva simetrično postavljena tvornička dimnjaka. Razglednice Postira s početka 20. stoljeća kadriraju tvornicu upravo iz tog kuta, otkrivajući da je taj reprezentativni karakter bočnog pročelja u kasnijoj međuratnoj fazi iskorišten za postavljanje naziva: „Tvornica Sardina d.d.“ (Sl. 50.). Drugo uzdužno pročelje artikulirano je elementom verande, koji je u središnjoj zoni rastvarao fasadu s četiri masivna stupa u punoj visini građevine.

Iz analize prostorne organizacije i konstruktivne logike tvornice Warhanek vidi se da je arhitektura tvornice sardina osiguravala tek jednostavan prostorni okvir koji je nudio osnovne uvjete za funkcionalno odvijanje proizvodnje. Takav bazični pristup organizaciji i gradnji kompenzirao je uostalom za ranije opisani izostanak tehničkih i tehnoloških uvjeta proizvodnje početkom 20. stoljeća, odnosno manjkavosti poput nedostatka struje, mehaničke ventilacije ili automatskih strojeva.

[323] Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 71.

Grafički prikaz 18. Karta naselja Postira na Braču s prikazom lokacija prvih tvornica sardina.

Izradila Marija Barović, 2026.

3.1.3.1. Tvornice sardina u Postirima u međuratnom periodu

U drugoj fazi industrije ribljih konzervi koja je nastupila političkim promjenama nakon Prvog svjetskog rata u Postirima je zabilježena aktivnost četiri tvornice za preradu i konzerviranje ribe: „Sardina“ d.d. (1921.), „Jakov Vlahović“ (1921.), „Casolini & Bižaca“ (1924.) i „Nimfa“ (1926.).[324] Broj tvornica u naselju se dakle povećao s jedne na četiri pogona, pri čemu je tvornica „Sardina“ d.d. uspostavljena kao nastavak djelovanja ranije tvornice Carla Warhaneka, dok su ostale tri tvornice pokrenule proizvodnju od samih početaka. Ta razlika između uspostave djelovanja međuratnih tvornica ovdje će se dovesti u odnos s njihovim vlasničkim odnosima i kapitalnim interesima kako bi se dobio uvid u širi socio-prostorni kontekst njihovog razvojnog puta.

Tvornica „Sardina“ – Postira u međuratnom periodu započela je proizvodnju ribljih konzervi u sklopu poduzeća „Sardina d.d. za konzerviranje morske ribe“ sa sjedištem u Splitu. Riječ je o poduzeću koje je analizirano u prethodna dva poglavlja industrije ribljih konzervi u Komiži i Veloj Luci, i to iz istog razloga vezanog uz samo osnivanje trgovačkog društva nastalog preuzimanjem više tvornica sardina Carla Warhaneka u regiji.[325] U ovom konkretnom bračkom primjeru, preuzimanjem zatečene tvorničke građevine u površini od 2.000 m^2, sama tvornica „Sardina“ – Postira nije imala evidentirana ulaganja u veće građevinske zahvate, kako po pitanju postojeće građevine tako i po pitanju širenja njezinih kapaciteta. I sam je tehnički okvir proizvodnje zadržan na istoj razini. S jedne strane, aktivnost tvornice je i dalje značajnim djelom otpadala na tradicionalno soljenje ribe[326], dok je s druge strane sama tehnologija konzerviranja i dalje bila ograničena i svedena na ručne strojeve za konzerviranje ribe[327]. Za takvu zanatsku proizvodnju bila je ključna radna snaga. Ako se osvrnemo na sam aspekt rada, vidljivo je da je tvornica 1930-ih zapošljavala oko 40-ak radnika, da bi taj broj prije Drugog svjetskog rata porastao na 60 radnica i jednog stručnog radnika.[328] Cjelokupni kontekst tvornice „Sardina“ – Postira u međuratnom periodu može se stoga opisati preuzimanjem postojeće tvorničke infrastrukture, zadržavanjem zanatske proizvodnje i oslanjanjem na nekvalificiranu radnu snagu. Takav okvir proizvodnje održavao je tvornicu

[324] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Podaci o industrijskim poduzećima. 2.12.1945., 3.

[325] „Sardina d.o.o.“, Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine, 2023.

[326] Godišnji kapacitet proizvodnje evidentiran 1930-ih iznosio je 60 tona steriliziranih konzervi i 25 tona usoljene ribe „Sardina d.o.o.“, 2021.; Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 73.

[327] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji“, isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a.

[328] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Izvještaj o radu Odsjeka industrije, Split, 30.5.1945., 6.

aktivnom sve do Drugog svjetskog rata. Tvornica je potom bila neaktivna sve do 1948., kada je njezina imovina nacionalizirana, a proizvodnja reaktivirana kroz novoosnovano poduzeće.[329]

Nasuprot tvornici „Sardina“, tvornice „Jakov Vlahović“, „Nimfa“ i „Casolini & Bižaca“ pokrenule su proizvodnju ribljih konzervi od samog početka, pa su tek morale osigurati ili uspostaviti vlastitu prostornu infrastrukturu. U tom je kontekstu važno istaknuti da su sve tri tvornice osnovane kroz lokalno poduzetništvo, koje je pokretalo proizvodnju u skladu s lokalnim prilikama i mogućnostima. S obzirom na skromni ulagački kapital, tri su tvornice započele proizvodnju ribljih konzervi bez zahvata novogradnje.

Tvornica „Jakov Vlahović“ – Postira osnovana je 1921., zapošljavajući 5-10 radnika, od kojih je sam vlasnik naveden kao „stručnjak“.[330] Kao vlasnici se prvo navode Mate Biočin i Antun J. Vlahović (1933.), a potom Jakov Vlahović iz Postira po kojemu je sama tvornica sardina od 1938. do 1946. nosila ime.[331] Poslijeratne evidencije navode da se radi o poduzeću osnovanom privatnim vlasništvom, odnosno da se ne radi o dioničkom društvu. Taj podatak bio je ključan u tadašnjim (poslije)ratnim okolnostima koje su zatekle tvornicu. Naime, evidencije industrije provedene 1945. provjeravale su nacionalnost vlasnika, suradnju s okupatorom i ratnu dobit, pa je u ovom slučaju potvrđeno da je riječ o domaćem vlasništvu. Štoviše, zabilježeno je da je sam vlasnik sudjelovao u Partizanskim odredima Jugoslavije, zbog čega tvornica u tom ratnom periodu nije radila.[332] Pri tome je sama tvornica pretrpjela ratnu štetu; bila je opljačkana od strane okupatora i djelomično uništena, pa je nakon rata provedena njezina nužna obnova.[333] Evidencije pri tome bilježe da zgrada u kojoj se odvijala proizvodnja nije bila u vlasništvu poduzeća, odnosno da poduzeće nije raspolagalo nikakvom nekretninom.[334] Ne čudi potom izvještaj da tvorničke prostorije nisu zadovoljavale higijenski standard ili da je tvornička instalacija bila primitivna.[335]

[329] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Podaci o industrijskim poduzećima. 2.12.1945., 3.

[330] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, Vlahović Jakov, tvornica sardina – Postire, fascikla 88, dosije 30., Upitnik 1945.

[331] Ibid, Dozvola, 8.3.1937.

[332] Ibid, Upitnik 1945.

[333] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Izvještaj o radu Odsjeka industrije, Split, 31.12.1945., 6.

[334] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, Vlahović Jakov, tvornica sardina – Postire, fascikla 88, dosije 30., Upitnik 1945.

[335] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Izvještaj o radu Odsjeka industrije, Split, 30.5.1945., 6.

Druga međuratna tvornica „Nimfa“ d.s.o.j. osnovana je 1926.[336], pokretanjem proizvodnje u obiteljskoj kući Kraljević, na predjelu zvanom Rat.[337] Takva lokacijska okolnost može se direktno povezati s aspektom vlasništva, a poznato je da su tvornicu osnovali Ivan Petar Mladineo, Dragomir Kraljević, Nikica Nazor i Juraj Antunović (iz Postira)[338], pri čemu je Ivan Petar Mladineo obnašao ulogu direktora[339]. Tvornica je raspolagala skromnom površinom od 200 m^2, a posjedovala je instalaciju za konzerviranje ribe u kutijama. U njoj je radilo 15-20 radnica i tek jedan stručnjak. Unatoč tim skromnim materijalnim i društvenim kapacitetima, tvornica sardina „Nimfa“ uspješno je održavala proizvodnju do pred Drugi svjetski rat.[340] To, uostalom, potvrđuje podatak da je poduzeće naručilo i platilo novo proizvodno postrojenje od njemačke firme Karl Nissen tijekom rata, ali je ono uništeno u bombardiranju prilikom njegovog transporta.[341] Sama zgrada tvornice nije bila oštećena ratom, ali su sveukupni gubici u konačnici presudili radu tvornice „Nimfa“, koja se nakon rata ugasila.[342]Svi izneseni podaci o tvornici potvrđuju dakle da je proizvodnja ribljih konzervi tvornice „Nimfa“ bila pokrenuta skromnim sredstvima i u nekretnini jednog od suvlasnika. Takav primjer spontanog i adaptabilnog smještaja industrijske namjene unutar stambene strukture Postira povezan je s domaćim poduzetništvom, kakav je uostalom bio prisutan i u komiškim tvornicama obitelji Mardešić, na što je ukazala ranija analiza riblje industrije na otoku Visu.

Treći primjer lokalnog poduzeća koje je iniciralo i organiziralo proizvodnju ribljih konzervi od samih početaka bila je tvornice sardina „Casolini & Bižaca“ u Postirima. Ta tvornica izgrađena je u uvali zvanoj Mandrač, a puštena u pogon 1924., nakon čega je bilježila pozitivno poslovanje.[343] Uz samu proizvodnju ribljih konzervi, tvornica je imala i vlastiti pogon ambalaže. Ako se sagleda vlasništvo i uprava tvornice, vidljivo je da ona bila dio istoimenog trgovačkog društva za proizvodnju ribljih konzervi „Casolini & Bižaca“ registriranog u Splitu, i to s dvije tvornice sardina: u Postirima na Braču i Sućurju na Hvaru,

[336] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, Cjenik Fr. Srdar & Co. Zagreb

[337] Mladineo Mika, Hania, „Ivan Petar (Zanpjero) pl. Mladineo“, *Kulturna baština* , br. 37, 2011., 112; Drugi izvor navodi da je riječ o obiteljskoj kući Šantić-Jelinčić. Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 73.

[338] Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 73.

[339] Mladineo Mika, „Ivan Petar (Zanpjero) pl. Mladineo“, 2011., 108.

[340] Tada je zabilježena proizvodnja od oko 20 tona sterilizirnaih konzervi. Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 73.

[341] Mladineo Mika, „Ivan Petar (Zanpjero) pl. Mladineo“ 2011., 112.

[342] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Izvještaj o radu Odsjeka industrije, Split, 30.5.1945., 6.

[343] Tvornica je na tržištu nudila 40 tona steriliziranih konzervi i 15 tona usoljene ribe. Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 72.

pri čemu je upravo tvornica u Postirima stajala kao glavni pogon društva.[344] Vlasnici poduzeća „Casolini & Bižaca“ bili su Lovro Casolini i tri brata Bižaca – Marin Bižaca, Ivo Bižaca i Josip Bižaca.[345] Iz tih vlasničkih odnosa i podrijetla njihovog kapitala mogu se potom razumjeti ulaganja investirana u prostornu infrastrukturu, ali i okolnosti zatvaranja same tvornice po završetku rata.

Poslijeratna evidencija iz 1945 navodi da je poduzeće „Casolini & Bižaca“ izvorno osnovano 1923. sa središtem u Splitu i s nazivom „Sardinka“ d.s.o.j. Split, navodeći da je imala samo jednog člana društva hrvatske nacionalnosti, Marina Bižacu.[346] Međutim, drugi arhivski izvori iz istog perioda upućuju da je poduzeće bilo povezano sa stranim kapitalom, i to talijanskim. Takve optužbe iznesene su u dokumentaciji o konfiskaciji iz 1948., a koja je provedena upravo prema liniji optužbe da je jedan od navedenih suvlasnika poduzeća, Lovro Casolini, bio povezan s talijanskim interesima, dobavljajući konzerve talijanskim okupatorima za vrijeme rata (1941. i 1942.).[347] Tvornica je zadržala aktivnost i neposredno nakon rata, ali ne u prehrambenoj funkciji; umjesto proizvodnje limenih kutija u pogonu su se privremeno počele proizvoditi kutije za laštila za cipele.[348] Aktivnost pogona se međutim ni u toj formi nije uspjela održati. Slijedom opisane vlasničke problematike, tvornica je nakon rata konfiscirana i predana na upravljanje narodnim dobrima. Zanimljivo je pritom da su braća Bižaca nastavila djelovati u istom sektoru ribljih konzervi i poslije rata, ali na novim lokacijama. Ivo Bižaca bio je pozicioniran kao upravitelj tvornice sardina u Salima na Dugom otoku, a Josip Bižaca kao upravitelj tvornice sardina u Postirima na Braču.[349]

Analizirani primjeri tvornica sardina u Postirima iz međuratnog perioda razjašnjavaju okolnosti industrijskog razvoja naselja kroz aspekt njihovih vlasničkih odnosa i podrijetla kapitala. Tvornica Carla Warhaneka nastala je tako na tada izdvojenom zemljištu naselja, dok su ostale tri novoosnovane tvornice iz međuratnog perioda pokrenute lokalnim poduzetništvom, smještajući proizvodnju u postojećim građevinama, unutar urbane strukture

[344] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, Sućuraj, Casolini i Bižaca, tvornica sardina d.s.o.j. – Postire, fascikla 88, dosije 44., Imovinsko-pravno stanje; HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, nacionalizacija, sign. g:100/48-2, 1948.;

[345] HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, Nacionalizacija, sign. g:100/48-2, 1948.

[346] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, Sućuraj, Casolini i Bižaca, tvornica sardina d.s.o.j. – Postire, fascikla 88, dosije 44., Imovinsko-pravno stanje.

[347] HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, Nacionalizacija, sign. g:100/48-2, 1948.

[348] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Izvještaj o radu Odsjeka industrije, Split, 31.12.1945., 6.

[349] HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, Nacionalizacija, sign. g:100/48-2, 1948.

naselja. Osim toga, analizirana vlasnička pozadina tvornica sardina pojašnjava i kasniji kontekst privatizacije i konfiskacije za vrijeme socijalističke vlasti, a kojima je sva tvornička imovina prvo stavljena pod upravu narodnih dobara, a potom dana na korištenje novoosnovanom poduzeću koje će u jedinstvenom obliku nastaviti proizvodnju ribljih konzervi na lokaciji tvornice „Sardina“ d.d., odnosno ranije tvornice Carla Warhaneka budući da je ona jedina raspolagala adekvatnim prostornim kapacitetima i industrijskom infrastrukturom.

3.1.4. Zaključak poglavlja

Socio-prostorna analiza začetaka industrije ribljih konzervi u tri otočna naselja ukazuje na urbanističke i arhitektonske obrasce njezine izgradnje. Na urbanističkoj razini, proizvodnju ribljih konzervi moguće je odvojiti na dva osnovna vida, i to prema lokacijama u kojima se tvornice otvaraju: u postojećim građevinama unutar stambenog tkiva ili na praznim parcelama na rubovima naselja. Kada se ta dva različita lokacijska konteksta dovedu u odnos s akterima koji su pokrenuli proizvodnju, odnosno profilom investitora koji su ih sagradili, vidljivo je da su lokalni poduzetnici osnivali tvornice u strukturi naselja, dok su pridošli industrijalci stvarali izdvojene industrijske cjeline na rubovima postojećih naselja. Takva podjela može se direktno povezati s odnosima vlasništva, budući da je lokalno stanovništvo posjedovalo nekretnine u naselju, dok su stranci najlakše mogli započeti gradnju zakupom ili kupnjom slobodnih parcela na rubovima naselja. Štoviše, iz analize konkretnih primjera doznajemo da su vanjskim investitorima ta prazna periferna zemljišta često ustupile same lokalne zajednice. Slijedom analiziranih obrazaca izgradnje prvih tvornica, uz ranije detektirani izostanak urbanističkog zoniranja, može se zaključiti da su urbanistički parametri bili lokalno regulirani nekretninskim odnosima, tržišnim uvjetima i ekonomskim politikama.

Dva opisana urbanistička obrasca odredila su i pripadajuće arhitektonske principe prvih tvornica sardina. Lokalni poduzetnici tako su započinjali proizvodnju ribljih konzervi u kućnoj radinosti, odnosno u postojećim stambenim ili gospodarskim objektima. Shodno tome je i njihove tvorničke objekte često karakterizirao nepravilni tlocrt, koji se prilagođavao postojećoj izgradnji ili obalnoj konfiguraciji. Tek kada se protekom vremena njihova proizvodnja i poslovanje stabiliziralo, lokalni poduzetnici bi službeno registrirali poduzeća te počeli planirati i širiti tvorničku infrastrukturu. Pogon ribljih konzervi se tako širio izvan prvotne građevine na susjedne objekte ili čestice, što je vodilo tome da je tvornica u konačnici bila organizirana u više razdvojenih objekata. Sve te okolnosti mogu se dovesti u odnos s time

da dimenzioniranje tvornica nije odgovaralo projektantskom standardu. Opisanu logiku spontanog širenja i adaptacije potvrđuje uostalom i arhivsko istraživanje u kojem nisu pronađeni originalni nacrti tvornica, već naknadne prostorne sheme koje su izrađene nakon što su tvornički objekti već bili izgrađeni. Arhitektonski tip prvih tvornica sardina osnovanih od strane lokalnih poduzetnika stoga je odražavao spontani i postepeni tijek razvoja poduzeća i skromnih prostornih mogućnosti.

Tvornice sardina stranih ulagača imale su pak drugačije prostorne karakteristike. Sagrađene su na praznim parcelama na rubovima naselja gdje su bile neopterećene okolnom izgradnjom. Osim toga, bilo ih je potrebno sagraditi odjednom, a što je zahtijevalo projektiranje i definiranje svih prostornih uvjeta. Tvornice Carla Warhaneka koje su sagrađene u sva tri analizirana naselja – Komiži, Vela Luci i Postirima, reprezentativni su primjer takve gradnje koja je pokrenuta izvanjskim kapitalom. Uostalom, najstariji pronađeni arhitektonski projekt tvornice sardina na hrvatskoj obali pripada upravo tvornici Warhanek u Postirima na Braču, što upućuje da su i ostale njegove tvornice izgrađene prema projektnom rješenju.

Uvidom u pronađenu nacrtnu dokumentaciju vidljivo je da su tvornice sardina projektirane kao jednostavne i pragmatične strukture lišene dekorativnosti. I njihova konkretna materijalizacija potvrđuje da je i sama izgradnja počivala na jednostavnim tehnologijama gradnje uz korištenje tradicionalnih i dostupnih građevinskim materijalima. Prostor za proizvodnju zadovoljavao je tako tek bazične funkcionalne kriterije poput osvjetljenja i provjetravanja. Primjerice, centralni proizvodni prostor za konzerviranje ribe je u pravilu bio vezan s vanjskim elementom trijema koji se koristio kao manipulacijski prostor za prijem i čišćenje ribe, uz osiguravanje zaštite od sunca i kiše. Ta organizacijska i prostorna veza bila je posebice važna s obzirom da brojne tvornice u Dalmaciji nisu imale adekvatnu infrastrukturu za dostizanje tehnološkog standarda koji je postavila industrija konzerviranja. [350] Takva organizacija prostornih elemenata stoga je kompenzirala za nepristupačnost tehnologije, dok je njihovo oblikovanje postalo raspoznatljiva tipološka karakteristika tvornica sardina s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Promatra li se šire funkcioniranje industrije ribljih konzervi, razlike između domaćeg i stranog kapitala očituju se i u modalitetima njihove upravne strukture i proizvodne

[350] Iznimka u tehničkom standardu bila je Istra na čijem su području tvornice bile tehnološki opremljene u skladu sa standardom tvornica u drugim europskim zemljama, poput Portugala i Španjolske. Istarske tvornice su tako posjedovale parne kotlove za prženje ribe, ventilatore za umjetno sušenje i sterilizaciju u autoklavima. Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 10, 14.

organizacije. Dok su otočni i obalni pogoni u stranom vlasništvu djelovali kao filijale većih i udaljenih tvornica, domaće tvornice su uspostavljale vlastite mreže na lokalnoj razini. Tako je, primjerice, s jedne strane tvornica Warhanek u Komiži bila osnovana tek kao podružnica poduzeća čije je glavno sjedište bilo u Izoli, dok je s druge strane tvornica „Braća Mardešić“ u Komiži svoju cjelokupnu proizvodnju organizirala kao samostalni otočni pogon. No, za razliku od hijerarhijski strukturiranih mreža stranih poduzeća, lokalno je poduzetništvo bilo zasnovano na postojećim obiteljskim i ekonomskim vezama, u kojima su ribarski, obrtnički i industrijski segmenti djelovali kao međusobno ovisni dijelovi istog otočnog gospodarstva.

Opisanu razliku između funkcioniranja lokalnih i izvanjskih poduzeća za konzerviranje ribe moguće je jasno uočiti u međuratnom razdoblju kada dolazi do smjene političkog sustava. Ako se ponovno osvrnemo na primjer Komiže, vidljivo je da su tijekom političke tranzicije tvornice obitelji Mardešić zadržale kontinuitet djelovanja unutar iste obiteljske linije i postojeće prostorne infrastrukture, dok su tvornice osnovane kapitalom bečkih industrijalaca i banaka prilazile promjenu vlasništva i uprave. Upućivanjem na takvu razliku jasno se ističe to da se lokalna integracija i kontinuitet ne postiže samo prostornim okvirom tvornica, već i njihovim utjecajem na društvo, tržišne mreže i ekonomsku dinamiku cijelog otoka.

Tvornice sardina su se tijekom međuratnog perioda u svakom primjeru morale prilagoditi novim geopolitičkim odnosima Kraljevine SHS. Napuštajući poslovne i trgovačke odnose na razini centra-periferije koji su vrijedili za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, tvornice su uspostavile vezu s novim centrima, a koji su sada bili distribuirani na području Kraljevine Jugoslavije. Osim toga, tvornice sardina su postupno stjecale samostalnost proizvodnje, nastavljajući postojeću proizvodnu tradiciju i nadograđujući na nju vlastite pogone za ambalažu. Investicije u sektoru industrije ribljih konzervi tako su se odnosile na infrastrukturno nadograđivanje i modernizaciju postojećih tvornica, a rjeđe u njihovu novogradnju.

Iako spontana i skromna, prvotna izgradnja riblje industrije bila je ključna u definiranju razvojnog tijeka i karaktera obalnih naselja. Ona je dugoročno zacrtala i odredila urbanistički smještaj i arhitektonsku dispoziciju tvornica sardina, pa jednom kada je tvornica bila sagrađena, njezina infrastruktura je samo dalje potvrđivana i nadograđivana. Lokacije i građevine tvornica sardina određene u ovoj prvotnoj fazi industrijalizacije ostavile su stoga trajni prostorni trag unutar postojeće strukture obalnih gradova.

3.2. TVORNICE SARDINA POKRENUTE U POSTOJEĆIM GRAĐEVINAMA

Industrija ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana nije se pokretala isključivo kroz izgradnju novih tvornica. U pojedinim slučajevima, proizvodnja se razvila u već postojećim industrijskim građevinama, ali je ta praksa u cjelokupnoj genealogiji industrije ribljih konzervi bila izolirana. U ovom istraživanju zabilježena je samo tijekom međuratnog perioda i to u Istri i na sjevernom Kvarneru. S obzirom da se to područje tada nalazilo pod Kraljevinom Italijom, ovaj prostorni model industrijske aproprijacije već postojećih građevina tijekom međuratnog razdoblja može se pripisati upravo tada aktualnom talijanskom rukovodstvu.

Kraljevina Italija provodila je 1930-ih imperijalnu politiku zbog koje joj je Liga naroda 1935. nametnula ekonomske sankcije koje su ograničile njezin pristup vanjskim tržištima. Suočena s nužnošću funkcioniranja unutar vlastitih granica, Italija se usmjerila na hitnu aktivaciju lokalnih resursa i infrastrukture, između ostalog i onih na području hrvatske obale koje su joj priključene Rapalskim ugovorom iz 1920. godine. U kontekstu međunarodne izolacije, kao i predratne nesigurnosti, proizvodnja hrane imala je važnu ulogu. To uostalom potvrđuju brojna i povećana ulaganja talijanskog kapitala u industriju prerade i konzerviranja ribe na istočnoj obali Jadrana koja se tada nalazila pod kontrolom Italije.

U kontekstu opisanih političkih prilika i ekonomskih potreba, Kraljevina Italija počinje mobilizirati postojeću infrastrukturu s ciljem pokrivanja akutnih potreba za industrijskom proizvodnjom. U ovom poglavlju izdvojena su dva reprezentativna primjera takvih transformacija u sektoru proizvodnje ribljih konzervi: 3.2.1. Pokretanje tvornice ribljih konzervi u prostoru destilerije „Ampelea“ u Rovinju i 3.2.2. Pokretanje tvornice ribljih konzervi u prostoru tvornice leda u Iki. Oba analizirana primjera bit će predstavljena uvodnim opisom povijesnih okolnosti, zatim analizom arhitektonsko-urbanističkog konteksta izgradnje koja je prethodila industriji ribljih konzervi i na posljetku analizom pokretanja proizvodnje ribljih konzervi u postojećim objektima.

3.2.1. Pokretanje tvornice ribljih konzervi u prostoru destilerije „Ampelea“ u Rovinju

Proizvodnja ribljih konzervi u Rovinju 1920-ih pokrenuta je u postojećem industrijskom kompleksu u kojem je od 1906. djelovao pogon za proizvodnju alkoholnih pića „Ampelea“, a

koji je izvorno izgrađen 1882. kao tvornica stakla „Eufemia“. [351] Riječ je, dakle, o industrijskoj izgradnji čiji urbanistički i arhitektonski parametri su definirani oko 40 godina prije nego u njih ulazi proizvodnja ribljih konzervi, a što je bila iznimka u kontekstu istočne obale Jadrana gdje su se tvornice sardina u najvećem broju podizale u manjim ribarskim naseljima. Takav specifičan razvojni put rovinjske industrije uspostavio je međutim sigurnu bazu i trajno određenje za kasniji tijek te lokalne industrije, a koja će se odviti u drugoj polovici 20. stoljeća.

Poslijeratna faza industrije ribljih konzervi u Rovinju analizirana je u poglavlju Modernizacija tvornica sardina nakon Drugog Svjetskog rata: 3.3.4. Industrija ribljih konzervi „Mirna“, Rovinj (1948. – danas).

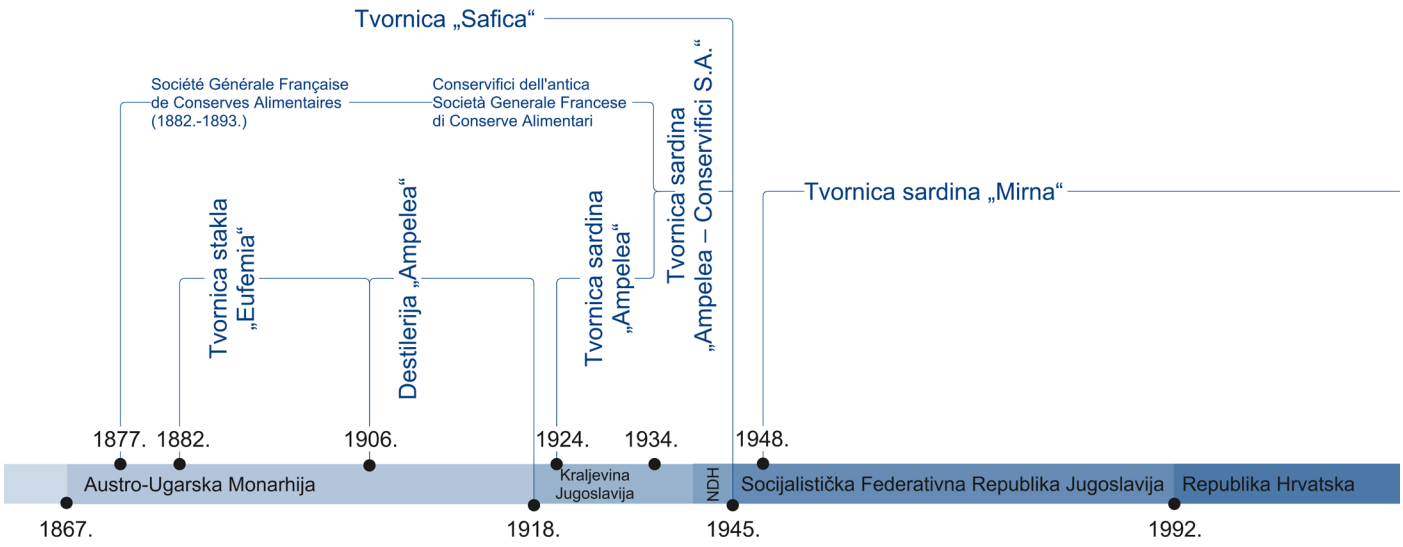

Grafički prikaz 19. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Rovinju. Izradila Marija Barović, 2026.

3.2.1.1. Povijesni kontekst: industrijski i urbani karakter Rovinja

Za razliku od ranije detektirane veze između malih naselja i tvornica sardina, rovinjska industrija ribljih konzervi imala je specifično mjerilo, a koje se može promatrati u odnosu na širi industrijski i urbani kontekst samog Rovinja. Naime, Rovinj je već krajem 19. stoljeća imao obilježja razvijenog urbanog i industrijskog središta (Sl. 52.). Prema popisu stanovništva iz 1880. godine, grad je imao 9.522 stanovnika, pri čemu su obrt i industrija činili 27%

[351] Konzervatorska podloga Rovinj „Blok Mirna i Kolodvorski blok“, 2016.

gospodarske strukture, dok je na udio ribarstva otpadalo tek 6,7%. [352] Tako veliki udio sekundarnih djelatnosti pokrivao je različite sektore proizvodnje, što se može vidjeti prema velikom broju i širokom spektru tvornica koje se u njemu pokreću. Kronološki, to su bili parni mlin i tvornica tjestenine braće Blessich (1847.), uljara i tvornica cementa Cattaro-Stengle (1852.), pogon za proizvodnju sapuna i pogon za proizvodnju platna Giardo-Ceccon (1854.), tvornica duhana „I. R. Manufattura tabacchi" (1872.), tvornica svijeća „Istriana" (1878.), tvornica stakla „Eufemia" (1882.), destilerija „Retti e Vianelli" i tvornica za preradu i konzerviranje ribe Société Générale Française de Conserves Alimentaires (1882.)(Sl. 53.). [353]

Kada je 1882. izgrađena tvornica stakla „Eufemia" − na čijem mjestu će se 1920-ih pokrenuti proizvodnja ribljih konzervi − u Rovinju je već bila prisutna tehnologija konzerviranja. Prvo konzerviranje ribe „al uso Nantes" u Rovinju povezuje se s 1877. i tvornicom Société Générale Française de Conserves Alimentaires. [354] Riječ je o dioničkom društvu koje je četiri godina kasnije (1881.) osnovano u Parizu za poslove prerade, proizvodnje i prodaje konzervi s evidentiranim proizvodnim pogonima u Izoli, Rovinju, Gradu i na Cresu. [355] Prema registru Okružnog suda za Istru društvo je bilo aktivno tek u kratkom periodu od 1882. do 1893., jer je društvo proglasilo stečaj, a njegove tvornice preuzela Anglo-austrijska banka iz Trsta. [356] Uz taj francuski brend, u Rovinju je 1896. zabilježeno postojanje tvornice sardina „Safica". [357] O djelovanju te tvornice nema puno informacija, ali izvještaji o stanju industrije i dokumentacija o nacionalizaciji iz 1945. navode postojanje tvornice „S.A.F.I.C.A.". [358] Poznato je i da je tvornica „Safica" imala pet plivaričarskih grupa, što potvrđuje njezinu prisutnost i značaj u lokalnoj ekonomiji. [359] Kod obje navedene tvornice sardina pritom nije poznata njihova lokacija, ali je već iz njihovog samog postojanja potvrđena prisutnost lokalnog iskustva i prakse industrijskog konzerviranja. Pri tome je bitno spomenuti da tadašnja praksa konzerviranja u Rovinju nije bila izolirana isključivo za ribu. Zabilježeno je da su na prijelazu

[352] Budicin, Marino, „Profilo storico delle attività economiche", 450. U: *Rovigno d'Istria*, 2. edicija, ur. Franco Stener. Rovigno: Famia Ruvignisa, 1997.

[353] Konzervatorska podloga Rovinj „Blok Mirna i Kolodvorski blok", 2016.

[354] Ivetić, Marija (ur.), *Mirna u prvih 120 godina*, katalog izložbe, Rovinj: Mirna, Rovinj; Narodno Sveučilište – Muzej Grada Pazina, Pazin; Povijesni muzej Istre, Pula, 1997., 14.

[355] Ratkajec, *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900-1940),* 2015., 155.

[356] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 14-15; Ratkajec, *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900-1940),* 2015., 155.

[357] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 17.

[358] HR-DAPA-79 Oblasni narodni odbor za Istru (1945-1947), Izvještaj o ribolovu i konzerviranju ribe, august 1945.

[359] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 3.

stoljeća u Rovinju postojala dva pogona za konzerviranje hrane: tvornica za proizvodnju konzerviranog povrća i sokova „Fabbrica istriana di conserve alimentari Cumar, Cossovel et Comp“ [360] te tvornica za konzerviranje hrane „Fabbrica istriana di conserve alimentari“ [361].

Sudeći iz opisanog konteksta, industrija ribljih konzervi u Rovinju nije proizašla usko iz konteksta i potreba lokalnog ribarstva, kao što je to bio slučaj kod ranije analiziranih primjera na istočnoj obali Jadrana. Specifično mjerilo industrijalizacije Rovinja krajem 19. stoljeća može se objasniti specifičnim povijesnim okolnostima urbanog i industrijskog razvoja te regije. Naime, svojim geografskim položajem na sjevernom dijelu Jadranskog mora, duboko uvučenim u europsko kopno, Rovinj je razvijao blisku suradnju s centrima vlasti tadašnje Austro-Ugarske Monarhije. To se uostalom vidi i iz direktne željezničke povezanosti Rovinja s Trstom i Bečom koja je omogućena preko željezničkog spoja Kanfanar – Rovinj. [362] Štoviše, taj željeznički spoj realiziran je 1876. godine kao isključiva investicija države. [363] Uspostavljanje te infrastrukturne mreže stoga jasno ukazuje da rovinjsko gospodarstvo nije bilo tek lokalno i orijentirano unutar sebe, isto kao što ni rovinjska industrija ribljih konzervi pokrenuta za vrijeme Austro-Ugarske nije bila oblikovana potrebama neposrednog lokalnog konteksta. Konzerve proizvedene u Rovinju jednostavno su se transportirale u Trst, odakle su se dalje distribuirale u glavne potrošačke centre poput Beča, Krakova i Budimpešte. [364] Zbog tih čvrstih fizičkih i tržišnih veza, industrija ribljih konzervi u Rovinju, ali i tom dijelu Istre, imala je specifičan razvojni put, stojeći kao iznimka u odnosu na druga mala i prometno izolirana obalna i otočna ribarska naselja s tvornicama sardina duž istočne obale Jadrana.

3.2.1.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst: prva industrijska izgradnja u Rovinju

Industrijska zona u koju će naknadno ući tvornica sardina u Rovinju bila je izgrađena u obalnom predjelu San Gottardo, na sjevernom rubu naselja. Industrijsko određenje te gradske zone usko je vezano za željezničku stanicu koja je tu izgrađena u sklopu uspostave željezničke linije Kanfanar – Rovinj 1876. (Sl. 54.). Blizina željeznice zasigurno je bila

[360] Tvornica je upisana u registar Okružnog suda u Istri 1905., ali s aktivnošću od četiri godine. Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 15.

[361] Tvornica je bilježila aktivnost do 1947., prvotno u vlasništvu Giuseppea Rismonda, kasnije obitelji Pedol. Budicin, „Profilo storico delle attività economiche“, 1997., 455.

[362] Istarska državna željeznica (Istrianer Staatsbahn) predstavlja željezničku mrežu dužine 122 km na pravcu Divača – Pula, s odvojkom dužine 21 km na pravcu Kanfanar – Rovinj. Dovršena je 1876., kada je povezana s prugom Beč – Trst, izgrađenom 1857. Konzervatorska podloga Rovinj „Blok Mirna i Kolodvorski blok“, Rovinj, 2016.

[363] Zakonu o gradnji pruge do Rovinja na državni trošak donesen je 1873. Konzervatorska podloga Rovinj „Blok Mirna i Kolodvorski blok“, Rovinj, 2016.

[364] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 14.

ključni parametar u određivanju lokacije tvornice stakla „Eufemia“, uključujući i više drugih industrijskih pogona koji su se tu smjestili.

Prva tvornica stakla „Eufemia“ bila je u vlasništvu društva „Andrioli-Wassermann“ iz Pule, pri čemu je dio njezine industrijske zone, putem zakupa, dan na korištenje društvu za proizvodnju alkohola „Retti i Vianelli“. Osim njih, poznato je da je na istoj lokaciji djelovala i tvornica za konzerviranje hrane „Cumar, Cossovel et Comp“. [365] Destilerija „Retti i Vianelli“ je nedugo nakon otvaranja 1882. izgorjela, ali su spletom povijesnih okolnosti njezini vlasnici 1911. preuzeli suvodstvo tvornice „Ampelea“ za proizvodnju alkoholnih pića, koja je 1906. na tom mjestu započela s radom. [366] Upravo se ta tvornica „Ampelea“ povezuje s historijatom današnje tvornice sardina u Rovinju. Ta je veza, dakle, uspostavljena temeljem zajedničke lokacije, iako je društvo „Ampelea“ u svom začetku proizvodilo alkoholna pića, pa u tom smislu nije bilo povezano s konzerviranjem ribe (Sl. 55.).

Društvo „Ampelea“ osnovano je 1906. u Rovinju pod službenim nazivom „Dioničko društvo za destilaciju i kemijsku industriju“ (tal. Società Anonima di Distillazione e di Industrie Chimiche ili fr. Société Anonyme de Destillation et d’Industries Chimiques), a organizacijski je nastalo spajanjem više destilerija. [367] Riječ je o velikom poduzeću koji je nastao zajedničkim kapitalom niza tvrtki: splitskog Morpurga, tršćanskog Stocka, umaškog Manzutta i vodnjanskog Marchesija. Jedan od suvlasnika novnoosnovanog društva „Ampelea“ bila je dakle poduzetnička obitelj Morpurgo iz Splita, koja je tim ulaganjem preselila jedan ogranak industrijske proizvodnje iz Splita u Rovinj. Time je ta obiteljska proizvodnja alkoholnih pića podijeljena na dva proizvodna pogona: tvornicu „Ampelea“ u Rovinju i tvornicu „Supaval“ u Splitu. To preseljenje odvijalo se putem Vita Morpurga, člana obitelji čiji je odlazak iz Splita bio motiviran vlasničkim sporovima, ali se razlog dolaska baš u Rovinj povezuje s prostornim uvjetima koje je Rovinj imao na prijelazu stoljeća. Povijesno istraživanje te poduzetničke obitelji navodi da su ti čimbenici bili blizina željezničke pruge, izvora vode i morskog pristaništa. [368] Ta tri čimbenika odredila su uostalom obje lokacije tvornica alkoholnih pića obitelji Morpurgo, i u Splitu i Rovinju.

[365] Brunnbauer, Ulf, „Konzerve na lažu: konzerviranje sardine, gospodarski razvoj i okoliš na sjevernom Jadranu i šire“, 86. U: *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu*, ur. Iva Kosmos, Tanja Petrović, Marko Pogačar. Zagreb: Srednja Europa, 2020.

[366] Petaros Jeromela, Valentina, „“Ampelea”. La storia di due famiglie. Morpurgo&Stock“. *Atti* XLVII, br. 1, 2017., 428.

[367] Ibid, 430.

[368] Ibid, 415.

Jednom kada je lokacija za pokretanje destilerije „Ampelea“ bila odabrana, bilo ju je potrebno adekvatno opremiti. Uz ranije prepoznati potencijal crpljenja pitke vode ključne za rad pogona, uprava poduzeća „Ampelea“ uložila je tako vlastita sredstva u izgradnju vodovoda za potrebe proizvodnje, pri čemu je sagradila i javnu česmu na trgu Valdibora, što je bilo značajno uzimajući u obzir da je mreža vodovodnih instalacija u Rovinju provedena tek pola stoljeća kasnije.[369] Osim toga, društvo je iskoristilo neposrednu blizinu željezničke postaje pruge Kanfanar – Rovinj, izvodeći produžetak željezničkog kolosijeka direktno do svog proizvodnog postrojenja (Sl. 56.). Odabir lokacije i ulaganje u njezino opremanje stoga potvrđuje da je industrijalizacija početkom 20. stoljeća bila razvijana strateškim planiranjem lokacijskih uvjeta, ali i da je grad direktno profitirao od sagrađene industrijske infrastrukture.

3.2.1.3. Pokretanje proizvodnje ribljih konzervi u postojećoj industrijskoj zoni

Tvornica „Ampelea“ u Rovinju u međuratnom periodu ulazi u novu fazu obilježenu reorganizacijom uprave i reorijentacijom proizvodnje. Uhodanu proizvodnju alkoholnih pića kratko je prekinuo rat, pa 1918. tvornica nije bilježila aktivnost. Djelatnost industrijskog pogona je međutim ubrzo reaktivirana, ali s novom proizvodnom namjenom. Jedna povijesna analiza navodi da je u napuštenim zgradama i skladištima bivše destilerije 1920-ih godina poduzeće „Conservifici dell' Antica Società Generale Francese“ započelo proizvoditi riblje konzerve[370], što potvrđuje i drugi izvor koji navodi da je na lokaciji postojeće tvornice „Ampelea“ 1924. (ili 1927.) započelo je industrijsko konzerviranje ribe[371] (Sl. 57.).

Takvo preusmjeravanje djelatnosti u smjeru proizvodnje ribljih konzervi bilo je praćeno i reorganizacijom društva. Godine 1930. započelo je pripajanje poduzeća „Ampelea“ i poduzeća „Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari“, čime se sjedište „Ampelee“ seli iz Rovinja u Trst. Proces sjedinjavanja dva poduzeća formaliziran je 1933., a dovršen 1934. osnivanjem jedinstvene tvrtke sa sjedištem u Trstu „Ampelea – Conservifici S.A.“, a koja u drugoj polovici tridesetih godina u potpunosti prelazi na djelatnost konzerviranja ribe sa dvije tvornice u Istri i tvornicom na Lastovu.[372]

Opisane poduzetničke aktivnosti bile su popraćene porastom industrijske produkcije ribljih

[369] Ibid, 430-31.

[370] Budicin, „Profilo storico delle attività economiche“, 1997., 452.

[371] Brunnbauer, „Konzerve na lažu: konzerviranje sardine, gospodarski razvoj i okoliš na sjevernom Jadranu i šire“, 2020., 86.

[372] Ratkajec, *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900-1940),* 2015., 149-150, 158; Petaros Jeromela, „“Ampelea”. La storia di due famiglie. Morpurgo&Stock“, 2017., 433.

konzervi u Rovinju, ali i značajnim ulaganjima u proizvodnu infrastrukturu. Uz uspostavljenu proizvodnju ribljih konzervi, u postojećem industrijskom sklopu otvoren je i pogon za proizvodnju ribljeg brašna i ulja. [373] Navedena ulaganja bila su potom praćena povećanjem broja zaposlenih, pa je od inicijalnih 148 djelatnika, broj radnika do 1945. narastao na oko 500. [374] Osim toga, društvo „Ampelea – Conservifici S.A." ustanovilo je 1938. vlastitu ribolovnu flotu, a u Izoli izgradilo brodogradilište. [375] Iz evidencija broja ribarskih plovila vidljivo je da je u pomorskom okružju Rovinja 1921. bilo evidentirano 413 ribarskih plovila, a u samom Rovinju 205 brodova i čamaca na vesla i jedra, te tri broda na motorni pogon. Taj broj ribolovnih vozila i njihova tehnološka opremljenost su se s vremenom samo povećavali, i to upravo zahvaljujući industriji ribljih konzervi. [376] U skladu s time se, primjerice, za 1931. navodi da je ribarstvo bilo jedno od glavnih gospodarskih resursa Rovinja, a što nije bio slučaj 1880-ih kada je ribolovni sektor činio tek manji dio lokalne ekonomije. [377] Opisani rast maritimnog sektora u Rovinju tijekom međuratnog perioda stoga se poklapa s okolnostima rasta proizvodnje ribljih konzervi rovinjske tvornice „Ampelea – Conservifici S.A.

Zamah rovinjske industrije ribljih konzervi u međuratnom periodu, međutim, nije bio slučajan. Štoviše, nastao je kao direktni odgovor na povećane tržišne potrebe Kraljevine Italije, a koja je Rapalskim ugovorom iz 1920. stekla područje Istre, uključujući Rovinj. U skladu s tim okolnostima, industrijska povijest Rovinja opisuje proizvodnju ribljih konzervi kao industriju „novijeg datuma", iako je konzerviranje ribe ranije već bilo u praksi. [378]

Činjenica da se industrija ribljih konzervi u Rovinju pokreće na već postojećoj industrijskoj lokaciji upućuje da je zatečeni prostorni okvir bio komplementaran industriji ribljih konzervi, a koja se u skladu s time potom razvija puno većim zamahom nego na ostatku obale. Ako se taj zaključak sagleda u kontekstu svih ranijih analiza koje povezuju industriju ribe s malim ribarskim naseljima na istočnoj obali Jadrana, evidentno se mogu izlučiti dvije prostorne logike širenja u ovisnosti s njihovim pozadinskim infrastrukturnim uvjetima. S jedne strane stoji infrastrukturno nerazvijena i nepovezana južna obala istočne obale Jadrana čija mala

[373] Budicin, „Profilo storico delle attività economiche", 1997., 452.

[374] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 20.

[375] Rogelja Caf, Nataša; Janko Spreizer, Alenka, „Back to the future: Šetnja među ostacima ribarske industije u Izoli…" 222. U: *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu*, ur. Iva Kosmos, Tanja Petrović, Marko Pogačar. Zagreb: Srednja Europa, 2020., citirajući: Rogelja i Janko Spreizer, *Fish on Move.*

[376] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 16.

[377] Budicin, „Profilo storico delle attività economiche", 1997., 450, 455.

[378] Ibid, 451.

ribarska naselja nisu omogućavala veliku potrošnju ili brzu distribuciju svježe ribe, a uslijed čega se stvarala jeftina sirovina koja je pokretala industrijsku proizvodnju ribljih konzervi. S druge strane, Rovinj je bio infrastrukturno opremljen i povezan, pa je brza veza do velikih potrošača osiguravala stabilni promet robe, dok je svježa riba crpljena iz drugih manjih tvornica na obale koje je kontrolirao talijanski kapital. Geografska pozicija Istre i imperijalna politika Kraljevine Italije tijekom međuratnom perioda mogu se stoga promatrati kao iznimka u odnosu na primjere drugih tvornica sardina koje se razvijaju u sklopu malih ribarskih naselja na obali.

3.2.2. Pokretanje tvornice ribljih konzervi u prostoru tvornice leda u Iki

Tvornica ribljih konzervi u Iki otvorena je 1930-ih u nekadašnjoj tvornici leda izgrađenoj 1905. za potrebe turizma opatijske rivijere.[379] Tvornica u Iki tako je jedini primjer tvornice sardina koja je iz tehničkog objekta ugostiteljske namjene prenamijenjena u industrijsku; inače je praksa prenamjene išla u obrnutom smjeru jer su se tvorničke građevine adaptirale za hotelsku namjenu. Na specifičnost geneze riblje industrije u Iki upućuje već sama arhitektura, odnosno secesijsko pročelje tvorničke građevine koje je bilo netipično s obzirom da su tvornice sardina na obali pragmatično lišene takvog fasadnog oblikovanja. U svakom primjeru, zaokret u korištenju prostorne infrastrukture u Iki dugotrajno je obilježio lokalnu ekonomiju tog malog primorskog mjesta, budući da je ona u drugoj polovici 20. stoljeća bila određena upravo tim sektorom industrijske proizvodnje.

Poslijeratna faza industrije ribljih konzervi u Iki analizirana je u poglavlju Modernizacija tvornica sardina nakon Drugog Svjetskog rata: 3.3.5. Industrija ribljih konzervi „Ika“, Ika (1947.-1989.).

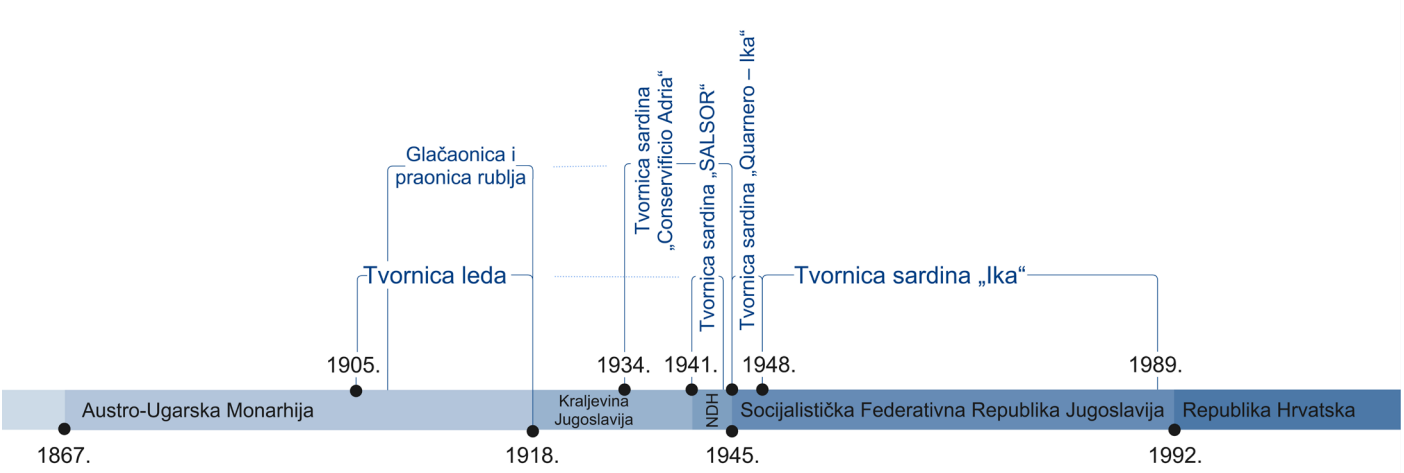

Grafički prikaz 20. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Iki. Izradila Marija Barović, 2026.

[379] Vrenc, Miloš; Glogović, Mario (ur.), *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985,* Ika: Radna organizacija Brodokomerc-Riba, Rijeka; OOUR Tvornica ribljih konzervi „Ika“ Ika, 1985.

3.2.2.1. Povijesni kontekst: ugostiteljski karakter Ike

Naselje Ika razvilo se kao povijesna luka značajna u kontekstu razvoja pomorstva na sjevernom Jadranu. Duboki morski zaljev koji ulazi u naselje tvorio je prirodni lukobran, pa je Ika služila kao važna luka sjevernog Kvarnera. [380] Međutim, krajem 19. stoljeća, naselje mijenja svoj gospodarski značaj uslijed rastućeg turizma u obližnjoj Opatiji, a koji je bio snažno potaknut uspostavom željezničke veze između Rijeke i Beča 1873. godine. U tom kontekstu, ugostitelji opatijske rivijere pokrenuli su 1902. inicijativu o gradnji tvornice leda u Iki, a koja je dovršena i puštena u pogon 1905. Tehničke potrebe turizma samo su rasle, pa su u Iki 1912. izgrađena i otvorena još dva nova pogona: suvremena praonica i glačaonica robe. [381] Sva tri pogona zapošljavala su stanovnike Ike kojih je 1910. bilo tek 361. [382]

Gospodarsko-tehnološki pogoni u Iki bili su aktivni sve do Prvog svjetskog rata, kada turizam opatijske rivijere biva prekinut ratom. Nakon završetka rata ponovno je aktivirana ledana, ali bez ulaganja u njezinu infrastrukturu, pa je proizvodnja postepeno slabila, tako da je tvornica samo formalno postojala. [383] Pogoni su reaktivirani 1930-ih talijanskim kapitalom, s obzirom da se Ika tada našla pod vlašću Kraljevine Italije.

3.2.2.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst: prva industrijska izgradnja u Iki

Lokacije svih triju gospodarsko-tehničkih objekata podignutih za potrebe turizma u Iki nalaze se u neposrednoj blizini potoka Banina, koji izvire iz brdskog zaleđa tog obalnog mjesta, prolazi središtem naselja te se ulijeva u more. Objekti su i samom volumenskom dispozicijom razvučeni uz potok, pružajući se s obje njegove strane. S desne strane potoka je 1905. izgrađena glavna zgrada tvornice leda, dok su se s lijeve strane potoka naknadno smjestile još dvije građevine u funkciji praonice i glačaonice robe. Jedna od te dvije građevine predstavlja gospodarsku prizemnicu koja je povučena u podnožje brda tako da se ispred nje oslobodilo dvorište, dok je druga dvokatna građevina zatvarala to isto dvorište s južne strane. Oba objekta određena su pragmatičnim i funkcionalnim industrijskim oblikovanjem. U odnosu na njih, ranije izgrađena tvornica leda prostorno se ističe visokim tvorničkim dimnjakom od opeke i secesijskim pročeljem. Iako je secesija bila aktualni stil početka 20. stoljeća kada je objekt sagrađen, ona nije bila prisutna u industrijskoj izgradnji, pa upravo takvo dekorativno

[380] Ibid, 10.

[381] Ibid, 22.

[382] „Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske“. *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.*

[383] „Tvornica za preradu ribe u Iki“, *Arca Adriatica Museum – a virtual museum of the Adriatic maritime heritage*.

oblikovanje fasade upućuje na slojevite okolnosti povijesnog razvoja tvornice sardina u Iki.

3.2.2.3. Pokretanje industrije ribljih konzervi u prostoru bivše tvornice leda u Iki

Tvornica leda u Iki je nakon Prvog svjetskog rata ostala neodržavana i zapuštena, sve do trenutka kada njezina infrastruktura ne biva prepoznata kao prostorni potencijal za pokretanje industrijske proizvodnje. Ta inicijativa pojavila se sredinom 1930-ih, kada dva talijanska poduzeća ulaze u postojeće objekte i u njima započinju proizvodnju ribljih konzervi. Dioničko društvo „Conservificio Adria“ iz Rijeke pokrenulo je 1934. godine tvornicu sardina u prostorima nekadašnje praonice i glačaonice sa sjeverne strane potoka Banina (Sl. 58.). Neaktivnu tvornicu leda s druge strane potoka kupio je poduzetnik Salvatore Sorrentino, koji u njoj 1941. pokreće tvornicu za soljenje i konzerviranje ribe „Conservificio SALSOR“, a koja je bila aktivna do 1943. (Sl. 59.). [384]

Kratki vijek trajanja navedenih tvornica bio je određen kontekstom rata. Naime, poduzeće „Conservificio Adria“ je već krajem 1930-ih otišlo u stečaj, da bi nakon toga tvornica nekoliko puta mijenjala vlasništvo. Tvornicu je prvo preuzelo dioničarsko društvo „SAMAR“ iz Venecije, potom dioničko društvo „ITALIM“ iz Milana (1941.), pa poduzetnik G. Pirovani koji je tvornici vratio prvotni naziv „Conservificio Adria“ (1944.), da bi 1945. tvornica bila ponovno preimenovana, dobivajući naziv „Conservificio Quarnero Fiume, Stabilimenti Ica“. [385] U poslijeratnoj evidenciji industrije ribljih konzervi tvornica se navodi pod imenom „Quarnero – Ika“. [386] Intenzivna dinamika vlasničkih promjena predvođena talijanskim kapitalom predstavljala je tako još jedan primjer koji potvrđuje stratešku važnost prehrambene industrije ribljih konzervi u razdoblju ratne krize. [387]

3.2.3. Zaključak poglavlja

Tvornice sardina u Rovinju i Iki pokrenute su u već postojećim industrijskim objektima, što ih je činilo specifičnim u odnosu na druge namjenski izgrađene tvornice sardina na istočnoj obali Jadrana. Takve okolnosti nastanka reflektirale su se potom u specifičnosti njihovog urbanističkog i arhitektonskog konteksta. Rovinjska industrije ribljih konzervi tako se na urbanističkoj razini izdvaja u odnosu na druge primjere tvornica sardina pokrenute u malim i

[384] Ibid.

[385] Ibid.

[386] HR-DAPA-79 Oblasni narodni odbor za Istru (1945-1947), Izvještaj o ribolovu i konzerviranju ribe, august 1945.

[387] O vezi između prehrambene industrije ribljih konzervi i rata vidi poglavlje ove disertacije: 2.3.3. Ratna razaranja industrije ribljih konzervi od 1941. do 1945.

izoliranim ribarskim naseljima, jer je njezina proizvodnja započela u kontekstu snažne lokalne industrijalizacije i uspostavljenih željezničkih veza Rovinja sa centrima Monarhije. Tvornica sardina u Iki se pak ističe na arhitektonskoj razini i to secesijskim oblikovanjem pročelja, a što nije bio slučaj s drugim pragmatičnim i funkcionalnim oblikovanjem tvornica sardina na obali. Dva primjera određena takvim prostornim specifičnostima ukazuju stoga na oblik apropriјacije već izgrađenog prostora koji se odvija u međuratnom razdoblju, a koji je u sklopu ove analize povezan s povijesnim kontekstom vladavine Kraljevine Italije pod kojom se tada našao dio današnje hrvatske obale, uključujući Istru i sjeverni Kvarner.

Uslijed ekonomskih sankcija nametnutih 1930-ih od strane Lige naroda, Kraljevine Italija bila je primorana okrenuti se vlastitim resursima i kapacitetima, pa su u tom kontekstu međunarodne izolacije i predratne nesigurnosti rasle potrebe za proizvodnjom hrane. Ta se potreba u Rovinju i Iki direktno očitovala kroz adaptacije postojećih industrijskih i gospodarskih građevina radi pokretanja i organiziranja proizvodnje ribljih konzervi. Iz provedene analize saznajemo da se takav model reorganizacije postojećeg prostora u primjeru Rovinja poklapao s gašenjem ranije proizvodnje alkohola, dok je tvornica u Iki neko vrijeme stajala zapuštena prije nego je reaktivirana za potrebe konzerviranja ribe.

Ponovno korištenje postojeće infrastrukture za novu namjenu nije dakle došlo kao rezultat strateškog promišljanja razvoja prostora ili održivog iskorištavanja njegovih potencijala. Sasvim suprotno, akutne potrebe zahtijevale su brza i pragmatična prostorna rješenja pa u tom smislu dvije tvornice sardina nisu bile dimenzionirane ili organizirane prema potrebama ili standardima specifične industrijske proizvodnje ribljih konzervi koja u njih tada ulazi. Štoviše, preuzimanjem postojeće infrastrukture tvornice su se prilagođavale postojećim uvjetima i kapacitetima. Ipak, pojedini urbanistički uvjeti poput blizine mora i dostupnosti vode morali su biti zadovoljeni, a upravo je taj kriterij bio dijeljena karakteristika oba analizirana primjera. Uostalom, već same okolnosti pokretanja proizvodnje ribljih konzervi u već postojećim industrijskim i gospodarskim objektima upućuje da je zatečeni prostorni okvir bio komplementaran industriji ribljih konzervi, a koja se u skladu s time potom razvija puno većim zamahom nego na ostatku obale.

Iako primjeri tvornica sardina u Rovinju i Iki opisuju izvanredan politički kontekst talijanske vladavine nad dijelom hrvatske obale, to krizno uspostavljanje i kratkoročno djelovanje talijanskih tvornica sardina odredili su poslijeratni smjer lokalne ekonomije, trajno oblikujući socio-prostornu sliku ta dva obalna naselja.

3.3. MODERNIZACIJA TVORNICA SARDINA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Ovo poglavlje analizira obnovu, nadogradnju i modernizaciju tvornica sardina u drugoj polovici 20. stoljeća – zahvate koji su bili nužni za reaktivaciju prijeratne industrijske tradicije nakon razornih posljedica Drugog svjetskog rata. Za analizu su odabrani primjeri industrijske proizvodnje ribljih konzervi po lokacijama koje su već obrađene u dva prethodna poglavlja, ali će se ovdje njihov razvoj sagledati kroz perspektivu poduzeća za konzerviranje ribe koja se osnivaju poslije Drugog svjetskog rata. Riječ je o novim poduzećima osnovanim u sklopu socijalističke Jugoslavije, a putem kojih se implementira nova planska privreda i upravno ustrojstvo novonastale države.

Godine 1945., prema Direkciji za ribarstvo pri Ministarstvu obalnog pomorstva i ribarstva NRH, cijela obala podijeljena je na četiri administrativna područja industrije ribljih konzervi, kojima se postojeće tvornice sardina grupiraju pod novoosnovanim poduzećima, a što je omogućeno provedbom nacionalizacije i konfiskacije postojećih tvornica (Grafički prikaz 11.). Stavljanjem fokusa na novoosnovana poduzeća analiza se u nekim segmentima proširuje od konkretne lokacije centralne tvornice prema lokacijama podružnica koje su im pridružene, a kako bi se sagledao širi regionalni domet utjecaja pojedine tvornice.

Poglavlje analizira sljedećih pet primjera poduzeća: (1) Poduzeće ribljih konzervi „Neptun“, Komiža, Vis; (2) Poduzeće ribljih konzervi „Jadranka“, Vela Luka, Korčula; (3) Poduzeće ribljih konzervi „Sardina“, Postira, Brač; (4) Poduzeće ribljih konzervi „Mirna“, Rovinj; te (5) Poduzeće ribljih konzervi „Ika“, Ika. Svako od navedenih poduzeća bit će analizirano počevši od zatečenog stanja predratne industrije, preko urbanističko-arhitektonskog konteksta poslijeratnih poduzeća, sve do njihovog disperziranog utjecaja na ribolovni sektor, širi industrijski sektor i društveni kontekst. Taj se širi utjecaj tvornica može evaluirati kroz aspekt njihovog trajanja pa je na kraju svake analize primjera prezentiran i uvid u današnji status i stanje analiziranih tvornica sardina.

3.3.1. Industrija ribljih konzervi „Neptun“, Komiža, Vis (1946.-2003.)

Poduzeće „Neptun“ osnovano je 1946. sa sjedištem u Komiži kako bi se u njegovoj nadležnosti reaktivirala lokalna proizvodnja ribljih konzervi. [388] Nedugo po tom osnivanju, poduzeću „Neptun“ – Komiža pridruženo je poduzeće „Sardina“ – Vela Luka čime je formirano novo društvo „Neptun“, Split. Tim je spajanjem predratna tvornica sardina u Veloj Luci na Korčuli reaktivirala proizvodnju kao drugi pogon novoosnovanog poduzeća, a u takvoj upravnoj strukturi djelovala je do 1953., kada se dvije tvornice osamostaljuju u dva odvojena poduzeća. [389] Nakon toga, komiška tvornica ribljih konzervi „Neptun“ samostalno je djelovala sve do 2003., kada je poduzeće proglasilo stečaj, proizvodnja ugašena, a njezina imovina privatizirana. U tom periodu – od svog osnutka 1946., pa tijekom cijele druge polovice 20. stoljeća – poduzeće „Neptun“ upravljalo je jedinim proizvodnim pogonom ribljih konzervi na otoku Visu. Ta statistička okolnost predstavljala je brojčani pad tvornica na otoku u odnosu na početak 20. stoljeća, kada ih je djelovalo čak devet, i 1930-e, kada ih je djelovalo pet. Međutim, upravo je u tom periodu poslijeratne modernizacije zabilježen nagli tehnološki skok, a efektivno i najveće povećanje obima lokalne proizvodnje. Taj je zamah industrijske produkcije potom i prodornije i šire utjecao na lokalnu ekonomiju, ali i na ostale segmente socio-prostorne strukture naselja, a upravo će ta šira dimenzija utjecaja biti analizirana i predstavljena u nastavku ovog poglavlja.

3.3.1.1. Ostaci ranije industrije i osnivanje poduzeća „Neptun“, Komiža

Historijat poslijeratne tvornice „Neptun“ često uspostavlja direktnu vezu između poduzeća „Neptun“ i komiške tvornice „Braća Mardešić“. [390] Slijedom toga se i tradicija „Neptuna“ brendirala 1875., kada je obitelj Mardešić započela prvu proizvodnju steriliziranih konzervi u Komiži, ali i na cijeloj hrvatskoj obali. Komiška ekonomija od tada je bila snažno određena industrijom ribe, pa se na razini cijelog naselja može govoriti o kontinuitetu lokalne industrijske proizvodnje ribljih konzervi. Međutim, poduzeće „Neptun“ ne predstavlja posve direktan nastavak ranije tvornice „Braća Mardešić“, posebice ne u prostornom smislu.

U opisima poslijeratne faze riblje industrije u Komiži, navodi se da su sve komiške tvornice tijekom vremena spojene u tvornicu „Neptun“ [391], dok drugi izvor navodi da je tvornica

[388] „Neptun“, Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine, 2022.

[389] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173.

[390] „Neptun“, Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine, 2022.

[391] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 30.

„Neptun“ nastala spajanjem pogona poduzeća „Sagena“ iz Komiže i „Neptun“ d.d. iz Splita (osnovanog 1923.). [392] Takvi navodi zapravo opisuju ishod procesa nacionalizacije koji je proveden nakon Drugog svjetskog rata, a putem kojeg su komiške tvornice oduzete ranijim vlasnicima te stavljene pod privremenu upravu narodnih dobara. Pod tom je privremenom nadležnošću 1946. osnovano novo poduzeće „Neptun“ sa sjedištem u Komiži, a koje potom preuzima vlasničke i upravne ovlasti nad naslijeđenom industrijskom infrastrukturom.

Što je to spomenuto spajanje predratnih tvornica u praksi podrazumijevalo može se zaključiti iz brojnih evidencije stanja industrije koje su izrađene 1945. Primjerice, u Izvještaju Odsjeka industrije navedeno je da su od 5 tvornica u Komiži, za rad 1945. bile osposobljene jedino tvornice sardina „Sagena“, „Neptun“ i „Mardešić & Cie“. [393] Drugi izvještaj iz iste godine evaluira poslijeratno materijalno stanje industrije ribljih konzervi. Tako je poznato da je tvornica „Sardina“ u Komiži porušena u njemačkom bombardiranju, dok je tvornica sardina “Braća Mardešić” bila oštećena u postotku od 25% površine. [394] Evidentirani ratni gubici i oštećenja tako detektiraju i obrazlažu stanje zapuštenosti pojedinih tvornica toga perioda.

Aktivni status tri tvornice neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata upućuje na to da je Komiža – uz navedene materijalne gubitke – tada i dalje raspolagala određenim brojem izučene ili kvalificirane radne snage. Konkretno, povijesne evidencije registriraju da je tvornica „Mardešić & Cie“ imala zaposlene 43 radnice i 7 radnika (48 nekvalificiranih i 2 kvalificirana radnika), a tvornica sardina „Sagena“ 38 radnica i 4 radnika (42 kvalificirana radnika). [395] Temeljem ljudskih kapaciteta u samo te dvije tvornice može se dakle potvrditi da je na razini naselja bilo minimalno 100-ak radnika koji su imali kvalifikacije nastaviti djelatnost konzerviranja ribe.

Reaktivacija proizvodnje ribljih konzervi u sklopu novoosnovanog poduzeća „Neptun“ događa se na lokaciji postojeće industrijske zone ribljih konzervi u uvali Mlin, južno od povijesnog naselja Komiža. [396] Riječ je o lokaciji na kojoj su sagrađene tvornice „Sardina d.d.“ (izvorno tvornica Carla Warhaneka) i tvornica „Neptun“ [397], čime se novo poduzeće

[392] „Neptun“, Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine, 2022.

[393] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Izvještaj Odsjeka industrije, Split, 31.12.1945., 7.

[394] Navodi se da je tvornica raspolagala s površinom od 6,000 m^2 te instalacijom za konzerviranje ribe i pravljenje praznih kutija. HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Izvještaj Odsjeka industrije, 30.5.1945., 6.

[395] Ibid, 8-9.

[396] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Izvještaj Odsjeka industrije, 30.5.1945., 6.

[397] Izgledno je da je veći cigleni kompleks pripadao prijeratnoj tvornici „Neptun“, a na što upućuje podatak iz evidencije

direktno oslanja na postojeću prostornu infrastrukturu. Osim toga, novi „Neptun“ se za pokretanje svoje proizvodnje oslonilo na postojeću opremu i uređaje koji su poduzeću ustupljeni nakon nacionalizacije komiških tvornica. To potvrđuje podatak da je 1951. u tvornici „Neptun“ montiran uređaj za iskorištavanje otpadaka i preradu u riblje brašno, a koji je tvornica „Mardešić & Cie“ naručila i dobila prije Drugog svjetskog rata. [398] Iz zabilježenih okolnosti jasno je da pokretanje poslijeratne industrije u Komiži ne bi bilo tako jednostavno bez ranije infrastrukture, iako je ona bila skromna te je zahtijevala značajna ulaganja.

Uz zahvate obnove, poslijeratna tvornica „Neptun“ dobila je i slojeve novogradnje. Tijekom 1970-ih, u Komiži je izgrađen novi tvornički objekt s automatskom linijom za preradu sitne plave ribe, a ta je tehnologija tada bila najsuvremenija i implementirana je jedino u tvornici ribljih konzervi u Rovinju. [399] U sklopu tvorničkog kompleksa izgrađena je i nova hladnjača te novi pogon za proizvodnju ribljeg brašna. [400] Cjelokupna tehnološka modernizacija praćena graditeljskim intervencijama doprinijela su širenju postojeće industrijske zone ribljih konzervi u uvali Mlin, dok je proizvodnja ribljih konzervi dovedena na razinu suvremenog tehnološkog standarda industrijske proizvodnje.

3.3.1.2. Ribolovni sektor: uspostavljanje tvorničke ribarske flote

Poslijeratna ulaganja u industrijsku proizvodnju popraćena su povećanom produkcijom ribljih konzervi i drugih ribljih proizvoda, a što se direktno odrazilo na lokalni ribarski sektor. Štoviše, on je postao predmet strateškog planiranja poduzeća, koje je počelo ulagati u izgradnju vlastite ribolovne flote kako bi osiguralo sigurnu sirovinsku bazu, ali i ambiciozne projekcije rasta proizvodnje. Poznato je da je za tvornicu „Neptun“ lovilo desetak ribarskih brodova.Osim toga, u periodu nestašice ribe, tvornica se oslanjala na vlastita transportna sredstva, pa je u periodima „krize srdele“ uvedena linija Pescara – Komiža preko koje je „Neptun“ uvozio srdelu. [401]

Posjedovanje i raspolaganje vlastitom flotom zahtijevalo je pak održavanje brodova, pa se predmetni sektor može dovesti u direktni odnos s poslijeratnom aktivnošću otočke

stanja industrije iz 1945., koji bilježi aktivnost tvornice „Neptun“, navodeći da je obuhvaćala površinu od 5,000 m^2 te da je bila opremljena uređajem za konzerviranje i izradu kutija.

[398] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 17.

[399] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 22.

[400] Kučić, „Povodom preseljenja komiške tvornice sardina u Niš: od svijetle prošlosti u “mraku” do propasti u “demokraciji”“, 2006.

[401] Ibid.

brodogradnje u Komiži i Visu. [402] Komiški „škver“ se nalazio u južnom dijelu povijesnog naselja, smješten uz morsku plažu.

Pomorstvo Komiže koje je razvijano kroz djelovanje tvornice „Neptun“ ne staje samo na granicama lokalnog, i to prvenstveno ako se uzme u obzir da je trgovačka mreža globalne distribucije „Neptuna“ uključivala čak 30 zemalja na svih 5 kontinenata. [403]

3.3.1.3. Širi industrijski sektor

Proizvodnja ribljih konzervi u Komiži nije bila jedina industrija na otoku. U samom Visu djelovao je pogon „Jugoplastike“, ali i pogon za proizvodnju kaputa i sportskih jakni „Mornar“, te pogon za proizvodnju vina i vinskih prerađevina „Vinogradar“. [404] U Komiži je od 1964. djelovala tvornica „Jugoplastika“ i tvornica za proizvodnju plastičnih i gumenih čamaca „Poliester“. [405] Ta dva pogona u Komiži otvorena su upravo u prostorima neaktivne i napuštene tvornice sardina „Mardešić i Cie“.

Snažna prisutnost i jačanje industrije na otoku Visu bila je specifična u kontekstu poslijeratnog razvoja hrvatske obale, budući da se regija tada počinje usmjeravati prema ekonomiji turizma. Međutim, snažan industrijski kontekst Komiže može se povezati sa specifičnim vojnim statusom otoka Visa tijekom SFRJ. Naime, vojna namjena koju je otok imao sama po sebi značila je da je Vis bio zatvoren za (strane) turiste, a što je zauzvrat ograničilo lokalnu ekonomiju na sekundarne djelatnosti. Takve okolnosti su potom odredile izgradnju i karakter naselja, pa je na sjevernom dijelu Komiže izgrađena vojarna „Rogač“, a na njezinoj južnoj obalnoj zoni proširena industrijska zona novoosnovane tvornice ribljih konzervi „Neptun“.

Industrijalizacija otoka nije odredila samo fizičku infrastrukturu pojedine tvornice, već je imala puno šire implikacije za okoliš, uključujući i onaj neizgrađeni. Štoviše, upravo je odnos između izgrađenog i neizgrađenog okoliša moguće pratiti kroz industrijalizaciju jer je ona istovremeno poticala deagrarizaciju. Drugim riječima, jačanje industrije poticalo je tranziciju stanovništva iz primarnih u sekundarne djelatnosti, a to je u primjeru Komiže konkretno

[402] Oba su evidentirana aktivnim 1945. HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija 8, Podaci o industrijskim poduzećima, 2.12.1945., 4.

[403] Kučić, „Povodom preseljenja komiške tvornice sardina u Niš: od svijetle prošlosti u “mraku” do propasti u “demokraciji”“, 2006.

[404] Ivčević, Mateo. „Kratka ekonomska povijest otoka Visa“, *radnickaprava.org*, 31.10.2016.

[405] Predmetne tvornice djelovale su kao OOUR (Osnovna organizacija udruženog rada) nakon provedbe Zakona o udruženom radu krajem 1970-ih.

značilo da je s rastućim trendom zapošljavanja lokalnog stanovništva u tvornici došlo do napuštanja poljoprivrede kao tradicionalne primarne djelatnosti. Tim istim slijedom, slabljenje poljoprivrede promijenilo je karakter neizgrađenih površina oko naselja Komiža, odnosno potaknulo pretvorbu obradivih polja u šumska područja. Takva transformacija okoliša može se jasno uočiti usporedbom povijesne i današnje panorame Komiže, gdje je povijesno naselje potpuno okruženo obradivim površinama koje se prostiru visoko u okolna brda, dok je taj isti okoliš Komiže danas ozelenjen visokom vegetacijom (Sl. 60. i Sl. 61.). Opisana promjena karaktera neizgrađenog prostora u najmanju ruku je promijenila panoramski izgled naselja, a potom i njegov širi ekološki sustav.

3.3.1.4. Radna snaga: doseljavanje radnica na otok

Tvornica ribljih konzervi „Neptun“ kontinuirano se suočavala s nedostatkom radnika, unatoč suženim mogućnostima otočnog stanovništva koje je u nemogućnosti razvoja turizma bilo prepušteno upravo sekundarnim djelatnostima. Manjak radne snage pritom je nužno sagledati u kontekstu pada ukupnog broja stanovnika Komiže u drugoj polovici 20. stoljeća [406], kao i s valovima emigracija s otoka u prekomorske zemlje, a posebice u SAD 1960-ih. [407] U kontekstu takvih negativnih kretanja, jasno je da društveni kapaciteti Komiže nisu bili dovoljni za zadovoljenje potreba rada u rastućoj industrijskoj proizvodnji ribljih konzervi.

Nedostatak radne snage s kojim se „Neptun“ suočavao može se, između ostalog, pripisati i iznimno lošim uvjetima rada u proizvodnji ribljih konzervi. Oni su opisivani teškim fizičkim naporima i skromnom plaćom, te radom u dvije, a prema potrebi i tri smjene. Takav surovi kontekst rada reflektirao se na samu politiku zapošljavanja, a kojom je poduzeće „Neptun“ potraživalo izdržljivu radnu snagu. Naime, tražeći rješenje za manjak lokalne radne snage, poduzeće je preko tadašnjeg Zavoda za zapošljavanje ciljano potraživalo radnice iz Dalmatinske zagore, odnosno iz Sinja, Vrlike, Drniša i Knina. [408] Logika zapošljavanja je dakle ležala u poistovjećivanju zahtjevnih uvjeta proizvodnje ribljih konzervi s izdržljivošću ciljane grupe stanovništva uvjetovane teškim uvjetima života.

Potraživanje radnica za tvornicu „Neptun“ rezultiralo je s više valova doseljavanja na otok. Prva grupa od 30 žena stigle je na Komižu iz Dalmatinske zagore, da bi iza nje stigla još

[406] Komiža je 1953. brojala 3.892 stanovnika, da bi taj broj 1981. pao na 1.917. stanovnika. „Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske“. *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*.

[407] Emigracija stanovništva s Visa dovodi se u vezu s privrednom reformom 1965.

[408] Kučić, „Povodom preseljenja komiške tvornice sardina u Niš: od svijetle prošlosti u “mraku” do propasti u “demokraciji”“, 2006.

jedna grupa. Uslijedio je i treći val, kada su u tvornicu došle raditi djevojke iz Zenice i Banja Luke, a potom i četvrti val 1970-ih, kada u Komižu dolazi 50-ak žena iz Smedereva.[409] Takvom je politikom zapošljavanja tvornice sardina u Komižu doselilo minimalno oko stotinjak žena, što je bio značajan broj s obzirom da je Komiža 1971. imala 2.421 stanovnika.[410] Iz svega navedenog je jasno da je tvornica „Neptun“ svojim zapošljavanjem pridonijela podizanju i održavanju krhke otočne populacije.

Doseljavanje vanjskih radnica u Komižu došlo je sa svojim prostornim zahtjevima. U najmanju ruku bilo je potrebno riješiti njihovo stambeno pitanje, a upravo je iz takvih potreba u Komiži uređen „radnički dom“ za smještaj i prehranu 60 do 80 doseljenih radnica.[411] Riječ je o smještajnom objektu koji je uređen adaptacijom postojećeg vojnog objekta smještenog južno od tvornice, takozvane „karaule“. Doseljene radnice su se s vremenom preselile, ali i integrirale u lokalnu zajednicu, često i udale te osnovale obitelj. Štoviše, s tim okolnostima se povezuje i pozitivna stopa nataliteta, odnosno sama okolnost otvaranja stare komiške škole.[412] Doseljavanje radnica u Komižu imalo je dakle direktne prostorne, ali i indirektne društvene implikacije za dinamiku otočnog života,

Unatoč tome što se već u politici zapošljavanja tvornice „Neptun“ razmatrala podobnost radnica za to radno mjesto, nemalo puta doseljene žene nisu izdržale rad u tvornici te su odlazile s otoka. U svakom primjeru, opisani trend i politika zapošljavana tvornice „Neptun“ potaknula je to da su radnice bile slabog financijskog statusa i nižeg obrazovanja. Jedan izvor bilježi i da je među ženama koje su došle iz Smedereva bilo „socijalnih slučajeva i djevojaka iz popravnih domova“. Cjelokupni kontekst poslijeratne proizvodnje ribljih konzervi stoga je bio određen spojem teških uvjeta rada u tvornici i nižeg društvenog statusa radnica, a što se potom odrazilo i na opću percepciju radnica riblje industrije koja je generalno određena negativnom slikom. Povrh svega, radnice je pratio i neugodan miris ribe, tzv. friškine, po kojoj su često i pogrdno nazivane. Sami nazivi radnica tvornica sardina obično su varirali od mjesta do mjesta, dok je u Komiži lokalno korišten naziv „karaulke“, prema ranije spomenutom vojnom objektu koji je uređen za njihov smještaj.[413] Na kraju provedene analize

[409] Ibid.

[410] „Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske“. *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*.

[411] Kučić, „Povodom preseljenja komiške tvornice sardina u Niš: od svijetle prošlosti u “mraku” do propasti u “demokraciji”“, 2006.

[412] Ibid.

[413] Prema kazivanju lokalnog stanovnika upoznatog s poviješću mjesta.

može se zaključiti da je poslijeratna industrijska proizvodnja ribljih konzervi u Komiži utjecala na cjelokupnu društvenu dinamiku naselja, počevši od ekonomske strukture, preko broja stanovnika i stope nataliteta, pa sve do društvenog statusa.

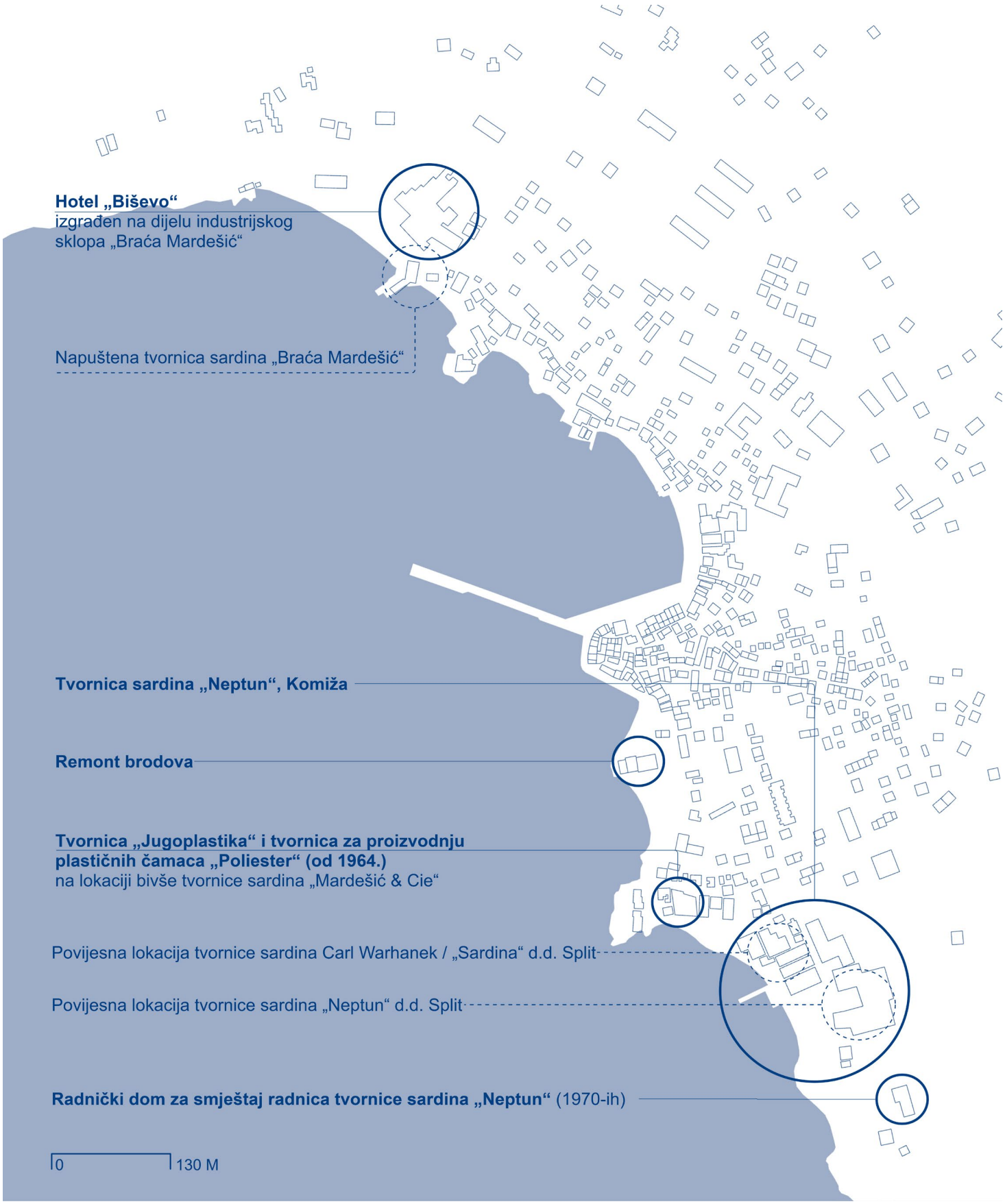

Grafički prikaz 21. Karta Komiže na Visu s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicama sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026.

3.3.1.5. „Neptun“ danas

Duga tradicija prerade i konzerviranja male plave ribe u Komiži završava početkom 21. stoljeća, u kontekstu tranzicije, privatizacije i deindustrijalizacije zemlje. Tvornica ribljih konzervi „Neptun“ otišla je u stečaj 2003., nakon čega je privatizirana. Godine 2004. kupio ju je južnoafrički poduzetnik Philip Vermeulen, uz najavu pokretanja „muzejske proizvodnje konzervi“.[414] Unatoč tim optimistično iskazanim planovima reaktivacije pogona, proizvodna linija tvornice prodana je u Niš, a industrijski kompleks od tada stoji izvan funkcije (Sl. 62. i Sl. 63.).[415]

Terenskim obilaskom 2024. utvrđeno je da se veći dio tvorničkog kompleksa nalazi u zapuštenom i ruševnom stanju (Sl. 64. i Sl. 65.). U funkciji je tek centralno dvorište ograđeno tvorničkim halama, ali koje se improvizirano koristi za održavanje i servisiranje brodova (Sl. 66.). Istodobno, na ulazu u kompleks zabilježeni su aktivni građevinski radovi na jednoj postojećeg građevini, ali bez istaknute table gradilišta koja bi ukazivala da se građevinski zahvat izvodi legalno (Sl. 67.). Prema kazivanju lokalnog stanovništva, riječ je o adaptaciji postojeće građevine za potrebe uređenja smještaja za strane radnike otoka Visa. To je potvrđeno završetkom radova u zimu 2025., kada je obnovljena građevina stavljena u funkciju privremenog stanovanja, premda se takva namjena protivi važećoj urbanističkoj regulaciji. Današnje stanje tvornice „Neptun“ u Komiži jasno pokazuje kako je gašenje proizvodnje otvorilo prostor novim oblicima korištenja, pri čemu su ona obilježena neformalnim intervencijama i privatnim interesima novog vlasnika. Privatizacija je uostalom omogućila zatvaranje cjelokupne industrijske zone, koja je danas ograđena visokom zaštitnom ogradom i pod videonadzorom, čime je onemogućen i neposredan javni pristup obali (Sl. 68.).

Ispred privatizirane industrijske zone u uvali Mlin, iste 2025. započela je i izgradnja nove komiške ribarske luke prema projektu izrađenom još 2002. (Sl. 69.). Prva faza projekta obuhvaća uređenje nove operativne obale (89 m), lukobrana (78 m) i platoa (54 m).[416] Unatoč tome što se radi o projektno kontroliranoj intervenciji, radovi gradnje nove obale bili su prijavljeni zbog nasipanja neadekvatnog agregata u more (Sl. 70.).[417] Sam projekt nove

[414] „Fabrika Neptun – vrijedna industrijska arhitektura u propadanju“, *spasimobisevo.org,* 28.3.2018.

[415] Brkulj, Vedran. „Češku vilu na Visu želi kupiti Južnoafrikanac koji je pogon za preradu ribe u Komiži prodao u Srbiju“. *Tportal.hr*, 3.12.2018.

[416] Marević, Teo. „Počinje izgradnja ribarske luke Komiža“, *more.hr*, 24.2.2025.

[417] „Zašto su u Komiži hrpetine zabranjene zemlje tijekom izgradnje ribarske luke završile u moru?”, 2.5.2025., *morski.hr*

ribarske luke koji se gradi izvan povijesnog naselja zapravo djeluje kao investicija koja prije svega povećava nekretninsku vrijednost privatizirane industrijske zone.

Sačuvani graditeljski ostaci sveukupne industrije ribljih konzervi u Komiži u svakom primjeru i dalje stoje zapušteni i neiskorišteni, uključujući povijesne objekte tvornica sardina obitelji Mardešić. Nekadašnji objekt tvornice „Braća Mardešić“, koji se nalazi na samoj plaži i u neposrednoj blizini hotela „Biševo“, ostao je sačuvan tek u vanjskim gabaritima zidane konstrukcije od opeke i kamena (Sl. 71., Sl. 72. i Sl. 73.). Nekadašnja tvornica „Mardešić i Cie“, u kojoj je tijekom druge polovice 20. stoljeća djelovao pogon „Jugoplastika“, danas se nalazi u derutnom stanju, ali i dalje u funkciji. Istočni dio nekadašnjeg sklopa koristi se za potrebe sportskog kluba (Sl. 74. i Sl. 75.), a hale na jugu za gospodarsku namjenu (Sl. 76. i Sl. 77.). Opisano građevinsko stanje predmetnih objekta svjedoče tako o zanemarenom tretmanu tog lokalnog povijesnog nasljeđa.

3.3.2. Industrija ribljih konzervi „Jadranka”, Vela Luka, Korčula (1947.-2004.)

Tvornička prerada i konzerviranje ribe u Veloj Luci na otoku Korčuli započeli su 1892., a ta djelatnost se, uz sve povijesne dinamike, održala do 2004. kada je tvornica sardina privatizirana, a njezin pogon ugašen. Unatoč toj dugoj stoljetnoj tradiciji, puni zamah industrijske proizvodnje ribljih konzervi u Veloj Luci događa se u drugoj polovici 20. stoljeća. Tada je Vela Luka imala status korčulanskog naselja s najvećim brojem industrijskih pogona, a ta je lista uključivala tvornicu ribljih konzervi „Jadranka” („Fabrika“), tvornicu ambalaže „8. Mart” („Ambalaža“), brodogradilište „Greben” („Škver“) i tvornicu električnih uređaja „TEU” („Elektronika“). Tvornica sardina imala je u nekoj mjeri direktnu ili indirektnu vezu s tim ostalim proizvodnim granama, čineći zajedno dio iste industrijske infrastrukture naselja. Generalni zamah poslijeratne industrije u Veloj Luci odredio je stoga cjelokupnu ekonomiju tog malog otočnog mjesta, određujući njome i ostale segmente socio-prostorne strukture naselja, a taj će domet biti analizirani u nastavku ovog poglavlja.

3.3.2.1. Osnivanje poduzeća „Jadranka“

Poduzeće za proizvodnju ribljih konzervi „Jadranka“ u Veloj Luci osnovano je 1953. kao samostalni gospodarski subjekt, ali tek nakon različitih pokušaja teritorijalne organizacije industrije ribljih konzervi koji su uslijedili nakon 1945., s uspostavom novog socijalističkog sustava druge Jugoslavije. U kronološkom redoslijedu, počevši od završetka Drugog svjetskog rata, velolučka tvornica ribljih konzervi prvo raskida veze s međuratnim poduzećem „Sardina“ d.d. Split, a zatim se stavlja pod nadležnost novoregistriranog poduzeća „Sardina –

Vela Luka“. Kroz osnivanje tog novog poduzeća provedeno je spajanje postojećih tvorničkih pogona u Veloj Luci, Lastovu i Sućurju, te solionice u Trpnju i Šipanu.[418] Unatoč takvoj poslijeratnoj strategiji grupiranja tvornica, već se godinu dana kasnije tvornice sardina u Trpnju, Šipanu i Sućurju odvajaju, dok „Sardina – Vela Luka“ ulazi u novu suradnju, spajajući se s poduzećem „Neptun“, Komiža, u poduzeće „Neptun“, Split. Ta je veza prekinuta 1953. osnivanjem poduzeća „Jadranka“ koje je tada obuhvaćalo dva pogona – tvornicu sardina u Veloj Luci i Ublima na Lastovu. Nedugo potom, 1956., i pogon u Ublima odvojio se u samostalno poduzeće pod imenom tvornica sardina „Sirena“, Lastovo.[419]

Kroz opisanu dinamiku promjena u strukturi poduzeća za konzerviranje ribe u Veloj Luci vidljivo je da se poslijeratnim osnivanjem novih poduzeća nastojalo strateški organizirati postojeće tvornica sardina koje su u tom periodu imale nedefiniran vlasnički status i nejasan razvojnih smjer. Samim praćenjem lokacijskih odnosa tih tvornica može se također vidjeti da je ta reorganizacija bila vođena logikom grupiranja predratnih tvornica prema kriteriju geografske blizine, pri čemu je jedan pogon uvijek izdvojen kao centralni. Konkretni primjer Vela Luke, međutim, svjedoči da se opisana poslijeratna strategija organizacije industrije ribljih konzervi nije dugoročno održala, pa se inicijalno grupirane tvornice odvajaju u zasebna upravna poduzeća.

3.3.2.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst

Proizvodnja ribljih konzervi u Veloj Luci neposredno nakon rata bila je reaktivirana u postojećoj tvornici sardina u uvali Bobovišća, ali se ubrzo pokreću ulaganja u novu prostornu infrastrukturu. Novoosnovano poduzeće pokrenulo je projekt potpuno novog industrijskog sklopa tvornice sardina koji je realiziran od 1952. do 1954. (Sl. 78.).

Za potrebe izgradnje nove tvornice određena je prazna lokacija na tadašnjem rubu naselja Vela Luka. Unatoč tom izmještanju, nova lokacija je bila tek 500-tinjak metara dislocirana od stare tvornice Carl Warhanek, a bila je i ponovno pozicionirana neposredno uz obalnu crtu. Literatura razlikuje ta dva pogona u nazivlju, pa se predratna tvornica sardina naziva pogon I. tvornice „Jadranka“, a nova tvornica pogon II. tvornice „Jadranka“.

Izmještanjem proizvodnje ribljih konzervi u novosagrađeni objekt, stari objekt tvornice zadržao je svoju industrijsku namjenu. U njemu je pokrenut pogon ambalaže koji je

[418] Bogdan; Nadilo, „Novi pomorsko-putnički terminal u Veloj Luci. Građevina koja je uvjet opstanka i gospodarskog razvoja“, 2015., 1113.

[419] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173.

proizvodio limenke za riblje konzerve. Sama proizvodnja ambalaže započela je u sklopu poduzeća „Jadranka“ 1951., tj. godinu dana prije početka gradnje nove tvornice. U samom početku ta je proizvodna linija djelovala u sklopu istog prostora stare tvornice (pogon I.), funkcionirajući tek kao odjeljenje tvornice ribljih konzervi. Godine 1961., nakon što se proizvodnja ribljih konzervi izmjestila u novoizrađeni sklop (pogon II.), izvorna tvornica ribljih konzervi je rekonstruirana i modernizirana upravo za proizvodnju ambalaže. Uz osiguravanje prostornih kapaciteta, nova tvornica je zahtijevala mehanizaciju, a ona je u ovom slučaju dopremljena iz riječke tvornice ambalaže „8. Mart“, Rijeka. Time je velolučka tvornica ambalaže administrativno odvojena od poduzeća „Jadranka“ i integrirana s riječkom tvornicom po kojoj je dobila ime „8. Mart“, Vela Luka. Opisana razmjena na liniji Rijeka – Vela Luka objašnjava interesnu logiku tog poslovnog umrežavanja, a jasno je da ono nije bilo opravdano geografskom blizinom, već tehnološkim kapacitetima. U svakom slučaju, proizvodnja metalnih kutija je nakon uvođenja nove mehanizacije bilježila rast proizvodnje, čime je velolučka „Ambalaža“ postala najveći dobavljač metalnih kutija za riblje konzerve za područje Dalmacije.[420] Analizirani razvojni tijek tvornice ambalaže u Veloj Luci potvrđuje da je taj sektor industrije strukturno, ali i prostorno proizašao iz tvornice sardina. Gledajući i širi domet te geneze, vidljivo je da je uvođenje novog vida industrijske proizvodnje ambalaže u staru tvornicu sardina odredilo i lokalnu ekonomiju, ali i sam obalni karakter Vela Luke budući da je stara tvornica postupnim širenjem izgradnje postala integralni dio strukture naselja.

Industrijska infrastruktura naselja se širi i u zoni novosagrađene tvornice sardina „Jadranka“, gdje je 1956. započela gradnja nove moderne hladnjače za pohranu ribe dnevnog kapaciteta od 100 tona rashladne ribe i 4 tone proizvedenog pahuljastog leda (Sl. 79., Sl. 80. i Sl. 81.). Unatoč takvom dimenzioniranju, samo 10 godina nakon, 1966., hladnjača je rekonstruirana, a njezin kapacitet dodatno proširen na 350 tona ribe (Sl. 82.).[421] Nova ulaganja u rashladnu tehnologiju zabilježena su ponovno 1988., kada s radom započinje velika hladnjača (Sl. 83.).[422] Takvo uzastopno širenje rashladne infrastrukture potvrda je kontinuiranog rasta proizvodnje ribljih konzervi. Kapacitet proizvodnje u Veloj Luci tako je bilježio povećanje s

[420] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173-4.

[421] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173. Isto vrijedi i za Lastovo, gdje je pri tvornici za preradu ribe izgrađeno rashladno skladište za svježu ribu. Basioli, Josip. „Ribarstvo na našem Južnom Primorju. 6. Otok Lastovo“, *Naše more* 6, br. 1, 1959. 52.

[422] Bogdan; Nadilo, „Novi pomorsko-putnički terminal u Veloj Luci. Građevina koja je uvjet opstanka i gospodarskog razvoja“, 2015., 1113.

predratnih 1,5 tona dnevno na 4 tone, da bi 1960-ih kapacitet tvornice iznosio 12 tona ribe dnevno.[423] Prema državnim statistikama riblje industrije, tvornica „Jadranka“ stajala je kao treća tvornica po kapacitetu proizvodnje u Jugoslaviji.[424]

3.3.2.3. Ribolovni sektor: Uspostavljenje tvorničke ribolovne flote

Nagli rast proizvodnje ribljih konzervi u Veloj Luci zabilježen 1960-ih iziskivao je sirovinsku bazu znatno veću od postojeće. Tvornica ribljih konzervi „Jadranka“ u Veloj Luci bila je uostalom najveći potrošač ribe na širem regionalnom području.[425] Kupovala je ulov od lokalnih ribara, razvijajući s njima različite modele suradnje poput sklapanja ugovora o otkupu ribe ili organiziranja „zajednice za otkup ribe“ u Dubrovniku. Osim toga, velolučka tvornica imala je ugovore s ostalim tvornicama u regiji, koje su se obvezale prodavati joj svoje sirovinske viškove. Ni to nije bilo dovoljno pa je ribu uvozila iz Turske.[426] Uz takve poslovne suradnje i društvene inicijative, poduzeće „Jadranka“ je 1962. formiralo odjeljenje za ulov ribe s tri ribolovne ekipe.[427] Tvornica je tada raspolagala flotom od 4 broda dužine 18-20 m.[428] Desetljeće kasnije, 1971., poduzeću „Jadranka“ pripojena je ribarska zadruga „Proleter“ iz Vela Luke, a koja je okupljala zajednicu od 100 do 150 ribara i imovinu od 10 do 12 leuta.[429] Spajanjem s ribarskom zadrugom, tvornica napušta leute te nabavlja nekoliko novih velikih brodova.[430] Opisanim poslovnim potezima tvornica „Jadranka“ nije samo indirektno poticala ribarski sektor otkupom sirovine, već je započela direktno ulagati u njega. Osim toga, investiranjem u vlastitu ribarsku flotu, tvornica „Jadranka“ postala je odgovorna i za održavanje te flote, što pak otvara temu lokalne brodogradnje.

3.3.2.4. Širi industrijski sektor

Brodogradilište „Greben“ osnovano je 1948. u predjelu Bobovišća, u dubini morskog zaljeva

[423] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173.; „Iza rata prerađuje oko 200 tona ribe, a svoj vrhunac doseže 1978. godine, kada je na tržište plasirano preko 1.500 tona – takav uzlet Jadranku je održavao na trećem mjestu.“ Mušić, „Kako se gradila industrija u Veloj Luci“, 2015.

[424] Borovičkić; Vene, „Intangible Industrial Heritage of Vela Luka: Oral histories of *Fabrika, Ambalaža* and *Greben*“, 2018., 305.

[425] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173.

[426] HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka, 1951.-2004., Zapisnik sa proizvodnog savjetovanja, 16.3.1956.; Kako bi premostila nepredvidive izostanke ulova plave ribe te tako spriječila zastoj proizvodnje, tvornica „Jadranka“ je 1967. pokrenula uvoz ribe iz Turske i Japana. Bogdan; Nadilo, „Novi pomorsko-putnički terminal u Veloj Luci. Građevina koja je uvjet opstanka i gospodarskog razvoja“, 2015., 1113.

[427] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173.

[428] Mušić, „Kako se gradila industrija u Veloj Luci“, 2015.

[429] Žuvela, *Ribarska radna zadruga Proleter - Vela Luka*, 1956.

[430] Mušić, „Kako se gradila industrija u Veloj Luci“, 2015.

između starog i novog pogona „Jadranka“. Geneza brodogradnje na toj lokaciji seže još u 1926., kada je u Veloj Luci postojalo brodogradilište za drvene brodove, ali se uspon djelatnosti odvija tek nakon Drugog svjetskog rata. Brodogradilište je tada prvo plasiralo seriju drvenih ribarskih brodova, većinom kombiniranih koćarica i plivarica. Proizvodnja brodova iz drva je uskoro prestala biti tržišno isplativa, pa je brodogradilište 1956. uvelo novu tehnologiju i materijale u proizvodnji brodova, prvo aluminij, a potom i poliester. [431]

Opisana izrada ribarskih brodova u neposrednoj blizini tvornice „Jadranka“ upućuje na postojanje direktne veze između tvornice ribljih konzervi i brodogradilišta. Međutim, svi dostupni materijali ukazuju da brodovi iz „Grebena“ zapravo nisu završili u vlasništvu „Jadranke“ te da je brodogradilište „Greben“ svoje brodove većinski plasiralo na strano tržište. [432] Razlog tome može se pripisati visokoj cijeni lokalno proizvedenih suvremenih brodova, s jedne strane, ali i manjku kapitala koji je pratio industriju ribljih konzervi, s druge.

Unatoč tome što tvornica sardina nije direktno kontribuirala profitu lokalnog brodogradilišta, dvije industrije su se međusobno podupirale kroz dijeljenu prostornu infrastrukturu. Tako je s implementacijom nove tehnologije u brodogradnji, poduzeće „Greben“ pokrenulo zasebni pogon plastike i to upravo u prostorima stare tvorničke zgrade za proizvodnju ribljih konzervi. [433] Štoviše, novoosnovani pogon plastike dobiva isti naziv „Jadranka“, potvrđujući vezu između dvije industrijske grane.

Praćenjem lančane logike širenja industrijske proizvodnje, ne bi trebala iznenaditi činjenica da je upravo u Veloj Luci 1973. otvorena „Tvornica električnih uređaja – TEU“ [434]. Tvornica je proizvodila autosimulatore za obuku vozača početnika, počevši svoje djelovanje u sastavu „Dalmatinske plovidbe“, društva koje se razvilo iz brodogradilišta „Greben“. [435] Godine 1974., poduzeće „Dalmatinska plovidba“ udružilo se s tvornicom električnih uređaja, čime su formirane dvije organizacije udruženog rada: OOUR Brodarstvo i OOUR Tvornica elektronskih uređaja. [436] Predmetna tvornica predstavljala je mali pogon, pokrenut relativno

[431] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 170-171.

[432] Ibid.

[433] Udruga „Lanterna“, Vela Luka. *facebook.hr*

[434] Sesjak, Nikola, „Rješenje – zabrana uvoza. Auto-simulatore za obuku vozača početnika imamo vlastite, a uvozimo tuđe” *Večernji list*, 22.10.1976.

[435] Društvo prvo djeluje kao zasebna jedinica brodogradilišta, a od 1956. kao odvojena organizacija „Obalna Plovidba“, koja se kasnije preimenuje u „Dalmatinska plovidba“.

[436] Borovičkić; Vene, „Intangible Industrial Heritage of Vela Luka: Oral histories of *Fabrika, Ambalaža* and *Greben*“, 2018., 298.

kasno u odnosu na ostale industrijske pogone u Veloj Luci, ali upravo taj slijed okolnosti sugerira da su postojeća industrijska infrastruktura i stečena lokalna znanja poticala širenje proizvodne djelatnosti na srodne vidove proizvodnje, a koji su potom nadopunjavali i potpomagali lokalnu maritimnu djelatnost.

3.3.2.5. Radna snaga

Prisutnost industrije u Veloj Luci u drugoj polovici 20. stoljeća utjecala je na društveni i ekonomski kontekst lokalne zajednice, a što se najdirektnije može pratiti prema broju zaposlenih. Porast radne snage zabilježen je odmah s izgradnjom nove tvornice. Tako je u desetljeću nakon pokretanja proizvodnje na novoj lokaciji, od 1954. do 1963., broj radnika narastao s 265 na 427.[437] Međutim, broj radnika pada već 1970-ih, te se vraća na prvotni broj od njih 250. Takav se pak negativni trend povezuje s okolnostima kupnje novih strojeva i uvođenja suvremene tehnologije koji su smanjili potrebu za manualnim radom (Sl. 84., Sl. 85. i Sl. 86.).[438] Poboljšanje prostornih i tehnoloških uvjeta nije dakle uvijek bilo recipročno povećanju radne snage, što znači da se društveni benefiti modernizacije ne trebaju ni nužno sagledavati porastom broja radnika, već prvenstveno uvjetima rada. A rad u tvornicama sardina u ovom periodu postao je cjelogodišnji i manje fizički opterećujući zahvaljujući tehnološkim mogućnostima, ali je svejedno bio težak u odnosu na druge djelatnosti.

Društveni utjecaj tvornice sardina u Veloj Luci moguće je sagledati uvidom u cjelokupni industrijski plan Vela Luke, a posebice komparacijom različitih vidova lokalne proizvodnje. Tako je 1960-ih godina, uz 427 radnika u industriji ribljih konzervi, pogon ambalaže zapošljavao oko 100 radnika[439], a brodogradilište „Greben“ oko 320 radnika[440]. Kada se tim brojevima pribroji i lokalna ribarska zadruga „Proleter“, koja je okupljala od 100 do 150 ribara[441], dolazi se do sveukupnog broja od oko 950 radnika u maritimnom sektoru Vela Luke. Uzimajući u obzir da je Vela Luka 1960-ih imala oko 4.300 stanovnika, vidljivo je da se radi o skoro četvrtini lokalne zajednice koja je gradila lokalnu industriju.

Kada se lokalne industrijske grane dovedu u komparativni odnos po pitanju radnih uvjeta, vidljivo je da su najlošiji bili upravo oni u tvornici „Jadranka“, i to po pitanju fizičkih uvjeta i

[437] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173. Navodi se da je nakon rata tvornica imala 135 zaposlenika, da bi 1963. godine dosegnula svoj rekord od 435 radnika. Mušič, Igor, „Kako se gradila industrija u Veloj Luci“, *Portal Stav*, 13.4.2015.

[438] Borovičkić, „Velolučka Fabrika: ženska naracija i industrijska baština“, 2014.

[439] Gjivoje, „Industrija“, 1969., 173-4.

[440] Ibid, 171.

[441] Ibid.

plaće.[442] Recentna istraživanja ženskog rada u Veloj Luci opisuju upravo te teške okolnosti rada određene hladnim i vlažnim okruženjem, smradom od čišćenja i prženja ribe, ručnim čišćenjem ribe u hladnoj i slanoj vodi, noćnim radom te radom u hladnjači.[443] Iako su takvi uvjeti rada bili karakteristični za sam početak i zanatsku fazu industrijske proizvodnje ribljih konzervi, karakter posla ostao je isti i u periodu nakon rata. Pri tome nije zanemarivo da su te fizički zahtjevne poslove u proizvodnji ribljih konzervi obavljale upravo žene, dok su muškarci bili zaposleni na višim pozicijama, poput mehaničara ili upravitelja (Sl. 87. i Sl. 88.).[444] Povrh svega je zabilježeno da su u tvornici „Jadranka“ radile i djevojčice, odnosno maloljetne djevojke.[445]

Loši radni uvjeti u tvornici sardina nisu bili kompenzirani ni kroz segment plaće. Tako su od svih prisutnih industrijskih djelatnosti u Vela Luci, najniže plaće evidentirane upravo u tvornici „Jadranka“, dok su najviše bile one u brodogradilištu „Greben“. Koliko su uvjeti rada u tvornici sardina bili nepovoljni potvrđuje i trend premještanja radnica „Jadranke“ u druge pogone. Naime, zabilježeno je da su se radnice tvornice sardina prebacivale u proizvodnju ambalaže nakon što je ona otvorena pri tvornici, i to usprkos tome što su i tamo radni uvjeti bili opisani kao nepovoljni, odnosno bučni, zadimljeni i opasni. Ako se pritom uzme u obzir da su u tvornici ribljih konzervi dominantno radile žene, jasno je da su te okolnosti odredile društveni i ekonomski status žena.

Žene su svojim radom značajno doprinijele i drugim sektorima lokalne industrije u Veloj Luci. Recentno istraživanje radnica brodogradilišta „Greben“ pokazuje da su upravo njegove radnice držale odjel plastike u postotku od oko 70%.[446] Te su radnice u odjelu plastike bile bolje financijski pozicionirane od radnica u drugim tvornicama, ali je posao uključivao nanošenje slojeva smole i acetona na brodove, što ih je izložilo toksičnim tvarima.[447] Uz njih, žene zaposlene na brodogradilištu često su radile u potpalublju, fizički se nalazeći ispod palube, a gdje su pak bile izložene toksičnim i opasnim plinovima.[448] Svi ti slojevi ženskog

[442] Ibid.

[443] Borovičkić,; Vene, „“Višak sjećanja” industrijske baštine Vele Luke“, 2016., 79.

[444] Borovičkić; Vene, „“Višak sjećanja” industrijske baštine Vele Luke“, 2016., 79.; Borovičkić, „Velolučka Fabrika: ženska naracija i industrijska baština“, 2014.

[445] Godine 1946. potvrđen je maloljetnički rad nekoliko desetaka djevojaka iz Vela Luke i obližnjeg Blata. Borovičkić, „Velolučka Fabrika: ženska naracija i industrijska baština“, 2014.

[446] Matejčić, Barbara, „Žene su nekad masovno gradile brodove, u brodogradilištu Vele Luke. Ova dramaturginja istražuje njihovu povijest“. *Telegram*, 28.12.2020.

[447] Jedna kazivačica navodi da je bez kredita kupila automobil. Ibid.

[448] Borovičkić; Vene, „“Višak sjećanja” industrijske baštine Vele Luke“, 2016., 80.

rada otkriveni recentnim istraživanjima i publikacijama zabilježeni su kroz sjećanja radnica, a upućuju na teške i podcijenjene uvjete ženskog rada. Upućuju i na zanemarenost ženske perspektive u povijesti tog industrijskog sektora, pa spomenute oralne povijesti reafirmiraju generalnu zanemarenost ženske uloge u formalnim povijestima lokalnih industrija.

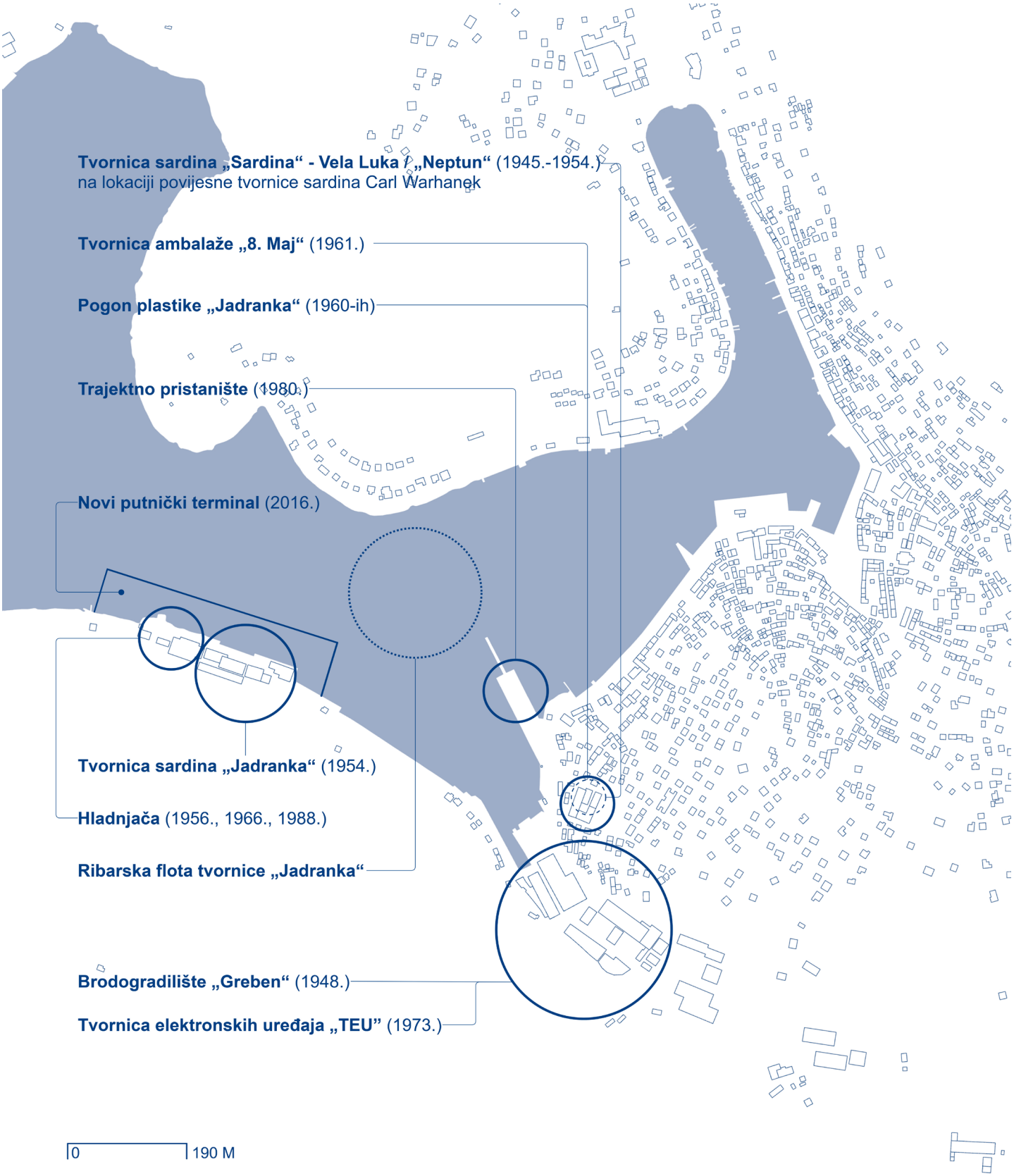

Grafički prikaz 22. Karta Vela Luke na Korčuli s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicom sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026.

3.3.2.6. „Jadranka“ danas

Industrijska proizvodnja ribljih konzervi u Veloj Luci ugasila se 2004. Prvo je zatvorena tvornica ribljih konzervi, a potom i tvornica ambalaže. Takvom razvoju situacije prethodila je privatizacija poduzeća 1994., kada je tvornica promijenila ime u „Jadranka 1892“. Deset godina kasnije, 2004. godine, tvornica je zatvorena, 2005. proglašen njezin stečaj, a 2006. poduzeće je i formalno prestalo postojati.

Nakon provedbe stečajnog postupka, industrijski kompleks „Jadranka“ došao je u vlasništvo „Hrvatske poštanske banke“ (HPB).[449] Nekretnine u površini zemljišta od 8.276 m^2 i neto površini zgrade od 5.246 m^2 dane su u prodaju 2016.,[450] a u katalogu HPB nekretnina stajale su sve do 2019.[451] Osim toga, oglas o prodaji tvornice u Veloj Luci dugo je stajao oglašen na web oglasniku *njuškalo.hr*. Godine 2022., HPB je prodala sve nekretnine, a navodi se da je novi vlasnik iskazao namjeru rušenja derutnih građevina tvornice i gradnje novog trgovačkog centra s parkiralištem.[452] U međuvremenu je ispred napuštene tvornice sagrađeno novo trajektno pristanište. Izgradnja tog novog putničkog terminala namijenjenog trajektnom prijevozu započela je 2015., obuhvaćajući uređenje 480 m duge obale i zaobalne površine od 18.000 m^2 (Sl. 89.).[453] Terenskim obilaskom tvorničke lokacije na ljeto 2024. ustanovljeno je da građevine industrijskog kompleksa „Jadranka“ – pogon I, i „Jadranka“– pogon II. i dalje stoje napuštene i urušene (Sl. 90., Sl. 91. i Sl. 92.).

3.3.3. Industrija ribljih konzervi „Sardina“, Postira, Brač (1947.-danas)

Poslijeratna industrija ribljih konzervi u Postirima na Braču nastavak je na raniju snažnu tradiciju prerade i konzerviranja ribe koja je započela početkom 20 stoljeća, da bi po završetku Drugog svjetskog rata u mjestu bila evidentira četiri poduzeća za proizvodnju ribljih konzervi, ali pogođena razornim posljedicama rata.

U kontekstu tranzicije u novi političko-ekonomski sustav socijalističke Jugoslavije sva su zatečena poduzeća privatizacijom ili konfiskacijom došla pod privremenu upravu narodnih

[449] „Bivši pogon za preradu ribe, Vela Luka, otok Korčula“. Katalog nekretnina, HPB nekretnine, Zagreb, 2019.

[450] 2016. je objavljen postupak za prikupljanje ponuda za tvorničke nekretnine. Bogdan; Nadilo, „Novi pomorsko-putnički terminal u Veloj Luci. Građevina koja je uvjet opstanka i gospodarskog razvoja“, 2015., 1120.

[451] „Bivši pogon za preradu ribe, Vela Luka, otok Korčula“, 2019.

[452] Donjerković, Tonči, „HPB prodala sve nekretnine nekadašnje velolučke tvornice “Jadranka”“, HRT - Radio Dubrovnik, 30.9.2022.,

[453] Bogdan; Nadilo, „Novi pomorsko-putnički terminal u Veloj Luci. Građevina koja je uvjet opstanka i gospodarskog razvoja“, 2015., 1118.

dobara. Potom je 1948. godine, u nadležnosti Kotarskog narodnog odbora Supetar, osnovano novo državno poduzeće kako bi se stvorio upravni okvir za reaktivaciju lokalne proizvodnje ribljih konzervi. Prvotni naziv poduzeća bio je „Jozo Bodlović“, ali je 1954. preimenovan u stari naziv „Sardina“.[454]

Osnivanjem novog društva došlo je, dakle, do objedinjavanja zatečene imovine predratnih poduzeća za konzerviranje ribe, pa je temeljem njihove graditeljske infrastrukture ili pokretne mehanizacije omogućena brza reaktivacija lokalne proizvodnje. Ona je tako nastavljena u jedinstvenom pogonu na lokaciji predratne tvornice „Sardina“ d.d., odnosno izvorno izgrađene tvornice Carla Warhaneka. To je uostalom bila jedina prijeratna tvornica u Postirama koja je posjedovala vlastitu nekretninu, odnosno cjeloviti i funkcionalni industrijski sklop za proizvodnju ribljih konzervi.

Novoosnovano društvo sardina nije međutim objedinilo samo lokalne kapacitete i proizvodnju na razini naselja, već se pod njom grupirala i otočka tvornička infrastruktura. Pod novoosnovanim društvom počele su djelovati dvije tvornice; uz tvornicu sardina u Postirima, poduzeću je priključen i proizvodni pogon u Milni. Polazeći od takve strukture poduzeća, u nastavku analize bit će predstavljen kontekst modernizacije i ulaganja u infrastrukturu obje tvornice „Sardina“ na Braču te njihov zajednički utjecaj na otočku ekonomiju ribljih konzervi.

3.3.3.1. Urbanističko-arhitektonski kontekst

Odmah po završetku Drugog svjetskog rata izvedeni su nužni zahvati obnove tvorničke infrastrukture kako bi se reaktivirala prijeratna proizvodnja, a sve u skladu s evidentiranim poslijeratnim gubicima.[455] Ta reaktivacija prvenstveno je bila usmjerena na pogon ranije tvornice „Sardina“ d.d., a u evidenciji stanja industrije iz 1946. navedeno je da je zahvat obnove te godine već bio izvršen te da je tvornica stavljena u funkciju.[456]

Poslijeratna industrija ribljih konzervi u Postirima preuzela je dakle prostornu infrastrukturu izvorne tvornice Carla Warhaneka sagrađene početka stoljeća, odnosno tvornice Sardina d.d. Split koja je na lokaciji djelovala rijekom međuraća. Budući da je inicijalna graditeljska infrastruktura već postojala, prvotna ulaganja u tvorničku infrastrukturu provedena su u kasnijim desetljećima. Tako je 1983. provedena rekonstrukcija tvornice u sklopu koje je

[454] Mateljan, *Suza uja, zrno soli*. 2007., 73.

[455] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Podaci o industrijskim poduzećima. 2.12.1945., 3.

[456] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Sardina“ d.d. za konzerviranje morske ribe - Split, fascikla 88, dosije 42, Odgovor na Upitnik o Imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, 4.12.1946., 1.

nabavljena nova proizvodna linija za preradbu 3.000 t ribe i proizvodnju 18 milijuna limenki na godinu (Sl. 93.). Osim toga, izgrađena je i nova velika hladnjača kapaciteta 800 t, tunel za duboko smrzavanje 40 t ribe na dan, te proizvodni pogon za proizvodnju ribljega brašna koji su pušteni u pogon 1985.. [457]

Novouspostavljena veza na relaciji tvornica Postira – Milna uvjetovale su i logiku ulaganja u otočku infrastrukturu prerade i konzerviranja ribe. Poduzeće „Sardina“, Postira, naručilo je tako projekt rekonstrukcije pogona u Milni, a izradio ga je arhitekt B. Šegvić u Urbanističkom projektantskom birou Split 1954. godine (Sl. 94. i Sl. 95.). Projekt je obuhvaćao izgradnju nove tvorničke cisterne i kotlovnice, pa je dakle riječ o projektiranju tehničkih i funkcionalnih objekata. Međutim, već se iz volumenske dispozicije novoprojektiranih objekata otkriva ambicija i modalitet šire urbanističke regulacije prostora. Naime, nacrt situacije postojećeg stanja tvornice sardina u Milni prikazuje da se industrijski sklop sastojao od glavne tvorničke zgrade, koja je pozicionirana tik uz more, te stare barake i blagovaonice, koje su smještene u njezinom stražnjem dijelu (Sl. 96.). Njihov prostorni međuodnos definiran je zakošenom tlocrtnim pozicijom barake koja tangira tvornicu u jednoj točki, a što sugerira da se njihova izgradnja dogodila spontano, odnosno da izvorni sklop nije rezultat urbanističke regulacije. Novo projektno rješenje regulira tu situaciju rušenjem povijesnog objekta barake (Sl. 97.) i projektiranjem smještaja za dva nova tehnička objekta. Nova tvornička cisternu pozicionirana je u stražnju zonu tvornice, na najviši dio brijega, dok je na mjestu nekadašnje barake, u neposrednoj blizini tvornice, predviđena gradnja kotlovnice s dimnjakom (Sl. 98.). Pri tome, sama dispozicija kotlovnice uvodi novu ortogonalnu prostornu regulaciju, iz čega je vidljiva tendencija urbanističkog reguliranja prostora, odnosno ambicija da se novogradnjom saniraju problematične točke ranije neplanske gradnje. Opisano projektno rješenje nije dakle uključivalo samo novu tehničku gradnju, već i primjenu funkcionalističkog urbanizma koji je polazio od uklanjanja postojeće neregulirane gradnje i uvođenja nove urbanističke regulacije.

Uz ulaganja u samu izgradnju, poduzeće je investiralo u tehnološku modernizaciju koja je obuhvaćala samu proizvodnu liniju, ali i širi ribolovni sektor. Potkraj 1950-ih i početkom 1960-ih, tvornica je osnovala svoju vlastitu ribolovnu flotu kupivši četiri ribarska broda. [458]

[457] „Sardina d.o.o.“, *Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine*, 2023.

[458] I Jadran, Zora, Palamida i Balkun. bid.

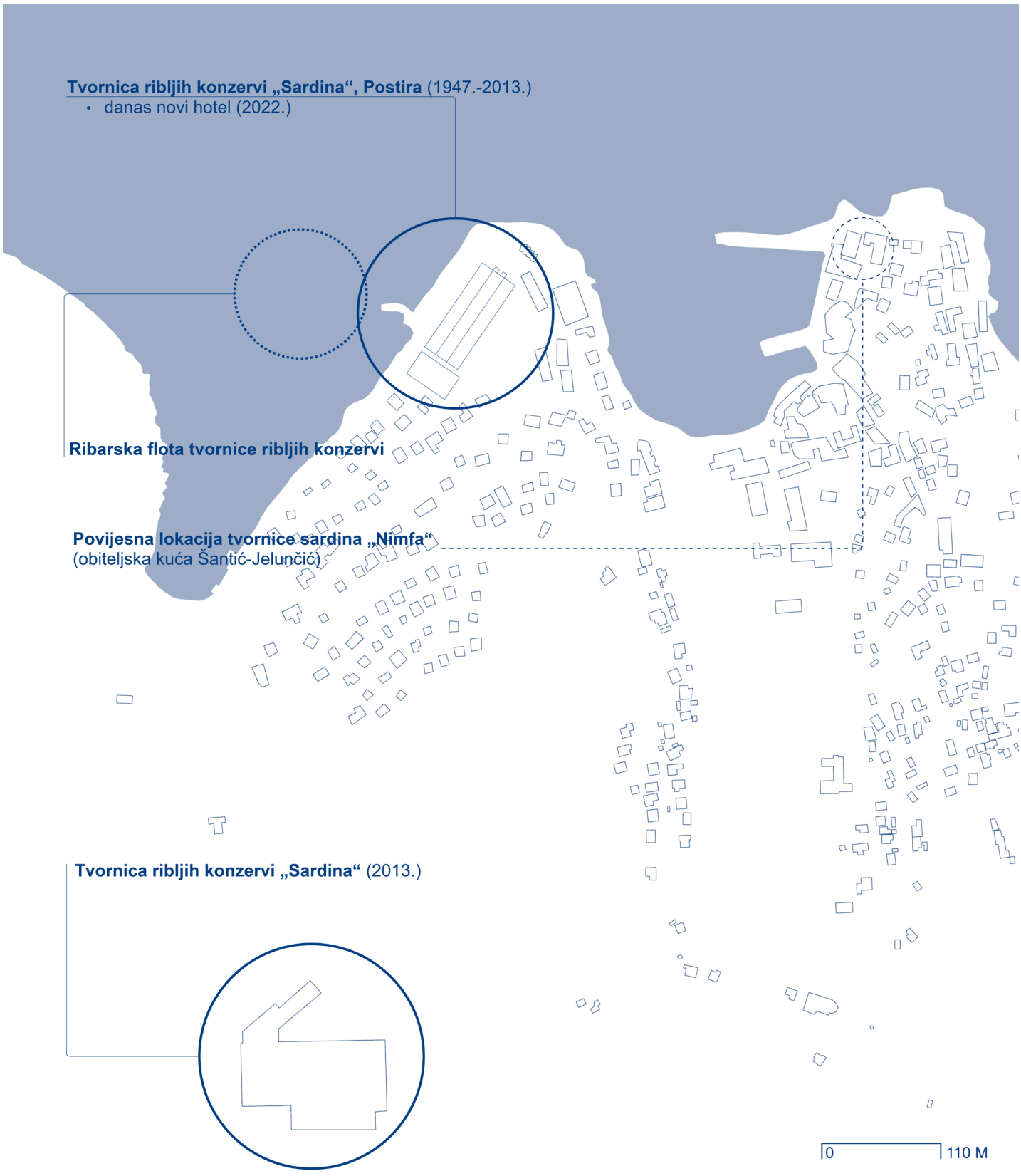

Grafički prikaz 23. Karta naselja Postira na Braču s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicom sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026.

3.3.3.2. Tvornica „Sardina“ danas

Tvornica ribljih konzervi „Sardina“ danas aktivno djeluje u naselju Postira, ali na novoj lokaciji i u novoj tvornici sagrađenoj 2013. u gospodarskoj zoni Ratac u južnom zaleđu mjesta. S druge strane, povijesna tvornica sardina na zapadnom rtu naselja Postira je srušena, a na njezinoj obalnoj lokaciji 2022. izgrađen je novi hotel. Industrija ribljih konzervi u Postirima time je ostvarila kontinuitet rada koji stoji kao potvrda povijesne tradicije, ali i današnjeg ekonomskog značaja industrijske proizvodnje ribljih konzervi za lokalnu ekonomiju mjesta, ali i cijeloga otoka Brača. Taj značaj tim je veći u kontekstu danas dominantne ekonomije turizma, a upravo se u odnosu na turizam mogu sagledati prostorne strategije razvoja otočke industrije koje se reflektiraju u današnjem stanju izgrađenog okoliša.

Izgradnja nove tvornice ribljih konzervi u Postirima označila je izmještanje riblje industrije iz povijesne jezgre i s obale u zaleđe istog mjesta. Lokacija za izgradnju nove tvornice određena je na osamljenoj lokaciji južno od naselja Postira. Takva slobodna parcela zasigurno je omogućila izgradnju veće industrijske građevine prilagođene suvremenom standardu prerade i konzerviranja ribe. S druge strane, izmještanjem tvornice iz povijesne jezgre oslobodio se prostor za novu izgradnju. Međutim, izmještanjem na novu lokaciju vidljivo je da se tvornica sardina od svoje izvorne lokacije odmaknula za tek nepunih 1.000 m zračne linije. Ako se ta okolnost sagleda kroz ekološki aspekt koji se često navodi kao glavni razlog smetnje industrije, jasno je zapravo da se tim izmještanjem nije uvelike izmijenio utjecaj djelatnosti na okoliš. Štoviše, i po pitanju ekonomije i ekologije tvornica i dalje funkcionira kao jedinstvena funkcionalna cjelina naselja. Tvornica se i dalje nalazi u neposrednoj blizini naselja pa je njezin utjecaj na okoliš isti. Isto kao što tvornica i dalje zapošljava lokalno stanovništvo iz obližnjeg naselja.

Najvažnija implikacija izmještanja tvornice sardina u zaleđe mjesta Postira zapravo je ona doživljajna. Novu industrijsku zonu od povijesnog naselja dijeli tek brdo koje vizualno odvaja dvije lokacije. Takvim izmještanjem tvornice na nasuprotnu stranu istog brda značilo je da je industrija uklonjena iz vidnog polja morske panorame naselja Postira, a taj prostorni aspekt prvenstveno ide u prilog turizmu. Jasno je pritom da je taj kriterij potom i ključan jer je turizam primarni pokretač regionalne ekonomije. S druge strane, ekonomski primat turizma često oslobađa investicije u turizmu da se pridržavaju istog kriterija, što pak oslobađa put takozvanoj nekontroliranoj turističkoj izgradnji. Posljedice tog fenomena jasno su vidljive upravo na ovom primjeru, budući da umjesto nekadašnje tvornice sardina stoji megalomanska i višekatna hotelska struktura koja svojom pozicijom na prvoj obalnoj liniji stvara prostornu

barijeru mjesta i dominira obalnom panoramom. Paradoksalno tome, hotel je dobio ime „Grand Hotel View“, što pak jasno ukazuje tko dobiva privilegij najboljeg pogleda, a tko time biva zakinut.

Iz provedene analize današnjih lokacijskih uvjeta nove tvornice ribljih konzervi Postira nameće će više zaključaka vezanih za izgrađeni okoliš otoka. Prvo, okolnost da industrija prerade i konzerviranja ribe održava aktivnost na otoku Braču u kontekstu dominantne ekonomije turizma potvrđuje da je prisutnost te proizvodne djelatnosti iznimno značajna za ekonomiju tog malog mjesta. Drugo, ista okolnost smještaja nove tvornice potvrđuje da njezina proizvodnja ne predstavlja prijeteći ekološki utjecaj na naselje i njegov neposredni otočki okoliš. U konačnici, ista prisutnost tvornice ribljih konzervi potvrđuje moguću koegzistenciji turizma i industrije. Unatoč tome što je riječ o dvije inherentno kontradiktorne djelatnosti, kroz regulirane prostorne odnose moguće je ostvariti uspješnu proizvodnju na otoku koji se oslanja na turizam, a time izbjeći negativnosti koje donosi monokultura uslužne djelatnosti.

3.3.4. Industrija ribljih konzervi „Mirna“, Rovinj (1948.-danas)

Poduzeće „Mirna“ osnovano je 1948., grupiranjem više postojećih proizvodnih pogona: tvornice za konzerviranje ribe u Rovinju, tvornice sardina u Banjolama te tvornice ambalaže u Martinšćici u Rijeci.[459] Takvoj poslijeratnoj organizaciji prethodila je nacionalizacija rovinjske tvornice ribljih konzervi „Ampelea“, koja je provedena 1947. Time rovinjska industrija ribljih konzervi, snažno razvijena pod talijanskom vlašću međuratnog perioda, ulazi u novo poglavlje modernizacije u kojem će dobiti novi politički, geografski i proizvodni okvir djelovanja. Preuzeta infrastruktura pritom je činila stabilnu bazu za poslijeratnu reaktivaciju proizvodnje, obnovu infrastrukture i novu izgradnju, pa upravo primjer Rovinju najbolje oslikava snagu i domete poslijeratne modernizacije na šire proizvodne, ekonomske i društvene strukture. U konačnici, takav zamah donio je stabilnost rovinjskoj industriji ribljih konzervi koja se održala sve do danas.

3.3.4.1. Osnivanje poduzeća „Mirna“

Godine 1945., prema Direkciji za ribarstvo pri Ministarstvu obalnog pomorstva i ribarstva Narodne Republike Hrvatske (NRH), Istra i okolni otoci definirani su kao jedno

[459] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 5.

administrativno područje industrije ribljih konzervi sa središtem u Rovinju.[460] Implementacija te politike dogodila se s odmakom od dvije godine, jer je teritorij Istre i Rijeke neposredno nakon rata imao poseban status. Od 1945. do 1947., predmetni teritorij je proglašen Zonom B Julijske krajine, čekajući razjašnjenje statusa međunarodnim pregovorima.[461] To je stvaralo ekonomsku neizvjesnost u regiji, ali i otvaralo prostor za različite malverzacije uključenih geopolitičkih strana. U tom kontekstu je zabilježeno da su istarske tvornice sardina aktivne 1945. i dalje održavale prijeratne veze s Italijom, pa su tako zabilježena brojna „krijumčarenja" svježe ribe i konzerviranih proizvoda u Italiju.[462]

Unatoč privremenom i neizvjesnom poslijeratnom političkom statusu, industrija ribljih konzervi u Istri je odmah postala predmet planske ekonomije FNRJ. Oblasni narodni odbor za Istru već je 1945. organizirao niz sastanaka u sklopu Odjela obrta, industrije i rudarstva na temu ribarskog sektora, a na kojima su bila uključena različita državna tijela.[463] Prvi korak tog planiranja proveden je kroz analizu zatečenog stanja riblje industrije, pa je do kraja 1945. napravljena evaluacija kojom je stanje poslijeratne industrije opisano brojnim akutnim problemima poput nedostatka sirovine i ostalih materijala, niske otkupne cijene ribe, nedostataka radne snage, ali i puno širim problemima koji se odnose na materijalno stanje tvornica i ribolovne flote.[464]

Uz pojedinačne evaluacije lokalnog stanja industrije u Istri, ekonomska studija industrije ribljih konzervi izražena na nacionalnoj razini obuhvaćala je procjenu cjelovitog stanja predmetne industrije na hrvatskoj obali, unutar koje je i istarski segment sagledan kao dio veće teritorijalne cjeline, ali i šire državne strategije razvoja. Publicirana 1953., ta ekonomska studija navodi da je standard zatečenih kapaciteta istarskih tvornica bio zadovoljavajući, jer je industrija u zoni južnog Jadrana, a posebice Dalmacije, bila u puno težem materijalnom i

[460] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 20.

[461] Devinskim sporazumom (20. lipnja 1945.) status Istre bio je privremeno riješen podjelom na Zonu A u koju su ulazili Trst, Gorica i Pula s uskim okolnim područjem, dok su ostatak teritorija Istre, Slovensko primorje i grad Rijeka bili su unutar Zone B. Mirovnim ugovorom s Italijom (10. veljače 1947.), većina Istre, Rijeka i otoci Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža službeno su pripojeni Jugoslaviji, odnosno NRH.

[462] HR-DAPA-79 Oblasni narodni odbor za Istru (1945-1947), Izvještaj o ribarstvu i konzerviranja riba za mjesec septembar 1945.

[463] Tijela uključena u planiranje bila su: Planska komisija, Privredno vijeće za Istru, Rijeku i Slovensko primorje te Privremeni zadružni odbor za Istru. Mrkonjić, Jasna, „Ribarska djelatnost i industrija u Istri 1945.-1947.". *Vjesnik istarskog arhiva* 29, 2022., 170.

[464] Mrkonjić, „Ribarska djelatnost i industrija u Istri 1945.-1947.", 2022., 170.

tehničkom stanju.[465] Takva evaluacija rezultirala je zaključkom da je tvornice u Istri bio potrebno zadržati u postojećem stanju, dok se ostali pogoni u obalnoj regiji trebaju dovesti na tehničku razinu istarskih tvornica.[466] Ova pozitivna ocjena istarske industrije bila je dakle donesena u odnosu na ukupno nerazvijeno stanje obale. Takva relativna evaluacija imala je nesumnjivo političku pozadinu budući da je ocrtavala postavke nove socijalističke politike vođene ravnomjernim razvojem zemlje.

Povrh svih nepovoljnih okolnosti za industriju, socijalistička politika je neposredno nakon rata bila restriktivna po pitanju uvoza, ograničavajući proizvodnju ribljih konzervi isključivo na domaći ulov ribe. U tom kontekstu je izrađena evaluacija sirovinske dostupnosti ribe u kojoj stoji da su ribolovne zone na području Istre već iskorištene te da se u njima može očekivati tek slabi porast ulova, što je pak vodilo zaključku da proizvodne kapacitete ribljih konzervi u Istri nije potrebno povećavati.[467] Evaluacije stanja riblje biomase stoga su išle u prilog strategiji ravnomjernog regionalnog razvoja industrije ribljih konzervi.

Nakon nacionalizacije poduzeća „Ampelea“ 1947. i osnivanja novog poduzeća „Mirna“ 1948., istarske tvornice prekidaju sve poslovne mreže koje su ranije imale s talijanskom industrijom. Implikacije tog prekida jasno se mogu vidjeti na primjeru dobave metalnih kutija. Naime, tvornica metalne ambalaže koja je opskrbljivala rovinjsku tvornicu pod ranijom talijanskom upravom bila je smještena u Izoli, ali se 1947. osniva i otvara nova tvornica ambalaže na Martinšćici u Rijeci, kako uslijed prekida dobavne veze s Izolom novostrukturirana istarska industrija ribljih konzervi ne bi ostala bez te ključne sekundarne sirovine.[468] Štoviše, do osnivanja tvornice u Rijeci dolazi upravo jer je poslije oslobođenja Istre dio strojeva za proizvodnju ambalaže otpremljen iz Izole u Rijeku.[469] Nešto kasnije, riječki pogon ambalaže postao je predmet tehnoloških ulaganja kojima je razvijen i pogon litografije kutija.[470] Novootvorena tvornica ambalaže u Rijeci tako je postala središnji proizvodni centar ambalaže koji je opskrbljivao tvornice u novoformiranoj administrativnoj

[465] Navodi se da su istarske tvornice imale parne kotlove, sušenje ventilatorima, sterilizaciju u autoklavima pod pritiskom, kuhanje u rasoli ili parnim komorama. Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 14. Međutim, u monografiji „Mirne“ stoji da je ta tehnologija uvedena tek nakon 1955. Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 22.

[466] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 14.

[467] Ibid, 24.

[468] Prvi pogon iz 1947. bio je otvoren u Martinšćici u Rijeci, da bi se 1953. prebacio u zgradu bivšeg hotela Emigranti, u današnjoj Baračevoj. Đekić, Velid, „Riječka tvornica ambalaže“, *Sušačka revija* br. 115/116, 2021., 47-50.

[469] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 5.

[470] Srdar, *Morsko bogatstvo Jadrana i njegovo iskorišćavanje*, 1960., 26.

cjelini industrije ribljih konzervi u Istri.

3.3.4.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst: širenje industrijske infrastrukture

Proizvodni pogon ribljih konzervi „Mirna“ u Rovinju započinje svoje djelovanje na mjestu ranije tvornice „Ampelea“, preuzimajući njezine proizvodne hale, ulaznu dvokatnicu s reprezentativnim ciglenim pročeljem, zgradu tvorničkog tornja i tvornički dimnjak u svoje nasljeđe (Sl. 99.). Te građevine omogućile su kontinuitet poslijeratnog djelovanja, čineći stabilnu bazu za njezinu poslijeratnu graditeljsku obnovu, proširenja i novu izgradnju.

Reaktivacija proizvodnje ribljih konzervi u Rovinju zahtijevala je modernizaciju tehnološkog sustava prema novom standardu (Sl. 100.). Prva ulaganja u modernizaciju „Mirne“ zabilježena su odmah u desetljeću nakon rata.[471] U monografiji poduzeća navedeno je da je nakon 1955. u proizvodnju uvedena sterilizacija u autoklavima na pritisak (umjesto sterilizacije konzervi u otvorenim kotlovima), sušenje ribe ventilatorima (umjesto na zraku), mehanizacija u pranju kutija, te da su nabavljena poluautomatska kuhala.[472] Deset godina nakon toga, tvornica „Mirna“ se opskrbljuje nizom mehaniziranih i automatiziranih strojeva, pa je tako 1966. uvela kontinuiranu linijsko-lančanu proizvodnju ribljih kozervi.[473] Proizvodnja na traci predstavljala je ključni trenutak za industriju, budući da je njezinim uvođenjem napušten manualni karakter proizvodnje.

Godine 1957., tvornica „Mirna“ pokreće samostalnu proizvodnu liniju izrade metalnih kutija u sklopu vlastitog industrijskog kompleksa u Rovinju, čime se poduzeće odvojilo od tvornice limene ambalaže u Rijeci.[474] Novi pogon bio je opremljen novom tehnologijom, a za potrebe njezinog smještaja izgrađene su nove hale od prefabriciranih betonskih elemenata i betonskih blokova kod tvorničkog tornja, kao zamjena za manju prizemnicu koja se tu nalazila.[475]

Evidencija poslovanja za 1958. bilježi da je te godine dovršena djelomična rekonstrukcija ribolovnog pogona, adaptacija novootvorenog odjeljenja antipasta, te izgradnja postrojenja za proizvodnju leda u blokovima.[476] Osim u proizvodni aspekt, poduzeće ulaže i u društvene sadržaje, pa su iste godine u sklopu industrijskog obuhvata tvornice izgrađeni ambulanta i

[471] Od investicija provedenih u periodu od 1947. do 1951. zabilježena je izvedba građevinskih radova i duplo veća ulaganja u opremu i njezinu montažu, dok su idućih par godina investicije mirovale. Ibid, 19.

[472] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 22.

[473] Ibid, 33.

[474] HR-DAPA-686 Mirna Rovinj, Pogon limene ambalaže.

[475] Konzervatorska podloga Rovinj „Blok Mirna i Kolodvorski blok“, Rovinj, 2016.

[476] HR-DAPA-686 Mirna Rovinj, Izvještaj o poslovanju u III. tromjesečju 1958.

radnički restoran (menza).[477]

Širenjem svoje djelatnosti, „Mirna“ širi svoju infrastrukturu izvan uske tvorničke zone. Od 1964. do 1965., poduzeće je investiralo u izradu nove hladnjače kapaciteta 2.000 tona i to u postojećoj građevini nekadašnjeg zatvora na obali Valdibora. Predmetnim zahvatom adaptacije i nadogradnje zatvora u hladnjaču dobivena je nova četverokatna građevina koja je dovršena i puštena u pogon 1966.[478]

U poslijeratnim godinama, tvornica „Mirna“ počinje iskorištavati riblje i druge otpatke iz proizvodnje, uvodeći tehnologiju za proizvodnju ribljeg brašna, ribljeg ulja i tehničkog ulja od prženja.[479]

Od 1968. do 1976., poduzeće „Mirna“ provodi veliku građevinsku i tehnološku rekonstrukciju pogona, uključujući oba svoja tvornička pogona u Rovinju i Banjolama.[480] Na samom ulazu u rovinjsku tvornicu 1975. godine je izvedena adicija na postojeću ulaznu građevinu. Novi dograđeni poslovni objekt projektiran je u modernom izričaju, ali se svojim oblikovanjem i koloritom pročelja jasno referirao na oblikovanje postojeće ulazne građevine upečatljive po konkavnom tlocrtu i specifičnom pročelju s citatima klasicističkog arhitektonskog vokabulara (Sl. 101.).

Ulaganja u rashladnu infrastrukturu ponovno su aktualizirana 1978., kada počinje gradnja nove moderne hladnjače na obali neposredno uz tvornički kompleks „Mirna“.[481] Riječ je o lokaciji Kolodvorskog šetališta, odnosno kolodvorskog terminala otvorenog 1876., a koji je od 1966. bio izvan funkcije (Sl. 102.). Projekt nove hladnjače zahtijevao je rušenje jednog kolodvorskog skladišta zatečenog na lokaciji i zamjensku izgradnju znatno većeg volumena. Nova zgrada hladnjače izvedena je od prefabricirane betonske konstrukcije nadsvođene polukružnom krovnom konstrukcijom dok su vanjski zidovi hale izvedeni od limenih panela i opeke. Na sjevernoj strani hladnjače izgrađena je pomoćna građevina od betonskog skeleta s ispunom od opeke.[482] Riječ je o dakle o novoj građevini koja je svojim gabaritima i

[477] Etinger, Milan. „Jedna dvadesetogodišnjica“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[478] Natječaj za izradu idejnog arhitektonskog rješenja rekonstrukcije postojeće poslovne zgrade „Stara hladnjača“ u stambeno-poslovnu zgradu u Rovinju, natječajni elaborat, 2020.

[479] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 22.

[480] „Mirna 100 godina“, *Bilten Radnog kolektiva, Prehrambeni kombinat Rovinj*, [Bollettino del collettivo di lavoro, Complesso Industriale Alimentare Rovigno]. Rijeka: Mirna, 1977.; D. M. Fištrović. „Rekonstrukcija i modernizacija „Mirninih“ pogona. Pet novih linija“, *Glas Istre*, 25. kolovoza 1972., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[481] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 35-38.

[482] Konzervatorska podloga Rovinj „Blok Mirna i Kolodvorski blok“, Rovinj, 2016.

materijalnošću potvrdila industrijski karakter sjevernog dijela rovinjske morske panorame.

Izgradnja nove rashladne jedinice potaknula je daljnje prostorne promjene, primarno u smislu regulacije obalne zone, budući da funkcija same hladnjače leži u prihvatu morskog ulova. S jedne strane, dolazi do gašenja ranije hladnjače u adaptiranoj građevini zatvora na obali Valdibora, čime ta obalna zona gubi svoju povijesnu funkciju pristaništa. S druge strane, pokrenuta je izgradnja novog pristaništa za prihvat ulova uz novosagrađenu hladnjaču, budući da obala u toj zoni ranije nije bila uređena.[483]

Poduzeće „Mirna“ ulagalo je i u proizvodne pogone izvan Rovinja, pa je tako u valu investiranja od 1968. do 1976. rekonstruirana i tvornica limene ambalaže te tvornica ribljih konzervi u Banjolama.[484]

U vrhuncu svojih tehnoloških mogućnosti, „Mirna“ širi svoje djelovanje na uzgoj ribe i školjaka u Limskom kanalu, i to kroz uspostavljenje istraživačke suradnje s Institutom Ruđer Bošković – Centrom za istraživanje mora. Sredinom sedamdesetih godina, dvije strane potpisuju Sporazum o poslovnoj suradnji vezano za eksperimentalno ispitivanje umjetnog uzgoja riba i školjaka u Limskom kanalu. Kao rezultat te suradnje pokrenuto je istraživanje mrjestilišta i uzgoj ribe u Limskom kanalu, a lokalitet je u te svrhe korišten sve do 1989.[485]

3.3.4.3. Uspostavljenje tvorničke ribarske flote

Rad tvornice u Rovinju bio je usko vezan za ribarski sektor, a koji je poslije rata bilo nužno modernizirati. Poduzeće „Mirna“ počelo je ulagati u formaciju vlastite ribarske flote, provodeći taj cilj po dvije linije: naručivanjem novih brodova i pripajanjem lokalnih ribolovnih zadruga pod svoje djelovanje. Takvi poslovni ciljevi podrazumijevali su izradu novih i modernizaciju postojećih brodova, što je u prostornom smislu otvaralo pitanje organizacije i smještaja brodogradnje i remonta.

Izgradnja ribarske flote u sklopu poduzeća „Mirna“ započela je 1954., a od 1955. do 1960. „Mirna“ je dala izgraditi 11 brodova.[486] Usporedno s tom odlukom, „Mirna“ je 1959. preuzela lokalno ribarsko brodogradilište „Istra“ u Rovinju.[487] Ono je primarno bilo zaduženo za

[483] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 38.

[484] „Mirna 100 godina“, 1977.

[485] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 42-43.

[486] „Mirna 100 godina“, 1977.; Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 23.

[487] Brunnbauer, „Konzerve na lažu: konzerviranje sardine, gospodarski razvoj i okoliš na sjevernom Jadranu i šire“, 2020., 86, citirajući: HR-DAPA-487 NOO Rovinj, kutija 25, fascikla 5-2-3, Izvještaj o poslovanju u 1959. Brodogradilište je ranije

remont i popravak tvorničke ribolovne flote, ali je jedan od naručenih 11 brodova izgrađen upravo u tom rovinjskom brodogradilištu.[488] Ulaganjem u vlastitu ribarsku flotu, „Mirna“ se tako uključila i u modernizaciju lokalnog brodogradilišta, a time i opremanja šire maritimne infrastrukture Rovinja.

Osim novih, „Mirna“ dolazi u posjed i postojećih brodova preko lokalnih ribarskih zadruga. Godine 1959., brodovi ribarske zadruge, „Remigio Devescovi“ iz Rovinja ušli su u sastav „Mirne“ odlukom Narodnog vijeća grada Rovinja.[489] S obzirom na tadašnji kontekst provedbe nacionalizacije, izvjesno je da je „Mirnina“ flota opremljena i brodovima drugih predratnih rovinjskih tvornica ribljih konzervi. A u tom je kontekstu značajna informacija da je ranija tvornica „Safica“ u Rovinju imala pet plivaričarskih grupa.[490]

Usmjeravanje rovinjske industrije ribljih konzervi prema sektoru ribarstva učinilo je istarske tvornice ribljih konzervi glavnim upravljačem ribolovnih flota u drugoj polovici 20. stoljeća. To potvrđuju statistike koje navode da je krajem 1950-ih godina „Mirna“ raspolagala s 11 brodova, da bi se 1972. taj broj povećao na 14 brodova, a 1984. i udvostručio na 28 brodova. Drugi pak izvor navodi da je do kraja 1970-ih „Mirna“ upravljala s 39 ribarskih brodova, ako joj se pribroje i ribarske flote iz Novigrada i Pule.[491]

Posjedovanje ribolovne flote zahtijevalo je kontinuirano investiranje u njezino održavanje. Evidencija „Mirninih“ brodova iz 1961. ukazuje da je od 15 brodova, njih 13 bilo opremljeno novom opremom (sonarnim detektorima), ali je unatoč tome, ustanovila sveukupnu zastarjelost ribarske flote. To se poklapa s novim investicijskim planovima za modernizaciju brodova, pri čemu vlastiti kapaciteti brodogradnje nisu bili dovoljni za njihovu realizaciju, pa je 1978., poduzeće „Mirna“ nabavilo dva nova broda od talijanskog brodogradilišta u Piombinu: „Mirna I“ i „Mirna II“.[492]

Modernizacija tehnika ribolova pomogla je ribarima da budu učinkovitiji, ali je ulov ribe i

pripadalo obitelji Deterni, koja je od 1930-ih do 1947. zapošljavala tridesetak ljudi. Budicin, „Profilo storico delle attività economiche“, 1997., 453-454.

[488] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 23-24.

[489] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 24.; Brunnbauer, „Konzerve na lažu: konzerviranje sardine, gospodarski razvoj i okoliš na sjevernom Jadranu i šire“, 2020., 86, citirajući: HR-DAPA-487 NOO Rovinj, kutija 25, fascikla 5-2-3, Tvornica „Mirna“ i ribarska zadruga „Devescovi Remigio“, 7.3.1959.

[490] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 3.; Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 17.

[491] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 23-24.

[492] Riječ je o drvenim brodovima dužine 27,40 m koji love u paru lebdećom mrežom čiji je vertikalni raspon u povlačenju 12 m s posadom koju čine zapovjednik i 6 ribara. Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina*, 1997., 5, 34-35.

dalje ostao nepredvidiv, i to upravo zbog prirodnih uvjeta.[493] Tako je, primjerice, planirani ulov u 1972. bio ostvaren tek za 68%, a kao razlog su navedeni prirodni uzroci poput loših vremenskih uvjeta i cvjetanja mora.[494] Osim toga, ribolov se i dalje većinski odvijao u ljetnim mjesecima i u obalnim vodama, na udaljenosti od 55-60 kilometara od obale.[495]

3.3.4.4. Osamostaljivanje postojećih i pokretanje novih proizvodnih pogona

Nakon desetljeća poslijeratne proizvodnje, tvornički pogoni „Mirne“ koji su činili dio osnivačke strukture poduzeća počeli su se odvajati u samostalna poduzeća. Od 1954., tvornica ribljih konzervi u Banjolama počinje poslovati samostalno pod imenom „Istra“, Banjole; pogon ambalaže u Rijeci pod imenom „TAR“, Rijeka; dok tvornica u Rovinju nastavlja djelovati pod istim imenom „Mirna“, pri čemu se samo poduzeće ponovno dijeli na tri entiteta.[496]

I uz spomenuta poslovna odvajanja, poduzeće „Mirna“ nastavilo je širiti industrijsku djelatnost. Tako je u sklopu poduzeća „Mirna“, u Poreču 1958. otvorena nova tvornica ribljih konzervi „Školjka“, da bi joj iduće, 1959. godine, bilo pripojeno pet ribarskih zadruga s Poreštine.[497] Već 1961. „Školjka“ se odvojila u samostalno poduzeće.[498] To nije trajalo dugo, pa je od 1976. do 1989. godine tvornica „Školjka“ poslovala unutar OUR-a „Plava laguna“, što je ujedno bio i najproduktivniji period poslovanja tvornice, kada je zabilježena godišnja proizvodnja od oko 2.000 tona ribljih prerađevina, 200 radnika te flota od 15 motornih brodova.

1960-ih, „Mirna“ je ponovno reorganizirala upravljačku strukturu, mijenjajući naziv u „Prehrambeni kombinat Mirna“, Rovinj.[499] Formiranjem kombinata došlo je do nove integracije proizvodnih kapaciteta ribljih konzervi i ribolovne flote na području Istre. U sastav kombinata „Mirna“ ulaze dva nova poduzeća za preradu ribe: „Zvijezda“ iz Novigrada i „Dragonja“ iz Umaga. Kombinat je uz te pridružene pogone obuhvaćao: ribolovnu flotu u Rovinju, ribolovno poduzeće „Jastog“ iz Pule, tvornicu ribljih konzervi „Istra“ iz Banjola,

[493] Voditelj ribarske dionice, Antonio Rajko, navodi da zakoni migracije još nisu razjašnjeni. Istvan, Bekes, „Halaszat az Adrain“ [Ribolov u Jadranskom moru], novinski isječak iz foto albuma “Mirne”.

[494] Čalić V., „Plan neostvaren – nade u porastu. Ribari rovinjske „Mirne“ nisu imali puno sreće u prvih 9 mjeseci ove godine“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[495] Istvan, Bekes, „Halaszat az Adrain“ [Ribolov u Jadranskom moru], novinski isječak iz foto albuma “Mirne”.

[496] „Mirna 100 godina“, 1977.

[497] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 25.

[498] „“Školjka” – od milijuna konzervi do stečaja (zanimljivost iz ne tako davne prošlosti)“, *Glas Istre*, 13.1.2017.

[499] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 29.

industriju ribljeg brašna u Rovinju, industriju limene ambalaže u Rovinju, plantažu šampinjona u Rovinjskom Selu, brodogradilište u Rovinju i hladnjaču u Rovinju. [500]

Novo restrukturiranje poduzeća provedeno je 1976., zbog potrebe usklađivanja s donesenim Zakonom o udruženom radu. Tada je „Mirna" dobila novi naziv „Radna organizacija za ulov, preradu i promet ribe Mirna", a u sklopu nje djelovalo je pet osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR). [501] Struktura OOUR-a se ukida 1980-ih što je ponovno dovelo do raslojavanja proizvodnje i formiranja 4 nova poduzeća, od kojih je jedno bilo „Mirna poduzeće za ulov i preradu ribe", Rovinj. [502]

Kontinuirani rast i širenje poduzeća evidentirani tijekom druge polovice 20. stoljeća očitovali su se i u rastu obima proizvodnje. Poduzeće „Mirna" je u tom smislu tijekom druge polovice 20. stoljeća bilježilo stalni rast. Već je u periodu od 1946. do 1956. zabilježeno da je proizvodnja konzervirane ribe višestruko povećana. Godine 1946. „Mirna" je proizvela 436 tona konzervi [503], 1951. godine 590 tona, da bi se 1954. proizvodnja višestruko povećala na 3,528 tona. Najveći skok dovodi se u odnos s uvođenjem nove proizvodne linije 1965., kada je proizvodnja bilježila skok na 6.140 tona konzervi.

Unatoč rastu obima proizvodnje zabilježene su i pojedine loše godine kada dolazi do zastoja u proizvodnji, kao primjerice 1955. [504] Osim toga, rast proizvodnje nije se uvijek poklapao s uspješnim poslovanjem. Zabilježene su pojedine negativne godine, a koje su se povezivale s nestabilnim tržištem, prvenstveno krizama uzrokovanim naglim padom cijena na svjetskom tržištu. To je posebice pogađalo tvornicu „Mirna", jer je značajan dio njezinih konzervi od 1950-ih plasiran u inozemstvo (Belgija, Austrija, Italija, Zapadna Njemačka i SAD). Osim toga, padovi u proizvodnji su i dalje pripisivani fluktuaciji ulova srdele, koji su i u drugoj polovici 20. stoljeća činili proizvodnju ribljih konzervi nepredvidljivom.

[500] Ibid, 24-25.

[501] OOUR Proizvodnja ribljih prerađevina (radne jedinice: Prerada Rovinj, Prerada Banjole, Hladnjača, Pomoćne djelatnosti), OOUR Ribolov, OOUR za proizvodnju limene ambalaže, OOUR za trgovinu ribom, Zajedničke službe. Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 38-39.

[502] Četiri nova poduzeća bila su: (1) „Mirna poduzeće za ulov i preradu ribe", Rovinj, (2) „Mirna – Trgovina", Rovinj, (3) „Mirnapack", proizvodnja i promet limene ambalaže d.d., Rovinj, (4) „Mirna – Banjole", poduzeće za preradu ribe, marikulturu i gljivarstvo, Pula. Ibid.

[503] Pokrajac, Aldo, „Duga povijest rovinjskog ribarstva i prerade ribe. Najjači u ribarstvu, prvi u proizvodnji konzervi", 20. U: *Rovinj s mora i kraja*, Rovinj: vlastita naklada, 2018.

[504] HR-DAPA-686 Mirna Rovinj, Obračun proizvodnje – konzerve.

3.3.4.5. Ulaganja u stanovanje i obrazovanje radnika

Široki opseg djelovanja poduzeća „Mirna“ odrazilo se i na radnu snagu, a koja je brojčano dosegnula svoj maksimum 1960-ih, kada je evidentirano čak 1.700 zaposlenih (Sl. 103.).[505] To nisu bili samo djelatnici tvornice sardina, ali je po tom broju jasno da je poslijeratna riblja industrija imala veliki značaj za lokalnu ekonomiju – višestruko veći od onog predratnog.[506]

Zapošljavanje velikog broja radnika zahtijevalo je i pripadajuću prostornu infrastrukturu, prvenstveno za smještaj radnica, što direktno otvara temu stambene izgradnje. Izvještaji o poslovanju iz 1958. bilježi da je poduzeće „Mirna“ 1958. izgradio stambenu zgradu.[507] Osim tog konkretnog primjera, poznato je da je od 1958. do 1977. poduzeće „Mirna“ osiguralo oko 400 stambenih jedinica za radnike tvornice.[508] Iako je riječ o značajnom broju stanova, u arhivskoj dokumentaciji ne postoji trag o tim stanovima ili stambenim zgradama. Lokalno stanovništvo otkriva pak da su radnici „Mirne“ imali stanove u stambenim zgradama u Omladinskoj ulici u Rovinju te u stambenoj zgradi u Ulici Centener 21. U posjedovnom listu tog drugog navedenog primjera i danas kao vlasnik stoji: „Društveno vlasništvo – Mirna Rovinj“.[509]

Ključan aspekt koji je donijela poslijeratna proizvodnja nije bio samo povećani broj radnika, već i njihove kvalifikacije. Naime, za razliku od predratne faze razvoja riblje industrije koja je bila manualna (Sl. 104.), pitanje radne snage u periodu tehnološke modernizacije postaje usko vezano za obrazovanje radnika, a njega provodi upravo matična tvornica. U tom je kontekstu poznato da je do 1970-ih u pogonu za proizvodnju ribljih konzervi Banjole bilo tek 5 kvalificiranih radnica (od 150 zaposlenih, odnosno od 120 zaposlenih žena)[510], ali je taj broj uskoro porastao na 28 žena[511]. Do 1973. svih 150 radnika i radnica steklo je kvalifikaciju koja im je omogućila ovladavanje suvremenim postrojenjima tvornice.[512]

[505] Taj je broj 1977. pao na 1300. Ibid, 29.

[506] Ako se usporedi s ranijom fazom, prva tvornica „Société Générale Française de Conserves alimentaires“ je 1883. zapošljavala 164 djelatnika, od čega 120 žena, dok je tvornica „Ampelea“ 1945. godine brojala oko 500 zaposlenika. „Mirna 100 godina“, 1977.; Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 20.

[507] HR-DAPA-686 Mirna Rovinj, Izvještaj o poslovanju u III. tromjesečju 1958.

[508] „Mirna 100 godina“, 1977.

[509] K.o. Rovinj 324914, k.č. 8453/16

[510] Brljafa, I., „Obrazovanje ne radi papira već radi znanja“, *Radničke novine*, br. 46/47, 29. studenog 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[511] Fištrović, D. M., „Novi KV prerađivači ribe“, 18. studenog 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[512] „Rovinj: 150 radnika primilo diplome“. *Vjesnik*, 8. srpnja 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

Napredak u proizvodnji ribljih konzervi mogao se postići polaganjem ispita, temeljem kojeg su radnice stjecale kvalifikaciju „KV radnik – zanimanje prerađivač ribe – struke prehrambena“, a čemu je prethodilo pohađanje četveromjesečnog tečaja koji je dnevno trajao oko 4 sata dnevno. Pitanje obrazovanja uskoro je postalo nužnost, budući da je 1970-ih uveden suvremeni tehnološki proces proizvodnje koji je zahtijevao osposobljenost radnica za njihovo rukovanje.[513] Time je „Mirna“ uvela kvalifikaciju kao obavezu za raspoređivanje na radno mjesto u proizvodnji.[514]

Opisani proces usavršavanja organiziralo je samo poduzeće „Mirna“.[515] S obzirom da tada nije postojala škola za stjecanje stručne spreme prerađivača ribe, „Mirna“ je u suradnji sa Zavodom za zapošljavanje u Puli, sama izradila i financirala program izobrazbe radnika.[516] U istom periodu „Mirna“ je pokrenula inicijativu o otvaranju ribarske škole u Rovinju, ali ona nije nikad realizirana.[517]

Bez obzira na interne programe stjecanja kvalifikacija, usavršavanje se provodilo u svim segmentima rada, pa je tako zabilježeno da je poduzeće od jednog ekonomista skočilo na šest diplomiranih ekonomista, dok je desetak radnika izvanredno pohađalo Višu ekonomsku školu, a šest inženjera upisalo postdiplomski studij.[518] Tijekom 1970-ih, 80 poslovođa dobilo je posebna znanja.[519] Foto albumi poduzeća „Mirna“ iz 1970-ih dokumentiraju brojna usavršavanja svojih djelatnika u obliku vanjskih ili vlastitih programa.

Usavršavanje u proizvodnji ribljih konzervi nije bilo izolirano isključivo za žene, ali statistike ukazuju podjele u radu gdje su žene većinski obavljale najniže rangirane poslove u proizvodnji, dok su muškarci imali više voditeljske, administrativne ili upravljačke pozicije. Iznimke su postojale, pa je primjerice ulogu predsjednice planskog odjela „Mirne“ obavljala upravo žena.[520] Pribrajajući tome i cjelokupni kontekst fizički neugodnog i teškog rada,

[513] Etinger, Milan, „Ponovno u školskoj klupi“, Rovinj, br. 22., 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[514] „Nove kvalificirane radnice „Mirne“, *Glas Istre*, 17. rujna 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[515] Poduzeće „Mirna“ je pokrenulo vlastitu inicijativu za kadroviranje (temeljem članka 13. Općeg društvenog dogovora koji je priznavao interne kvalifikacije), a nakon neuspješnog pokušaja za rješavanjem tog problema od strane Zajednice za obrazovanje poljoprivrede i prehrambene industrije u Zagrebu, kojoj je tvornica prethodno registrirala nedostatak kadrova. „Jučer počeo seminar za radnike „Mirne“. I ribari se obrazuju“. *Večernji list*, 13.2.1975. , novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[516] Etinger, Milan, „Ponovno u školskoj klupi“, Rovinj, br. 22., 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[517] Etinger, Milan, „Kada ribarska škola“, 1975., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[518] Etinger, Milan, „Jedna dvadesetogorišnjica“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[519] Etinger, Milan, „I poslovođe na seminar“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[520] Predsjednica je bila Dragica Tomišić. Šinđić, A. „Budućnost kolektiva u rukama mladih“, novinski isječak iz foto albuma

implicitno je da su za status radnih mjesta u ovom sektoru određujući bili upravo uvjeti rada, ne toliko parametar plaće. Posebice je to jasno s obzirom da je socijalizam bio usmjeren prema smanjivanje razlika u plaći, što potvrđuje i razlika između direktorskih plaća (1.700 dinara) i plaća u proizvodnji (1.100 dinara).[521] I uz neugodne radne uvjete i statističku nejednakost u podjeli posla, status žene značajno je osnažen i to upravo kroz sam rad i financijsku samostalnost koju je on donosio. Tome u prilog ide podatak da su 60% svih zaposlenih na razini cijele općine Rovinj činile upravo žene.[522]

3.3.4.6. Modeli financiranja

Iz rovinjskog primjera riblje industrije moguće je pratiti financijsku pozadinu opisanih prostornih i tehnoloških zahvata. Sva ulaganja provedena su investiranjem poduzeća iz vlastite zarade ili kreditiranjem iz investicijskih fondova. Naime, jedna od specifičnosti socijalističkog uređenja Jugoslavije jest bila da su viškovi akumulirani iz dobiti poduzeća bili vraćeni tvornici kroz reinvestiranje u opremu i modernizaciju istog poduzeća. Jasno je da su na prvom mjestu bila ulaganja u materijalna i prostorna sredstva rada, dok su potom slijedile i sekundarne potrebe poput stanovanja radnika ili društvene infrastrukture.

Gledajući u konkretnom primjeru, opsežna rekonstrukcija pogona „Mirna“ financirana je iz zajedničkog fonda koji je akumuliran viškovima stvorenim iz pozitivnog poslovanja „Mirne“ u 1971.[523] Taj ulog je iznosio tek polovinu cjelokupnog iznosa potrebnog za izvođenje predviđenih radova, pa su se ostala potrebna sredstva dobavila iz investicijskih fondova.[524] Zabilježeno je da je i radnička menza, koja je 1958. izvedena kao segment rekonstrukcije industrijskog sklopa, financirana iz Fonda zajedničke potrošnje.[525]

Ulaganje poduzeća u stambenu gradnju bilo je dio stambene politike samoupravnih poduzeća, prema kojoj su sva poduzeća izdavala određeni iznos za njezinu izgradnju. Implementacija te politike se u konkretnom primjeru Rovinja može pratiti od 1954., kada je unutar poduzeća „Mirna“ osnovan radnički savjet.[526] Gradnja stanova planirala se kroz vlastite prihodovne

„Mirna“.

[521] Šinđić, A., „Da mi žena ne privređuje…“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[522] „Mirna“ – div koji želi rasti“, 29.4.1975., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[523] Etinger, Milan, „Jedna dvadesetogorišnjica.“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[524] „Mirna – div koji želi rasti“, 29.4.1975., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[525] HR-DAPA-686 Mirna Rovinj, Izvještaj o poslovanju u III. tromjesečju 1958.

[526] HR-DAPA-487 NOO Rovinj, kutija 25, fascikl 5-2-3.

viškove [527], iako praksa prikazuje da to nikad nije bilo dovoljno. Poznato je tako da je stambena zgrada koju je „Mirna“ dala izgraditi 1958. sufinancirana „Mirninim“ Fondom zajedničke potrošnje i investicijskim kreditom iz Stambenog fonda. [528]

[527] Prihod Mirne 1970. iznosio je 89.917.930,00, a već 1974. 234.763.965,14 dinara. Etinger, Milan, „Na pragu jedne godišnjice (Letimičan osvrt na prošlost „Mirne“)“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

[528] HR-DAPA-686 Mirna Rovinj, Izvještaj o poslovanju u III. tromjesečju 1958.

Grafički prikaz 24. Karta Rovinja s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicom sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026.

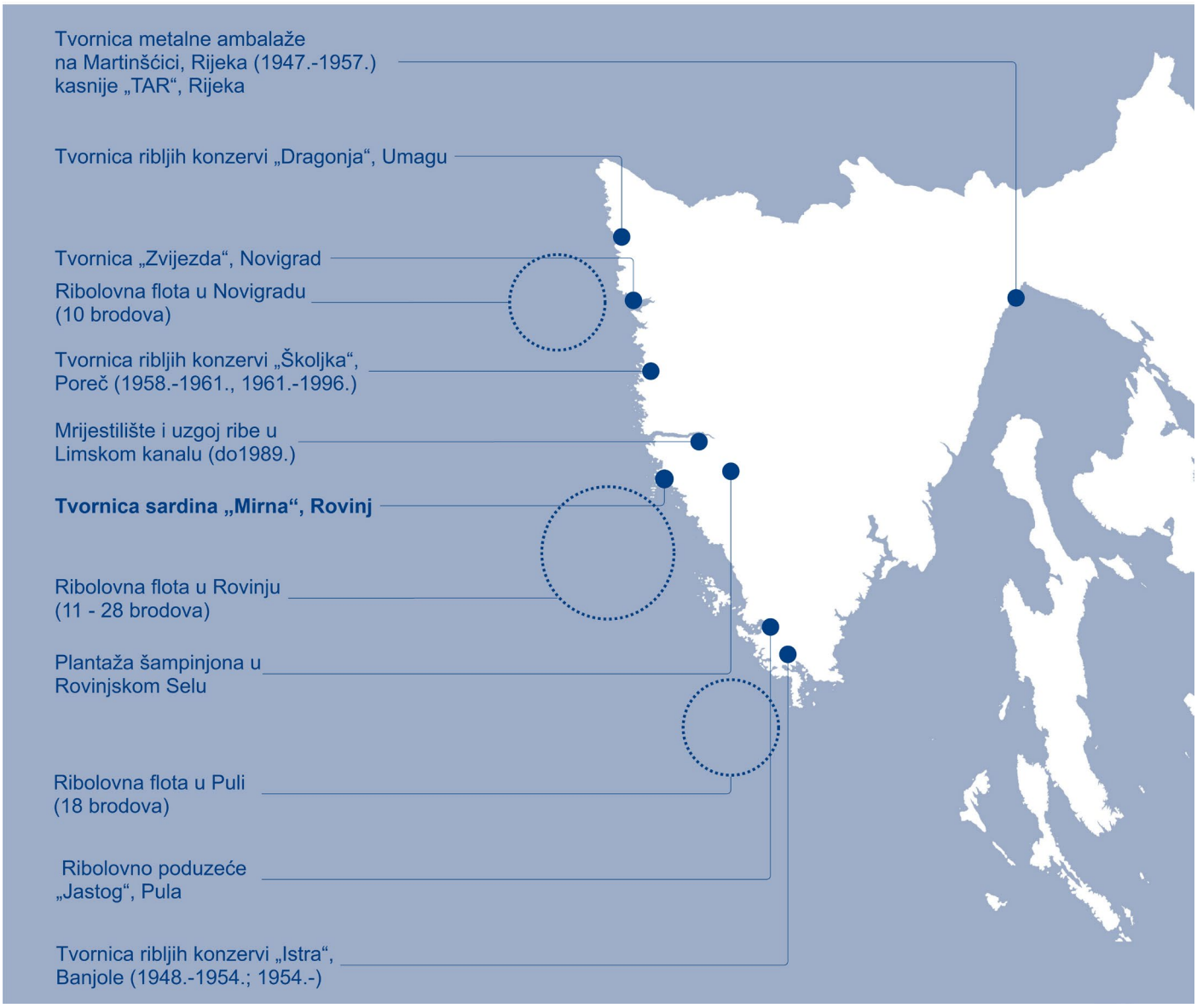

Grafički prikaz 25. Karta Istre i Kvarnera s prikazom lokacija povezanih s tvornicom sardina „Mirna“ tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026.

3.3.4.7. „Mirna“ danas

Tvornica „Mirna“ i danas aktivno djeluje u Rovinju pod poduzećem „Podravka“ koje je preuzima 2014. godine (Sl. 105., Sl. 106., Sl. 107. i Sl. 108.). Rovinjska tvornica ribljih konzervi tako je ostvarila kontinuitet povijesne proizvodnje, i to unatoč tranziciji 1990-ih koja je snažno pogodila industriju i znatno suzila sve kapacitete i utjecaje koje je poduzeće razvilo u drugoj polovici 20 stoljeća. Tvornica „Mirna“ je 1993. privatizirana i pretvorena u dioničko društvo koje je djelovalo pod nazivom „Mirna – Poslovni sistem za ulov, preradu i promet ribom i ribljim prerađevinama d.d. Rovinj“. [529] Sva ostala društva koja su djelovala u vezi s poduzećem „Mirna“ su 1990-ih postala predmet stečajnog postupka koji je vodio privatizaciji, a potom najčešće i njihovom konačnom gašenju: „Mirna – Trgovina“, Rovinj ugašena je 2012.; „Mirnapack“, proizvodnja i promet limene ambalaže d.d., Rovinj ugašena je 2018.; a „Mirna – Banjole“, poduzeće za preradu ribe, marikulturu i gljivarstvo, Pula ugašeno je 1992. godine. U prvoj polovici 1990-ih, gasi se i privatizirana tvornica sardina u Poreču. Uz to, „Mirnina“ ribarska flota je u procesu privatizacije rasprodana ili dana u najam, pri čemu su zadržana tek dva ribarska broda iz 1988., a čiji godišnji ulov je postao skromna sirovinska osnovica preostale industrije. [530] Cjelokupni kontekst pretvorbe vlasništva stoga je znatno oslabio rad rovinjske tvornice ribljih konzervi, a što se odražava i u današnjem nestabilnom okviru proizvodnje. Tvornica „Mirna“ danas konzervira primarno sardinu, a manjim dijelom i krupnu plavu ribu (skušu i tunu), a sirovinski je ovisna o kooperantima (lokalnim ribarima), pa je utoliko podložna nestabilnoj i rastućoj tržišnoj cijeni ribe.

Proizvodnja ribljih konzervi u Rovinju i dalje se odvija na istoj povijesnoj lokaciji, u neposrednoj blizini povijesne jezgre grada Rovinja (Sl. 109., Sl. 110. i Sl. 111. i Sl. 112.,). Iako se u vrijeme gradnje taj industrijski sklop nalazio na rubu grada, on je danas integrirani dio gradske urbane strukture i lokalne ekonomije. Tvornica „Mirna“ je 2014. brojala 157 zaposlenih, da bi taj broj do danas narastao na 377 radnika (Sl. 113.).

Sama činjenica da se proizvodnja ribljih konzervi i dalje održava u kontekstu iznimno turistički orijentiranog naselja potvrđuje da utjecaj tvornice sardina na okoliš nije eliminacijski faktor za odvijanje turističke djelatnosti, iako joj svakako određuje karakter (Sl. 114. i Sl. 115.).

[529] Ivetić, *Mirna u prvih 120 godina,* 1997., 39.

[530] Ibid, 40.

3.3.5. Industrija ribljih konzervi „Ika“, Ika (1947.-1989.)

Po samom završetku Drugog svjetskog rata, postojeća infrastruktura industrije ribljih konzervi u Iki reaktivirana je u novom kontekstu socijalističke ekonomije. Godine 1947. svi industrijski objekti u Iki su nacionalizirani i ujedinjeni pod vlasništvom države, a uprava kompleksa predana je poduzeću „Istarska tvornica ribljih konzervi Učka“. Od 1948. tvornica je počela djelovati pod nazivom tvornica ribljih konzervi „Ika“.[531]

Poslijeratna reaktivacija proizvodnje ribljih konzervi u Iki zahtijevala je ulaganja u proizvodnju i njezinu modernizaciju. Godine 1953. u tvornici su izgrađene hamburške i tunel peći za dimljenje ribe[532], a 1966. otvorena je nova rekonstruirana hladnjača.[533] Istovremeno je zabilježeno da su strojevi u tvornici bili zastarjeli i nekonkurentni[534], što pak upućuje da ulaganja ipak nisu bila dovoljna. Međutim, modernizacija se provodila kontinuirano tijekom 20. stoljeća, pa je 1985. godine zabilježeno da je poduzeće nabavilo nove strojeve i opremu s ciljem implementacije suvremene tehnologije (hladne) obrade ribe.[535] U istom periodu su zabilježena ulaganja u prostornu infrastrukturu pa je tako poznato da je 1985. godine provedena adaptacija tvorničke zgrade.[536]

Poslijeratna proizvodnja konzervi u Iki bila je relativno malog mjerila, a što se pripisuje tome da se ta tvornica organizacijski nije povezala s drugim poduzećima ribljih konzervi u regiji. Budući da iz takve pozicije tvornica „Ika“ nije moglo jednakom mjerom konkurirati na tržištu, poduzeće se ciljano reduciralo proizvodnju na pojedine vrste konzervi i to od dimljene papaline i tune.[537] Osim toga, poslovanje poduzeća je bilo usmjereno na plasman svojih konzerviranih proizvoda na međunarodno tržište, a što je uspješno postignuto. Evidencije bilježe da je čak 70% do 90% ukupne proizvodnje tvornice sardina „Ika“ plasirano u izvoz.[538] Uspješna poslovna strategija selektivnog usmjeravanja proizvodnje i širenja na međunarodno tržište popraćena je rastom dohotka. Od sredine 1970-ih, tvornica bilježi bolje rezultate poslovanja, pa se u prvoj polovici 1980-ih proizvodnja udvostručila u odnosu na raniji

[531] „Tvornica za preradu ribe u Iki“, *Arca Adriatica museum – a virtual museum of the Adriatic maritime heritage.*

[532] Ibid.

[533] Vrenc; Glogović, *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*, 1985., 75.

[534] Ibid, 77.

[535] Vrenc; Glogović, *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*, 1985., 83.

[536] Bakić, Slavica, „Budućnost Dražine: U nekretnine bivše tvornice u Iki novi vlasnici planiraju uložiti 54 milijuna kuna“. *Novilist.hr*, 7.2.2017.

[537] Vidović, Elena, „[Šetnja u prošlost] 120 godina tvornice u Iki“, *Porta Poduckun*, 5.4.2025.

[538] Vrenc; Glogović, *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*, 1985., 81.

petogodišnji period rada tvornice, a dohodak je bio 27% veći od planiranog.[539] Takav uspjeh pripisivan je uvođenju nove tehnologije hladne obrade ribe i boljoj organizaciji rada, uključujući i sistem nagrađivanja.

Uspješno poslovanje tvornice 70-ih godina pratio je i rast broja zaposlenih. U poslijeratnim godinama tvornica sardina imala je evidentirano oko četrdesetak zaposlenica, dok je u periodu od 1979. do 1984. u tvornici evidentirano između 180 i 195 zaposlenika, većinom žena.[540] Pri tome se bitno ističu i poboljšani uvjeti rada u tvornici. Razlika između poslijeratnih uvjeta i onih iz 1980-ih drastično se razlikuju, a što se najbolje vidi iz povijesnih fotografija koje dokumentiraju rad u tvornici kasnih 1950-ih, kada je proizvodnja i dalje većinski ovisila o manualnom radu, i 1980-ih, kada je uvedena suvremena tehnologija (Sl. 116. i Sl. 117.).

Poslijeratna ulaganja u građevnu i tehnološku infrastrukturu riblje industrije bila su popraćena povezivanjem lokalnih maritimnih djelatnosti, a što se ponovno reflektiralo u samom aspektu prostora. Krajem 1950-ih, tvornica ribljih konzervi u Iki je integrirana s ribarskim poduzećem u Opatiji i ribarskom zadrugom u Brseču, a kroz takvu suradnju dolazi do osnivanja stanice za otkup i prodaju ribe sa sjedištem u Mošćeničkoj Dragi.[541]

Drugu polovicu 20. stoljeća obilježila su upravna restrukturiranja poduzeća. Godine 1970. tvornica ribljih konzervi „Ika“ je odlukom zaposlenih radnika pripojena riječkom Trgovačkom i hotelijerskom poduzeću „Brodokomerc“. Nakon donošenja Zakona o udruženom radu, tvornica „Ika“ djeluje u sastavu Složene organizacije udruženog rada, kao osnovna organizacija udruženog rada poduzeća „Brodokomerc“, a potom i kao osnovna organizacija Radne organizacije „Brodokomerc – Riba“.[542] Takve strukturne reorganizacije nastaju s ciljem smanjenja neproizvodne djelatnosti i administracije, a konačni efekt se odrazio i na proizvodni program tvornice „Ika“, koja je uz primarno konzerviranje ribe počela pokrivati prateće djelatnosti. Poduzeće je tako obavljalo niz srodnih aktivnosti u maritimnom sektoru poput proizvodnje i prodaje leda, obalnog i dubinskog ribolova, otkupa ribe te prodaje morskih proizvoda na veliko i malo (riba, školjaka, rakova i drugih morskih produkata).[543] Sve te djelatnost bile su, između ostalog, usmjerene na zadovoljenje turističko-ugostiteljske potrebe, što je posebno vidljivo u tome da je poduzeće „Ika“ upravljalo tržnicom u Opatiji i

[539] Ibid, 81-83.

[540] Vidović, „[Šetnja u prošlost] 120 godina tvornice u Iki“, 2025.

[541] „Tvornica za preradu ribe u Iki“, *Arca Adriatica Museum*.

[542] Vrenc; Glogović, *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*, 1985., 79.

[543] Ibid.

Lovranu. [544]

Opisano približavanje tvornice prema trgovačkom i hotelijerskom poduzeću odraz je jačanja turizma, a koji je u konačnici doveo do gašenja riblje industrije u Iki. Djelovanje tvornice u sklopu trgovačkog i hotelijerskog poduzeća trajalo je sve do 1989., kada je proizvodnja konzervirane ribe zaustavljena, i to tek nekoliko godina nakon što je tvorničko poduzeće izvršilo značajna ulaganja u suvremenu tehnologiju i fizičku infrastrukturu tvornice sredinom 1980-ih. Povrh svega, godine 1985. tiskana je i monografija poduzeća koja zaključno najavljuje stabilan i brz daljnji razvoj tvornice.

Gašenje proizvodnje ribljih konzervi u Iki evidentno je rezultat šireg razmatranja razvoja ovog malog primorskom mjesta, a koji je tada sve više preusmjeravan prema turizmu. Tako je i do konkretnog zatvaranja tvornice došlo odlukom tadašnje Skupštine Općine Opatija, u kojoj se kao razlog iznosi da je proizvodnja ribljih konzervi „ekološki neprihvatljiva“. [545] Sudeći po analizama ranijih primjera tvornica sardina koje su došle u direktan konflikt s turizmom, argument ekologije često je neopravdano, ali efektivno korišten upravo u svrhu gašenja proizvodne djelatnosti i poticanja turističkog razvoja.

Napuštena tvornica ribljih konzervi u Iki, međutim, i dalje stoji napuštena, a njezine zgrade u derutnom i ruševnom stanju (Sl. 118., Sl. 119 i Sl. 120.). Urbanistički plan uređenja naselja Ika iz 2017. u zoni neaktivne tvornice ribe predviđa ugostiteljsko-turističku namjenu, a ishođena je lokacijska dozvola za zdravstveno-turistički centar s hotelom visoke kategorije. [546] U nedostatku investitora projekt i dalje stoji, a povijesna tvornička zgrada propada.

3.3.6. Zaključak poglavlja

Prateći modernizaciju koju provode novoosnovana poduzeća za konzerviranje ribe nakon Drugog svjetskog rata, ova analiza detektira socio-prostorne obrasce širenja utjecaja pojedine tvornice na razini pojedinog naselja ili na razini više njih. Ti se obrasci ocrtavaju mapiranjem graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicama sardina, a već njihova gustoća upućuje na kompleksnost procesa i širinu veza koje se uspostavljaju djelovanjem jedne tvornice.

Administrativna i teritorijalna strategija organizacije industrije ribljih konzervi plasirana neposredno nakon završetka rata postala je okvir utjecaja pojedine tvornice i na širi regionalni

[544] Ibid.

[545] Bakić, „Budućnost Dražine: U nekretnine bivše tvornice u Iki novi vlasnici planiraju uložiti 54 milijuna kuna“, 2017.

[546] Ibid.

kontekst. Kroz analizirane primjere poduzeća za konzerviranje ribe vidljivo je da se poslijeratnom strategijom nastojalo organizirati postojeće tvornice sardina, a koje su u tom periodu imale nedefiniran vlasnički status i nejasan razvojnih smjer. Osnivanjem novih poduzeća tako je došlo do grupiranja nekoliko manjih pogona oko većeg industrijskog centra. Analiza lokacijskih odnosa pokazuje da je takva (re)organizacija bila vođena kriterijem geografske blizine, pri čemu je jedan pogon redovito funkcionirao kao centralni.Sukladno tome, najveći rast industrijskog značaja zabilježen je upravo u naseljima koji su novom strategijom određeni kao novi centri regionalne riblje industrije. Iz iste analize je vidljivo i da je opisana strategija bila tek prvotno rješenje na novonastale okolnosti budući da se takva konfiguracija nije dugoročno održala, odnosno da su se inicijalno spojene tvornice postepeno osamostaljivale ili ponovno grupirale po drugoj logici.

Modernizacijski tijek pojedinog poduzeća najdirektnije se može pratiti ulaganjima u materijalnu infrastrukturu, počevši od prvotnih zahvata obnove do kasnijih zahvata novogradnje. Početna reaktivacija proizvodnje ribljih konzervi pogođene razornim posljedicama Drugog svjetskog rata tako započinje nužnim obnovama tvorničkih sklopova, uz istovremeno opremanje zatečenih tvorničkih građevina novom mehanizacijom i proizvodnom tehnologijom. Tek nakon tih nužnih zahvata obično je slijedila adaptacija postojećih ili izgradnja novih industrijskih građevina.

Novi funkcionalni objekt koji je postao sastavni dio poslijeratne industrije ribljih konzervi bila je hladnjača, i to zahvaljujući uspostavi regionalne elektroenergetske mreže. Uostalom, upravo je izgradnja hladnjača bila ključna za implementaciju strategije okrupnjavanja tvornica, budući da su je u početku mogli izgraditi samo veći centri. U njima su se potom pohranjivali ulovi svježe ribe iz šire regije, a čime je otklonjena i potreba za brzom preradom ribe na licu mjesta. Posljedično, brojni manji pogoni izgubili su svoju osnovnu funkciju te su se ugasili ili pridružili većim tvornicama. U prostornom pak smislu, izgradnjom hladnjača povećalo se mjerilo i karakter poslijeratnih industrijskih zona u odnosu na prijeratne tvornice. Riječ je o tehničkim objektima velike volumenske zapremnine, a taj je prostorni rast bio kontroliran modernističkim načelima industrijskog zoniranja. Tako su, primjerice, zahtjevi za modernizacijom tvornice sardina u Veloj Luci rezultirali zatvaranjem postojeće tvornice i određivanjem nove industrijske zone na tadašnjem rubu naselja gdje je bilo moguće organizirati novi sklop tvornice sardina s hladnjačom. Za razliku od tog primjera, tvornice sardina u Komiži, Iki i Rovinju šire se unutar ranije definirane industrijske zone, a koja je dozvoljavala njihovo fizičko širenje.

Poslijeratna industrija ribljih konzervi razvijala je blisku vezu s pojedinim srodnim sektorima. Štoviše, neki od njih su proizašli iz samih tvornica sardina, a s vremenom se osamostalili u neovisne djelatnosti. Riječ je u prvom redu o proizvodnji metalne ambalaže, pa se tako, primjerice, pogon ambalaže u Veloj Luci prvotno pokreće unutar same tvornica sardina, a potom prerasta u vlastitu djelatnost. Povrh toga, velolučka tvornica ambalaže se i prostorno izgradila na postojećoj infrastrukturi tvornice sardina budući da se njezin pogon otvorio u njezinim povijesnim prostorima adaptiranim za te potrebe. Takvim širenjem proizvodne djelatnosti povećavao se sveukupni utjecaj industrije na lokalnu ekonomiju.

No, utjecaj tvornica sardina se širi i mahom izvan samih industrijskih zona. Ako se sagleda širi maritimni sektor, zamjetno je da tvornice sardina u poslijeratnom periodu postaju glavni upravljači ribolovnih flota, i to kroz uspostavu vlastite ribarske flote ili uključivanjem lokalnih ribarskih družina pod svoju upravu. Tvornice sardina su na taj način direktno utjecale na lokalni sektor ribolova, a često i remonta i brodogradnje. U sklopu tvornica sardina se stoga nerijetko grade pristaništa kojima se potom regulira i definira obalna panorama ribarskih naselja. Osim toga, konkretni primjer poduzeća „Mirna“ u Rovinju, koje je vodilo i lokalno brodogradilište za remont i izgradnju brodova, potvrđuje da su tvornice sardine ostavile trag u modernizaciji lokalne brodogradnje, a time i opremanja šire lučke infrastrukture ribarskih naselja. Drugi pak primjeri upućuju na vezu tvornica sardina s proizvodnjom plastike, odnosno plastičnih čamaca. Taj obrazac dijele primjeri riblje industrije u Komiži i Veloj Luci. Štoviše, proizvodnja plastičnih čamaca je u oba primjera pokrenuta u napuštenim objektima tvornice sardina, pa se pogon „Jugoplastika“ u Komiži organizira u nekadašnjoj tvornici „Mardešić & Cie“, a pogon plastike u Veloj Luci u prvoj tvornici sardina koja je napuštena izgradnjom novog tvorničkog sklopa.

Poslijeratna tehnološka modernizacija podrazumijevala je manje manualnog rada, a više specijaliziranog i tehničkog angažmana, a što je zauzvrat stvorilo potrebe za obrazovanjem stručne radne snage. Obrazovni programi pokrenuti su i organizirani unutar većih poduzeća za konzerviranje ribe. Tako, na primjer, rovinjska tvornica inicira program stručne edukacije svojih radnica, stvarajući kvalificirani radni kadar. Uz usku proizvodnu usmjerenost, poduzeća planiraju i grade i prateću infrastrukturu za radnike, ponajprije stanove, ali i druge društvene sadržaje, koji su uostalom bili dio društvenog planiranja koji se provodio u sklopu jugoslavenske socijalističke politike.

Tvornice sardina pritom su utjecale i na demografske procese pojedinih otočnih zajednica. Potreba za radnom snagom poticala je doseljavanje radnica, čime su ublaženi negativni

trendovi depopulacije karakteristični za otočni prostor druge polovice 20. stoljeća. Najizraženiji primjer predstavlja tvornica sardina u Komiži, koja je potaknula doseljavanje oko stotinu žena na otok. Dio doseljenih radnica trajno se integrirao u lokalnu zajednicu osnivanjem obitelji i trajnim nastanjivanjem, čime je industrija neposredno sudjelovala i u oblikovanju demografske strukture naselja.

Tehnološka modernizacija tvornica sardina pritom nije imala utjecaj samo na društveni kontekst, već i na cjelokupni morski ekosustav. Kao što se može jasno pratiti veza između povećanja proizvodnje ribljih konzervi i osnaživanja ribolovnog sektora, tako se mogu pretpostaviti i efekti tog rasta na biomasu plave ribe. Ta tema, dakako, nije bila direktno oslovljena kao problem poduzeća za preradu i konzerviranje ribe, ali se može indirektno iščitati kroz zabilježene fluktuacije ulova srdele, ali i uvoz ribe iz drugih zemalja. Obje te problematike su uostalom odredile poslijeratnu proizvodnju ribljih konzervi; bez obzira na podignuti tehnološki standard i osigurane rashladne kapacitete, plava riba je i dalje stajala kao glavni parametar proizvodnje, njezine isplativosti, vremenske organizacije i uvjeta rada.

Analizirani primjeri potvrđuju da su tvornice sardina u drugoj polovici 20. stoljeća djelovale kao nositelji složenih procesa socio-prostorne transformacije otočnih i obalnih naselja hrvatskoj Jadrana. Njihov utjecaj nadilazio je okvir same proizvodnje te se očitovao u reorganizaciji industrijskog prostora, modernizaciji ribarskog sektora, razvoju prateće infrastrukture i povezanih djelatnosti, ali i u promjenama društvene i demografske strukture lokalnih zajednica. Takav opseg djelovanja bio je moguć unutar specifičnog političkog, ekonomskog i tehnološkog okvira poslijeratne socijalističke industrijalizacije, koja je pojedinim poduzećima omogućila ulogu ključnih aktera modernizacije obalnog i otočnog prostora.

3.4. PLANSKA IZGRADNJA NOVIH TVORNICA SARDINA

U ovom poglavlju izdvojena su dva primjera tvornica ribljih konzervi: tvornica sardina u Ublima na otoku Lastovu (1931.) i tvornica sardina u Gaženici u Zadru (1951.). I Zadar i Lastovo su između Prvog i Drugog svjetskog rata bile pod talijanskom upravom, ali se ovdje analizira međuratna intervencija u Lastovu i poslijeratna intervencija u Zadru pa je time riječ o dva vremenski nepodudarna i ideološki različita primjera. Lastovska tvornica izgrađena je kao projekt međuratne talijanske fašističke vlasti, dok je zadarska tvornica sardina izgrađena u okviru poslijeratnog jugoslavenskog planiranja industrijskog razvoja. Unatoč toj kontekstualnoj razlici, obje tvornice su primjeri novouspostavljenih i planski izgrađenih industrijskih sklopova. Za razliku od ostalih tvornica sardina u regiji, koje su se razvijale spontano u ribolovnim centrima kao neposredan odgovor na lokalne gospodarske potrebe i poduzetničke inicijative, industrijski sklopovi ribljih konzervi u Ublima i Zadru bili su koncipirani unutar aktualnih političkih sustava i pripadajućih ekonomskih strategija, te su tako bili popraćeni stabilnom financijskom potporom. Pri tome, oba su se političko-ekonomska sustava za realizaciju svojih industrijskih ciljeva oslanjala na regulatorne mehanizme i strukovna djelovanja. Ova paralela industrije ribljih konzervi u Ublima i Zadru upućuje tako na snažnu vezu između politički vođenog razvoja i kontrolirane planske izgradnje.

3.4.1. Planiranje i izgradnja tvornice sardina i ribarskog naselja Uble, Lastovo

Tvornica sardina u Ublima na otoku Lastovu izgrađena je 1931. u nenaseljenoj morskoj uvali osamljenoj na zapadnom dijelu otoka, a nekoliko godina poslije, 1936., uz tvornicu je otvoreno novosagrađeno naselje za radnike tvornice koje je uključivalo sve popratne društvene i javne sadržaje. Arhitektonske nacrte same tvornice potpisuje arhitekt R. Romito [547], a izvedbene projekte ribarskog naselja inženjer Ettore Vacchi, voditelj Građevinskog odjela Zadar [548]. Riječ je dakle o projektantski kontroliranoj izgradnji potpuno novog modernog grada u nenaseljenoj i neizgrađenoj morskoj uvali. Izgradnju tvornice sardina prvo je inicirala talijanska tvrtka za proizvodnju konzervi, dok je cjeloviti projekt urbanističko-arhitektonske cjeline realiziran u bliskoj suradnji tvorničkog poduzeća s tada aktualnom talijanskom fašističkom vlasti koja je između dva rata okupirala otok Lastovo.

[547] HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824./1920.; HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

[548] Tehničke projekte ribarskog naselja potpisuje inženjer Ettore Vacchi, no nije potvrđeno da je on autor idejnoga rješenja zgrada u naselju. Karač, Zlatko; Jakšić, Nataša; Palinić, Nana, „Planirano industrijsko ribarsko naselje Uble na Lastovu iz 1936. godine“. *Prostor* 17, br. 1(37), 2009., 92.

Međutim, već desetljeće nakon uspostave proizvodnje ribljih konzervi i izgradnje ribarskog naselja politički kontekst se radikalno promijenio. Nakon Drugog svjetskog rata, socijalistička Jugoslavija donijela je novu razvojnu politiku otoka Lastova određenu svojim strateško-vojnim interesima, determinirajući time budućnost otočne riblje industrije i života ribarskog naselja. Pogon ribljih konzervi je odmah nakon rata reaktiviran, ali se njegova aktivnost nije dugoročno održala. Godine 1969. prekinuta je proizvodnja, tvornička građevina je srušena, a kompleks naselja politički reprogramiran za novo vojno korištenje.

Intenzivne političke dinamike koje su odredile mlado naselje odrazile su se i u njegovom nazivlju. Ono je s izgradnjom tvornice sardina nosilo ime San Pietro, zatim je uključivanjem fašističke vlasti preimenovano u Luigi Razza, da bi nakon rata dobilo današnji naziv Ubli, pa Uble. [549] Iz primjera industrije ribljih konzervi na otoku Lastovu moguće je stoga detektirati ključnu ulogu političko-ekonomskih aktera u provedbi regulirane prostorne izgradnje. Kroz tu je vezu potom moguće sagledati i širi socio-prostorni sustav potaknut jedinstvenom izgradnjom potpuno novog modernog industrijskog naselja planiranog „odozgo“, isto kao što je moguće pratiti i kako se taj isti sustav razgradio i rekonfigurirao naglom i radikalnom promjenom političkog sustava.

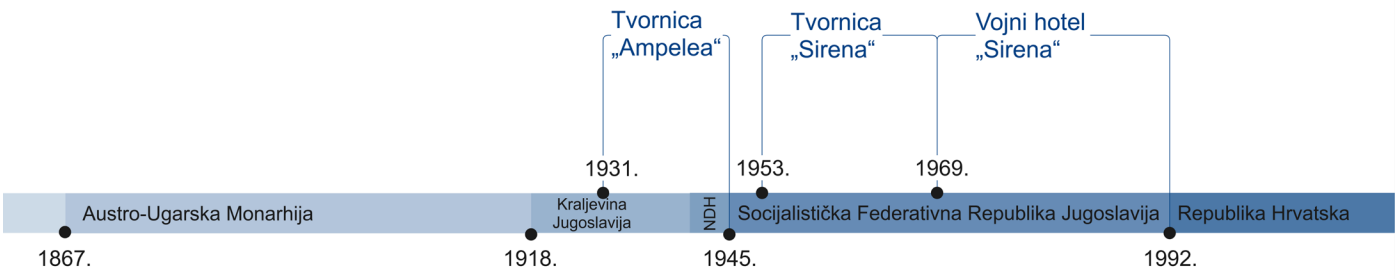

Grafički prikaz 26. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Ublima na Lastovu.
Izradila Marija Barović, 2026.

[549] Jurica, Antun, *Lastovo kroz stoljeća*. Lastovo: Matica hrvatska Lastovo, 2001., 469; „Uble“. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2026. https://www.enciklopedija.hr/clanak/uble

3.4.1.1. Političko-ekonomski kontekst: imperijalizam i kolonijalna urbanizacija Kraljevine Italije

Otok Lastovo je nakon Prvog svjetskog rata 1918. prvo okupiran, a 1920. godine Rapalskim ugovorom i formalno priključen Kraljevini Italiji, koja je u sklopu svoje imperijalne politike i teritorijalnog širenja provodila projekt takozvane „urbanizacije provincije". [550] U kontekstu takve prostorne politike nastaje i projekt izgradnje industrijskog naselja na Lastovu. Osim njega, na današnjem teritoriju hrvatske obale, a unutar istog političkog okvira, podignuti su i gradovi Raša (1936.-1938.) i Podlabin (1940.-1942.), pri čemu upravo naselje Uble (1931.-1936.) stoji kao najraniji primjer takve realizacije. Tri grada su u urbanističko-arhitektonskom smislu svrstana u kategoriju „planiranog novoutemeljenog industrijskog grada". [551] Riječ je dakle o jedinstvenoj kategoriji izgradnje potpuno nove i moderne graditeljske cjeline realizirane u prvoj polovici 20. stoljeća i to kroz politički planiranu i prostorno reguliranu gradnju. U tom smislu, industrijski sklop tvornice sardina u Ublima stoji kao iznimka u razvoju industrije ribljih konzervi na hrvatskoj obali, vezana upravo za međuratnu epizodu talijanske vlasti. Prostorne obrasce planiranja, izgradnje i naseljavanja industrijskog naselja na Lastovu nije stoga moguće razumjeti izvan tog specifičnog političko-ekonomskog konteksta.

Dalmacija i većinski dio istočne obale Jadrana se između dva svjetska rata nalazio u sastavu Kraljevine Jugoslavije. Interes talijanske vlasti u kontroli otoka Lastova, okruženog stranim teritorijem, opisan je vojno-strateškim položajem tog pučinskog otoka. [552] Međutim, sama realizacija industrijskog projekta ribljih konzervi na Lastovu upućuje da se radilo i o ekonomskim interesima. Strateška usmjerenost Italije na ekstrakciju ribljeg resursa diljem Jadranskog mora vidi se i u tome da je talijanska vlada već 1923. donijela odluku o oslobađanju od carina, a upravo kako bi potaknula svoju ribarsku industriju. [553] Vladine intervencije su bile i geografski ciljane, pa je tako Ministarstvo poljoprivrede 1926. pokrenulo znanstvenu ekspediciju u lastovskom akvatoriju kako bi se procijenio potencijal tog morskog područja za razvoj ribarstva. [554]

[550] U literaturi je taj međuratni period od 1918. do 1945. podijeljen na dvije dekade talijanske uprave: prvu (1920.-1930.) i drugu dekadu (1930.-1941.).

[551] Karač; Jakšić; Palinić, „Planirano industrijsko ribarsko naselje Uble na Lastovu iz 1936. godine", 2009., 92.

[552] Gallo, Stefano, „Il villaggio "Luigi Razza" a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)", 148. U: *Lavoro mobile. Migranti, organizzazioni, conflitti (XVIII-XX secolo)*, (ur.) Michele Colucci, Michele Nani. Palermo: Societa Italiana di Storia del Lavoro (SISLav), 2015.

[553] Ibid, 150.

[554] Ibid, 154.

Kada se 1930. javlja inicijativa za pokretanjem industrijske prerade i konzerviranja ribe na Lastovu, kapital za realizaciju projekta došao je iz Italije, i to u fazama putem dva aktera. U uvali San Pietro prvo je izgrađena tvornica sardina i to privatnim kapitalom talijanskog poduzeće za proizvodnju ribljih konzervi „Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari S.A.“. [555] Tek nakon izgradnje tvornice sardina, u projekt se uključuje i država, a uz čiju intervenciju i financiranje je naknadno realizirano prateće naselje.

Poduzeće „Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari S.A.“ bilo je registrirano u Trstu. Godine 1930. predmetno se poduzeće pripaja poduzeću „Ampelea“, iako je taj proces formalno dovršen tek 1934., osnivanjem jedinstvene tvrtke „Ampelea – Conservifici S.A.“ s upravnim središtem u Trstu i s više proizvodnih pogona u Istri, između ostalih i tvornicom sardina u Rovinju. [556] Trst je ostao središnjica firme sve do 1943, odnosno do kapitulacije Italije. Linijom te poslovne talijanske poveznice, na mjesto upravitelja (tal. *cappo fabbrica*) novosagrađene tvornice sardina u uvali San Pietro na Lastovu 1931. godine postavljen je Mario Carboncini iz Rovinja, a koji je tvornicom upravljao kroz cijeli period talijanske uprave do 1941. [557] Tvornica sardina na Lastovu se nalazila pod upravom „Conservifici S. A.“ sve do 1934., nakon čega je stavljena pod vodstvo zasebnog trgovačkog društva „San Pietro di Lagosta Societa Anonima per le Conserve di Pesce“, a koje je osnovano 1935. unutar istog društva. [558]

Ta godina razdvajanja društva „Ampelea“ na lokalnu podružnicu je znakovita jer se 1934. u projekt industrijalizacije Lastova uključuje sama talijanska vlast, čime se mijenja interesna dinamika razvoja. Naime, 1934. razvija se ideja o izgradnji pratećeg naselja uz već izgrađenu tvornicu sardina, a konkretni koraci po tom pitanju poduzeti su zajedničkim posjetom Lastovu od strane direktora društva „Ampelea“, Augusta d`Alessia, i predstavnika državnog tijela za migracije i kolonizaciju (*Commissariato per le migrazioni e la colonizzazione interna –*

[555] HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

[556] Više o poduzeću „Ampelea“ i njegovoj genealogiji vidi poglavlje ove disertacije: 3.2.1. 3.2.1. Pokretanje tvornice ribljih konzervi u prostoru destilerije „Ampelea“ u Rovinju

[557] Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 280.; Godine 1937. kao upravitelj se spominje i Vittorio Trojani, koji tada obnaša dužnost voditelja lokalnog ureda Komesarijata za migracije i unutarnju kolonizaciju. Šunjić, Maja, „San Pietro di Lagosta: tvornica za preradu ribe u Ublima za vrijeme talijanske uprave“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, br. 63, 2025., 229.

[558] AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Ampelea“, Conservifici S.A. stabilimento di Lagosta – Lastovo, fascikla 88, dosije 15.; AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Ampelea“, tvornica sardina d.d. – Lastovo, fascikla 88, dosije 15.; Adresa društva „San Pietro di Lagosta“ i „Ampelea Conservifici S.A.“ dijelile su istu adresu, ali i iste članove upravnog odbora. Šunjić, „San Pietro di Lagosta: tvornica za preradu ribe u Ublima za vrijeme talijanske uprave“, 2025., 229, 231; Gallo, „Il villaggio “Luigi Razza” a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)“, 2015., 160.

CMC), Luigi Razze, koji je obnašao mjesto Povjerenika za migracije i kolonizaciju. Taj direktni kontakt između uprave privatnog poduzeća i Komesarijata za migracije i kolonizaciju potvrdio je da su se „posebni interesi tvrtke… spajali s općim interesom nacije“, što je vodio poduzimanju konkretnih pravnih i financijskih koraka u ideaciji i realizaciji novog naselja. Luigi Razza je odmah nakon povratka s Lastova informirao Mussolinija o ishodu puta dobivajući od njega odobrenje i ovlasti uz pomoću kojih je već iduće 1935. godine pokrenut projekt ribarskog sela. Iste te godine provedena je i ekspedicija na Lastovo s predstavnicima državnih tijela, dok su tehničari CMC-a dobili zadatak koordinirati istraživanja i planirati radove za izgradnju naselja. [559]

Iz cijelog povijesnog konteksta jasno je da je za realizaciju projekta industrijskog sklopa u Lastovu bila ključna sinergija između privatnog poduzetništva i državne kolonijalne politike. Projekt je uostalom karakteriziran kao javno-privatna investicija. Međutim, unatoč takvoj deklaraciji, nije pronađena arhivska dokumentacija koja bi upućivala na konkretni financijski doprinos tvrtke „Ampelea“, što navodi na zaključak da je naselje uz tvornicu bilo sagrađeno isključivo ulaganjem države. [560] Drugim riječima, glavno tijelo putem kojeg je ostvarena ideja i proveden projekt novog ribarskog naselja bio CMC – *Commissariato per le migrazioni e la colonizzazione interna* [561], dok se Luigi Razza, kao Povjerenik tog tijela, smatra začetnikom i pokroviteljem njegove izgradnje. [562] Naselje je uostalom prema njemu i dobilo ime, odnosno bilo je preimenovano iz tadašnjeg San Pietro u Luigi Razza. Uz sve opisane političke dinamike, industrijsko naselje Luigi Razza na Lastovu bilo je i službeno i simbolično otvoreno na dan proslave utemeljenja Rima, 21. travnja 1936. [563]

3.4.1.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst

Nova tvornica sardina locirana je neposredno uz obalu nenaseljene morske uvale na zapadnom dijelu otoka Lastova. U uvali tada nije postojala izgradnja, osim crkvice čija pozicija je evidentirana na katastru iz 1836. (Sl. 121.). Ostaci crkvice i drugih pronađenih i istraženih arheoloških slojeva svjedoče o postojanju povijesne naseobine na tom mjestu,

[559] Gallo, „Il villaggio “Luigi Razza” a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)“, 2015., 157.

[560] Nije pronađena dokumentacija o doprinosu tvrtke „Ampelea“. Ibid, 159.

[561] Ibid, 165.

[562] Ibid, 157.

[563] Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 469.

upućujući na povoljne uvjete te prirodne morske uvale. [564] Duboka konfiguracija zaljeva predstavljala je zaštićenu lučku zonu koja se koristila u svrhe pristaništa, ali bez uređene lučke i ribarske infrastrukture. Razlog zašto se u toj pogodnoj prirodnoj konfiguraciji zaljeva nije razvila ribarska izgradnja objašnjava se, između ostalog, povijesnom zabranom gradnje ribarskih magazina u pustim uvalama Lastova zbog prijetnje gusarskih napada. [565]

U svakom primjeru, otočka zajednica na Lastovu bila je određena snažnom povijesnom tradicijom ribarstva, a zabilježena je i lokalna djelatnost soljenja ribe. Barake za soljenje ribe postojale su na sjevernom strani otoka, u Uvali sv. Mihajla, odnosno u Lučici. [566] Osim toga, upravo je za Uvalu sv. Mihovila vezana rana inicijativa s početka 20. stoljeća za izgradnju industrijskog pogona za preradu sardina. Naime, poznato je da je 1908. sama Općina Lastovo inicirala projekt za izgradnju tvornice sardina, besplatno ustupajući svoje zemljište na period od 10 godina, ali tu odluku Općinskog vijeća nije podržao Zemaljski odbor koji je 1909. poslao odbijenicu na projekt. [567]

Kada je 1930-ih ponovno pokrenuto pitanje izgradnje tvornice pod novopridošlom talijanskom vlašću, okolnosti oko projekta su se odvijale u suprotnom smjeru. Zemljište za izgradnju tvornice određeno je 1931. ugovorom potpisanim između trgovačkog društva „Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari S.A." i Općine, iz kojeg se vidi da je parcela od 3.280 m^2 kupljena u cijeni od jedne lire po kvadratnom metru. [568] Analize potvrđuju da je riječ o iznimno niskoj prodajnoj cijeni, što upućuje da se situacija odvila u interesu poduzeća, odnosno da je zemljište bilo potplaćeno.

Na konkretnoj lokaciji nove tvornice sardina vidljivo je da su na kupljenoj parceli postojale dvije samostojeće građevine, najvjerojatnije dva magazina (Sl. 122). Na taj zaključak upućuje talijanski izvor iz 1933., koji spominje neuspješne pokušaje osnivanja tvornice za proizvodnju sardina u ulju na Lastovu već 1923. i 1924., pa je moguće pretpostaviti da su upravo te zatečene građevine bile izgrađene 1920-ih za potrebe soljenja ribe. [569] Iz istog arhivskog

[564] Riječ je o ranosrednjovjekovnoj crkvici Sv. Petra, koju su Talijani srušili prilikom izgradnje ceste 1933.-1935. čija je trasa prolazila južno od tvornice sardina, spajajući luku s novim centrom naselja. Karač; Jakšić; Palinić, „Planirano industrijsko ribarsko naselje Uble na Lastovu iz 1936. godine", 2009., 94-95.

[565] Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 248.

[566] Ibid.

[567] Ibid, 273.

[568] Ugovor o prodaji zemljišta sklopljen je između Općine i trgovačkog društva „Conservifici di Trieste". U ime društva se potpisao zastupnik Carlo Graberg, a zemljište je prodano za cijenu od jedne lire po četvornom metru. Ibid, 469.

[569] Mori, Alberto, „Note sulla pesca a Zara ed a Làgosta e sull'emigrazione peschereccia nell' Adriatico". *Bollettino Della Società Geografica Italiana* 6, 1933., 680.

nacrta situacije nove tvornice sardina vidljivo je da je volumen nove tvornice planiran u nastavku dvije postojeće građevine. Longitudinalno oblikovan volumen pozicioniran je uzdužno s uvalom i povučen u samo podnožje brda, otvarajući time slobodan prostor ispred same tvornice. Tlocrt tvornice bio je „U“ oblika orijentiranog prema jugu s elementom trijema nadodanim sa zapadne strane. Takvom pozicijom se između obale i tvornice otvorila slobodna površina koja se koristila za dopremu i sušenje ribe (Sl. 123.). Iz ranijih analiza je poznato da je upravo prostor trijema korišten za čišćenje ribe prije samog procesa konzerviranja pa je taj dio bio namijenjen za operativan rad na otvorenom. S druge strane, povlačenjem objekta prema brdu i tlocrtnom organizacijom oblika slova U se s južne strane tvornice otvorila ograđena dvorišna niša, dok je na čistini ispred same tvornice izvedena cesta koja će iz pristaništa voditi u buduće naselje (Sl. 124.).

Sam projekt tvornice uključivao je izgradnju centralne tvorničke hale, upravne zgrade i skladišnog prostora slane ribe. [570] Nacrti tvornice sardina u San Pietru na Lastovu sačuvani su u arhivskoj dokumentaciji i to u vidu Projekta proširenja pogona *(Ampliamento stabilimento di Lagosta),* kojim je izvorni volumen tvornice proširen za jedan konstruktivni modul sa sjeverne strane. Naknadno izrađeni tlocrt, presjek i sjeverno pročelje obilježeni su nazivom poduzeća „Ampelea Conservifici S. A. Trieste“ , S. Pietro di Lagosta, dok je kao arhitekt potpisan R. Romito. [571] Iz tlocrta tvornice je vidljivo da su te tri navedene programske cjeline tvornice organizirane u jedinstveni organizacijski i konstruktivni sklop (Sl. 125.). Centralni tvornički prostor predstavlja prizemni volumen podijeljen nosivom konstrukcijom na tri uzdužna modula, od kojih je svaki natkriven tradicionalnim dvostrešnim krovom. Takvo oblikovanje odrazilo se i na izgled bočnog pročelja tvornice koje je određeno s tri spojena zabata, pri čemu je uz zapadno bočno pročelje izveden trijem, ali kao nadodana jednostrešna konstrukcija izvedena u razini vijenca zgrade (Sl. 126.).

Uzdužno ulično pročelje bilo je naglašeno s dva rubna volumena koja su bila pozicionira netom uz liniju ceste. Na jugozapadnom uglu tvornice smještena je zgrada uprave, a na jugoistočnom kraju tvornice prostor skladišta. Zgrada uprave je tlocrtno zauzimala najmanju površinu parcele, ali se prostorno isticala svojim trokatnim volumenom, dominirajući nad ostatkom prizemnog volumena sklopa i definirajući obalnu vizure koja se otvarala s ceste.

[570] Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 469.

[571] HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

Oblikovanje samih pročelja tvornice bio je određeno konstruktivnom logikom izgradnje, pa je tako skeletni sustav konstrukcije odredio ritam i module pročelja. Prostor između nosivih stupova zapunjen je zidnim ispunama koje su bile centralno perforirane većim industrijskim prozorima.

S obzirom da je tvornica sardina bila prva izvedena građevina, svojom je obalnom dispozicijom odredila prilaz naknadno izgrađenom naselju. Cesta iz luke koja je prolazila uz južno pročelje tvornice vodila je točno do centralnog trga novog naselja, dok je u njegovoj osi bila smještena nova crkva sv. Petra. Sakralni je objekt tako zauzeo centralnu poziciju i odredio dominantnu pojavnost trga u čitavom naselju. Pozicija crkve je i tlocrtno definirala organizaciju naselja jer se sjeverno i južno od njezinog zapadnog pročelja račvaju dvije vijugave stambene ulice. Urbanistička shema ribarskog naselja određena je stoga s dvije stambene ulice koje se organski račvaju u dva suprotna smjera (Sl. 127.). Prostornu i programsku jezgru takvog linearnog stambenog naselja čini upravo trg. On je organiziran u formi četverokutnog tlocrta formiranog nizom javnih građevina koje formiraju njegovo pročelje. Iako je tom rubnom izgradnjom po perimetru trga formiran javni prostor njegovo je korištenje određeno prometnicom koja ga presijeca u središnjoj zoni granajući se prema njegova dva suprotna ugla.

Po pitanju same izgradnje, naselje je obuhvaćalo 11 javnih zgrada i 21 stambenu građevinu sa 35 stambenih jedinica. [572] Od javnih građevina na trgu, gledajući sa sjeverne strane u smjeru kazaljke na satu, to su bile redom: zgrada restorana, škola, kuća fašizma, župski stan, crkva sv. Petra, rekreativni centar i uredske zgrade. [573] Izgradnja koja prati sjevernu stambenu ulicu organizirana je kroz jednostrani niz od 8 stambenih jedinica, dok je izgradnja uz južnu ulicu dvostrano organizirana s još 13 stambenih jedinica. Riječ je 11 samostojećih i 10 dvojnih građevina pri čemu su sve izvedene kao jednokatnice s pripadajućim vrtovima.

Osim planske urbanističke regulacije, industrijsko naselje na Lastovu je specifično i po svojoj tehnologiji gradnje određenoj tipskim građevinama i montažnom izvedbom. Takvu gradnju izvodila je građevinska firma iz Bologne, dopremajući montažne komponente iz Italije pa je naselje bilo realizirano za tri mjeseca, odnosno 100 dana. [574] Montažna gradnja tipskih

[572] Basioli, „Ribarstvo na našem Južnom Primorju. Otok Lastovo“, 1959., 52.; Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 280, 469.; Gallo, Stefano, „Il villaggio “Luigi Razza” a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)“, 2015., 158.

[573] Karač, Jakšić, Palinić, „Planirano industrijsko ribarsko naselje Uble na Lastovu iz 1936. godine“, 2009., 96.

[574] Prilikom svečanosti otvaranja naselja Luigi predstavljen je i spomenik s natpisom: „Italija je izgradila ovo selo za sto dana

elemenata nije bila standard gradnje u Dalmaciji tog razdoblja, pa se i ona može pripisati upravo specifičnim političkim ciljevima koji su došli uz stroge rokove. Tako je i rok za izgradnje novog naselje na Lastovu zahtijevao brzu realizaciju, što je potom uvjetovalo tehnologiju projektiranja i izvedbe.

Politički utjecaj na izgradnju naselja čita se i u arhitektonskom oblikovanju, jer je naselje oblikovano u duhu *novecenta* koji se javlja u Italiji međuratnog perioda. Riječ je o specifičnom stilskom izričaju povezanom s pokretom MIAR (*Movimento Italiano per l'Architettura Razionale*). Taj takozvani talijanski racionalizam odnosi se na modernu arhitekturu čiji su se oblici oslanjali na forme talijanske povijesne arhitekture, a čime se nastojalo komunicirati talijanski identitet. Takva moderna i nacionalno obojena arhitektura stoga se vidno izdvajala iz neposrednog konteksta lokalne izgradnje otoka Lastova.

Uz stilsko izdvajanje, nacionalno obojeni projekt industrijskog sklopa u Ublima izazvao je i društvena neslaganja na lokalnoj razini. U kontekstu okupacije otoka, povijesne analize zabilježile su animozitet lokalnog stanovništva opisujući da se ono nije htjelo uključiti u industrijski projekt talijanske vlasti. [575] Na otoku Lastovu je za vrijeme talijanske okupacije bilo oko 1.500 hrvatskih govornika, uglavnom lociranih na području naselja Lastovo. [576]

Problem nedostatka radne snage bio je generalno uzrokovan osamljenom pozicijom tvornice, a savladan je doseljavanjem talijanskog stanovništva i radnika na otok. Godine 1931. na Lastovo tako dolazi preko 80 radnika iz Istre kako bi bili angažirani na izgradnji tvornice sardina te na proizvodnji ribljih konzervi. [577] Riječ je dakle doseljenim radnicima koji su došli na otok prije izgradnje samog ribarskog naselja, što ih stavlja u vezu sa samim poduzećem ribljih konzervi. To potvrđuje i podatak da se radi o osposobljenoj radnoj snazi pa je vrlo vjerojatno da je „Ampelea“ na Lastovo poslala dio kvalificirane radne snage iz svojih tvornica u Istri.

---

unatoč ekonomskoj opsadi zavidnih nacija“ [„L'Italia in cento giorni costruì questo villaggio pur stretta d'assedio economico da invide nazioni“]. „Inaugurazione di un villaggio peschereccio intitolato a Luigi Razza, costruito in soli 100 giorni nell'insenatura del porto San Pietro“, film snimljen na dan otvaranja naselja Luigi Razza, 29.4.1936., redatelj: Arnaldo Ricotti, *Archivio Luce Cinecittà*, https://patrimonio.archivioluce.com/luce-web/detail/IL5000023349/2/inaugurazione-villaggio-peschereccio-intitolato-luigi-razza-costruito-soli-100-giorni-nell-insenatura-del-porto-san-pietro.html?startPage=0; Gallo, Stefano, „Il villaggio “Luigi Razza” a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)“, 2015., 162-163.

[575] Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 469.

[576] Žerjavić, Vladimir, „Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-70“. *Društvena istraživanja* 2, br. 4-5 (6-7) (1993): 631-656.

[577] Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 197.

Prvotno doseljeni radnici iz Istre napustili su Lastovo 1937., a na otok je doseljen drugi val od 80-ak radnika s talijanskog otoka Ponze u Tirenskom moru. [578] Za razliku od prvog vala, drugi val doseljavanja radnika bio je političku motiviran, odnosno vezan za naseljavanje stambenog naselja koje je otvoreno 1936. Njime na Lastovo više ne dolaze samo pojedinačni radnici, već čitave obitelji, odnosno 10 do 12 obiteljskih zajednica. Takva politika doseljavanja započela je temeljem odobrenja koje je talijanska vlast dala povjereniku Luigi Razziju za naseljavanje i zapošljavanje poljoprivrednih i ribarskih obitelji u talijanskim kolonijama. [579]

Međuratna društvena dinamika otoka Lastova potaknula je različite interpretacije i zaključke o samom projektu tvornice sardina i ribarskog naselja. Recentno provedeno istraživanje o talijanskim radničkim migracijama upućuje na kompleksnu dinamiku različitih strategija naseljavanja otoka Lastova koja se odvijala na talijanskog strani. Naime, nakon izgradnje naselja Luiggi Razza zabilježena su neslaganja između uprave tvornice i političkih predstavnika. Te dvije strane zastupane su preko dvije zadruge oko kojih su se vodile razmirice oko naseljavanja: zadruga „Pescatori Lagostini“ i zadruga „San Marco“. Kroz zadrugu „Pescatori Lagostini“, navodi se da je uprava tvornice sardina nastojala provoditi društvenu kontrolu svojih radnika u smislu osiguravanja poslušnosti radnika ili kvalificirane snage, dok je kroz zadrugu „San Marco“ na otok dovedeno stanovništvo temeljem etno-geografskog kriterija koji je zastupala vlast. Politika je u ovom slučaju prevagnula, pa je zadruga „Pescatori Lagostini“ likvidirana u kolovozu 1936., dok se preko zadruge „San Marco“ vršila isporuka novoizgrađenih kuća obiteljima koje su u više navrata dolazile na Lastovo iz različitih dijelova Istre i Italije. [580]

I uz takvu migracijsku politiku Kraljevine Italije, zabilježeno je da se u međuvremenu počela osposobljavati i lokalna radna snaga, i to prvenstveno žene. [581] U tom smislu je zabilježeno da je aktivnost tvornice sardina donijela „malu revoluciju“ po pitanju zapošljavanja žena te da je sektor riblje industrije „snažno utjecao na razvoj drugih privrednih grana, naročito neke oblike zanatstva, osobito brodogradnju i bačvarski zanat”. [582] I u direktnom materijalnom smislu, tvornica sardina je potaknula dovršenje ranije započete izgradnje kolnog puta

[578] Ibid, 469.

[579] Gallo, „Il villaggio “Luigi Razza” a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)“, 2015., 158.

[580] Ibid, 166-167.

[581] Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 280.

[582] Ibid, 248.

Lastovo-Uble (1937.), nakon čega je uspostavljen autobusni prijevoz za potrebe prijevoza radnika u tvornicu iz 12 km udaljenog Lastova. [583] Svi ti pozitivni pokazatelji išli su u prilog talijanskoj vlasti koja je kroz svoje gospodarske projekte i mjere uostalom htjela dokazati kako se "otok izvukao iz zaostalosti". [584] Upravo takva zabilježena nastojanja talijanske vlasti često su poslužila kao osnova za donošenje zaključka da je izgradnja ribarskog naselja uz tvornicu motivirana ciljem zadobivanja i zapošljavanja lokalnog stanovništva koje je pružalo otpor novopridošloj vlasti, ali recentno talijansko istraživanje temeljeno na arhivima CMC-a pokazuje da je naseljavanja otoka Lastova zapravo bilo vođeno etno-geografskim kriterijem, odnosno nacionalističkom idejom promicanja talijanizacije otoka. [585] Drugim riječima, politički cilj naknadne izgradnje stambenog naselja nije došao s namjerom stvaranja lokalne radničke klase, pa se i odabrana politika izbora obitelji ribara po nacionalnom ključu povezuje se s neuspjehom eksperimenta novog naselja. [586]

Sve analizirane političko-ekonomske, društvene i prostorne okolnosti industrije ribljih konzervi na otoku Lastovu upućuju da je projekt tvornice sardina i ribarskog naselja bio poligon za provođenje fašističke kolonizacije. U kontekstu ovog arhitektonskog istraživanja zanimljivo je pritom sagledati kolonizaciju kao prostorni model razvoja. Kroz genezu grčke riječi kolonija (ἀποικία), koja je vezana za glagol „živjeti u daljini" (ἀποικεῖν), dolazi se do prenesenog značenja te riječi koje se odnosi na naselje u tuđoj zemlji, pri čemu je cilj takve prostorne formacije bio u obrađivanju zemlje, odnosno korištenju resursa. [587] Talijanska upravna jedinica na Lastovu predstavljala je upravo takvo područje odvojeno i udaljeno od matičnog kopna, dok je geografska pozicija tog pučinskog otoka nosila povoljni ribolovni potencijal za razvoj maritimnog sektora. Međutim, takva je geografska izoliranost otoka donosila i brojne društvene izazove. Provedba talijanskih političkih i ekonomskih ciljeva na dislociranom i izoliranom teritoriju zahtijevala je posebnu administrativnu organizaciju, ali i društveni poticaj. Izgradnja nove tvornice sardina na Lastovu stoga je bila određena s dvije suprotstavljene strane: talijanska vlast je gradila novo industrijsko naselje u sklopu razvojne strategije upravljanja (novo)stečenim teritorijem, a druga, okupirana strana je istu inicijativu

[583] Ibid, 284, 469.

[584] Ibid, 198.

[585] Kao izvor se navodi „Archivio Storico dell'Emigrazione Italiana". Gallo, „Il villaggio "Luigi Razza" a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)", 2015., 165.

[586] Ibid.

[587] „Kolonije". *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2026.

promatrala kao talijanski „program ekonomske penetracije“ u Jugoslaviju. [588] Takva snažna politička determiniranost prostornog okvira kolonije odredila je pak budućnost naselja u kojem dolazi do značajnih promjena tijekom Drugog svjetskog rata kada talijanska vlast pada.

3.4.1.3. Razgradnja socio-prostornog sustava tvornice sardina na Lastovu

Nakon desetogodišnje talijanske uprave, političko-ekonomski kontekst naselja Luigi Razza se radikalno mijenja, a tako i sveukupni socio-prostorni sustav koji je uspostavljen s osnivanjem tvornice i naseljavanjem vanjskog stanovništva. Tijekom Drugog svjetskog rata, tvornica ribljih konzervi je oštećena, a doseljene talijanske obitelji protjerane. [589] U tom povlačenju i napuštanju ribarskog naselja, Talijani su sa sobom odnijeli tvorničke strojeve za izradu ambalaže, pa je uslijed svih nepovoljnih uvjeta došlo do zaustavljanja proizvodnje ribljih konzervi. Evidencija stanja industrije iz 1945. navodi da je tvornica „Ampelea“ na Lastovu u tom trenutku imala tek pet stalno zaposlenih radnika, dok se proizvodnja jedva održavala. [590] Nakon oslobađanja teritorija 1945. godine, izdvojena su bazična sredstva za obnovu tvornice i reaktivaciju njezinog pogona, koji 1946. ponovno započinje s radom.

Reaktivacija proizvodnje ribljih konzervi na Lastovu odvija se administrativnim pripajanjem tvornice u Ublima novoosnovanom poslijeratnom poduzeću „Jadranka“ – Vela Luka, pod kojim je velolučka tvornica ribljih konzervi počela djelovati nakon Drugog svjetskog rata. Takvo spajanje bilo je provedeno u sklopu jugoslavenske planske organizacije riblje industrije vođene geografskim grupiranjem tvornica. [591] U odnosu na Lastovo, Vela Luka na nasuprotnom otoku Korčuli bila je veći ribarski centar udaljen samo 10-ak kilometara morske veze. Uspostavom njihove poslovne suradnje, velolučka tvornica sardina postala je središnji pogon poduzeća „Jadranka“, a tvornica na Lastovu njezina podružnica. Od 1956. tvornica u Ublima djelovala je i kao samostalni tvornički pogon pod nazivom „Sirena“.

Provedenim restrukturiranjem industrije u Ublima dolazi do novih ulaganja u njezinu tvorničku infrastrukturu. Uz tvornicu je tako izgrađeno rashladno skladište za svježu ribu kapaciteta 10 tona, čime se širi sam industrijski kompleks. Takve intervencije bile su popraćene i rastom proizvodne produktivnosti, pa je već sredinom 20. stoljeća zabilježeno da

[588] Basioli, „Ribarstvo na našem Južnom Primorju. Otok Lastovo“, 1959., 52.

[589] Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 354.

[590] Srdela je posoljena u 494 barila i 64 limenih kanti od 20 kg, što je iznimno malo u odnosu na prijeratni proizvodni prosjek tvornice. HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Popisi industrijskih i obrtničkih poduzeća u Dalmaciji i njihovo stanje, 1945.

[591] Vidi poglavlje ove disertacije: 2.3.4. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi od 1945. do 1980.

je u tvornici radilo oko 100 radnika, s povećanim dnevnim kapacitetom prerade u odnosu na prijeratnu proizvodnju. [592]

Unatoč svim organizacijskim i investicijskim naporima, tvornica ribljih konzervi „Sirena“ u Lastovu potpuno je ugašena 1969. godine. Industrija na otoku Lastovu nije uostalom ni bila primarni i dugoročni interes nove države. Naime, s obzirom na geostratešku poziciju otoka Lastova, određenom isturenošću otoka u otvoreno more Jadrana, cijeli otok je poslije Drugog svjetskog rata postao vojna zona u kojoj je formiran mornarički garnizon JNA. Dovođenjem vojske na otok mijenja se i kompletna društvena dinamika naselja Uble. Napušteno ribarsko naselje bilo je tako ponovno planski i politički naseljeno, ali ovog puta u njega doseljavaju vojne oficirske obitelji i starosjedioci iz Jurjeve Luke. U takvom spoju priobalnog smještaja naselja i novodoseljenog vojnog stanovništva, naselje Uble se počinje razvijati u vidu vojnog turizma, specifičnog po zatvorenom karakteru. To potvrđuje i gradnja „hotela za samce“ za potrebe vojske koja je započela 1975. godine i to na mjestu mjesnog restorana na istočnom dijelu industrijskog sklopa tvornice sardina. [593] Izgradnjom hotela na toj poziciji formirano je novo istočno pročelje središnjeg trga, dok je sama građevina tvornice sardina u tom periodu u potpunosti srušena. Memorija na njezino postojanje sačuvana je tek u imenu novog hotela koji je prema tvornici sardina nazvan „Sirena“. Danas na predmetnoj lokaciji nekadašnje tvornice sardina nema vidljivih tragova njezine izgradnje, dok je hotel zapušten te se nalazi u derutnom stanju (Sl. 128. i Sl. 129.). Sama arhitektura naselja je neodržavana, ali većinski zadržana u izvornom obliku (Sl. 130., Sl. 131. i Sl. 132). Povijesno naselje je u tom smislu i dalje funkcionalno, iako vidno smanjenje socijalne dinamike i ulagačkog interesa.

[592] Tvornica je tada proizvodila 4 tone steriliziranih konzervi, dok je prijeratni dnevni kapacitet iznosio 3 tone. Rast proizvodnje je drastično rastao 1950-ih, pa je od 1952. do 1957. godišnja prerada ribe iznosila 80 tona steriliziranih i 7 tona nesteriliziranih konzervi. Basioli, „Ribarstvo na našem Južnom Primorju. Otok Lastovo“, 1959., 52.

[593] HR-DADU-SCKL-738 Skupština Općine Lastovo 1965.-1967.

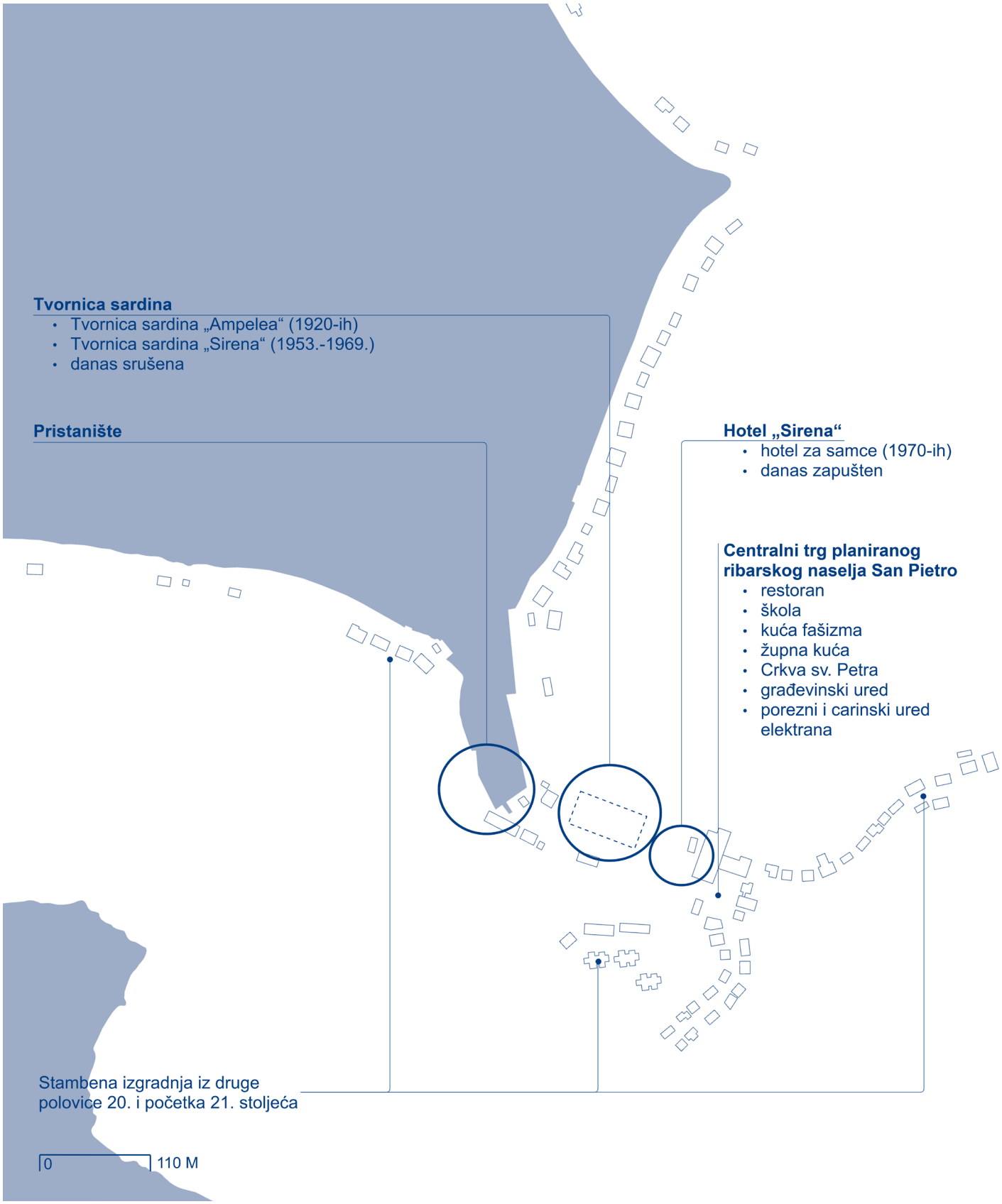

Grafički prikaz 27. Karta naselja Uble na Lastovu s prikazom graditeljskih slojeva povezanih s tvornicom sardina. Izradila Marija Barović, 2026.

3.4.2. Planiranje i izgradnja tvornice ribljih konzervi „Adria“ u Gaženici, Zadar

Tvornica ribljih konzervi „Adria“ izgrađena je 1951. u Zadru prema urbanističko-arhitektonskom rješenju razvoja zadarske industrijske zone Gaženica. Specifičnost tog primjera riblje industrije leži u tome što je to jedina tvornica ribljih konzervi koja je u drugoj polovici 20. stoljeća planski izgrađena na lokaciji na kojoj ranije nije postojala djelatnost proizvodnje ribljih konzervi. Istovremeno, to je i jedina poslijeratna tvornica ribljih konzervi koja je ciljano i planski izgrađena u većem gradu na obali. Naime, poslijeratnom industrijalizacijom građene su i druge nove tvornice sardina, ali su one ponovno locirane u manja obalna mjesta s tradicijom prerade i soljenja ribe. Ta specifičnost zadarske industrijske zone ribljih konzervi može se, kao i kod ranijeg primjera, dovesti u bliski odnos s ulogom političko-ekonomskih aktera u realizaciji te regulirane i planske izgradnje od samog početka. Isto kao što je moguće analizirati i koji je bio širi socio-prostorni utjecaj takve prostorne intervencije na grad i njegovu društvenu dinamiku.

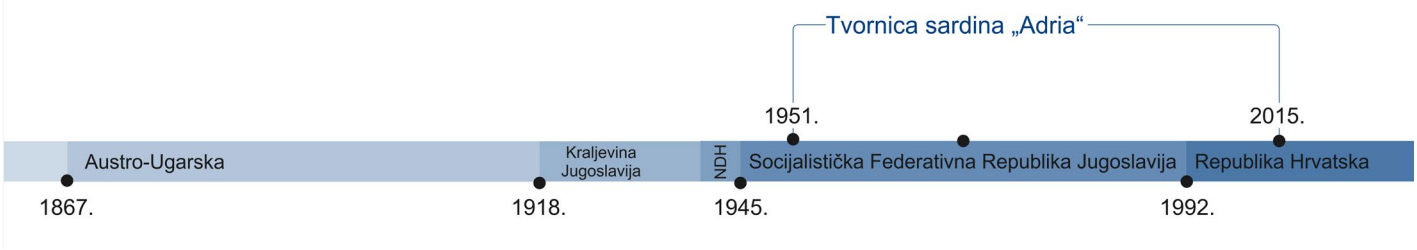

Grafički prikaz 28. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Zadru. Izradila Marija Barović, 2026.

3.4.2.1. Političko-ekonomski kontekst

Zadar je nakon Drugog svjetskog rata oslobođen talijanske uprave koja je bila aktualna između dva svjetska rata te ulazi u sastav socijalističke Jugoslavije, što znači da je poslijeratna urbanizacija bila uvelike određena tim političkim i društvenim diskontinuitetom. Naime, u periodu između dva svjetska rata, Zadar je funkcionirao kao talijanska polu-eksklava izolirana od svog zaleđa, ali i fizički udaljena od matične Kraljevine Italije, pa se funkcioniranje grada drastično mijenja njegovim teritorijalnim integriranjem. [594] Tu integraciju je u najmanju ruku pratila promjena demografske slike stanovništva. Tako je

[594] Arbutina, Dražen, „Moderna arhitektura Zadra. Uvod u njeno razumijevanje“. *Prostor* 9, br. 2(22), 2001., 163.

tijekom talijanske okupacije u grad doseljeno talijansko, a raseljeno domaće stanovništvo, dok se nakon rata kretanje stanovništva odvilo u suprotnom smjeru. U Zadar je tada doseljeno stanovništvo iz okolnih ruralnih krajeva i otoka, pa je broj od oko 6,000 stanovnika, koliko je grad brojao neposredno nakon oslobođenja, do 1954. narastao na skoro 23,500 stanovnika. [595] Povrh tih drastičnih političkih i društvenih promjena, Drugi svjetski rat ostavio je i duboke materijalne posljedice na grad. Zadar je tijekom rata teško bombardiran, a zabilježeno je da je tom intervencijom oštećeno ili uništeno oko 80% stambenog fonda te oko 50% gospodarskih prostora u gradu. [596] U opisanim okolnostima uspostave nove vlasti i hitne potrebe za obnovom, grad Zadar postao je ideološki i strateški važan projekt koji je, između ostalog, trebao demonstrirati uspjeh i snagu novog političkog i društvenog modela razvoja, pa je i sam proces obnove zadobio simboličku težinu. [597] U tom se smislu i modernizacijski procesi u Zadru izdvajaju kao specifičan doprinos hrvatskoj urbanističkoj i arhitektonskoj sceni pedesetih godina 20. stoljeća, pa se stoga ne mogu u cijelosti sagledati bez osvrtanja na širi političko-ekonomski kontekst.

U kontekstu novouvedenog jugoslavenskog planskog gospodarstva kojim je započeta regulacija snažne industrijalizacije zemlje, razlog izgradnje nove tvornice ribljih konzervi baš u Zadru objašnjen je ekonomskim analizama. Naime, evaluacije i kvantitativna istraživanja poslijeratnog stanja industrije pokazala su da je sektor riblje industrije u zadarskom priobalju nedovoljno pokriven ribarskim praksama u smislu korištenja riblje sirovine, a potom i nepokriven industrijskom proizvodnjom ribljih konzervi, što je ukazalo na potrebu izgradnje tvornice sardina upravo u tom gravitacijskom području. [598] Strategija razvoja riblje industrije bila je dakle utemeljena na znanstvenim i kvantitativnim postavkama, pri čemu takva racionalizacija prostorne organizacije nije bila rukovođena samo domenom ekonomije, već i arhitekture.

Moderna načela urbanističkog i arhitektonskog planiranja temeljena na CIAM-ovim postavkama testiraju se upravo u Zadru, što se može vidjeti iz brojnih projektnih rješenja izrađenih za urbanističko-arhitektonski natječaj za obnovu povijesne jezgre Zadra i izgradnju šire gradske zone. Upravo je zbog tih značajnih gradskih stradanja Zadar postao primjer

[595] Grad Zadar je 1953. imao 25.465 stanovnika. Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ i SFRJ, Popis stanovništva 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine.

[596] Galjer, Jasna; Galić, Anđela, „Kultura stanovanja u Zadru 1950-ih godina u kontekstu afirmacije modernizma“. *Ars Adriatica* , br. 7, 2017., 313-314.

[597] Ibid, 316-317.

[598] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953.

beskompromisnog, ali i kontekstualno osjetljivog, prakticiranja novih modernih ideja.

Racionalizacija upravljanja i planiranja prostora provedena je pritom kroz uspostavu institucionalnog okvira djelovanja. U Zadru se prvi koraci takvog djelovanja mogu pratiti kroz osnivanje različitih gradskih ureda, pa je tako 1953. osnovan „Ured za regulaciju grada" sa zadatkom regulacije pojedinih dijelova grada i brige o rasporedu izgradnje stambenih zgrada. Godine 1958. osnovan je „Savjet za urbanizam i građevinarstvo", koji se bavio unaprjeđenjem građevinarstva, osobito racionalizacijom stambene izgradnje i podizanjem kvalitete svakodnevnog življenja, a iste je 1958. godine osnovan i „Fond za izgradnju komunalnih objekata i uređaja", iz kojeg će se financirati izgradnja infrastrukture i komunalnih objekata. [599] Formiranje takvog institucionalnog okvira omogućilo je interesnu uključenost države. Upravo takvu racionalizaciju odlučivanja na razini državnog i političkog odlučivanja u recentnim je istraživanjima analizirana pod konceptom javnih politika (*public policy*), kao orijentacije koja se pojavljuju u društvenim znanostima od druge polovice 20. stoljeća. Takvi procesi racionalizacije u odlučivanju nisu bili isključiva praksa kapitalističkih zemalja te su postojali i u socijalističkim zemljama, čime se i modernizacijski procesi u tadašnjem hrvatskom kontekstu analiziraju kroz takav vid djelovanja, iako se on u tom terminološkom poimanju pojavljuje tek 80-ih godina 20. stoljeća. [600]

Snažan politički fokus usmjeren na stratešku obnovu grada potvrđuje i financijski aspekt. To se uostalom može vidjeti i na uskom primjeru sektora industrije ribljih konzervi jer je projekt izgradnje nove tvornice ribljih konzervi u Zadru predstavljao najveće poslijeratno ulaganje u prostornu infrastrukturu tog maritimnog industrijskog sektora u Jugoslaviji. Veličinu i značaj te investicije potvrđuje podatak da je čak 64% od sveukupno uloženih sredstava u industriju ribljih konzervi u Jugoslaviji od 1945. do 1950. otpalo na gradnju pogona „Adria" u Zadru. [601]

Napori i ulaganja u industrijsku proizvodnju bili su popraćeni pozitivnim rezultatima, a oni su predstavljeni na izložbi „Privreda Zadra", organiziranoj 1954. godine, dok je specifični zamah maritimnog sektora bio predstavljen 1957., održavanjem međunarodne manifestacije „Ribarska izložba i festival". Predmetna izložba viđena je kao prvi korak uspostave godišnjeg „Sajma pomorske i ribarske privrede Jugoslavije", a za čije je potrebe obnovljen prostor Arsenala u Zadru od 2.000 m^2. Sam idejni projekt „Ribarske izložbe i festivala" iz 1957.

[599] Galjer; Galić, „Kultura stanovanja u Zadru 1950-ih godina u kontekstu afirmacije modernizma", 2017., 313.

[600] Bara, Mario, „Modernizacija urbanoga života u Hrvatskoj kroz prizmu stambenih i komunalnih politika u razdoblju socijalizma", *Časopis za suvremenu povijest* 52, br. 1, 2020., 10-11.

[601] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 20.

izradili su arhitekti Zdravko Gmajner i Borivoj Dequal, a grafički dizajn i likovni postav Edo Murtić [602], što svjedoči o važnosti reprezentacije gospodarskog uspjeha.

Iz opisanog konteksta može se razumjeti da se beskompromisno prakticiranje novih modernih ideja naročito uvjerljivo odvijalo upravo u Zadru zbog njegovih specifičnih povijesnih okolnosti. S novom vlašću usmjerenom na obnovu zemlje i demonstraciju uspjeha nove državne ideologije, a uslijed hitne potrebe obnove i izgradnje razrušenog grada, Zadar je postao poligon za testiranje modernističkih načela vođenih principima racionalizacije, koja su implementirana kroz politički, ekonomski i projektantski format djelovanja.

3.4.2.2. Urbanističko-arhitektonski kontekst

Nova tvornica ribljih konzervi izgrađena je u Gaženici 1951. [603] Iz povijesnih karti vidljivo je da se lokacija novog sklopa riblje industrije nalazila u neizgrađenom, perifernom dijelu tadašnjeg grada, dok digitalna ortofoto snimka iz 1968. pokazuje da je do tada na toj lokaciji bilo sagrađeno tek nekoliko susjednih industrijskih objekata. [604] Zabilježeno je uostalom da je industrijska zona Gaženica dobila na značaju tek nakon 1966., kada je povezana željezničkom prugom s Kninom, gdje se dalje spajala na glavnu prugu Zagreb-Split. [605]

Iz smještaja industrijske zone riblje industrije u odnosu na grad vidljivo je da je tvornica bila izmještena u odnosu na povijesni centar Zadra. Riječ je, međutim, o svega 6 km zračne udaljenosti. Na tu odrednicu se zanimljivo osvrnuti jer je upravo u slučaju projektiranja tvornica udaljenost bila ključan parametar njihovog urbanističkog smještaja. Tako su udaljenosti između industrijskog objekata i stanovanja bile precizno propisane u tablicama koje su služile kao tehnička uputa postavljena s ciljem smanjenja ili otklanjanja štetnog utjecaja industrije na život ljudi. Najčešći kriterij za uvođenje takvih pravila bilo je zagađenje česticama zraka ili zagađenje bukom, dok je negativan utjecaj tvornica ribljih konzervi razmatran kroz miris (Sl. 133.). Ako se udaljenost od 6 km sagleda u odnosu na udaljenosti propisane za tvornicu ribljih konzervi, vidljivo je da je u Zadru taj parametar bio zadovoljen.

Uz ekološke razloge, odmak od povijesne jezgre se također može promatrati i kao strategija zaštite povijesne slike grada, a što postaje jasno artikulirana urbanistička smjernica

[602] „I. Ribarska izložba. Od 4. do 18. kolovoza 1957. g održava se u Zadru I. ribarska izložba i festival“. *Čovjek i prostor*, 64 (1957.), 4-5.

[603] Melem Hajdarović; Vidaček, „Riba“, 2022., 675.

[604] Na Digitalnog ortofoto karti iz 1968. vidi se da je u industrijskoj zoni Gaženica bila izgrađena tvornica ribljih konzervi te dva nasuprotna industrijska objekta.

[605] „Luka Gaženica – Intermodalno čvorište”, *Hrvatska gospodarska komora* (HGK – Županijska komora Zadar), 2016.

„vizualnog skrivanja“, posebice bitna u kontekstu poslijeratnog razvoja turizma.[606] Određena lokacija industrijske zone u Gaženici bila je u tom smislu dovoljno udaljena od povijesne matrice, ne ugrožavajući ambijentalno njezin vizualni identitet, ali i dovoljno blizu, djelujući kao ista funkcionalna i prometna cjelina grada.

I uz ovdje prisutna načela fizičkog izmještanja i vizualnog sakrivanja, industrijska zona u Gaženici svejedno je pozicionirana uz samu obalu, određujući gradski prilaz s mora i njegovu morsku panoramu (Sl. 134). Štoviše, u sklopu projekta tvornice ribljih konzervi projektirana su dva operativna gata za brodove, pa je izgradnja industrijskog kompleksa Gaženica odredila i vizualni i namjenski karakter južnog dijela grada. Iz svih opisanih urbanističkih okolnosti jasno je da je industrijska zona „Adria“ u Zadru nastala primjenom modernističkih principa i načela, a koji su mogli biti primijenjeni u sklopu širih promišljanja obnove i razvoja Zadra (Sl. 135.).

U razmatranju urbanističkog konteksta tvornice ribljih konzervi, ključno je istaknuti da se pojedina infrastruktura same tvornice širi i izvan njezine matične industrijske zone i to u samu strukturu grada. Naime, krajem 1950-ih, poduzeće „Adria“ pokreće projekt nove hladnjače za pohranu ribe u lučici Foša koja se nalazila na samom ulazu u povijesnu jezgru Zadra (Sl. 136.). Riječ je dakle o povijesnoj lokaciji za privez ribarskih brodova lokalnog stanovništva, a koja u sklopu poslijeratne obnove biva urbanistički razmatrana kao jedna od ključnih točaka ulaza u grad. Poduzeće „Adria“ je upravo na toj delikatnog povijesnoj lokaciji od 1959. do 1962. izgradilo svoju novu hladnjaču za pohranu ribe, čime je lučica i dalje zadržala izvornu funkciju ribarske luke (Sl. 137. i Sl. 138.). Riječ je o pomoćnoj hladnjači poduzeća koja je izgrađena uz onu već postojeću unutar industrijske zone Gaženica, pa ako je suditi prema izboru te povijesne gradske lokacije, može se pretpostaviti da je hladnjača u Foši služila za prihvat i čuvanje ribe koju su lovili lokalni ribari.

S obzirom na tu specifičnu lokaciju određenu izdvojenošću iz samog industrijskog sklopa i integriranošću u gradsko tkivo, na građevini hladnjače moguće je prepoznati i oblikovnu ambiciju i kvalitete. Pri tome je zanimljivo da arhitektonsko rješenje hladnjače u Foši potpisuje inženjer S. Čulić, a ono je projektirano i realizirano u tri faze budući da su potrebe i zahtjevi za rashladnim prostorom poduzeća u tom periodu bili u kontinuiranom rastu (Sl.

[606] Vidi poglavlje ove disertacije: 2.4.3.2. Industrija u kontekstu urbanističkog i prostornog planiranja.

139.). [607] Riječ je naime o katnoj građevini koja je na razini prizemlja zatvorila postojeći blok naznačen zatečenom uglovnicom. Iznad tog punog i zatvorenog prizemlja postavljen je potom pravokutni volumen čije morsko pročelje je oblikovano vertikalnim betonskim nosačima koji time formiraju apstraktnu zidnu plohu (Sl. 140. i Sl. 141.). Čista volumetrija i apstraktno oblikovanje hladnjače odredili su tako povijesnu lokaciju jasnim modernističkim karakterom.

Uz prisutnu oblikovnu ambiciju, projekt hladnjače u Foši predstavlja i vrijedni primjer urbanističkog projektiranja te gradske ribarske zone. Naime, u tehničkom opisu građevinskog elaborata hladnjače, koji je sastavni dio građevinske dozvole, navedeno je da je „izgradnjom hladnjače definitivno riješeno kaotično stanje u ovom dijelu slikovite Foše“. [608] Iz tog se opisa može iščitati postojanje ambicije reguliranja urbanističkih odnosa grada kroz samu intervenciju arhitektonskog mjerila, a koja se tim više ističe jer je riječ o projektantskoj intervenciji industrijske namjene.

Ako se s tim uvidom sagleda konkretno urbanističko-arhitektonsko rješenje industrijske zone „Adria“ u Gaženici jasno je da je ono rezultat pragmatičnog rasporeda i organizacije industrijskih građevina. Industrijskim sklopom dominiraju dvije građevine – proizvodna hala i hladnjača, dok su sekundarni proizvodni pogoni pozicionirani uz ili oko glavne tvorničke zgrade (Sl. 142.). Tako je, primjerice, pogon ambalaže izgrađen kao adicija na centralnu građevinu, pri čemu se njegov prislonjeni volumen jasno ističe kao dogradnja. S druge strane, manji pogon za proizvodnju ribljeg brašna izdvojen je iz centralne proizvodne hale kao samostojeća građevina, isto kao i sva ostala manja samostojeća skladišta koja su također pozicionirana u radijusu oko centralnog tvorničkog objekta.

Velika površina zadarskog tvorničkog kompleksa razvila se u slobodnoj i neizgrađenoj industrijskoj zoni jasno određujući novo mjerilo poslijeratne industrije ribljih konzervi. Primjerice, građevina hladnjače bila je iste površine kao sama tvornica, a takvom dimenzijom postala je prihvatno središte ribljeg ulova za širi regionalni sektor ribarstva. Vidljiva promjena mjerila u odnosu na predratne kapacitete te iste industrije je, između ostalog, bila moguća zbog komunalnih uvjeta koje je nudio grad, a to je u prvom redu bilo snabdijevanje električnom energijom iz hidrocentrale Krka. [609] Određivanje gradske industrijske zone stoga

[607] Prava faza je dovršena 1959. Druga faza obuhvaćala je projekt nadogradnje kata, dok je sama građevinska dozvola za dogradnju hladnjače u lučici Foša izdana je 1962. HR-DAZD-481 Narodni odbor gradske općine Zadar (1955.-1962.), kutija 51, „Adria“, Programske skice za gradnju ledane, 1962.

[608] Ibid.

[609] Uz to, tvornica raspolaže i vlastitom Diesel elektrocentralom. HR-DAZD-141 NOK Zadar, kutija 323, „Adria“.

je omogućilo prostorni razvoj same tvornice, koja se potom mogla slobodno širiti unutar definiranog urbanističkog obuhvata. Opisani lokacijski uvjeti su u ovom konkretnom slučaju značili da je inicijalno dimenzioniranje novog tvorničkog kompleksa bilo u skladu s mjerilom infrastrukture grada, a ne manjih ribarskih naselja kao što je to ranije bio slučaj.

Širenje tvorničke infrastrukture unutar zone Gaženica odvijalo se postepeno, ali uvijek kroz regulirane projektantske zahvate. Gledajući kronološkim redom, nakon izgradnje i otvaranja matičnog pogona za proizvodnju ribljih konzervi 1951., „Adria“ je 1955. osnovala i pokrenula novo postrojenje koncentrata rajčice, a već je nakon prve uspješne godine poslovanja, uložila u njegovo proširenje (Sl. 143.). [610] Povećanje proizvodnje poduzeća „Adria“ na poljoprivredni asortiman nije podrazumijevalo projektiranje samo novog tvorničkog objekta, već i prostorno planiranje regionalno dostupnih agrarnih površina. Razmatranje industrije na tom mjerilu potvrđuje karta šire regionalne zone grada izrađena za potrebe analize poljoprivrednih površina, čime je procijenjeno da je za uzgoj rajčica dostupno poljoprivredo zemljište u površini od oko 300 ha (Sl. 144.). [611]

Opisani rast prostornog mjerila reflektirao se i u samoj strukturalnoj organizaciji poduzeća. „Adria“ je tako inicijalno nastala s ciljem industrijske prerade i konzerviranja ribe, a već je nekoliko godina nakon svog otvaranja, 1956., proširena na preradu ribe, voća i povrća [612], da bi potom prerasla u Kombinat za ulov, preradu i promet ribom „Adria“, podijeljen na OOUR Ulov, OOUR Prerada ribe i Radnu zajednicu. Rast poduzeća odvijao se, dakle, samim širenjem industrijske proizvodnje na srodne vidove proizvodne djelatnosti, a što se vidi i iz proizvodnog asortimana poduzeća „Adria“, koji je krajem 1980-ih godina uključivao čitavi spektar proizvoda od ribe, uključujući sterilizirane i nesterilizirane konzerve, aluminijsku ambalažu, konfekcioniranu ribu, smrznutu ribu, riblje brašno i riblje ulje. [613]

Prostorno i strukturalno širenje proizvodnje koje je uslijedilo nakon osnutka poduzeća „Adria“ odraz je pozitivnog poslovanja tvornice. Iz statističkih pregleda regionalne proizvodnje steriliziranih konzervi za 1980., vidljivo je da je tvornica ribljih konzervi u Zadru zauzimala drugo mjesto u Jugoslaviji. [614] Od svog osnivanja do tada, „Adria“ je bilježila

[610] HR-DAZD-0141 NOK Zadar, kutija 323, „Adria“, Investicijski program Adria, 1956.

[611] Ibid.

[612] HR-DAZD-141 NOK Zadar, kutija 323, „Adria“, Analiza sirovinske baze.

[613] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Plan i ostvarenje proizvodnje kombinata, 1980.

[614] Prvo mjesto pripadalo je tvornici ribljih konzervi „Mirna“ u Rovinju. HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Osnovni podaci poslovanja OUR-a morskog ribarstva Jugoslavije u 1980., tablica br. 3.

kontinuirani rast proizvodnje. Tako, primjerice, statistike s kraja 1970-ih, ukazuju da je planirani dohodak po radniku u podgrupaciji „Prerada ribe“ ostvaren prema očekivanom planu, dok je u podgrupaciji „Ulov“ bio veći od planiranog za 16%. [615] Osim toga, evidencija plana i ostvarenja iz 1980. ukazuju da je ukupno poslovanje kombinata „Adria“ bilo uspješno, ističući da je plan proizvodnje ostvaren sa 90%, pri čemu je proizvodnja konzervi ostvarena s 96%, dok je proizvodnja metalne ambalaže bila veća od planirane za čak 23%. [616]

Opisani industrijski zamah odrazio se i na daljnju izgradnju i širenje industrijske infrastrukture pa je unutar novog industrijskog kompleksa ribljih konzervi u Gaženici sagrađena i solionica ribe, odnosno građevina u kojoj se obavljao tradicionalni postupak soljenja ribe. Taj novi pogon solionice (dimenzija 12 x 95 m) izgrađen je u dvorištu, na mjestu nekadašnje sušionice, između skladišta slane ribe i pogona za konzerviranje. Osim toga, krajem 1979., u industrijskom sklopu započinje i gradnja pogona za preradu ribljeg brašna prema projektu projektnog poduzeća „Donat“, Zadar, kojeg je potpisao dipl. ing. arh. Ante Uglešić i dipl. ing. građ. Boris Petravić (Sl. 145.). Pogon je uključivao halu za preradu, skladišta te ostale tehničke prostorije poput sanitarija, svlačionica i ureda. [617] Zadnje veće proširenje industrijske zone „Adria“ izvedeno je 1981., kada je izrađen projekt novog pogona za proizvodnju limene ambalaže.

Iako je industrijska zona „Adria“ u Gaženici određena pragmatičnim rasporedom i funkcionalnim standardima, ona nije bila lišena prostornih kvaliteta, u smislu da je ista urbanistička shema uključivala zelene i rekreacijske zone, i to značajnim dijelom površine industrijskog kompleksa. Štoviše, urbanističkim rješenjem industrijske zone predviđeno je i uređenje sportskih igrališta u neizgrađenom prostoru između hladnjače i mora, i to nogometnog, košarkaškog i odbojkaškog terena, zatim tri teniska terena i boćalište. Površine visokog zelenila određene su u sjevernoj i južnoj zoni od glavne tvorničke građevine, pri čemu se uglavnom radi o zadržavanju postojećih stabala. Takvim poštivanjem zatečene vegetacije i integracijom rekreativnih sadržaja postignute su dvije kvalitete: s jedne strane je uspostavljena tampon zona između industrije i grada, dok je s druge strane radnicima ponuđen dodatni rekreativni sadržaja.

Uz kopnenu infrastrukturu, utjecaj industrije ribljih konzervi može se pratiti i kroz formaciju

[615] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Analiza SAS-P Obrasca po OOUR za 1978., Zagreb 1979.

[616] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Plan i ostvarenje proizvodnje kombinata, 1980.

[617] HR-DAZD-146 Skupština općine Zadar (1963-1993.), Građevinska dozvola za gradnju pogona ribljeg brašna, 1979.

ribarske infrastrukture na moru, a u konačnici i ribarske luke u Gaženici. Naime, poduzeće „Adria“ bilježilo je značajna ulaganja u sektor ribarstva i to kroz opremanje vlastite ribarske flote koja je do 1980-ih narasla na čak 20 brodova (Sl. 146.). [618] Investiranje poduzeća u taj sektor bilo je izdašno, ali veliki troškovi njegovog opremanja i održavanja nisu omogućili da svi ribarski brodovi budu adekvatno tehnički opremljeni, kao i da sva ulaganja budu proporcionalna uspješnosti lova. Poslovanje „Adrije“ u sektoru ribarstva regulirano je kroz organizaciju OOUR-a „Ulov ribe“ – Kali [619], a ribolovne statistike bilježe povremene podbačaje u ribolovu u odnosu na godišnje planove poslovanja [620]. Loši rezultati ribarstva često su se nastojali nadomjestiti ribom iz uvoza [621], a količine uvezene ribe za proizvodnju znatno su povećane krajem 1970-ih, pa je prema statistici iz 1979. uvozna riba bila zastupljena u postotku od 33%. [622] U svakom primjeru, urbanističkim smještajem tvornice ribljih konzervi „Adria“ u gradsku zonu Gaženica istovremeno je izgrađena i ribarska luka, koja je determinirala tadašnje korištenje tog dijela grada, ali i današnji lučki karakter tog dijela zadarske obale.

Na razini arhitektonskog oblikovanja, strukture tvorničkih građevina tvornice „Adria“ također su projektirane prema načelima funkcionalne organizacije i racionalne konstrukcije. Najčešće je riječ o pragmatičnoj AB skeletnoj konstrukciji stupova i greda s ispunom od opeke. Tako je, primjerice, pogon ambalaže projektiran od betonskih greda i armirano betonskih ploča, pri čemu su i svi pregradni zidovi također izvedeni od armiranog betona. Krovne konstrukcije koje su premošćivale veće raspone izvedene su od lagane konstrukcije pa je, primjerice, krovna konstrukcija solionice bila izvedena od čeličnih nosača s pokrovom od valovitog aluminijskog lima. [623] Za razliku od industrijskih hala u Gaženici, osnovna građevina hladnjače u Foši izrađena je od trajnih materijala: nosivi zidovi projektirani su od opeke, dok su stropovi predviđeni od monta opeke i armiranog betona. Iznimka je jedan dio rashladnog sklopa smješten unutar samoga bloka novoizgrađene hladnjače zamišljen kao privremeni

[618] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Plan i ostvarenje proizvodnje Kombinata 1980.

[619] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Plan rezultata poslovanja OOUR-a „Ulov ribe“, Kali.

[620] To se pripisivalo različitim faktorima od kojih se spominje konstantni nedostatak stručnih kadrova, a onaj nepredvidivi nedostatak srdele. HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Plan i ostvarenje proizvodnje Kombinata 1980.

[621] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Osnovni podaci poslovanja OUR-a morskog ribarstva Jugoslavije u 1980.

[622] Ibid.

[623] HR-DAZD-0146 Skupština općine Zadar (1963-1993.), Izvedbeni projekt „Adria“ – rekonstrukcija solione

prostor za ured i tehničke prostore koji bi se naknadno trebao ukloniti. [624] Taj je dvorišni dio građevine opisan terminom provizorija koji je podrazumijevao rušenje građevine, zbog čega je bio izveden od laganih materijala.

Opisani graditeljski zahvati financirali su se kroz djelomično kreditiranje, a djelomično kroz reinvestiranje vlastitog tvorničkog profita. Iz godišnjih financijskih izvještaja poduzeća „Adria“ vidljivo je da je veći dio dohotka odlazio na osobne prihode radnika, ali je dio odvojen i za ulaganja koja su primarno bila usmjerena u proširenje materijalnih osnova rada, a potom i za stambenu izgradnju.

3.4.2.3. Radna snaga i izgradnja stanova

Uvidom u statistike radne snage vidljivo je da je tvornica „Adria“ 1959. godine zapošljavala 464 radnika. Taj inicijalni broj zaposlenih se već iduće godine skoro udvostručio na 808, te se uz manje varijacije na istoj razini održavao sve do 1964., kada je broj radnika naglo porastao na 1151. U drugoj polovici 1960-ih broj zaposlenih se ponovno spustio, da bi se tijekom cijele prve polovice 1970-ih broj radnika kretao iznad 1000. [625] Iz tih iskazanih evidencija radne snage poduzeća „Adria“ jasno je da se brojke ne odnose isključivo na radnike pogona za preradu ribe. Riječ je uostalom o grupaciji koja je okupljala različite sektore, pa primjerice statistike iz 1979. razdvajaju radnu snagu prema Organizacijama udruženog rada (OOUR). Od ukupno 1,034 zaposlena radnika, OOUR „Prerada ribe“ brojao je 690 radnika, od čega 524 žena, OOUR „Ulov ribe“ brojao je je 224 radnika, od čega 2 žene, dok je OOUR-u „Radna zajednica“ imao 120 radnika, od čega 56 žena. [626] Najviše je žena dakle radilo u sektoru prerade ribe, u ovom konkretnom slučaju čak 76%.

Radnici poduzeća nisu bili samo stanovnici grada, već su dolazili iz šire ruralne regije. Širenje gravitacijske zone rada stvorilo je tako potrebu za rješavanjem smještaja za radnike, a što se direktno može pratiti kroz prostorne procese, odnosno kroz gradnju novih stambenih jedinica, a ponekad i cijelih stambenih naselja. Konkretni utjecaj tvornice „Adria“ na izgradnju stambenog fonda grada Zadra potvrđuju statistike financijskog poslovanja poduzeća koje prikazuju stambeni doprinos koji se obračunavao iz mase osobnih dohodaka, a koje je

[624] HR-DAZD-0141 NOK Zadar, kutija 74, Hladnjača u Foši, 1962.

[625] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., „Prikaz uspješnosti poslovanja „Adria“, broja zaposlenih i osobnih dohodaka od 1959.-1980.“

[626] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Statistički pregled pokazatelja poslovanja za I-IX 1979.; HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Radna snaga i osobni dohoci; HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Radna snaga i osobni dohoci.

poduzeće izdvajalo upravo za potrebe izgradnje stanova za radnike. Stambeni doprinos je bio u porastu krajem 1970-ih, tako da je, primjerice, 1980. godine porastao za 24% na razini cijele grupacije. [627]

Dostupni i konzultirani arhivski izvori nisu otkrili konkretne gradske lokacije stambene izgradnje, kao ni to je li „Adria" ulagala u izoliranu izgradnju građevina ili konkretnog stambenog naselja. Iz njezinih izdvajanja od dobiti vidljivo da je tek da je sufinancirala izgradnju stambenih naselja unutar kojih je potom otkupljivala stanove za svoje radnike. Izgradnja radničkih stanova u sklopu poduzeća bila je uostalom uobičajena socijalistička praksa, koja se u Zadru manifestirala izgradnjom novih stambenih predjela za smještaj radnika u industriji, takozvanih mikrorajona. U Zadru su takve nove stambene zajednice građene 1960-ih i 1970-ih, a jedna od njih je bila i stambeni mikrorajon Voštarnica III s oko 1.200 stanova, a poznato je da je neke od njih otkupilo upravo poduzeće „Adria", uz neke druge zadarske tvornice. [628]

Dio radnica i radnika je uspio riješiti stambeno pitanje kroz opisani stambeni fond, ali je potreba za stanovima bila puno veća od ritma gradnje i financijskih mogućnosti poduzeća. To potvrđuje podatak o korištenju javnog prijevoza od strane brojnih radnica koje su se svakodnevno vozile javnim prijevozom iz okolice Zadra, s područja Ravnih Kotara i s obližnjih otoka, a zbog čega se lokalni autobus koji je prometovao na toj relaciji od 1960-ih prozvao „seoskim" autobusom. [629]

3.4.2.4. Šira gradska infrastruktura: industrijska škola – odjel za preradu ribe

Pitanje izobrazbe u sektoru riblje industrije vrlo je specifično, a prvi put se pojavljuje upravo u Zadru, gdje je 1949. otvoren „Ribarski tehnikum" s ciljem školovanja kadrova za potrebe ulova i prerade ribe. [630] Tehnikum se nakon dvije godine djelovanja u Zadra prebacuje u Dubrovnik, gdje je u okviru Pomorskog tehnikuma otvoren ribarski odjel, ali se već nakon ispraćaja jedne generaciju zatvorio. [631] Nova inicijativa za specijalističkim obrazovanjem ponovno se pojavljuje u Zadru 1955., kada je u sklopu Industrijske škole u Zadru osnovan

[627] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Osnovni podaci poslovanja OUR-a morskog ribarstva Jugoslavije u 1980., tablica br. 23.

[628] Perić, Ivana, „O razvoju zadarske industrije. Iza Bagatovog nebodera, kod bivšeg SAS-a". *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*, 20.7.2020.

[629] Perić, „Nevidljivost industrijskog naslijeđa. Nije kriva radnica, što je riba smrdljiva", 2020.

[630] Cetinić, Perica, "Studij morskog ribarstva u Splitu". *Naše more* 40, br. 3-4, 1993., 141., citirajući: Plančić, J., „Ribarski tehnikum", *Morsko ribarstvo* 1 (2), 1949., 19-20.

[631] Ibid, 141-142.

Odjel za preradu ribe, a koji je nudio trogodišnji program izobrazbe sve do 1960. [632] Desetljeće nakon njegovog zatvaranja, 1970-ih se pokreće novi vid obrazovanja radnika kroz Centar za odgoj i obrazovanje kadrova pomorstva i ribarstva, a koji je osposobio nekoliko generacija u zvanje tehničara ili kvalificiranih radnika za preradu i uzgoj ribe, ali koje se također gasi zbog manjka interesa. Na njegovom mjestu danas se nalazi Pomorska škola Zadar.

Linijom opisanih specijalističkih programa edukacije u maritimnom sektoru, industrija ribljih konzervi „Adria“ u Zadru može se sagledati i kroz njezin doprinos obrazovnoj infrastrukturi grada kroz više aspekata. Naime, s obzirom da je tvornica ribljih konzervi „Adria“ novoplanirani projekt koji nije polazio od postojeće lokalne djelatnosti prerade ribe, grad Zadar nije raspolagao ljudskim kapacitetima u smislu vještina i znanja koje su bile nužne za obavljanje te specifične djelatnosti. Osim toga, planiranje nove tvornice u većem gradu nametalo je veće i ambicioznije mjerilo industrije ribljih konzervi, a što je pak zahtijevalo mobilizaciju većeg broja radnika. Ambicija uspostavljanja specijaliziranih stručnih programa u Zadru, kao i brojnost pokušaja da se oni svaki put iznova pokrenu, mogu se stoga povezati upravo s okolnostima otvaranja i djelovanja tvornice ribljih konzervi „Adria“.

Iz dostupnih materijala nije moguće iščitati direktnu poveznicu između kadrovskih potreba tvornice i osnivanja škole, ali su se periodi lošeg poslovanja tvornice ribljih konzervi u izvješćima poduzeća često dovodili u odnos upravo s manjkom stručnog kadra. [633] „Adria“ je uostalom kontinuirano registrirala manjak radne snage, a taj se problem može sagledati s više strana. Manjak radnika zasigurno se može promatrati kao rezultat generalne neatraktivnosti posla u industriji ribe, a upravo je u tom kontekstu Zadar kao veći grad nudio druge ekonomske alternative, odnosno nije u toj mjeri ekonomski ovisio o maritimnom sektoru kao što je to, primjerice, bio slučaj s malim ribarskim naseljima. Drugim riječima, stanovništvo Zadra imalo je širi spektar ponude rada, odnosno poslovnih mogućnosti osim same ponude koju je nudila tvornica ribljih konzervi.

Opisana dinamika između zahtjeva industrije i društvenih okolnosti reflektirala se i kroz intenzivnu dinamiku zatvaranja (uslijed nepostojanja društvenog interesa) i ponovnog otvaranja stručnih programa (uslijed rastućih potreba tvornice). Iz slijeda svih opisanih okolnosti može se zaključiti da je strateško pozicioniranje tvornice sardina u veći grad bio

[632] Ibid, citirajući: Blagaić, I „Kadrovi u našem ribarstvu“, *Morsko ribarstvo*, 22 (2), 1970., 69-71.

[633] HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Plan i ostvarenje proizvodnje Kombinata 1980.

odgovor na problem dostupnosti radne snage, dok je potencijal većeg grada omogućio da se u njemu realizira obrazovni program u sektoru proizvodnje ribljih konzervi (pa makar i kao pokušaj) koji će potom imati značaj za industriju unutar cijele regije.

Grafički prikaz 29. Karta Zadra s prikazom graditeljskih slojeva povezanih s tvornicom sardina. Izradila Marija Barović, 2026.

3.4.2.4. Tvornica sardina „Adria“ – danas

Tvornica sardina „Adria“ u Zadru danas je zapuštena i u razrušenom stanju. Proces koji je vodio njezinom raspadu počeo je 1996. godine, kada je poduzeće pretvoreno u dioničko društvo. [634] Godine 2015., „Adria“ je proglasila stečaj, a 2020. njezin je industrijski sklopu u Gaženici od 48.352 m2 prodan na dražbi za trostruko manju cijenu od procijenjene. [635] Danas je industrijski sklop tvornice u Gaženici ograđen i čuvan, pa mu se i u sklopu ovog istraživanja nije moglo prići. Okolna industrijska zona koja se razvila u Gaženici krajem 1960-ih postala je mjesto velikih lučkih investicija. Danas je područje transformirano u Luku Gaženica koja obuhvaća postojeću pretovarnu luku i Novu luku Gaženica – suvremeni putničko-teretni terminala koji je pušten u promet 2015.

3.4.3. Zaključak poglavlja

Analizirana primjera izgradnje novih industrijskih kompleksa za proizvodnju ribljih konzervi u Ublima na Lastovu i u Gaženici u Zadru, upućuju na snažnu povezanost političkih aktera i industrijske proizvodnje, pri čemu je realizacija gospodarskih ciljeva bila provedena strukovnom regulacijom i planiranjem. Prisutnost političke ambicije odredila je projekte tvornica značajnim ulaganjima, a uključenost struke reguliranim prostornim zahtjevima. Iz te političko-strukovne sinergije nastaju primjeri cjelovito planiranih sklopova industrije ribljih konzervi, a koji su kroz tu izgrađenu formu postali snažni akteri promjene širih socio-prostornih sustava.

Tvornica sardina u Ublima bila je tako popraćena planiranjem i izgradnjom ribarskog naselja s cjelokupnim pratećim upravnim i društvenim sadržajima. Analizirano naselje riblje industrije na Lastovu s tvornicom ribljih konzervi je formiralo jedinstvena urbanističko-arhitektonsku cjelinu, ali njegov cjeloviti razvoj nije bio od početka planiran. Prvo je realizirana tvornica ulaganjima privatnog poduzeća, a nakon njezine izgradnje izrađen je plan za izgradnju naselja kroz uključivanje političkih aktera Kraljevine Italije, čime je i naziv lokacije San Pietro promijenjen u Luigi Razza, dok je socijalna struktura stanovništva i cjelokupna dinamika poduzeća bila uvjetovana fašističkom politikom.

Tvornica sardina „Adria“ u Zadru inicirala je formaciju cjelovite industrijske zone u Gaženici koja je uključivala brojne druge proizvodne pogone. Pri tome, pregled sveukupne

[634] Perić, „Nevidljivost industrijskog naslijeđa. Nije kriva radnica, što je riba smrdljiva“, 2020.

[635] „Atraktivni prostor “Adrie”, nekada najuspješnije tvornice za preradu ribe na Mediteranu, prodan za trostruko manju vrijednost od procijenjene!“, *Slobodna Dalmacija*, 22.3.2022.

infrastrukture poduzeća ukazuje da su pojedini tvornički objekti ulazili u urbanu strukturu grada, poput nove hladnjače „Adria“ u Foši koja je izgrađena na samom ulazu u povijesnu jezgru. Tvornica je direktno potaknula i gradnju ribarske luke, i to kroz ulaganja u vlastitu ribolovnu flotu i izgradnju gatova za njezine brodove. Osim toga, poduzeće je doprinijelo i stambenoj izgradnji Zadra financiranjem stanova za radnike, ali i formaciji obrazovnih programa pokretanjem stručnih programa za osposobljavanje radnika u industriji prerade ribe. Izgradnja koju inicira poduzeće „Adria“ je u tom smislu bila koncentrirana i izolirana u odvojenoj prostornoj zoni na rubu grada, uz mjestimične točkaste intervencije u samoj strukturi grada.

Bliska inicijalna uvjetovanost industrijske proizvodnje i politike ogleda se i u kasnijoj sudbini ovih tvornica. Promjene političkih i ekonomskih uređenja su u oba slučaja rezultirale gašenjem proizvodnje ribljih konzervi, a potom i razgradnjom socio-prostornih cjelina koje su se ranije uspostavljale sa samom izgradnjom riblje industrije na predmetnim lokacijama. Trag njihovog postojanja i djelovanja je danas skoro u potpunosti izgubljen. U Ublima na Lastovu ne postoje materijalni ostaci industrijskog objekta, dok hotel Sirena koji je izgrađen u blizini tvornice pod njezinim imenom stoji napušten i razrušen. S druge strane, kompleks tvornice Adria u Zadru, koji je nekoć odredio formaciju industrijske zone u Gaženici, sada je ograđeni i nepristupačni obuhvat koji štiti devastiranu tvornicu, a oko kojeg se gradi i razvija ambiciozna infrastruktura novog gradskog putničko-transportnog terminala. Taj privatizirani i zapušteni prostor svjedok je privatizacijskih procesa i nekretninskih špekulacija, a koje ujedno opisuju prostornu realnost koja je u potpunoj opreci s ranijim primjerima politički reguliranih prostornih procesa i institucionalno i strukovno vođene planske izgradnje.

3.5. PRENAMJENA TVORNICA SARDINA U TURISTIČKE OBJEKTE U DRUGOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA

U stogodišnjem periodu pokrivenim ovim istraživanjem, industrija ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana prošla je kroz brojne krize koje su vodile zatvaranju tvornica sardina, čija je neaktivnost otvorila prostor za programske transformacije napuštene tvorničke infrastrukture. Taj je proces bio posebice izražajan u drugoj polovici 20. stoljeća kada je nagli zamah turizma na Jadranu potaknuo trend prenamjene tvorničkih građevina u turističke objekte, primarno smještajne kapacitete. U ovom poglavlju izdvojena su tri primjera takvih prenamjena: 3.5.1. Tvornica sardina „Skuša“ u Hvaru na otoku Hvaru, prenamijenjena u hotel „Galeb“; 3.5.2. Tvornica sardina „Primorka“ u Slanome u Dubrovačkom Primorju, prenamijenjena u hotel „Admiral“; i 3.5.3. Tvornica ribljih konzervi Prvić Luka na otoku Prviću, prenamijenjena u radničko odmaralište. Analiza odabranih primjera usmjerena je na sagledavanje projektantskih izazova u prenamjeni postojećih građevina, ali i vezanih društvenih implikacija, zbog čega je svaki primjer prezentiran kroz obje faze izgradnje: prvo je analiziran sam projekt tvornice sardina, a potom i projekt adaptacije tvorničke građevine u ugostiteljsku namjenu.

3.5.1. Tvornica sardina „Skuša“, prenamijenjena u hotel „Galeb“, Križna Luka, Hvar

Tvornica ribljih konzervi u Hvaru na otoku Hvaru izgrađena je 1956., no već je 1965. njezin pogon ugašen [636], a zgrada prenamijenjena u turističke svrhe [637]. Radovi na adaptaciji i dogradnji tvorničke građevine dovršeni su 1968., kada je u njoj otvoren hotel „Galeb“. [638] Proizvodnja ribljih konzervi u Hvaru tako se nije održala niti 10 godina, pri čemu je projekt prenamjene u hotelski objekt pokrenut već 1961., dakle, samo 5 godina nakon otvaranja tvornice.

[636] „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 43-44.

[637] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961., 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekt

[638] Na kamenoj bazi postojeće građevine hotela „Galeb“, uz središnji ulaz, stoji ploča s natpisom: „G. P. Beton Metković 1968.“, što upućuje da je te godine završena gradnja.

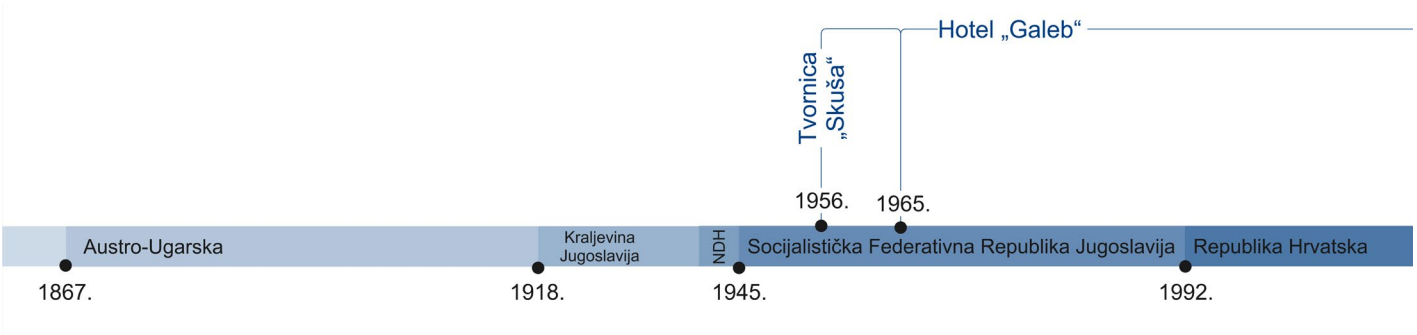

Grafički prikaz 30. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Križnoj Luci u Hvaru.
Izradila Marija Barović, 2026.

3.5.1.1. Urbanističko-arhitektonsko rješenje tvornice sardina „Skuša“

Projekt nove tvornice sardina u Hvaru izrađen je 1954. u Urbanističkom projektnom birou Split, čime su definirani arhitektonski i urbanistički uvjeti za izgradnju tog modernog industrijskog objekta na obali. [639] Lokacija nove tvornice sardina pozicionirana je južno od povijesne jezgre Hvara, u predjelu Križna Luka. Taj predio grada Hvara dio je akvatorija hvarske luke, ali je tada predstavljao sam rub izgrađenog dijela naselja. Lokacija pritom nije bila nasumično određena jer se ta zona već ranije koristila u gospodarske svrhe. Od 18. stoljeća tu je započela eksploatacija kamena, krajem 19. stoljeća izgrađena je klaonica (1887.) i tvornica vapna (1895.), koja je kasnije proširena i na proizvodnju cementa (1898.-1906.). [640] U međuratnom periodu se navedene gospodarske aktivnosti gase, uključujući i određujuću djelatnost cementare koja je zatvorena 1926. godine. [641] Unatoč tom prekidu gospodarskih aktivnosti, obalni okoliš Križne Luke ostao je konfiguriran tim djelatnostima (Sl. 147.). Primjerice, neaktivni kamenolom ostavio je iskopanu prazninu u brdu i zaravnani teren na obali, dok je sama građevina cementare srušena. Nakon gašenja tih djelatnosti u uvali se u međuratnom periodu pojavljuju dvije obitelji: Novak-Kronjac i Dujmović-Bulić, koje tu grade kuće u sklopu kojih započinju soliti ribu. [642] Naknadnom izgradnjom tvornice sardina upravo u uvali Križna Luka 1956. samo je dakle formalizirana i potvrđena već stasajuća gradska industrijska zona, dok je zanatski i obiteljski vid prerade ribe prešao na industrijsku

[639] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina. Naručitelj Privredno poduzeće „Hvar“, projektant D. Duša, 1954.

[640] Žižić, *Povijest industrije cementa u Dalmaciji. 150 godina suživota*, 2015., 53-58.

[641] Ibid, 57.

[642] „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 44.

proizvodnju ribljih konzervi.

Križna Luka se u drugoj polovici 20. stoljeća nije isticala lučkom infrastrukturom unatoč svom ranijem gospodarskom i maritimnom karakteru. Njezina obala tako nije bila uređena, dok se na dnu uvale nalazila prirodna plaža. I za vrijeme djelovanja tvornice vapna i cementa koja je ovisila o dopremi sirovine i goriva, ali i otpremi gotovih proizvoda, pred cementarom je postojalo tek skromno privezište za manje brodove, dok su veći brodovi s laporom, ugljenom i cementom pristajali u dubljoj gradskoj luci. [643] Križna Luka se u istoj formi privezišta aktivno koristila i za potrebe djelatnosti prerade ribe jer su ribarske brodice tu morale istovariti svoj ulov. Povijesne fotografije otkrivaju da je riječ tek o manjim brodovima koji su se za te potrebe izvlačili na samu plažu. Kada 1954. započinje planiranje nove tvornice ribljih konzervi u Hvaru, Križna Luka je, dakle, bila određena industrijskim karakterom te se aktivno koristila za potrebe tradicionalne prerade ribe.

Lokacija nove tvornice sardina postavljena je na južnoj strani Križne Luke, na mjestu srušene cementare (Sl. 148.). Tako pozicioniranje je značilo da gradnjom tvornice nije bilo potrebno značajno intervenirati u konfiguraciju obalnog terena. S druge strane, nova tvornica je potaknula regulaciju obalne linije pa je tijekom izgradnje nasuta obala, a što je vidljivo iz fotografske dokumentacije koja dokumentira gradnju (Sl. 149.). Taj zahvat je vrlo vjerojatno izveden šutom koja se oslobodila rušenjem cementare te zemljanim radovima koji su morali biti izvedeni za pripremu terena nove tvornice. Iz povijesnih fotografija također doznajemo o namjeni te proširene obalne zone koja se nakon izgradnje tvornice koristila kao operativna površina za sušenje ribe (Sl. 150. i Sl. 151.), a kasnije kao uređeno privezište za ribarske brodove (Sl. 152. i Sl. 153.).

Uvidom u arhivsku dokumentaciju Urbanističkog projektnog biroa Split u kojem je izrađen projekt tvornice sardina, vidljivo je da su 1954. razrađena dva idejna rješenja tvornice sardina u Hvaru. [644] Prvo rješenje potpisuje ing. Berislav Kalodjera (srpanj 1954.), a drugo rješenje, prema kojemu je građevina i izvedena, potpisuje ing. D. Duša (rujan 1954.). Prvo rješenje zasniva se na tipu atrijske kuće gdje su svi proizvodni, administrativni i tehnički prostori organizirani oko centralnog vanjskog prostora (Sl. 154.). Sama proizvodnja bila je smještena u istočno krilo koje je takvom dispozicijom poraslo u volumenu, usmjerujući građevinu u dubinu parcele. Proizvodno krilo bilo je oblikovano kao dvokatni volumen veće širine u

[643] Žižić, *Povijest industrije cementa u Dalmaciji. 150 godina sužívota*, 2015., 53-58.

[644] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina.

odnosu na druga tri krila građevine, pa je i u organizacijskom i vizualnom smislu dominiralo prizemnim sklopom tvornice. Za razliku od prvog rješenja, drugi – i realizirani – projekt inženjera Duše pozicionirao je tvornički volumen uzduž obale, organizirajući ga u dvije paralelne lamele razmaknute deset metara (Sl. 155.). Taj razmak bio je manji u odnosu na prvo projektno rješenje tvornice, ali je i dalje bio dovoljan da se između dvije prizemnice organizira dvorište za vanjske gospodarske aktivnosti, poput soljenja i sušenja ribe. Administrativni i servisni prostori smješteni su u lameli bližoj obali (prostori za upravu i administraciju, garderobe i sanitarije za radnike te skladište gotovih proizvoda), dok je u stražnjoj lameli bio organiziran cjelokupni proizvodni proces prerade ribe: dekapitacija, ispiranje i soljenje, prženje, ventilacija, hlađenje, ukutijavanje, kontrola i sterilizacija konzervi (Sl. 156.).

Budući da je riječ o projektiranju nove tvornice od samog početka, njezin prostorno-tehnološki sklop može se sagledati kao primjer poslijeratne industrijske proizvodnje, a koji je bio određen standardom rashladne tehnologije. Hladnjača je tako bila uključena u sam projektni zadatak tvornice, a potom i fizički integrirana u njezin volumen (Sl. 157.). [645] Isto vrijedi i za pogon za preradu ribljih otpadaka, koji je uključivao prateća skladišta ribljeg ulja i ribljeg brašna. Za razliku od predratnih tvornica koje uopće nisu imale hladnjače, ali i postojećih tvornica kod kojih je hladnjača naknadno izgrađena kao dodatni samostojeći objekt, novosagrađene tvornice su obuhvatile sav program u jedinstveni prostorni sklop tvornice. Time je uostalom određen novi karakter proizvodnje ribljih konzervi, a osigurane su i ključne predispozicije za odvijanje cjelogodišnje tvorničke aktivnosti.

Osim tehnološkog, projektno rješenje tvornice „Skuša“ ukazuje da su industrijski objekti bili određeni i novim društvenim standardom. Naime, specifičnost ovog poslijeratnog industrijskog sklopa leži i u tome što je u volumen tvornice integriran dvosobni stan za radnika (Sl. 158.). [646] Stambena jedinica bila je funkcionalno dimenzionirana i organizirana u potkrovlju jednostrešnog volumena tvornice, iznad skladišta gotovih proizvoda. Stan je bio namijenjen osobi koja je zbog operativnih razloga održavanja i kontrole skladišta bila smještena u samom tvorničkom objektu. Takav spoj stanovanja i industrijske namjene odstupao je od logike urbanističkog zoniranja koji je strogo razdvajao te dvije namjene, ali se on može povezati s jugoslavenskim modelom radničkog samoupravljanja, kada su

[645] Ibid.

[646] Ibid.

pojedinačne zgrade industrijske namjene ili društvenog standarda projektirane i građene sa stanovima za svoje radnike.

Po pitanju samog oblikovanja, hvarska tvornica projektirana je kao prizemnica s kamenim pročeljem i tradicionalnim graditeljskim elementima poput kosih krovnih ploha, polukružnih lukova te manjih prozora. Od dvije tvorničke lamele, ona obalna je bila volumenski rastavljena na tri manja dijela, tako da volumen s jedne strane završava dvostrešnim, a s druge jednostrešnim zabatom, dok je volumen u središnjem dijelu natkriven kosom plohom nagnutom prema moru (Sl. 159. i Sl. 160.). Takva volumenska dispozicija i oblikovna koncepcija ukazuju na prisutnost projektantske ambicije da se građevina industrijske namjene uklopi u obalni kontekst i njegovu graditeljsku strukturu. Tako je, primjerice, raslojavanje volumena umanjilo dojam o veličini građevine, dok je primjena kamena ublažila inače utilitarni i reduktivni karakter industrijske gradnje. Osim toga, samostojeći dimnjak tvornice, koji sam po sebi predstavlja zahtjevni strukturni element, ovdje je izveden upravo od kamena. To nije bila uobičajena praksa primjenjivana u industrijskoj gradnji druge polovice 20. stoljeća, ali se u ovom slučaju može dovesti u odnos s ograničenim materijalnim i tehnološkim uvjetima gradnje koji su obilježili neposredni poslijeratni period obnove. [647]

Unatoč prisutnosti ambicije kontekstualnog uklapanja, oblikovanje tvornice se jasno isticalo modernističkim karakterom, a ono se može pratiti kroz primijenjene kompozicijske omjere i tehnološke principe. Tako, primjerice, tradicionalni elemenat jednostrešnog krova nije nagnut prema vani, već prema središnjem dijelu zgrade. U istom smislu je interpretiran i element ulaznog trijema kojeg nose dva lučna otvora, ali njihova plitka geometrija ne sugerira da je riječ o tradicionalno građenim kamenim lukovima, već o njihovoj modernoj interpretaciji. I samom primjenom kamena kao tradicionalne fasadne obloge postignut je modernistički pečat kroz način njegovog slaganja.

Osim čisto materijalnih implikacija, s izgradnjom nove tvornice stvaraju se i nove društvene dinamike potaknute uvođenjem industrijske proizvodnje kao novog vida djelatnosti naselja. Ta dinamika se u najužem smislu može sagledati kroz aspekt radne snage. Naime, u Hvaru prije Drugog svjetskog rata jesu postojale snažne ribarsko-prerađivačke družine, odnosno zanatska praksa soljenja ribe, ali lokalno stanovništvo nije posjedovalo kvalifikacije potrebne za poslijeratni tehnološki standard industrijske proizvodnje. Upravo s ciljem širenja tog znanja je u Hvar tih godina doselila obitelj Foretić iz Komiže, budući da je tamo postojala

[647] Vidi poglavlje ove disertacije: 2.3.4. Politički i ekonomski kontekst industrije ribljih konzervi od 1945. do 1980.

snažna prijeratna praksa industrijske proizvodnje ribljih konzervi. [648] Za rad je, pri tome, primarno trebalo osposobiti žene koje su najvećim dijelom bile zaposlene u proizvodnji, a ovdje je riječ o širokom presjeku godina, od četrnaestogodišnjakinja do čak osamdesetogodišnjakinja (Sl. 161. i Sl. 162.). [649]

Društvene dinamike koje se pojavljuju otvaranjem tvornice sardina mogu se pratiti i na široj razini grada Hvara. Naime, usporedno sa zoniranjem proizvodnje ribljih konzervi u Križnoj Luci, iz povijesne jezgre naselja nestaje i tradicionalna djelatnost prerade ribe koja se uobičajeno odvijala unutar povijesnog naselja. [650] Takva proizvodna deaktivacija povijesne jezgre koja se događa u Hvaru bila je regulirana prostorna strategija primjenjivana u urbanističkom i arhitektonskom planiranju druge polovice 20. stoljeća. Riječ je uvedenom principu urbanističkog zoniranja kojim se gospodarska djelatnost strogo odvajala od one stambene, pri čemu se u konkretnom kontekstu obale primjenom takve metode nastojalo povijesnu jezgru gradova osloboditi i „očistiti“ od proizvodnih aktivnosti, a upravo kako bi se mogla staviti u službu rastućeg turizma. O snažnoj prisutnosti djelatnosti prerade ribe na hvarskoj obali, u ulicama, u dvorištima i u vanjskim prostorima ribarskih kuća svjedoče povijesne fotografije s početka stoljeća (Sl. 163. i Sl. 164.). Takve slike stoga nestaju u drugoj polovici 20. stoljeća, pri čemu se proizvodna deaktivacija povijesnih centara zapravo odvijala spontano, kroz uključivanje lokalnog stanovništva u ekonomiju turizma.

3.5.1.2. Projekt rekonstrukcije i dogradnje tvornice sardina za hotelski objekt „Galeb“

Izrada projektne dokumentacije za adaptaciju tvornice ribljih konzervi u novi hotel „Galeb“ inicirala je i naručila lokalna zajednica – Narodni odbor općine Hvar (kasnije Mjesna zajednica Hvar), dok je projekt izrađen u Urbanističkom projektnom birou Split. U časopisu URBS navedeno je da je projekt izradio arhitekt Nikola Grabić [651], dok je u nacrtima arhivskog fonda URBS projekte potpisao arhitekt Budimir Pervan [652]. Idejni projekt hotela izrađen je 1961., a glavni 1967. (Sl. 165.).

Projekt adaptacije tvornice ribljih konzervi u hotelski smještaj nije bio jedini turistički projekt

[648] Prema kazivanju lokalnog stanovnika upoznatog s poviješću mjesta.

[649] „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 44.

[650] Prema kazivanju lokalnog stanovnika upoznatog s poviješću mjesta.

[651] „Hotel „Galeb“, *URBS* 1973. „25 godina urbanističke organizacije. Urbanistički zavod Dalmacije Split 1947.-1972. Split, 1972., 102.

[652] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961., 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekt.

u uvali Križna Luka. Istovremeno s njim se izrađuju urbanističko-arhitektonski planovi za izgradnju novih turističkih zona i objekata, i to u neposrednoj blizini tvornice. Početkom 1960-ih, u Urbanističkom zavodu Split izrađena su dva urbanistička plana turističkih naselja u predjelu Križna Luka. Urbanističkim planom vikend-naselja „Lučica – Križna Luka" iz 1964. obuhvaćena je sjeverna zona uvale Križna Luka u kojoj se predviđala izgradnja 70-ak samostojećih ili dvojnih katnica s pratećom društvenom infrastrukturom (opskrbna stanica, zdravstvena stanica, proširenje postojeće škole, garaže-servisi i park-šuma). [653] Drugo hotelsko naselje u Križnoj Luci bilo je planirano 1966. i to na uzvisini neposredno iznad novosagrađene tvornice ribljih konzervi (Sl. 166.). [654] Niti jedan od dva projekta nisu realizirana, ali je na južnoj strani predmetne uvale, istočno od tvornice sardina i na lokaciji nekadašnjeg kamenoloma, 1968. otvoren novi hotel „Bodul" prema projektu arhitekta Iva Radića (Sl. 167. i Sl. 168.). [655]

Projekt rekonstrukcije i dogradnje tvornice sardina u novi hotel bio je stoga dio šireg konteksta planiranja turizma u Hvaru. Pritisak turističke izgradnje vidljiv je i iz činjenice da je Križna Luka predstavljala relativno nepovoljnu lokaciju za razvoj ugostiteljske namjene, a što je bilo problematizirano u smislu nepovoljne sjeverne orijentacije hotela „Bodul" i hotela „Galeb". [656] Kroz turističke projekte izrađene za Križnu Luku otvara se tako problemska tema spoja turističke i industrijske namjene.

Arhitektonsko rješenje novog hotela „Galeb" na mjestu stare tvornice proizašlo je iz odluke da se zadrži i rekonstruira postojeća kamena industrijska struktura, a na nju dogradnji novi volumen, kojim je postojeća kvadratura od 109 m^2 proširena na oko 900 m^2. [657] Takva odluka odredila je potom organizaciju i karakter novog hotela, posebice onih sadržaja koji su smješteni u prizemlju, a to su bili javni i servisni prostori, dok je u dvije katne etaže organiziran sam hotelski smještaj. Naime, kameno pročelje postojeće tvornice bilo je artikulirano malim i visoko pozicioniranim servisnim prozorima, pa je hotelsko prizemlje bilo

[653] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 3, 33/1 Hvar, Lučica – Križna Luka, 1964., Plan gabarita i ozelenjivanja, projektant P. Mundić, razrada: Z. Šakić, 1964.

[654] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 3, 39/1 Hvar, Križna Luka – hotelsko naselje 1964.

[655] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 3, 33/1 Hvar, Lučica - Križna Luka, 1964.; „Ivo Radić", *Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, ažurirano 17.12.2025.; „Volumenska studija za hotel Bodul, Hvar". Idejno rješenje, 2007.-2008., Arhitektonski biro Ante Kuzmanić.

[656] „Hotel Bodul", „Hotel „Galeb", *URBS* 1973. „25 godina urbanističke organizacije. Urbanistički zavod Dalmacije Split 1947.-1972. Split, 1972., 101-102.

[657] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961., 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekt.

otvoreno tek lokalno, u središnjem dijelu tlocrta. Upravo su u te zone smješteni javni sadržaji. Dva veća lučna otvora, koja su ranije bila u funkciji tvorničkog ulaza, iskorištena su za organizaciju i osvjetljenje ulaznog prostora hotela, njegovog salona i restorana, dok su u ostalom dijelu prizemlja organizirani uredski i tehnički prostori, poput skladišnog prostora, kuhinje i sanitarija. U odnosu na prizemlje, nadograđeni dvokatni volumen hotelskih soba bio je slobodno oblikovan i organiziran. Njegova širina je povećana u odnosu na prizemlje tako da je katna konstrukcija izašla iz tlocrtnog gabarita prizemlja za širinu vanjske loggie. Tim istakom katnog volumena je duž obalnog pročelja formirana natkrivena vanjska zona koja je stavljena u funkciju prizemne restoranske terase. Loggie na katu bile su međusobno odijeljene laganim pregradama pa je njihova ritmičnost odredila pojavnost novog hotelskog pročelja (Sl. 169.).

Arhitektonski projekt rekonstrukcije i dogradnje tvornice „Skuša“ u hotelski objekt „Galeb“ primjer je prilagođavanja zatečenoj prostornoj logici, ali i primjene minimalnih intervencija na postojećoj strukturi. Uz zadržavanje postojeće kamene prizemnice, zadržan je i sam dimnjak tvornice sardina iako je on ostao izvan funkcije. Pojavnost novog hotela tako je u velikoj mjeri odredila upravo ta tvornička vertikala zbog kojeg je građevina lokalno nazivana Auschwitz.

Križna Luka je i uz dva novoizrađena hotela 1960-ih zadržala svoj raniji gospodarski karakter. Uvala se i dalje koristila za privez ribarskih brodova, a plaža za obavljanje pojedinih ribarskih aktivnosti što je toj obalnoj zoni oduzimalo kupališni karakter. Postojanje takvog gospodarskog karaktera prisutno je uostalom i danas kada su brojne ribarske brodice i dalje privezane u njezinom zaljevu. Takav karakter je nesumnjivo olakšao i to da je 1960-ih na mjestu zatečene ribarske kućice na plaži Križne Luke uređena benzinska crpka. A upravo je u odnosu na nju riješena dispozicija hotela „Bodul“, čiji volumen je vještom projektantskom odlukom arhitekta Iva Radića povučen u dubinu parcele kako bi se ugostiteljski sadržaj distancirao od ceste. Takvim urbanističko-arhitektonskim rješenjem hotela saniran je kamenolom, dok je istodobno oslobođen prostor ispred samog hotela gdje je formiran javni prostor, odnosno otvorena hotelska terasa.[658] Industrijski prostorni i programski uvjeti Križne Luke stoga nisu spriječili turističku izgradnju, ali su uvelike odredili njezin kasniji karakter i regulaciju.

[658] „Hotel Bodul“, *URBS* 1973. „25 godina urbanističke organizacije. Urbanistički zavod Dalmacije Split 1947.-1972. Split, 1972., 101.

3.5.1.3. Socijalna dinamika nakon prenamjene: nova hotelska namjena, isti društveni status

Bez značajnih promjena u postojećoj industrijskoj arhitekturi, hotel „Galeb“ nije mogao zadovoljiti standard hotela visoke kategorizacije, što je pak odredilo socijalnu dinamiku njegovog korištenja. Naime, hotel „Galeb“ spadao je u ugostitelji objekt skromnije kategorije (C), a uz hotel „Bodul“ bio je jedini hotel u Hvaru namijenjen sezonskom smještaju. Imao je kapacitet svega 68 kreveta te je bio usmjeren na domaće turiste. Štoviše, u jednom periodu lokalna uprava je predala hotel na korištenje poduzeću „Radiotelevizija Zagreb“, a koje je hotel koristilo kao svoje radničko odmaralište. [659]

Iako je inicijator projekta bila lokalna zajednica, upravitelj hotela bilo je Hotelsko poduzeće „Hvar“. [660] Riječ je o poduzeću koje je osnovano 1958., a koje je obuhvatilo postojeće hotele u gradu Hvaru. [661] Naime, hoteli izgrađeni prije Drugog svjetskog rata nacionalizacijom prelaze u državno vlasništvo, a potom bivaju stavljeni na upravljanje društvenim poduzećima kao što je bilo i hotelsko poduzeće „Hvar“. Taj širi upravljački kontekst odredio je i sudbinu hotela „Galeb“, koji se, kao hotel najnižeg ranga u grupaciji novoosnovanog poduzeća, počeo koristi kao ekonomat mreže lokalnih hotela. Njegovo hotelsko prizemlje bilo je tako stavljeno u funkciju servisnih i tehničkih prostora, pa je takvo organizacijsko poslovanje uvelike odredilo funkcioniranje samog hotela u prostornom i društvenom smislu.

Poslijeratni zamah turizma na Hvaru snažno je odredio širu ekonomsku dinamiku lokalne zajednice. Prve zaposlenice hotela „Galeb“ bile su upravo lokalne radnice iz sada zatvorene tvornice sardina. Industrijske radnice prebacuju se dakle u uslužnu djelatnost postajući radnice lokalnog hotelskog poduzeća. Kako je turizam u Hvaru s vremenom rastao tako su rasle i potrebe za radnom snagom pa su u Hvar počeli dolaziti i vanjski radnici. Uvoz radne snage na otok podrazumijevao je pak rješavanje pitanja radničkog smještaja, a koje je bilo prepušteno upravo hotelskom poduzeću. U početku je smještaj bio osiguran u privatnim kapacitetima, ali se potom u te svrhe počinje koristiti upravo hotel „Galeb“. [662] Odluka o stambenom korištenju hotela može se objasniti na isti način kao i prostorna namjena hotelskog prizemlja koje se koristilo za gospodarske potrebe, a takvo reprogramiranje se

[659] Grad Hvar je hotel „Galeb“ dao na desetogodišnje korištenje „Radioteleviziji Zagreb“ u zamjenu za njihovo odmaralište „Sirena“ u uvali Mala Grčka. Prema kazivanju lokalnog stanovnika upoznatog s poviješću mjesta.

[660] HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961., 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekt.

[661] Matijević, Nives, „Hvar – 150 godina organiziranog turizma“. *Hrvatski-fokus.hr*, 17.5.2018.

[662] Prema kazivanju lokalnog stanovnika upoznatog s poviješću mjesta.

zapravo može pripisati inicijalnom industrijskom karakteru hotela.

Sagledavajući razvojne okolnosti iz šire problemske pozicije, projekt adaptacije tvornice ribljih konzervi u hotel „Galeb“ može se promatrati kao hitni odgovor vlasti na turistički pritisak, isto kao što se i odluka o korištenju hotela „Galeb“ za potrebe ekonomata i smještaja radnika može promatrati kao rješavanje šireg problema turističke djelatnosti na razini grada. Detektirane društvene okolnosti hotela „Galeb“ upućuju tako na širi i kontinuirani problem smještaja radnika u turizmu, a on je jasno izašao na vidjelo tek nakon privatizacije 1990-ih. Od tada pitanje vlasništva hotela i stambeno pitanje radnika stoji neriješeno pa su njegovi smještajni kapaciteti i dalje u službi smještaja stranih radnika u turizmu, od čega je 14 „stalnih stanara“. [663] Osim toga, prizemlje hotela se i dalje koristi kao praonica, a na plaži Križne Luke još uvijek stoji benzinska crpka (Sl. 170., Sl. 171. i Sl. 172.). [664] Istovremeno, hotel „Galeb“ predviđen je za rušenje, dok se na njegovom mjestu planira sagraditi novi hotel čiji projekt je izrađen 2007. [665]

[663] “Kraj šezdesetih godina prošlog stoljeća je vrijeme kada su se u Hvaru gradili novi hoteli, pa se ukazala potreba za velikim brojem radnika koji su ovamo stizali iz raznih krajeva. Radni odnos smo zasnovali na neodređeno vrijeme, uključujući smještaj i prehranu u hotelima dok nam se ne riješi stambeno pitanje. To potvrđuje i naknadna odluka Radničkog savjeta o dodjeli stana radnicima u hotelskom smještaju do izgradnje obiteljske kuće, a jedno vrijeme smo imali i stambenu zadrugu „Sunčani Hvar“. Crnčević, Mirko, „Bivši i sadašnji radnici poznate hotelske tvrtke strahuju od deložacije: Život smo dali „Sunčanom Hvaru“, a sada nas tjeraju iz naših domova“. *Slobodna Dalmacija,* 30.1.2018.

[664] „Hvar, proširenje pumpne stanice“, *Slobodna Dalmacija,* 1968.; „Zbog tankanja goriva u Hvaru tijesno u Križnoj luci“, *Slobodna Dalmacija* 1998., Preuzeto: *Facebook.com*

[665] Projekt za novi hotel „Hotel Galeb“ je izradio je arhitektonski ured OPA (Organizacija za planiranje i arhitekturu d.o.o.), 2007. godine. Novi hotel predviđa kvadraturu od 12,600 m^2, što je u odnosu na sadašnju veličinu hotela skoro deseterostruko povećanje. „Hotel Galeb“. Arhitektonski ured OPA, *opa.com.hr*

Grafički prikaz 31. Karta Hvara na otoku Hvaru s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicom sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026.

3.5.2. Tvornica sardina „Primorka“, prenamijenjena u hotel „Admiral“, Slano, Dubrovačko primorje

Tvornica ribljih konzervi „Primorka“ u mjestu Slano u Dubrovačkom Primorju otvorena je sredinom 1950-ih godina [666], a već 1966. prestaje s radom te se adaptira u hotel „Admiral“. Trenutak u kojem se odvija turistička prenamjena tog industrijskog objekta poklapa se s godinom probijanja Jadranske magistrale do mjesta Slano, a upravo je dolazak ceste donio prekretnicu lokalne ekonomije malog ribarskog mjesta u smjeru turizma. Ta prekretnica vodila je slabljenju industrijske djelatnosti, a što se manifestiralo zatvaranjem same tvornice i njezinom prenamjenom.

3.5.2.1. Izgradnja nove tvornice u Slanome i gašenje riblje industrije na otoku Šipanu

Unatoč snažnoj industrijalizaciji zemlje poslije Drugog svjetskog rata, izdvajanja za sektor industrije prerade i konzerviranja ribe bila su skromna pa se industrija ribljih konzervi reorganizira unutar postojeće infrastrukture i raspoloživih sredstava rada, a što se može potvrditi upravo ovim primjerom. Riblja industrija se u drugoj polovici 20. stoljeća restrukturirala grupiranjem manjih pogona u jednu organizacijsku cjelinu, a taj se proces administrativno i strukturalno provodi osnivanjem novih poduzeća. U geografskom području Dubrovačkog primorja takve su okolnosti mogu pratiti na primjeru nove tvornice sardina „Primorka“ u Slanome i postojeće tvornice („fabrike“) u Šipanskoj Luci na obližnjem otoku Šipanu, koje su stavljene pod upravu novoosnovanog poduzeća „Jakljan“. [667] Unutar tog okvira zajedničke uprave može se zamijetiti da je ubrzo nakon izgradnje i otvaranja nove tvornice sardina u Slanome pogon u Šipanskoj Luci zapravo ugašen. Usporednim praćenjem razvojnih okolnosti dvaju pogona može se stoga pratiti logika njihovog međusobnog poslovanja i organizacije, a potom i donijeti zaključci o prostornim okolnostima i društvenim dinamikama koje su iz toga proizašle.

Kao povod za izgradnju nove tvornice u Slanome 1950-ih navode se upravo bogati ulovi plave ribe zabilježeni 1955. [668] Ako se u tom kontekstu sagleda šira dubrovačka ribolovna zona, vidljivo je da su se i naselja Slano i Šipanska Luka nalazili u geografskom središtu tog

[666] „Primorje kroz povijest“. *Dubrovačkoprimorje.hr*

[667] Tvornica u Šipanu prvo dolazi u vlasništvo veletrgovačkog poduzeće „Budućnost“ iz Dubrovnika, a nedugo zatim ulazi u sastav novoosnovanog poduzeća „Jakljan“. Kamić, „Ribarstvo otoka Šipan nekad i sad“, 1982., 273.

[668] Karlić Mujo, Helena, „Suvremeni demografski i razvojni izazovi Općine Dubrovačko primorje, Hrvatska“. *Geoadria* 15/1, 2010., 116.

dubrovačkog ribolovnog područja. [669] Slano je bila prva morska uvala nasuprot otoka Šipana pa je tako imala istu stratešku poziciju za razvoj maritimnog sektora, samo što je šipanska tvornica bila na otoku, a ona u Slanome na kopnu.

Pogon za preradu ribe u Šipanskoj Luci datiran je već krajem 19. stoljeća, ali njegova proizvodnja nije uspjela održati kontinuitet tijekom prve polovice 20. stoljeća. Kada se nakon Drugog svjetskog rata pojavljuje inicijativa o reaktivaciji proizvodnje ribljih konzervi, na Šipanu u tom trenutku više nije bilo sredstava rada koja bi se mogla preuzeti od ranije djelatnosti, zbog spomenutih prekida u njezinoj proizvodnji. [670] A upravo je u odnosu na te izgubljene proizvodne kapacitete poslijeratna ribarska industrija na otoku Šipanu opisana negativnim stanjem. [671] U Šipanskoj Luci je pritom i dalje postojala ona materijalna infrastruktura, odnosno skromna tvornička građevina u kojoj je potom proizvodnja ipak bila reaktivirana, ali tek na razini tradicionalnog soljenja ribe, a ne industrijske proizvodnje konzervi. [672]

Industrijska forma proizvodnje ribljih konzervi postignuta je tek s izgradnjom nove tvornice u Slanome, a koje je omogućena poslijeratnim dolaskom infrastrukture. Slano je naime tek 1960-ih dobilo spoj na Jadransku magistralu, a tada je u naselju provedena i električna mreža. [673] Te infrastrukturne mreže stvorile su dakle predispoziciju za uvođenje novog proizvodnog i tehnološkog standarda industrijske proizvodnje, pa se gradnja nova tvornice sardina može pripisati upravo tim lokacijskim uvjetima. U sklopu nove tvornice izgrađeno je tako i rashladno skladište za svježu ribu kapaciteta 10 tona. Posljedično tome su se sve aktivnosti prerade ribe i proizvodnje konzervi preselile upravo u Slano, a pogon u Šipanu u potpunosti ugasio.

Nova tvornica je u svojim prvim godinama bilježila rast proizvodnje ribljih konzervi, što je opravdalo ulaganja u novu tehnologiju. Međutim, proizvodnja u sektoru je i dalje bila ovisna o nestabilnosti koja je dolazila iz ribarstva, pa su istovremeno zabilježeni padovi u

[669] Tvornicu u Slanome opskrbljivale su ribarske zadruge iz Dola i Broca, kasnije i ona sa Šipana. Basioli, „Ribarstvo na našem južnom primorju. 7. Dubrovački arhipelag“, 1959., 138.

[670] Kamić, „Ribarstvo otoka Šipan nekad i sad“, 1982., 273.

[671] Citat glasi: „ne postoje prerađivački kapaciteti, ne postoji rashladni prostor za pohranu većih količina ribe, nema solionice ribe, pa se smanjuje interes i potražnja za slanom sardelom, što je sve u prošlosti bilo prisutno na Šipanu.“ Ibid, 277.

[672] Ibid, 273.

[673] „Primorje kroz povijest“. *Dubrovačkoprimorje.hr*

proizvodnji, poput onog iz 1958. koji se dovodi u vezu s krizom ribarstva. [674]

Iz paralelne analize dvije manje tvornice sardina u Dubrovačkom primorju jasno se vidi prostorna posljedica regionalnog grupiranja industrije ribljih konzervi i ulaganja u njegovu tehnološku modernizaciju. S obzirom da postojeći proizvodni pogon na Šipanu nije bio tehnološki i infrastrukturno opremljen prema poslijeratnim standardima proizvodnje, ponovno pokretanje proizvodnje na otoku nije bilo moguće bez infrastrukture i značajnih ulaganja, pa se ono prebacuje na obližnju lokaciju koja je te uvjete mogla ponuditi. Upravo se tako može opravdati izgradnja nove tvornice u Slanome. Međutim, činjenica da se i ta nova tvornica ubrzo gasi upućuje da su poslijeratni industrijski zahvati bili hitno provedeni, te da se takva strategija nije uspjela održati.

3.5.2.2. Adaptacija tvornice sardina „Primorka“ u hotel „Admiral“

Tvornica sardina u Slanome ugasila se nakon niti deset godina rada, unatoč izgradnji novog objekta i ulaganjima u novi tehnološki standard proizvodnje. Godine 1966. centralna građevina tvornice adaptirana je i prenamijenjena u hotel „Admiral“, a već iduće, 1967., započinje adaptacija i susjednog tvorničkog skladišta. Središnja građevina hotela imala je kapacitet od 64 kreveta, a drugo krilo dodatnih 74 kreveta B kategorije. [675]

Iz fotografija novootvorenog hotela jasno je da je u adaptaciji tvornice za hotelsku namjenu preuzeta postojeća industrijska građevina, uključujući njezine vanjske zidove, dispoziciju otvora i tradicionalni četverostrešni krov prekriven kupom kanalicom (Sl. 173. i Sl. 174.). Sama struktura vanjskih zidova izvedena je u maniri tradicionalne lokalne gradnje; zazidana je od grubo klesanog kamena i perforirana manjim otvorima uokvirenim kamenim okvirima. Katna etaža rastvorena je prozorima u nepravilnim razmacima, dok je prizemlje artikulirano vratnim otvorima poredanim u jednako tako nepravilnom rasporedu. Opisano oblikovanje i tehnologija gradnje predmetne građevine u tom smislu ne odstupa od vernakularne lokalne gradnje.

Naknadne intervencije koje su poduzete prilikom adaptacije tvorničke građevine u ugostiteljsku namjenu mogu se prepoznati u elementima vanjskog trijema i nadstrešnice koji se oslanjaju na građevinu u zoni prizemlja, natkrivajući i artikulirajući vanjske prostore uz

[674] Od siječnja do studenog 1956., poduzeće „Jakljan“ evidentirao je da je prerađeno 39 tona ribe u sterilizirane konzerve, da bi taj broj do 1958. skočio na 175 tona steriliziranih ribljih konzervi. U obje godine zabilježena je otprilike ista količina posoljene ribe, oko 60 tona. Kamić, „Ribarstvo otoka Šipan nekad i sad“, 1982., 273.; *Morsko ribarstvo* br. 10. 1959., 222.

[675] Arhiv Slobodne Dalmacije. *Arhiv.slobodnadalmacija.hr*

plažu. Forma krova novog hotela također upućuje na to da su naknadne intervencije izvedene na etaži potkrovlja. Tako iz ravnine dvostrešnog krova građevine izlazi nadozid rastvoren prozorima prema moru, a na koji se potom oslonila nova krovna ploha sa svojim nagibom (Sl. 175. i Sl. 176.).

Ako se takav pristup oblikovanju i izgradnji poslijeratne tvornice u Slanome usporedi s ranije analiziranim primjerom tvornice u Hvaru, jasno je da nova građevina tvornice u Slanome nije izgrađena prema trendovima poslijeratne moderne arhitekture, kako u oblikovnom i kompozicijskom smislu tako i u primjeni konstruktivne logike i tehnologije gradnje. Neosporna kvaliteta novog hotela leži međutim u lokaciji objekta čiji su volumeni pozicionirani neposredno uz plažu, dok je glavni hotelski objekt pozicioniran usporedno s njom čineći svojevrsnu fasadu.

3.5.2.3. Socio-ekonomske dinamike nakon prenamjene: urušavanje ribarskog sektora

Zatvaranjem tvornice sardina u Slanome i otvaranjem hotela na njezinom mjestu nije se puno toga promijenilo u smislu izgradnje, ali je ta programska transformacija pokrenula čitav niz socio-ekonomskih promjena koje su u ovom slučaju vodile slabljenju ribarskog sektora. Primjerice, statistike iznesene nakon zatvaranja tvornice ukazuju na značajni pad zadružne djelatnosti u sektoru ribarstva, pa je tako 1972. zabilježeno tek 6 ribarskih zadruga u njezinom gravitacijskom radijusu od Molunta do Trpnja. Smanjenje broja ribara u odnosu na ranije godine može se dakle pripisati upravo zatvaranju tvornice sardina jer su time lokalne ribarske zajednice izgubile sigurnog otkupljivača svježe ribe, čime je i njihova egzistencija slabila.

U nemogućnosti prodaje svog ulova, ribari su pokušavali naći alternativne načine plasmana, pa se u tom kontekstu pojavila inicijativa za izgradnjom hladnjače u Komolcu u Dubrovniku kako bi se osigurao prihvat svježe ribe. Konkretni prijedlog je uputilo poljoprivredno i trgovačko poduzeće „Rudine“, u sklopu kojeg je od 1957. djelovala upravo ribarska zadruga „Kobaš“ iz naselja Broce na Pelješcu. Riječ je o lokaciji koja se nalazila u neposrednoj blizini mjesta Slano, a koja je posjedovala povijesnu tradiciju ribarstva i soljenja ribe pa se tu nalazila upravna zgrada ribarske zadruge i baraka za soljenje ribe.

Nakon administrativnog spajanja ribarske zadruge iz Broca s poduzećem „Rudine“, cjelokupna djelatnost poduzeća se preusmjerava prema turizmu, a što se vidi kroz ulaganja u ugostiteljski sektor. Tako je poduzeće „Rudine“ u Brocama otvorilo auto-kamp, a za što su nekretnine ribarske zadruge adaptirane za potrebe uređenja pratećih ugostiteljskih sadržaje. Zgrada zadruge sa susjednom barakom pretvorene su u restoran i prodavaonicu prehrambenih

proizvoda. Osim kopnene infrastrukture, i ona na moru doživjela je prenamjenu, pa je tako umjesto dnevnog transporta ribe koju su ribari s Broca dostavljali u tvornicu u Šipan, odnosno u Slano, lokaciju sada povezivao turistički motorni brodić „Rudina“ na vezi Broce – Orašac – Šipan – Lopud – Dubrovnik. Istu transformacijsku sudbinu doživio je i lokalni ribarski sektor u Slanome, pa je 1969., nakon ukidanja tvornice, ribarsko poduzeće „Jakljan“ zatvoreno i pripojeno hotelskom poduzeću „Admiral“ Slano.

Prekid tvorničke djelatnosti negativno se odrazio na čitav niz vezanih maritimnih djelatnosti i aktivnosti, a što je u konačnici vodilo slabljenju cjelokupnog lokalnog proizvodnog sektora, a u konačnici njegovom preusmjeravanju prema turizmu. Napuštena struktura nekadašnje „fabrike“ u Šipanskoj Luci danas je lokalno sportsko igralište, građevina nekadašnje ribarske zadruge i barake u Brocama stoji napuštena i ruševna, dok je na struktura nekadašnje tvornice u Slanome srušena, a na njezinom mjestu izgrađen novi hotel „Admiral“.

3.5.3. Tvornica sardina Prvić Luka na Prviću prenamijenjena u radničko odmaralište

Projekt nove tvornice sardina u Prvić Luci na otoku Prviću izrađen je 1952. u Arhitektonskom projektnom zavodu, a potpisuju ga arhitekti Vladimir Potočnjak i Zlatko Neumann. [676] Tvornica je izgrađena tri godine kasnije, 1955., kada je puštena u rad, ali se njezina aktivnost održala tek 10-ak godina, do sredine 1960-ih. Nakon još 12 godina proizvodne neaktivnosti, 1975. pojavljuje se inicijativa za adaptacijom napuštene tvorničke građevine za potrebe organizacije turističkog smještaja, odnosno uređenja radničkog odmarališta. Takav projekt inicira i financira Samoupravna interesna zajednica (SIZ) odmora i rekreacije Općine Slavonska Požega, a 1978. realizira poduzeće također iz Požege. Arhitektonski projekt izradio je Projektni biro „Pionir“, a građevinske radove Građevinsko poduzeće „Pionir“. [677] U istu svrhu programskog ljetovališta, građevina nekadašnje tvornice se i danas koristi kao odmaralište „Požega“. [678]

3.5.3.1. Urbanističko-arhitektonsko rješenje tvornice sardina u Prvić Luci

Tvornica sardina u Prvić Luci primjer je modernističke industrijske arhitekture projektirane funkcionalnom organizacijom i pragmatičnom konstrukcijom. Izgrađena je od strane arhitekata Vladimira Potočnjaka i Zlatka Neumanna, obojice zaposlenih u Arhitektonskom

[676] HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka.

[677] HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka, Glavni projekt „Sindikalno odmaralište, Prvić Luka“ – Građevinski dio, Tehnički opis.

[678] „Godišnja skupština Udruge za organizirani odmor i odmarališta Prvić Luka“. *Požeška-kronika.hr,* 26.6.2014.

projektnom zavodu u Zagrebu, Vlaška ulica 69. Vladimir Potočnjak je potpisan kao projektant idejnog projekta tvornice sardina, a Zlatko Neumann kao autor glavnog i izvedbenog projekta. [679] Riječ je o prvoj generaciji modernističkih arhitekata čije je djelovanje dominantno vezano za međuratni period, pri čemu je dvojac zajednički potpisao nekoliko industrijskih objekata. [680]

Izradu projektne dokumentacije za novu tvornicu sardina u Prvić Luci na otoku Prviću naručio je 1952. Kotorski Narodni odbor Šibenik, odnosno tadašnje nadležno lokalno tijelo. Samu egzekuciju i financiranje projekta potom je preuzelo poduzeće „Ribarski kombinat Kornat“, koje naručuje izvođenje radova od „Pomorsko-građevnog poduzeća Šibenik“. [681]

Nova tvornica sardina smještena je na osamljenom lokaciji na zapadnoj strani morske uvale s čije se nasuprotne strane nalazilo naselje Prvić Luka (Sl. 177.). Parcela se nalazila netom uz obalu pa je bila određena kosom konfiguracijom terena koji se od kopne spušta do razine mora. Radovi su tako zahtijevali iskop, a koji je potom iskorišten za nasipavanje obale ispred tvornice, jer je sam projekt uz izgradnju industrijskog objekta uključivao i izgradnju platoa ispred tvornice i pristanišnog gata za male ribarske brodove (Sl. 178.). Ti su urbanistički čimbenici zapravo došli kao zahtjev, jer je u tehničkom opisu projekta navedeno da lokacija treba biti što bliže obali, u visini oko 2 m nad razinom mora kako bi se mogla preuzeti riba i ugljen iz brodova te ukrcavati gotove konzerve. [682]

Konkretna dispozicija tvornice na predmetnoj lokaciji odgovarala tehničkim smjernicama koje su trebale umanjiti štetni utjecaj industrije na okolinu. Tako je, primjerice, tvornički volumen određen smjerom bure, a iz istog je razloga kretanja vjetra, kotlovnica tvornice smještena na južnom kraju objekta kako dim ne bi bio usmjeren prema izgrađenom dijelu naselja. [683] Uz tvornicu je izgrađena i cisterna za potrebe opskrbe vodom, vanjsko skladište za gorivo (ugljen) i električna centrala. [684] Sve te servisne intervencije upućuju na limitiranost lokalne infrastrukturne mreže. Naime, Prvić nije imao vodovodnu i kanalizacijsku mrežu pa je

[679] Uz autore, u sastavnici projekta je navedeno da je idejni projekt crtao/razradio N. Kružić, a glavni projekt V. Blažević. HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka.

[680] Kahle, Darko, „Architect Zlatko Neumann; Works after the Second World War (1945-1963)“. *Prostor* 24, br. 2(52), 2016., 187.; Pavlović, Boro, „Arhitekt Zlatko Neumann učenik i suradnik Adolfa Loosa“. *Arhitektura*, br. 101, 1969., 67.

[681] HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Ugovor, Šibenik, 27.9.1954.

[682] HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, IP Tehnički opis Tvornice sardina u Prvić Luci.

[683] HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, GP Funkcionalni i tehnički opis Tvornice sardina u Prvić Luci

[684] Ibid.

na otok bilo potrebno dopremati čistu vodu za proizvodnju, pumpati slanu vodu za čišćenje, prazniti zahodske jame, dopremati gorivo i organizirati vlastitu proizvodnju struje.

Po pitanju oblikovanja, riječ je o prizemnoj građevini s trijemom koja je uključivala dio s uredima, proizvodnu halu, prostor za vaganje, solionicu, hladnjaču, prostor za kotao za sterilizaciju konzervi, skladišta za prazne kutije i pune konzerve, te tehnički blok s garderobama i sanitarijama (Sl. 179. i Sl. 180.). Tlocrtno rješenje integriralo je taj program omogućivši kontinuirani i kružni proces proizvodnje koji je kretao od dopreme riblje sirovine i praznih kutija, preko proizvodnje, pa sve do otpreme gotovih konzervi, a koji je bio dimenzioniran za 50 djelatnika.

Ulazni trijem služio je za ulaz osoblja i manipulaciju ribe (prijem, vaganje i pranje svježe ribe), pa je njegovo oblikovanje osiguravalo zaštitu od sunca i kiše, a bio je i odmaknut od zgrade kako bi se njegov prostor mogao adekvatno ventilirati. Tako funkcionalno oblikovan element trebao je omogućiti rad na otvorenom od travnja do listopada. Nakon prijema, riba se mogla otpremiti na tri mjesta: u glavnu halu za preradu ribe, u solionicu ili u hladnjaču na pohranu. Tvornica je, dakle, dobila novu rashladnu tehnologiju, ali je i dalje zadržala tradicionalnu formu soljenja ribom. Pritom je soljenje bilo prilagođeno novim prostornim i tehničkim standardima, što se vidi iz toga što su prostori solionice bili opremljeni betonskim bazenima za skupljanje salamure i separatorima za ulje. [685]

Konstruktivno, zgrada je projektirana kao armirano-betonski skeletni sustav s pregradnim ispunama. U projektu su ostavljene dvije opcije pregradne ispune: od betona i opeke, kako bi se u realizaciji mogao primijeniti onaj koji bi bio dostupniji u smislu dopreme i izvođenja radova na otoku. Dimnjak je projektiran od opeke, pokrov kuće od salonit ploča, strop od sitnorebričaste konstrukcije montažnih armirano-betonskih gredica, a dvostrešni krov u drvu. Raspon građevine iznosio je 18 m, a savladan je drvenim rešetkastim nosačima (Sl. 181.) Riječ je, dakle, o upotrebi tradicionalnog materijala, ali je on bio pomno i kreativno inženjerski apliciran. O takvim pragmatičnim, a kreativnim rješenjima svjedoči i podatak da su vanjski betonski stupovi trijema projektirani od betonskih kanalizacijskih cijevi okruglog presjeka 20 cm nasađenih jedna na drugu. Isti pristup vidi se i u odabiru stolarije koja je bila projektirana tipskim elementima otvora, dok su svi detalji vrlo precizno i detaljno razrađeni u mjerilu 1:2 (Sl. 182.). Osim toga, i obalno pročelje bilo je projektirano u oblozi od lomljenog kamena, a istu su oblogu dobili i pojedini potporni zidovi okolnog terena.

[685] Ibid.

Iz funkcionalnog oblikovanja trijema i programske organizacije tvornice vidljivo je da je industrijska izgradnja u poslijeratnoj fazi i dalje bila prilagođena lokalnim i prirodnim ograničenjima. Istovremeno je jasno da nije riječ o tek pukoj funkcionalnosti u oblikovanju građevine, već o projektantski kontroliranoj intervenciji dvojice arhitekata. Štoviše, arhitekti Vladimir Potočnjak i Zlatko Neumann spadaju u istaknutu grupu arhitekata pa njihov angažman na projektu tvornice sardina potvrđuje da je projektiranje industrijskih građevina sredinom stoljeća bilo predmet bavljenja i samih arhitekata, što primjerice nije bio slučaj s ranije analiziranom tvornicom u Slanome.

3.5.3.2. Adaptacija odmarališta u Prvić Luci na Prviću

Inicijativu za prenamjenu tvorničke građevine u Prvić Luci u radničko odmaralište pokrenula je 1975. godine Samoupravna interesna zajednica odmora i rekreacije Općine Slavonska Požega, a s ciljem uređenja dijeljenog smještajnog i ugostiteljskog objekta za odmor radnika više poduzeća iz Slavonske Požege. [686]

Administrativni koraci koji su prethodili projektu provedeni su prijenosom imovine postojećeg objekta tvornice i terena između poduzeća „Kornat“ – poduzeća za spužvarstvo i promet ribe Šibenik, OOUR „Riba“ Šibenik, kao dotadašnjeg vlasnika, i SIZ-a odmora i rekreacija Slavonska Požega, kao novog vlasnika. Potpisanim ugovorom se Općina Šibenik obvezala osigurati minimalne uvjete građevinskog zemljišta – pristupni put i javnu rasvjetu. [687] S druge strane, SIZ se obvezao financirati izgradnju, sa sredstvima od kredita i vlastitog financiranja. [688] Projektnu dokumentaciju izradilo je 1978. godine Građevinsko poduzeće „Pionir“ – OOUR Projektni biro Slavonska Požega, s glavnim projektantom Jakovom Šarićem, arhitektonskim tehničarom (Sl. 183. i Sl. 184.). Građevinske radove na adaptaciji tvornice u ugostiteljski objekt iste je te godine izvelo isto Građevinsko poduzeće „Pionir“ [689], pa je radničko odmaralište otvoreno već 1978. godine. [690]

Lokalna zajednica je projekt adaptacije tvornice vidjela kao način revitalizacije kompleksa i

[686] HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka, Urbanistički uvjeti, 18.12.1975.; „Godišnja skupština Udruge za organizirani odmor i odmarališta Prvić Luka“. *Požeška-kronika.hr,* 26.6.2014.

[687] HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka, Ugovor o naplati doprinosa za uređenje i korištenje gradskog zemljišta za rekonstrukciju zgrade za odmor u Prvić Luci, 28.3.1978.

[688] Predviđeni iznos investicije iznosio je 8,398.558,05 dinara. HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka, Potvrda, 13.1.1978.

[689] HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka, Građevinska dozvola UPIO – 08/140/1978, 5.5.1978.

[690] HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka, Zapisnik Komisije za tehnički pregled, 26.6.2078.

usmjerenje otočnog naselja prema razvoju turizma. [691] To se vidi i iz urbanističkih uvjeta kojima se zahtijevalo uređenje sportskog centra, ali i pratećih servisa poput praonice i kotlovnice, sve prema sanitarno-tehničkom standardu. Propisano je i da se gabariti građevine ne smiju mijenjati, dok se istovremeno tražila zamjena pojedinih oblikovnih elemenata, poput zamjene krovne obloge iz salonit ploča u kupu kanalicu.

Društvena dinamika korištenja tvornice ovdje je pak vezana za specifični tip turizma, takozvanog radničkog odmarališta koji se pojavljuje u socijalističkoj Jugoslaviji. Riječ je o kategoriji turističkih objekata namijenjenoj radnicima, pa je i izgradnja te odmarališne infrastrukture bila u domeni samih poduzeća koja ju je financirala iz vlastitih fondova ili kredita. Njihove ulagačke mogućnosti bile su pritom ograničene, a što se odrazilo na skromnu arhitekturu tih građevina (Sl. 185.). S obzirom na ograničena sredstva kojim su raspolagali, udružena poduzeća iz Požege prepoznala su napuštenu tvornicu u Prvić Luci upravo kao potencijal za radničko odmaralište. Za realizaciju tog cilja u ovom je slučaju bilo potrebno adaptirati postojeći objekt čije urbanističke predispozicije su već bile povoljno određene. Smještaj tvorničke građevine neposredno uz more predstavljao je atraktivnu lokaciju za odmor, a postojeća izgradnja minimalni investiciju za gradnju. Drugim riječima, ono što bi inače bilo evaluirano kvalifikacijama skromne i neatraktivne arhitekture, u ovom primjeru je predstavljalo odgovarajući prostorni okvir za realizaciju radničkih potreba.

Adaptacijom postojeće industrijske građevine dobiven je smještaj za oko 200 osoba, a već sam taj broj govori o minimalnom standardu smještaja budući da je u jednoj sobi bilo zbijeno 4 kreveta. Nasuprot tome, zajednički prostori su bili izdašno dimenzionirani, pa su tako u samom objektu predviđeni prostori za rekreaciju, dok je na pripadajućem vanjskom terenu planirano uređenje terena za košarku, odbojku, mali rukomet i kuglane (Sl. 186. i Sl. 187.). Osim toga, objekt bio opremljen suvremenom kuhinjom i restoranom za 250 osoba.

3.5.4. Zaključak poglavlja

Tvornice sardina u Hvaru na otoku Hvaru, Slanome u Dubrovačkom Primorju i Prvić Luci na otoku Prviću doživjele su istu sudbinu – sve su u kratkom periodu od svoje gradnje bile pretvorene u ugostiteljske objekte i to u istom periodu rasta turizma nakon 1965. godine.

Prostorne promjene ovdje su povezane sa specifičnim ekonomskim okolnostima. Brzina u

[691] HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka, Glavni projekt „Sindikalno odmaralište, Prvić Luka“ – Građevinski dio, Tehnički opis.

projektiranju i realizaciji novih tvornica sardina sredinom 1950-ih ilustrira snažan pritisak državne politike prema poslijeratnoj industrijalizaciji zemlje. S druge strane, kratki vijek prvotne namjene i brzina prenamjene novosagrađenih tvornica ukazuju na ishitrenosti te krizne političke odluke o sveopćoj industrijalizaciji zemlje neposredno nakon rata. Osim toga, brzina u projektiranju i realizaciji novih hotela na mjestu tvornica 1960-ih potvrđuje naglu promjenu državne ekonomske politike u smjeru turizma, odnosno nagli turistički skok koji se odvija izgradnjom Jadranske magistrale sredinom 1960-ih. U međuvremenu su na lokalnoj razini pripremani uvjeti za tu ekonomsku promjenu, pa su tako krajem 1950-ih osnovana nova hotelska poduzeća unutar kojih se planiranju i organiziraju smještajni kapaciteti, bilo kroz novogradnju ili adaptaciju postojećeg fonda građevina.

Primjeri adaptacija tvorničkih građevina oslovljavaju i bitnu arhitektonsku temu privremenog korištenja građevine, a potom i njezinog ponovnog korištenja za drugu namjenu. U svim provedenim adaptacijama tvornica sardina u ugostiteljske sadržaje zadržana je postojeća industrijska struktura. Naime, građevinsko stanje tvornica sardina u trenutku adaptacije bilo je relativno novo, pa je unatoč specifičnim karakteristikama volumenske dispozicije, funkcionalne organizacije i prostornog karaktera postojeća industrijska građevina bila zadržana. To je predstavljalo svojevrsni projektantski izazov u određivanju nove organizacije i novog ambijenta turističke namjene, a koji je bez obzira na rješenje odredio društveni standard i karakter novih ugostiteljskih sadržaja. Naime, svi hoteli otvoreni na mjestu tvornica sardina pripadali su nižoj kategoriji ugostiteljskog smješta, bilo da je riječ o smještaju za domaće goste kakav je nudio hotel „Galeb“ u Hvaru, B kategoriji smještaja hotela u Slanome, ili pak radničkom odmaralištu u Prvić Luci. Ta niža kategorija ponude direktno se može povezati s ranijom industrijskom izgradnjom koja je bila doživljajno ograničena i estetski reducirana, odnosno nije mogla slobodno zadovoljiti turistički standard. Iz analiziranih primjera može se, dakle, uspostaviti veza između zadržavanja postojeće industrijske strukture i buduće društvene dinamike.

4. TREĆA ISTRAŽIVAČKA CJELINA: ARHITEKTONSKE KONCEPCIJE OKOLIŠA PROIZAŠLE IZ PROIZVODNO-PROSTORNIH SUSTAVA TVORNICA SARDINA

Ova istraživačka cjelina usmjerena je na registriranje i analizu koncepcija okoliša koje je moguće ekstrahirati iz povijesti industrije ribljih konzervi na istočnom Jadranu, i to prema kriteriju njihove aktualnosti u kontekstu današnje ekološke krize. Te se koncepcije imenuju terminom „arhitektonske koncepcije okoliša" jer se njima nastoji postaviti osnova za kritičko promišljanje odnosa arhitekture i okoliša iz pozicije globalnih izazova ekološke krize. One utoliko nisu deskriptivne kategorije koje opisuju okolnosti povijesnog razvoja, već uočeni konceptualni alati koji su registrirani u prostornom iskustvu tvornica sardina i sada ekstrahirani kako bi se putem njih otvorile mogućnosti za drugačije, kritičnije i ekološki osjetljivije čitanje povijesnih i suvremenih prostornih praksi, ali i za konkretno prostorno djelovanje.

Polazište ove analize je teza da je okoliš duboko politički i povijesno oblikovan koncept. [692] Načini na koje se okoliš definira i interpretira ovise o postavkama razvoja, urbanizma, znanosti i tehnologije te su stoga ti koncepti uvijek odraz šireg društvenog konteksta. U tom smislu ključnu ulogu imalo je razdoblje modernizacije kojim se bavi ovo istraživanje, a koje je uspostavilo nove principe urbanističke organizacije, industrijske proizvodnje i upravljanja prirodnim resursima. Ako je, dakle, okoliš društveni koncept, tada uočavanje i razumijevanje tog koncepta zahtijeva uvid u šire socio-prostorne sustave unutar kojih se uspostavlja.

Ova istraživačka cjelina polazi od provedene analize arhitektonske povijesti riboprerađivačke industrije na istočnom Jadranu, koristeći prezentirane složene i isprepletene socio-prostorne sustave kao analitičku bazu za artikulaciju tog okvira. Oslanjajući se na specifičnu gospodarsku granu riblje industrije – obilježenu periferijskim razvojnim putem – analiza prepoznaje specifična lokalna znanja koja su se razvijala u ovoj sredini unutar širih regionalnih i globalnih modernizacijskih procesa, spoja kojeg antropologinja Anna Tsing opisuje pojmom *friction*. [693] Prepoznavanje tih lokalnih fenomena omogućuju razumijevanje lokalnih okolnosti i vrijednosti, ali i ističe njihovu posebnosti unutar tendencije ujednačavanja znanja globalizirajućeg svijeta.

[692] Cronon, William. „The Uses of Environmental History", *Environmental History Review*, br. 17, 1993., 3, https://doi.org/10.2307/3984602

[693] Tsing, Anna L., *Friction. An Ethnography of Global Connection*. Princeton, Princeton University Press, 2024. [2005.]

Tri glavne identificirane teme su: „prostorne ekologije“, „*smallness*“ i „provizorij“. Tema „prostorne ekologije“ sagledava arhitekturu kao aktivni element šireg višerazinskog i integralnog društveno-ekološkog sustava; tema „*smallness*“ istražuje ideju razmjernog razvoja i održivosti *manjeg* kao alternativu modelima prostorne ekspanzije i načela većeg; a tema „provizorij“ problematizira kako je kroz ideju privremenosti građevina moguće projektantski kontrolirati cjelokupni životni ciklus građevine.

Sve tri teme izdvojene iz konkretnog povijesnog materijala u ovoj se istraživačkoj cjelini prezentiraju i evaluiraju iz suvremene kritičke perspektive, pa je ova istraživačka cjelina stoga teorijskog karaktera. Teme su postavljene kao interpretacijski predlošci koji otvaraju nove mogućnosti čitanja povijesti modernizacije, nudeći doprinos recentnim raspravama o arhitekturi i okolišu, osobito onima koje tematiziraju ekološku osjetljivost prostornih praksi.

4.1. *PROSTORNE EKOLOGIJE*. AKTIVNI UČINAK POJEDINAČNOG OBJEKTA NA CJELINU OKOLIŠA

„Tell me *what* you live off and I'll tell you how far your living area extends."

Vinciene Despret, *Living as a Bird,* 2022. [694]

„Srdela je odvajkada bila glavno vrelo prihoda hvarskih ribara. Od njenog ulova podizali su se divni trgovi, crkvena zdanja, palače, arsenali…"

Županović, *Hrvati i more 2*, 1995. [695]

U arhitekturi, pojam ekologije počeo se artikulirati i promovirati 1970-ih godina 20. stoljeća, usporedno s rastom ekološkog pokreta u SAD-u (*environmentalism*), ali i uspostavom pratećih zakonodavnih tijela i prvih regulacija u tom području. [696] Arhitekti Serge Chermayeff i Alexander Tsonis uveli su tada u arhitektonski leksikon koncept „treće ekologije". U svojoj knjizi *Shape of Community: Realization of Human Potential* iz 1971., dvojica arhitekata prezentirala su povijest Zemlje kao uzastopni niz ekologija, iznoseći tezu da je „prva ekologija" vezana uz ocean iz kojeg je potekao život, da je „druga ekologija" nastavak tog života na kopnu, dok je „treća ekologija" obilježena transformirajućim utjecajem čovjeka na okoliš, a što je otvorilo spoznaju da su prirodni svijet i ljudski okoliš postali jedna neodvojiva cjelina. [697] Koncept „treće ekologije" ponudio je tako jedan teorijski okvir kojim se arhitektura mogla početi sagledavati kao aktivna i transformirajuća komponenta odnosa između ljudi, biljaka, životinja, materijala, energetskih tokova i okolišnih procesa. [698]

S globalnim trendom podizanja ekološke svijesti, počele su se pojavljivati evaluacije

[694] Despret, Vinciane, *Living as a Bird.* Prijevod: Helen Morrison, Cambridge: Polity Press, 2022.

[695] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 163.

[696] Chan, Carson; Wagstaffe, Metthew, *Emerging Ecologies. Architecture and the Rise of Environmentalism.* New York: The Museum of Modern Art, 2023., 4.

[697] Originalni citat glasi:„man-made and the natural are now inseparable". Chermayer, Serge; Tsonis, Alexander, *Shape of Community: Realization of Human Potential.* Harmondsworth UK: Peguin Books, 1971., 8, 35.

[698] Upravo se pod temom „The Third Ecology" 2023. održala EAHN tematska konferencija (European Architectural History Network) u Reykjavíku na Islandu, u organizaciji MoMA-e i Iceland University of the Arts, a na kojoj je sudjelovala autorica ove disertacije prezentirajući svoj rad pod nazivom „From Sardine Canneries on the Eastern Adriatic Coast To(wards) Adriatic Spatial Ecologies". Vidi: https://www.moma.org/research/ambasz/conferences/the-third-ecology-conference

čovjekovog utjecaja na okoliš, a taj se utjecaj danas kvantificira parametrom „ugljikovog otiska“. Riječ je o konceptu koji je razvijen 1990-ih pod terminom „ekološki otisak“, koji je danas planetarno prihvaćen upravo kao koncept ugljikova otiska. [699] Kao takav, koncept je integriran u zakonodavne okvire, ekonomska poslovanja i strukovna djelovanja, pa time potvrđuje status ekološke krize kao društvene činjenice, unatoč brojnim polemikama ili neslaganjima koji se uz njega vežu.

U Hrvatskoj su ciljevi poput smanjenja ugljikova otiska i dekarbonizacije propisani „Integriranim nacionalnim energetskim i klimatskim planom za razdoblje od 2021. do 2030. godine“, a već samo imenovanje plana „integriranim“ utjelovljuje ambiciju zahvaćanja širokog konteksta koje je potrebno razmotriti u oslovljavanju složenosti te krize. [700] Shodno tim ambicijama, plan se sadržajno dotiče brojnih i različitih ekonomskih sektora, počevši od graditeljstva, preko prometa, pa sve do energetike. Taj prošireni strukovni kontekst zapravo reflektira kompleksnu logiku izračuna ugljikova otiska koji se mjeri kroz dvije kategorije: operativni ugljik (*operational carbon*) i ugrađeni ugljik (*embodied carbon*). Naime, kroz parametar operativnog ugljika razmatra se konkretna potrošnje energije potrebna za funkcioniranje pojedine građevine, dok se kroz parametar ugrađenog ugljika razmatraju svi oni indirektni ekonomski aspekti poput ekstrakcije sirovine, transport, industrijsku obradu i proizvodnju materijala i energije potrebnih za izgradnju građevine. [701] Ako se ti parametri izračuna ugljikova otiska sagledaju u prostornom smislu, može se zaključiti da oni uključuju sve emisije na konkretnoj parceli građevine, ali i izvan nje. Odnosno, uključuju i širi teritorij koji je u nekom vidu korišten u svrhu nabave i potrošnje energije koja je potrebna za izgradnju ili korištenje građevine. [702] Riječ je, dakle, o izrazito dinamičnim društvenim procesima i fizičkim obuhvatima koji se povezuju sa širim, često i nesagledivim globalnim tokovima ljudi i materijala. Ta se kompleksnost, međutim, izražava simplificiranim postotkom emisije ugljika, poput često referentnog postotka od 31%, koji se odnosi na udio emisije koju stvara građevinski sektor. Taj matematički parametar izražen preciznim brojem postao je sveprisutna referenca. Unatoč tome što gotovo i simbolizira kvantitativni, odnosno znanstveni

[699] 1990-ih, Mathias Wackernagel i William E. Rees razvijaju koncept „ekološkog otiska“ (*ecological footprint*). Koncept je imao utjecaj i na polje arhitekture, unutar kojega je najpoznatiju elaboraciju iznio William McDonough. Graham, James (ur.), *Climates: Architecture and the Planetary Imaginary*, New York: Columbia Books on Architecture and the City, 2016., 9.

[700] „Integrirani nacionalni energetski i klimatski plan za Republiku Hrvatsku za razdoblje od 2021. do 2030. godine“, Republika Hrvatska, Ministarstvo gospodarstva, 2025.

[701] Graham, *Climates: Architecture and the Planetary Imaginary*, 2016., 9.

[702] „Integrirani nacionalni energetski i klimatski plan za Republiku Hrvatsku za razdoblje od 2021. do 2030. godine“, 2025., 101-102.

pristup isti postotak često skriva iznimnu pozadinsku kompleksnost koja stoji iza nje.

Kako bi se dobio uvid u kompleksnost problematike, a koja je u konačnici uvijek prostorna, čini se potrebno izaći izvan kvantificirajuće kategorije izmjere ugljika te sagledati koji su to sve konkretni prostorni procesi i intervencije koji se odvijaju za potrebe izgradnje, korištenja ili održavanje pojedinog objekta. Prema kategorijama operativnog i ugrađenog ugljika jasno je da utjecaj građevine seže izvan njezinog fizičkog otiska i mjerila, zahvaćajući krajolike koje je potrebno iskopati kako bi se ekstrahirala sirovina potrebna za građevinski materijal, zahvaćajući i regije koje je potrebno infrastrukturno opremiti i izgraditi kako bi se građevinama dopremila energija ili pak osigurala radna snaga, zahvaćajući i zračnu ili vodenu masu u koje se ispuštaju tvari koje građevina svojim korištenjem otpušta, zahvaćajući i biljne i životinjske ekosustave koji su određeni svim navedenim zahvatima, itd. Sljedeći tu logikom, jasno je da razumijevanje te kompleksnosti prelazi okvire djelovanja i razumijevanja jedne struke. Štoviše, čini se gotovo nedostižno razumjeti kompleksnost, povezanost i međuovisnost svih slojevitih, raspršenih i fluidnih odnosa koji se, povrh svega, razvijaju na globalnoj razini. No, budući da svi ti odnosi u nekoj mjeri ostavljaju prostorni trag, njih je moguće detektirati oslanjajući se upravo na arhitektonske analitičke alate. Na tom tragu, ovo poglavlje rekonstruira dio opisane kompleksnosti, oslanjajući se na ranije provedene analize socio-prostornih sustava industrija ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana. Sam naziv „prostorne ekologije“ sugerira upravu tu istraživačku ambiciju.

4.1.1. Jadranske prostorne ekologije

Kako bi u domeni arhitekture mogli pratiti prostorne tragove kompleksnih društvenih odnosa koji se uspostavljaju izgradnjom ili korištenjem pojedinačnog objekta, korisno je osloniti se na humanističke discipline koje razvijaju metodologije istraživanja na tom tragu. U tom smislu, prigodno je pozvati se na filozofkinju znanosti i etnologinju Vinciane Despret, koja piše o životu ptica: „Reci mi od čega živiš i ja ću ti reći koliko daleko doseže tvoj životni prostor“. [703] Taj osvrt u sebi sadrži ekološko-ontološku tvrdnju da se prostor življenja konstituira kroz odnose ishrane, odnosno da prostor u kojem živiš i od kojeg živiš prelazi granice parcele, gospodarske regije ili političke regulacije i slobodno se širi u ovisnosti prema

[703] Izvorni citat: „Tell me what you live off and I’ll tell you how far your living area extends“. Bruno Latour, kad citira Despret, koristi njezinu misao kako bi osporio modernu kartografsku ideju teritorija kao „prostorne površine pod suverenitetom“. Umjesto toga, Latour govori o teritoriju kao mreži ovisnosti, odnosno kao skupu odnosa koji određuju kako jedno biće ili društvo održava vlastiti život. Latour, Bruno, *After Lockdown. A Metamorphosis*. Prijevod: Julie Rose. Cambridge, UK: Polity Press, 2021., 72.

korištenim resursima. Riba je idealni primjer toga, budući da njezina kretanja i obrasci ponašanja ne poznaju političke granice država.

Ako se pritom vratimo na konkretnu geografiju hrvatske obale, jasno je da su mala obalna mjesta povijesno živjela od ribe. Citat Šime Županovića „Srdela je odvajkada bila glavno vrelo prihoda hvarskih ribara. Od njenog ulova podizali su se divni trgovi, crkvena zdanja, palače, arsenali...“ [704] upućuje upravo na tu prostorno-prehrambenu vezu izgrađenog okoliš i srdele. Ta veza, međutim, nije toliko izravna. Oblikovana je brojnim društvenim, kulturnim, ekonomskim, političkim i strukovnim čimbenicima, a jednim dijelom svoje duge povijesti izgradnja obalnog okoliša bila je posredovana upravo tvornicama sardina.

Vraćajući se na tu povijesnu epizodu, tvornice sardina sagledavaju se ovdje kao agent promjene koji posjeduje potencijal djelovanja unutar šire mreže prirodnih tokova i tehnoloških procesa. Poglavlje vizualizira te mreže odnosa na razini cjelokupne provedene analize tvornica sardina, a ne na razini tek pojedinog vremenskog perioda ili pak pojedinog tvorničkog primjera, kao što je to ranije provedeno. Cilj poglavlja je stoga na konceptualnoj razini sagledati prostorne implikacije ekoloških odnosa koji se konstituiraju kroz resurse, rad, tehnologiju i izgradnju tvornica sardina kao pokretačkog gospodarskog subjekta.

[704] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 163.

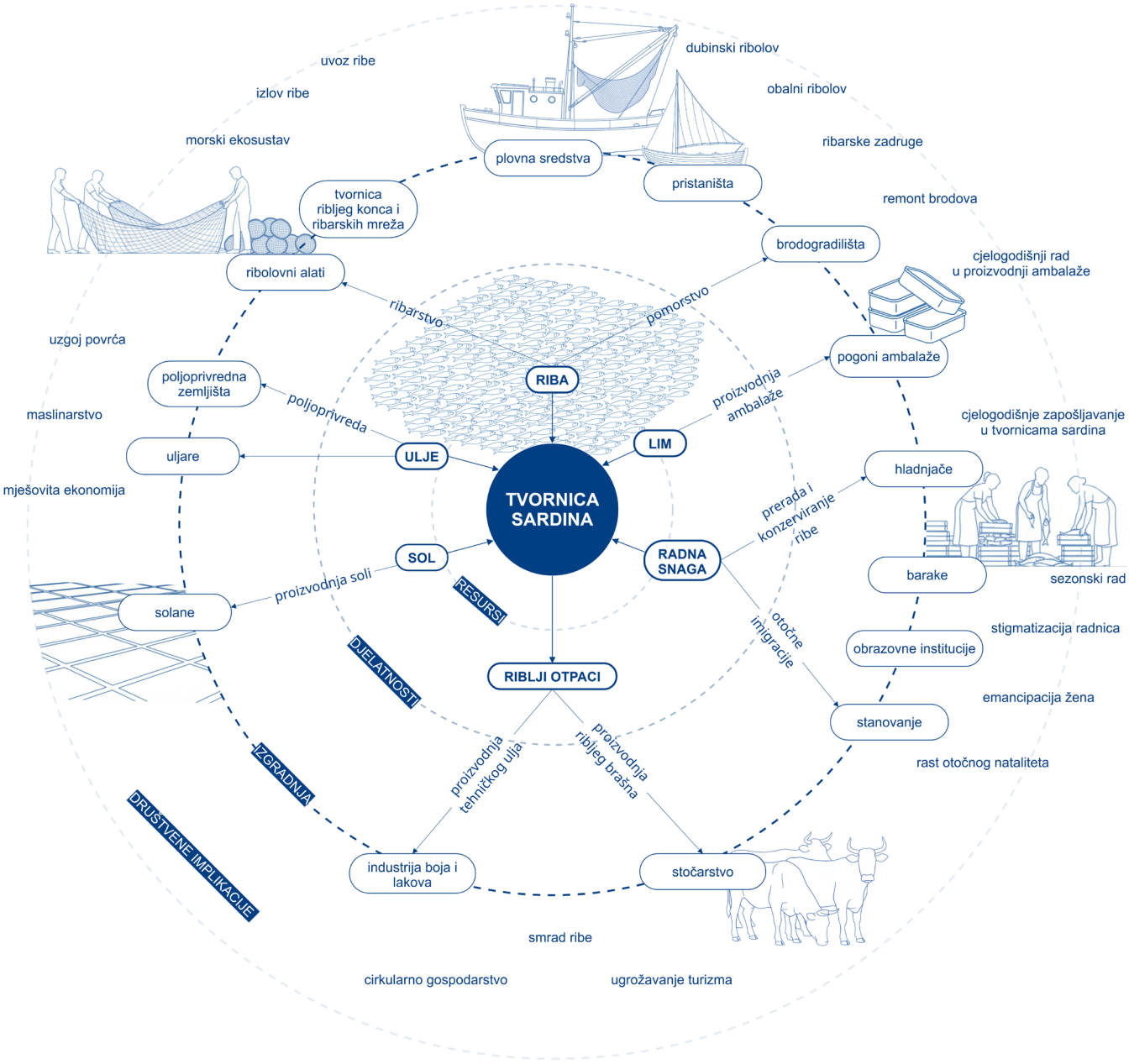

Grafički prikaz 32. Ideogram utjecaja tvornice sardina na cjelinu okoliša.

Izradila Marija Barović, 2026.

4.1.2. Tvornice sardina kao akteri promjene okoliša

Promotrimo li utjecaj tvornica sardina kroz ono čime se cijela ta industrija održava, vraćamo se na njezinu osnovu: ribu i morski ekosustav koji je hrani. U potrazi za ulovom, ljudsko djelovanje prodire ispod površine mora, zahvaćajući riblju biomasu, ponekad dosežući i do samoga dna. Brojne oceanografske studije pokušavaju detektirati razmjer tog djelovanja. U prostornom smislu, korištenje mora postaje vidljivo kroz karte ribolovnih zona koje kvantitativno prikazuju količine ribe, intenzitet izlova i logiku morskih putanja (Sl. 188.). Na tim kartama more prestaje biti apstraktna plava ravnina: na njegovoj se površini upisuju rute brodova i ribolovne pozicije, tvoreći mrežu gospodarskog djelovanja koja svjedoči tek kao kartografska bilješka o dugotrajnom i slojevitom odnosu čovjeka i morskog svijeta.

Čovjekov utjecaj na riblji ekosustav može se tom linijom sagledati kroz ribolovne alate, plovna sredstva i kopnenu izgradnju za preradu i konzerviranje ribe, jer je sva ta infrastruktura oblikovana upravo prema logici korištenja mora i crpljenja njegovih resursa. [705] Tako je, primjerice, svakom lovu na određenu vrstu ribe odgovarao specifičan tip broda i ribarske družine, dok je potom svaki tip broda diktirao karakter obalnog pristaništa, itd.. Logika iskorištavanja mora pretočena je tako u logiku izgradnje maritimne infrastrukture na kopnu i to upravo posredovanjem maritimnih djelatnosti. Riba kao samo polazište ove djelatnosti je tako u najdirektnijem prostornom smislu odredila i kopnenu izgradnju ribarskih kuća, baraka, tvornica, hladnjača, skladišta, ali i širu kopnenu infrastrukturu poput brodogradilišta, privezišta i pristaništa.

Posjedovanjem ribarskih flota, ribarske zajednice, ali i same tvornice sardina, imale su stalne potrebe za održavanjem brodova te su tako bile direktno vezane uz lokalna brodogradilišta. Štoviše, za primijetiti je da je većina brodogradilišta djelovala upravo u naseljima s riboprerađivačkom industrijom. [706] Samo u Dalmaciji, 1945. godine evidentirana su brodogradilišta u Komiži, Visu, Sumartinu, Milni, Bolu, Trogiru i Vrboskoj, Solinu i Omišu. [707] Iako su tvornice koristile brodogradilišta primarno za remont brodova, njihovu blisku vezu potvrđuju i tipovi brodova koji se tamo izrađuju. Tako, primjerice, s prelaskom na dubinsko ribarstvo 1962., brodogradilišta počinju graditi veće brodove (dužine do 20m), leute (dužine oko 11m) i koče (dužine od 26m) koji su odgovarali tom tipu ribarstva (Sl. 189.).

[705] Tavares, *Architecture Follows Fish: An Amphibious History of the North Atlantic*, 2024., 10.

[706] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Podaci o industrijskim poduzećima, 2.12.1945., 4.

[707] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Popisi industrijskih i obrtničkih poduzeća u Dalmaciji i njihovo stanje, sign. 464/46, 1945.

Osim brodova, ribarstvo je trebalo i mreže, a poznato je da je na Jadranu postojala tvornica za proizvodnju ribljeg konca i ribarskih mreža. Predmetna tvornica je osnovana u Zadru 1927., gdje je djelovala sve do rušenja u bombardiranju 1943., nakon čega je ponovno obnovljena pod nazivom „Danilo Štampalija“, nastavljajući aktivnost u Zadru do 1962., a nakon toga u Biogradu na moru, kamo je bila premještena. [708] Na području Jugoslavije, to je bila jedina tvornica koja je proizvodila mreže za ribare, koče i ribarice te za kaveze za uzgoj bijele i plave ribe, ali i druge poljoprivredne ambalaže.

Uz ribu, ključne sekundarne sirovine za proizvodnju ribljih konzervi su bile metalna ambalaža, sol i ulje. Ako se te sirovine translatiraju u prostornu dimenziju, jasno je da je riječ o industrijskoj proizvodnji ambalaže, uljarstvu i solanama. A te su pak djelatnosti ovisile o svojoj vlastitoj partikularnoj mreži resursa, radne snage i prostorne infrastrukture.

Razvoj pogona metalne ambalaže odvijao se u neposrednoj organizacijskog i fizičkoj vezi s tvornicama sardina. Ujedinjavanje te dvije vrste proizvodnje osiguravalo je izoliranoj otočnoj proizvodnji ribljih konzervi sigurnu dopremu te ključne komponente, koja je uostalom bila najskuplja stavka u ukupnoj vrijednosti proizvedene konzerve. [709] Prvi pogoni ambalaže tako se otvaraju uz tvornice sardina za vrijeme međuraća. [710] Od poslijeratnih tvornica sardina, samo su tri tvornice imale proizvodnju vlastite ambalaže: tvornice u Komiži, Postiri, Rovinju, a njima su se potom pridružile i tvornice u Veloj Luci i Zadru. S vremenom su se to pogoni ambalaže odvojili od tvornica ribljih konzervi, osamostaljujući se u samostalne tvornice, što je primjerice bio slučaj s tvornicom ambalaže u Rijeci i Veloj Luci. [711]

U proizvodnju ambalaže može se uključiti i proizvodnja drvenih barila za soljenje ribe. Iako su barila zapravo vezana za tradicionalnu djelatnost, soljenje se i dalje odvijalo uz industrijski vid proizvodnje i to čak i u drugoj polovici 20. stoljeća. Diljem obale postojale su bačvarske radionice, pa je tako na otoku Hvaru postojao otočni centar izrade barila u Jelsi, ali su bačvari djelovali i u drugim otočnim mjestima poput Hvara, Starova Grada i Vrboske. [712] Budući da je Komiža povijesno izvozila najveće količine usoljene ribe, najrasprostranjeniji tip barila u

[708] „Franka Katičin u Tvornici mreža, 1963. godine“, *Arca Adriatica.*

[709] U cjenovnom omjeru te su tri stavke bile zastupljene u omjeru 30-34% ambalaža, 14-19% ulje i 10-12% riba. Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 38.

[710] Ibid, 1.

[711] Ibid, 31.

[712] „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 17.

Dalmaciji se nazivao upravo prema otoku Visu — *tipo Lissa*.[713]

Uz ambalažu, druga ključna sirovina za proizvodnje konzervi bila je sol, a sol pak dovodi do pitanja solana. Veza između sektora konzerviranja ribe i solana bila je uspostavljena već za potrebe soljenja ribe koje je zahtijevalo velike količine soli. Naime, svako napunjeno barilo težilo je oko 55 kg, a u njega se, ovisno o vrsti srdele, dodavalo oko 20-22 kg soli. Na obali je bilo nekoliko solana koje su zadovoljavale te potrebe, a upravo se održavanje aktivnosti tih povijesnih industrija u periodu modernizacije dovodi u odnos s potrebama soljenja ribe u 19. i 20. stoljeću.

Treća ključna sirovina za proizvodnju ribljih konzervi bilo je ulje, koje je činilo 25% bruto težine same konzerve. Ulje je moglo biti suncokretovo ili ono maslinovo, ovisno o tržištu na koje se konzerva plasirala.[714] Ako se sagleda samo ono maslinovo, njegov se izvor može direktno povezati s lokalnom poljoprivredom, odnosno maslinarstvo. A te su potrebe bile velike: statistike iz 1950-ih navode da je za godišnju proizvodnju ribljih konzervi u regiji bilo potrebno oko 550 tona ulja godišnje, od čega je 70% korišteno upravo ono maslinovo. O velikim potrebnim količinama ulja svjedoči i podatak da domaća proizvodnja maslinovog ulja nije zadovoljavala potrebe industrije ribljih konzervi, pa se ulje uvozilo iz drugih mediteranskih zemalja poput Italije, Francuske i Španjolske.[715] Dakle, iako je maslinarstvo bilo široko rasprostranjena poljoprivredna djelatnost obalne regije, ulje je nemalo puta dolazilo iz uvoza, bilo da je riječ o lokalnom manjku tog proizvoda, geopolitičkim interesima ili tržišno povoljnijim opcijama.

Veza riblje industrije i poljoprivrede bila je, nadalje, uspostavljena i preko proizvodnje povrća. Naime, samim posjedovanjem tehnologije konzerviranja, tvornice su dobile mogućnost proširiti djelatnost konzerviranja i na druge prehrambene proizvode. To je primjerice bio slučaj s tvornicom sardina u Zadru, u sklopu koje je izgrađen i pogon konzervirane rajčice, dok je tvornica sardina u Rovinju surađivala s uzgojem gljiva u Rovinjskom Selu. Uvođenje konzerviranog povrća uz industrijsku proizvodnju ribljih konzervi došlo je dakle strateškim poslijeratnim širenjem proizvodnog asortimana, a čime je i planski regulirano širenje potrebnih kapaciteta poljoprivrednih površina (Sl. 144).

[713] Ibid.

[714] Zabilježeno je da je maslinovo ulje je bilo namijenjeno za proizvodnju konzervi za izvoz, a sjemensko ulje za lokalno tržište. Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 30.

[715] Ibid, 31.

Veza između riblje industrije i poljoprivrede nije, međutim, uvijek bila obilježena recipročnim rastom. Naime, s rastom sekundarne industrijske djelatnosti otočno je stanovništvo postepeno napuštalo poljoprivredu, a taj je trend deagrarizacije još dodatno pospješen turizmom. Ta se dinamika može zamijetiti već na povijesnim fotografijama ribarskih naselja, na kojima se vide bogate poljoprivredne površine, a koje su napuštene i posljedično pretežno pretvorene u šumsko područje. [716] U tom se smislu djelatnost stanovništva može dovesti i u direktnu vezu s karakterom neizgrađenog okoliša obalnih naselja.

4.1.3. Umrežavanja

Najširi domet utjecaja industrije ribljih konzervi širio se globalno i to uspostavljanjem tržišnih veza. Te su veze bile iznimno snažne i široko rasprostranjene, jer je industrija ribljih konzervi primarno bila izvozna industrija. [717] Čak je i manja tvornica sardina poput one u Iki, koja je samostalno distribuirala proizvode, imala impresivnu mrežu distribucije svojih konzervi na globalnom tržištu (Sl. 190.). Inače su tvornice sardina, u drugoj polovici 20. stoljeća, plasirale svoje proizvode preko Poduzeća za izvoz ribe i ribljih prerađevina te uvoz ribarske opreme, sirovina i repromaterijala „Jugoriba“, koje je nosilo status najveće jugoslavenske gospodarske organizacije za vanjskotrgovinsko poslovanje. [718]

Međunarodna trgovina u sektoru riblje industrije uspostavljena je i putem dobave sirovina. Sva potrebna uvozna sredstva su na udaljene otoke dopremana preko većih luka. Tako se, primjerice, bijeli lim za proizvodnju metalne ambalaže iz afričkih zemalja prvo dopremao u Rijeku, a potom dalje distribuirao na konkretne lokacije tvornica. S druge strane, drvena građa za bačve je na otoke dopremana iz sjevernih dijelova Hrvatske. [719]

4.1.4. Društvena dinamika riblje industrije

Osim čisto materijalnih odnosa, industrija ribljih konzervi može se pratiti i na razini onih

[716] Slabljenje ribarstva na Jadranu povezuje se s nestajanjem obalnih šuma, a ta teza upućuje na činjenicu da se stanovništvo u krizi ribarstva okretalo poljoprivredi, pa je uslijed širenja poljoprivrednih površina dolazilo do smanjenja šumskih površina. Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 30.; Vinko Belamarić, *Priručnik za ribare*, Šibenik: Štamparija Dr. Krstelj i drug, 1909.

[717] Trendovi tržišta opisani su u: Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 36.; Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 38-40.

[718] Predmetno poduzeće je osnovano 1947. pod nazivom Riba, a 1950. je preuzelo ime „Jugoriba“. Sjedište poduzeća bilo je u Zagrebu, a skladište u Rijeci. Poduzeće je trgovalo s ribljim konzervama skoro svih tvornica: „Adria“ iz Zadra, „Dragonja“ iz Umaga, „Ika“ iz Ičića, „Istra“ iz Banjola, „Jadranka“ iz Vele Luke, „Jakljan“ iz Dubrovnika, „Kornat“ iz Šibenika, „Kvarner“ iz Maloga Lošinja, „Mardešić“ iz Sali, „Mirna“ iz Rovinja, „Neptun“ iz Komiže, „Sardina“ iz Postira, „Sirena“ s Lastova, „Sloboda“ iz Sućuraja i „Vrboska“ s Hvara.

[719] Za izradu dužica koristila se jelovina ili smreka, a izradu obruča lijeska, jasen ili veprina. „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 17.

nevidljivih društvenih aspekata u organizaciji proizvodnje, kao što je primjerice rad, a to je u ovom slučaju prvenstveno ženski rad. Dominantna prisutnost žena u tvornicama sardina jasna je odrednica te industrije, a isto je vrijedilo i za njoj blisku proizvodnju ambalaže. [720] Riječ je pritom i o lokalnoj radnoj snazi, onoj s otoka, ali i onoj koja je dolazila na otoke iz obalnog zaleđa. Rodni segment vezan uz tvornice sardina bio je upravo zbog tih imigracija ključan za otočnu sredinu, budući da su se te sredine generalno suočavale s odseljavanjem i depopulacijom. Žene radnice koje su doseljavale na otoke i obalu tako su podržavale socijalnu dinamiku malih ribarskih zajednica, utječući i na njihovu stopu nataliteta.

Unatoč svoj težini rada u tvornicama ribljih konzervi, ženski rad u tvornicama sardina imao je i svoju pozitivnu stranu – emancipaciju žena, a ona je postignuta kroz sigurna i redovita primanja, kako bilježe i sama sjećanja radnica. [721] U pojedinim su primjerima, radnice tvornice sardina često bile jedine članice kućanstva koje su raspolagale novcem, s obzirom da se živjelo od poljoprivrede i ribarstva, gdje se razmjena vršila u naturi. [722] U tada iznimno siromašnoj, patrijarhalnoj i izoliranoj regiji, i minimalna i nesigurna zarada doprinijela je društvenoj neovisnosti žena.

Žene su stjecale samostalnost i kroz stručne i poslovne kvalifikacije u radu. Pitanje edukacije u industriji ribe je specifično, jer se maritimni sektor karakterizira kao zanimanje bez obrazovanja, a što posebice vrijedi za ribarstvo. [723] Tako se, primjerice, soljenje ribe duž jadranske obale razvilo kao kućna djelatnost, unutar ribarskih ili obiteljskih zajednica. Dolaskom industrijskog oblika konzerviranja ribe, tvornice su i dalje zapošljavale nekvalificirano stanovništvo. Obrat se u tom smislu dogodio tek s tehnološkim razvojem industrije ribljih konzervi, jer je nova tehnologija zahtijevala adekvatno rukovanje, pa su se u drugoj polovici 20. stoljeća pojavile inicijative u smjeru edukacije radnica i to upravo kroz tvornice sardina. Prva izobrazba u sektoru industrije ribljih konzervi počinje nakon Drugog

[720] Đekić, „Riječka tvornica ambalaže“, 2021., 47-50.

[721] Brojne analize oslovljavaju promijenjenu ulogu žene u drugoj polovici 20. stoljeća koja se povezuje s ekonomskim promjenama, vidljivošću u javnom prostoru, priskrbljivanje vlastite plaće bilo je ključno za afirmaciju statusa žene.

[722] Prema kazivanju lokalnog stanovnika upoznatog s poviješću mjesta.

[723] Iako je za to postojala ambicija, edukacija i usavršavanje radnika u sektoru ribarstva nikad nije u potpunosti usvojena. Prve naznake pojedinih inicijativa za podukom u sektoru ribarstva i prerade ribe moguće je detektirati krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Primjerice, 1887. u Dubrovniku, u predjelu Gruž, otvoren je prvi Poljodjelski zavod (učionica) s ciljem podučavanja, između ostalog, i na temu prerade ribe putem sušenja, soljenja i pripravljanja ribe u ulju. Bašić, „Ribarstvo Dalmacije u XIX. i XX. stoljeću“, 2005., 268., citirajući: *Prvo godišnje izvješće o Poljodjelskom zavodu u Gružu za školsku godinu 1887*., Dubrovnik: Naklada Poljodjelskog zavoda u Gružu, 1887., 22, 26. Krajem 19. stoljeća postojala je ideja o osnivanju ribarske škole u Komiži, ali ona nikad nije realizirana, pa je u Komiži 1897. održan tek „prvi austrijski tečaj za ribarstvo“. Osim takvih ili sličnih izoliranih primjera nije postojao nikakav regulirani niti institucionalni oblik edukacije. Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 26.

svjetskog rata i to u Zadru, gdje se uz višekratne prekide, izmještanja, ponovnog otvaranja, edukacija radnica i radnika održala do 1970-ih. Osim takvih većih regionalnih inicijativa, pojedine tvornice su samoinicijativno preuzele ulogu u obrazovanju svojih zaposlenika, što je primjerice bio slučaj s tvornicom sardina u Rovinju.

Pitanje radne snage bilo je vezano i za konkretnu izgradnju same infrastrukture, i to primarno kroz onu stambenu i društvenu. Taj je oblik prostornog razvoja bio dominantno prisutan za vrijeme socijalizma, kada je bio pravno definiran, ekonomski reguliran i strukovno kontroliran socijalističkom politikom i ideologijom. Tako je i struka detektirala da je planiranje industrijalizacije u drugoj polovici 20. stoljeća bilo usko vezano za rješavanje stambenih potreba, dok su pojedini predstavnici industrije zahtijevali da se za svaku industriju izgrade stanovi u zasebnim naseljima. [724] Da je industrija direktno sudjelovala u stambenoj izgradnji potvrđuju statistike stambenih doprinosa, za koji su izdvajale sve tvornice ribljih konzervi, potvrđujući time da su u manjem ili većem omjeru ulagale u svoj stambeni program i izgradnju stanova (Sl. 191.). Taj omjer je ponovno ovisio o mjerilu tvornice, strukturi radnika i kapacitetima naselja, ali i raspodjeli sredstava za druga ulaganja (Sl. 192.).

Planiranje stanovanja bilo je popraćeno i planiranjem infrastrukture društvenog standarda. Pod društvenim standardom podrazumijevali su se „uvjeti potrošnje koju društvo omogućuje pojedincima na indirektan (zajednički) način", a u potrošnju ulaze „stambeno-komunalna djelatnost, školstvo i prosvjeta, zdravstvo, socijalna zaštita, fiskultura, itd.". [725] Trebalo je, dakle, osigurati održivost industrije u društvenom smislu, odnosno zadovoljiti zahtjeve da bi se takve sredine mogle „opskrbljivati potrebnim stanovima, ustanovama, komunalnim uređajima i svim onim što čini rad i boravak u jednom mjestu privlačnim i udobnim" [726] U tu kategoriju spadao je i kriterij ishrane stanovništva. [727] Ti su se sadržaji pak morali integrirati u skladu s preciznim i brojčano definiranim strukovnim parametrima, a što je posebno zanimljivo s obzirom na malo mjerilo otočnih i obalnih naselja, od kojih mnoga nisi ni imala status grada. Tako je, primjerice, uvjet za izgradnju škole ili kulturnog centra bio određen veličinom naselja, odnosno minimalnim brojem od oko 2000 stanovnika u jezgri naselja. [728]

[724] „Kod nas je uočena potreba rješavanja industrijalizacije zajedno s rješavanjem pitanja stambenih naselja". Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem", 1951., 58.

[725] Arčabić, „Između urbanističke vizije i revizije Petogodišnjega plana: planiranje i gradnja naselja u Zagrebu za zaposlenike državnih poduzeća teške industrije (1949.-1956.)", 2024., 174.

[726] Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem", 1951., 56.

[727] Ibid.

[728] Ibid, 59.

Opisani ciljevi i smjernice za izgradnju društvene infrastrukture trebali su biti realizirani sredstvima samih poduzeća. No, iako su ona izdvajala svoju dobit za tu namjenu, ulaganja u društvenu infrastrukturu u sektoru riblje industrije bila su minimalna. Prvi razlog tome leži u listi investicijskih prioriteta svake tvornice, a na kojoj su primat držala ulaganja u proizvodne i tehnološke sustave, potom ulaganja u stambene kapacitete, a tek na kraju one društvene. Često su i financiranja u osnovna sredstva rada bila problematična, pa ni ova ostala nisu mogla biti realizirana.

4.1.5. (Negativni) utjecaj tvornica sardina na okoliš

U razmatranju utjecaja industrije na okoliš neminovno se nameće pitanje utjecaja te djelatnosti na ljudski život, ekosustave i izgrađeni okoliš. A konkretni ekološki utjecaj tvornica sardina na okoliš može se najdirektnije evaluirati kroz nusproizvode koji nastaju tijekom proizvodnog procesa, a u ovom slučaju je riječ o ribljim ostacima ili *friškini*. Primarni otpad tvornica sardina bio je, dakle, onaj organski.

Riblji otpad tvornica sardina se u začetku industrije rješavao njegovim slobodnim ispuštanjem u more i to u neposrednoj blizini pogona za preradu i konzerviranje riblje. Nekontroliranu praksu ispuštanja ribljih ostataka u more potvrđuju arhivski materijali izdanih opomena lokalne zajednice koja upućuje na štetnost takve prakse. [729] Osim toga, već se i u tradicionalnom postupku soljenja srdele, slana i zauljena voda (salamura) ispuštala u more. Zamah industrijske proizvodnje ribljih konzervi je u svakom slučaju vodio povećanju količine otpada, ali i njegovoj kontaminaciji različitim tvarima, poput druge vrste riba te povrća. U tom kontekstu, ključno pitanje je bilo adekvatno zbrinuti i regulirati taj organski otpad.

Odlaganje ribljih otpadaka u more nosilo je, međutim, i neke pozitivne aspekte, a njih spominju lokalni ribari koji bi odlazili u ribolov upravo na tim lokacijama. Opisujući ribolov u uvali tvornice sardina na otoku Prviću, ribari su zabilježili visoku koncentraciju i raznovrsnost ribe koja se hranila odbačenim ribljim ostacima. [730] Preklapanje te dvije prakse – otpuštanja ribljeg otpada u tvorničkim uvalama i ribolova u blizini tvornica – implicira da je organski riblji otpad u moru zapravo pridonio regeneraciji ribljeg fonda i očuvanju

[729] Lučko zastupništvo – Komiža uputilo je 1930. godine opomenu poduzeću „Braća Mardešić“ zbog nekontroliranog bacanja otpadaka slane i svježe ribe od strane mjesnih vlasti, a kako bi se suzbile zarazne bolesti. Prema istoj opomeni, otpad se odlukom iz 1907. godine dozvoljavao bacati na zapadnoj strani uvale Komiža, na dubini ne manjoj od 2 m. HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, Lučko zastupništvo-Komiža, 12.6.1930.

[730] „Tvornica sardina Dalmacija – Prvić Luka“. *Sebenico.com*.

bioraznolikosti morskog ekosustava.

Da inherentno negativna stvar poput otpada ima svoj pozitivni potencijal potvrđuje i praksa industrijske prerade ribljih otpadaka koja se razvija u sklopu samih tvornica. [731] Naime, od krutih organskih ostataka ribe počele su se proizvoditi prerađevine poput ribljeg brašna, a od ulja srdele tehnička ulja. Prvi produkt se zbog visokog udjela proteina i minerala počeo koristiti kao visokovrijedna hrana u stočarskom industriji, dok su tehnička ulja našla svoju primjenu u industriji boja i lakova. Taj novi vid proizvodnje zaživio je u drugoj polovici 20. stoljeća, kada se industrija počela strože regulirati prema pitanju štetnog utjecaja na okoliš. Strukovna regulacija je u ovom konkretnom primjeru ribljih otpadaka temeljena na evaluaciji stanja i potencijala industrije iz 1945., kada je detektiran problem nedovoljnog iskorištavanja potencijala ribljeg otpada, i to posebice u Dalmaciji. [732]

Proces dobivanja ribljeg brašna odvijao se tako da su riblji viškovi dobiveni u tvornicama ribljih konzervi podvrgavani termičkoj obradi, pri čemu se ulje odvajalo s površine, dok se preostala masa prešala, sušila i mljela u riblje brašno. [733] Prerada ribljih ostataka evidentirana je u većim tvornicama za konzerviranje ribe koje su posjedovale pogone i specijalizirane aparate za odvijanje tih procesa, a riječ je o tvornicama: „Mirna“ Rovinj, „Neptun“ Komiža na Visu, „A. Banina“ Zadar, „Iris“ Izola i „K. Crnojevića“ Rijeka. [734] Unatoč toj aktivnosti, proizvodnja ribljeg brašna bila je i dalje relativno mala, ne zadovoljavajući niti domaće potrebe Jugoslavije. [735] Sve u svemu, ova vrsta prerade ribljih otpadaka omogućila je zatvaranje kružnog ciklusa prerade te pridonijela znatnom smanjenju biološkog tvorničkog otpada. Suprotno uvriježenoj percepciji otpada kao problema, proizvodnja ribljeg brašna važni je podsjetnik na mogućnost stvaranja ekološke i ekonomske vrijednosti iz neželjenih industrijskih nusproizvoda. To se čini posebice važno s obzirom da je taj vid proizvodnje opao, a što potvrđuje današnja praksa tvornice „Mirna“ u Rovinju koja više nema vlastitu proizvodnju ribljeg brašna. Riblje otpatke tvornica „Mirna“ prodaje grčkim kooperantima koji

[731] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., Dodatak 14.

[732] HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Unapređenje i organizacija unapređenja u lokalnoj privredi, 1945., 10.

[733] Poljević, „Srdela Jadranskog mora“, 1955., 339.

[734] Jevtić, Jelena; Tumbas, Lajčo; Petrović, Milorad, „Riblje brašno“. *Croatian Journal of Fisheries* 34, br. 1. 1979., 16.

[735] Prema podacima iz 1974. vidljivo je da ti kapaciteti i dalje nisu dovoljno razvijeni, pa je u Jugoslaviji zabilježena proizvodnja od 1000 tona ribljeg brašna, dok je u idućoj godini bilo uvezeno oko 100 000 tona tog istog proizvoda iz stranih zemalja. Jevtić; Tumbas; Petrović, „Riblje brašno“, 1979., 16.

ih kamionima iz Rovinja odvoze u Grčku i dalje prerađuju [736], što potvrđuje da nije riječ samo o ekološkom standardu, već i o neiskorištenom ekonomskom potencijalu.

Pored svega, riblji otpad nosi još jednu ključnu karakteristiku koja se pokazala duboko problematičnom za status današnje industrije, a to je njezin smrad. Riječ je zapravo o doživljajnom efektu, ali upravo taj doživljajni aspekt predstavlja glavnu smetnju turizmu. Štoviše, upravo je on efektivno iskorišten za eliminaciju riblje industrije s obale, pa je tako, na primjer, komiška tvornica „Neptun“ 2003. godine završila u stečaju na zahtjev radnika koji su svojedobno organizirali i referendum „protiv smrdljivih riba na turističkom Visu“. [737] Slijedom takvih i sličnih zahtjeva, od 2000-ih je zabilježen trend izmještanja obalne proizvodnje ribljih konzervi u zaleđe. [738]

Danas su povijesnu tradiciju konzerviranja ribe na hrvatskoj obali održala tek tri obalna naselja: Postira na Braču, Sali na Dugom otoku i Rovinj. Tri tvornice ribljih konzervi na predmetnim lokacijama i danas tako koegzistiraju s turizmom. Najsnažniji primjer toga zasigurno je tvornica sardina „Mirna“ u Rovinju, jer se grad unatoč njezinoj obalnoj prisutnosti u tkivu grada snažno razvija kroz elitni i hotelski turizam. I tvornica ribljih konzervi „Mardešić“ u Salima na Dugom otoku na sličan je način prisutna u strukturi i panorami povijesnog naselja, dok je tvornica „Sardina“ u Postirima izmještena s obale u neposredno zaleđe obalnog mjesta.

[736] Prema kazivanju radnika tvornice „Mirna“, Rovinj. Razgovor: Rovinj, 30.6.2025.

[737] „Fabrika Neptun – vrijedna industrijska arhitektura u propadanju“, *spasimobisevo.org,* 28.3.2018. https://spasimobisevo.org/fabrika-neptun-vrijedna-industrijska-arhitektura/

[738] „Tijekom posljednjih 20 godina, svjedoci smo malog industrijskog egzodusa u kojem se proizvodnja ribljih konzervi s prostora priobalja seli u zaleđe - od slovenske Pivke, preko Ravnih kotara, Čaporica pa do hercegovačkog Stoca i, dakako, Niša. Priobalni su krajevi ostali tako bez jedne od svojih rijetkih autohtonih industrija, utemeljenih na kvalitetnom lokalnom sirovinskom resursu. Ostali su - naposljetku - i bez industrije“. Pavičić, Jurica, „Sjećanje na industriju koja je izbavila ženu iz srednjeg vijeka“, *Jutarnji list*, 9.2.2021.

4.1.6. Zaključak poglavlja

Razmatranje povijesti arhitekture kroz ekološku prizmu otvara teorijski okvir u kojem se arhitektura sagledava kao aktivni akter u široj izgradnji okoliša. Osim matematičkog sagledavanja utjecaja građevine na okoliš (kvantificiranog kroz iskaz oslobođenog ugljika), arhitektonska perspektiva omogućuje djelomični uvid i u fizičke učinke pojedinačne građevine na cjelinu okoliša.

Ova analiza prikazuje tvornice sardina upravo kao dinamične konfiguracije u kojima se prostorne, društvene i prirodne sile neprestano međusobno generiraju potiču i preklapaju. One postaju točke u kojima se preklapaju višeslojne mreže – ljudi, ribljih i drugih biljnih i životinjskih vrsta, ribarskih flota, pomorskih i trgovačkih putova, tokova kapitala, tehnologije i informacija. Fizički okvir tvornica funkcionirao je tako kao okupljalište lokalnih i globalnih veza: lokalnih, jer počivaju na korištenju ribljeg resursa u moru, prostornog resursa na kopnu i rada lokalnog stanovništva; globalnih, budući da je većina proizvodnje bila usmjerena prema inozemnom tržištu, a ključni repromaterijali dopremani su iz drugih zemalja. U tim industrijskim prostorima reflektiraju se tako ujedno i brojni izazovi – iscrpljivanje morskih resursa, pritisak turizma, manjak radne snage, migracijski tokovi ili uvoz stranih radnika. Tvornica sardina tako postaje čvorište u kojem se prepliću lokalni i globalni procesi, konstruiraju identiteti te oblikuju geopolitičke dinamike istočnog Jadrana i šireg Mediterana.

Slika tvornica sardina kao katalizatora šire teritorijalne transformacije može se međutim poopćiti na arhitekturu generalno, u smislu da se svaki pojedinačni objekt može sagledati kroz širi okolišni utjecaj. Svaka građevina uostalom ima svoj širi utjecaj, uključujući i onu samu turističku gradnju. Iako se građevine u turizmu često doživljavaju kao „čiste“, ona zapravo nose duboke implikacije na transformaciju izgrađenog i neizgrađenog okoliša – sezonsko korištenje prostora, promjenu prirodnih ekosustava, organizaciju lokalne ekonomije, migracije radnika i preoblikovanje društvenih odnosa. Tako gledajući, izgradnja i samo jednog hotela na otoku ne utječe samo na dinamiku unutar tog objekta, već u tim malim otočnim zajednicama s limitiranim fondom stambenih kapaciteta, ona u najmanju ruku podiže pitanje zbrinjavanja njegovih radnika, a koje se u konačnici proteže i do problema ilegalne i neformalne gradnje. U tom se smislu iskustvo sveobuhvatnog promatranja i analiza tvornica sardina može s dobitkom proširiti i primijeniti na različite druge komponente djelovanja i građenja.

4.2. *SMALLNESS*. IDEJA RAZVOJA I ODRŽIVOST *MANJEG*

„How can one take new beings into account,
if one cannot radically change the position of one's gaze?“

Bruno Latour, *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy,* 2009. [739]

Aktualno strukovno razumijevanje ideje razvoja u arhitekturi ima svoje izvorište u prosvjetiteljskoj misli koja je u 18. stoljeću postavila temelje modernog poimanja napretka. Prosvjetiteljstvo je kao „doba razuma“ oblikovalo ideju univerzalnog znanja i racionalne organizacije svijeta, zasnovanu na kartezijanskim načelima jasnoće i dedukcije. U tom kontekstu, i sam prostor se počinje shvaćati kao apstraktna, univerzalno mjerljiva kategorija, podložna planiranju i optimizaciji. Istodobno, humanistički okvir uspostavlja čovjeka kao središte svijeta i glavnog aktera povijesnog napretka. Ovakva paradigma nastavila se razvijati kroz modernizaciju 19. i 20. stoljeća, odnosno kroz procese društvene i tehničke transformacije temeljene na znanstvenom racionalizmu i vjeri u linearnu progresiju. [740] U tom kontekstu oblikuje se i moderno arhitektonsko i urbanističko mišljenje, koje postaje instrument oblikovanja racionalnog i funkcionalnog okoliša. Pišući o toj problematici racionalnog funkcionalizma koji leži u odnosu arhitekture i okoliša, Jean Baudrillard piše da škola Bauhaus – kao ključna škola za arhitekturu i primijenjenu umjetnost koja je odredila 20. stoljeće, ali i način na koji razumijevamo struku danas – „uspostavlja univerzalnu semantizaciju okoliša u kojem sve postaje objekt mjerenja pripadnih funkcija i značenja“. [741] Prostor, dakle, postaje podložan racionalnoj organizaciji, planiranju i izgradnji, a sve s ciljem univerzalnog društvenog napretka. Time se ideja rasta, bilo da se manifestira kroz demografiju, ekonomiju, tehnologiju ili prostor, postupno učvrstila kao gotovo neupitan sinonim za napredak.

Opisana logika rasta bila je inherentno kontradiktorna industriji ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana, jer je povećanje proizvodne produktivnosti vodilo smanjenju lokalne riblje

[739] Latour, Bruno, *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 2004., 138.

[740] Giddens, Anthony, *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990., 1-2.

[741] Citat u originalu: „It is the Bauhaus that institutes this universal semantization of the environment in which everything becomes the object of a calculus of function and of signification. Total functionality, total semiurgy.“ Baudrillard, Jean, „Design and Environment“, 185. U: *For a Critique of the Political Economy of the Sign* (*Pour une critique de l'économie politique du signe*). Prijevod: Charles Levin. St. Louis: Telos Press, 1981.

sirovine. Naime, iscrpljivanje populacija sardine nije moguće lokalno kompenzirati, jer je sardina divlja riba te se ne može uzgojiti u kontroliranim uvjetima (akvakulturom). Osim toga, kapaciteti Jadranskog mora povećano su osjetljivi na prekomjerni izlov zbog svog zatvorenog karaktera i relativno male površine mora. To znači da je intenziviranje proizvodnje ribljih konzervi, a posljedično i ribarstva, lakše rezultiralo prekoračenjem prirodnih granica i iscrpljivanjem lokalnih ribljih resursa u jadranskom bazenu, za razliku od, primjerice, oceanskog ribolova koji je raspolagao većim kapacitetima riblje biomase.

Kako bi se mogla sagledati ideja razvoja koja reflektira opisanu logiku lokalne riblje industrije, odnosno alternativna ideja razvoja koja se nužno ne manifestira kroz rast, ovo poglavlje uvodi novi termin *smallness*.[742] U samoj osnovi te jezične oznake leži engleska riječ za malo (eng. *small*). Međutim, taj uvedeni termin ovdje ne označava malo mjerilo u smislu veličine, nego samu ideju opozicije logici stalnog rasta.[743] U tom se smislu *smallness* može dovesti u vezu s ranim znanstvenim upozorenjima o strukturnim opasnostima razvoja utemeljenog na neprekidnom rastu, među kojima je ključnu i globalno utjecajnu kontribuciju dala studija *Limits to Growth* (1971), analizirajući međudjelovanje resursa, industrijske proizvodnje, okoliša i populacije unutar konačnih planetarnih granica.[744] Takav radikalni obrat razmišljanja koji ne ide u prilog isključivo čovjekovoj dobrobiti, nego onoj općoj, moguć je jedino ako se u obzir uzmu novi faktori ili – prema gore navedenom citatu Bruna Latoura – nova bića.

Kako bi se precizirala ta opozicijska relacija koja leži u ideji razvoja, pojam razvoja potrebno je razložiti na dva aspekta – jedan koji podrazumijeva konstantni rast produktivnosti, a drugi koji podrazumijeva održavanje produktivnosti. Ili, u terminologiji Ferndinanda de Saussura, moglo bi se reći da razvoj kao označitelj (*signifiant*) može označavati dva značenja (*signifié*): kvantitativni rast ili kvalitativno održavanje. Takvim razlučivanjem na dva značenja ovdje se upućuje na postojanje dvije logike koje nisu nužno recipročne. U prostornom smislu, primjerice, može doći do širenja izgradnje (kvantitativnog rasta) koja onemogućava kontinuirano djelovanje (kvalitativno održavanje), isto kao što se kontinuirano djelovanje

[742] Termin *smallness* ne oslanja se na neku specifičnu već uspostavljenu ideju ili autora; autorica disertacije ga je sama već inaugurirala i koristila kao naslov prijedloga svog istraživanja prilikom prijave na studij History and Philosophy of Design and Media na Sveučilištu Harvard, Graduate School of Design.

[743] Iako se pojam *smallness* ovdje ne oslanja izravno na to djelo, njegova semantička i konceptualna blizina s ekonomskom kritikom rasta formuliranom u knjizi *Small Is Beautiful* E. F. Schumachera upućuje na širi diskurzivni okvir unutar kojeg se preispituju mjerilo, proizvodnja i razvoj izvan paradigme ekspanzije.

[744] Meadows, Donella H.; Meadows, Dennis L.; Randers, Jørgen; Behrens, William W., *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books, 1972.

može postići bez ekspanzionističke izgradnje prostora. U konkretnom primjeru, ambiciozne projekcije rasta u industriji ribljih konzervi ugrožavale su morski ekosustav ribe, a koji čini samu osnovu tog istog gospodarskog sektora. Posljedično, nedostatak riblje sirovine počeo se potom nadomještati ribom iz uvoza, a što je pak mijenjalo osnovnu svrhu nastanka tvornica sardina, koje su se izvorno gradile s ciljem prerade bogatih ribljih ulova. Drugim riječima, opisana logika rasta negativno se odrazila na socio-prostornu dinamiku obalnih i otočnih naselja istočne obale Jadrana, destabilizirajući njihov morski ekosustav i maritimnu djelatnost, a upravo ta dva čimbenika omogućuju održavanje operativne logike i funkcioniranja tih proizvodnih sustava. Slijedom svega se može zaključiti da kvantitativni rast u industriji ribljih konzervi zapravo ne omogućava kvalitativno održavanje njezinih proizvodnih sustava.

Razlučivanjem dva značenja ideje razvoja kroz koncept *smallnessa* proširuje se i razumijevanje odnosa malih naselja i industrije ribljih konzervi. Naime, u prvoj istraživačkoj cjelini detektirana je organska veza između malih obalnih naselja i tvornica sardina, dok je iz druge istraživačke cjeline vidljivo da ta proizvodna djelatnost nije mijenjala konfiguraciju tih naselja u smislu njihovog fizičkog rasta. Ovo poglavlje nastavlja propitivati tu temu kroz teorijsko promišljanje koncepta *smallness*, tražeći odgovor na pitanje zašto mala naselja nakon stogodišnjeg kontinuiteta proizvodne djelatnosti zapravo nisu narasla u velike gradove.

4.2.1. *Smallness* i oskudica

Intervencija koja je opsegom mala često konotira oskudicu i neimaštinu, posebice u povijesnom kontekstu regije istočnog Jadrana, koja je geografski određena škrtom i rijetkom zemljom, a društveno, ograničenim materijalnim i ekonomskim prilikama. Brojne karakteristike izgrađenog okoliša ribarskih naselja odraz su upravo tih ograničenih prirodnih i društvenih uvjeta, poput tradicionalne i vernakularne arhitekture karakteristične po primjeni jednostavnih tehničkih i organizacijskih rješenja.

Uvođenjem termina *smallness*, ovdje se međutim otvara prostor za promišljanje snalaženja u takvim sličnim prirodnim i društvenim ograničenjima, odvajajući se pritom od negativnog značenja oskudice koja je vezana za povijesni kontekst istočnog Jadrana. Štoviše, uvedeni pojam ima ambiciju prezentirati upravo kreativni potencijal koji se uz takav kontekst veže, odnosno kojeg takav kontekst zapravo potiče i generira.

Kako bi se utvrdila i evaluirala veza između oskudice i kreativnog snalaženja u njoj, ovdje će biti izdvojene i evaluirane pojedine karakteristike ribarskog sektora, posebice u smislu

njegovog značaja u lokalnoj ekonomiji. Ako se tako vratimo na mjerilo povijesnog ribarstva i ribarske industrije na hrvatskoj obali, jasno je da je ono bilo limitiranog opsega. Ribarstvo je opisivano „kao dopunsko sredstvo siromašnih seljaka koji žive na moru“, takozvano „nuszanimanje seljaka“. Osim toga, sama povijest ribarstva na istočnoj obali Jadrana ukazuje da se ribarstvo nije razvijalo kao profesionalna djelatnost, pa se ono dovodi u odnos s kategorijom takozvanog „individualnog ribarstva“, koje je prema statistikama činilo najbrojniju kategoriju. [745] Takav sezonski i neprofesionalni status ribarstva se često sagledava negativno, a što se vidi prema povijesnim i stručnim analizama koje su kritične prema tim karakteristikama ribarstva u kontekstu razvoja maritimne ekonomije i njezinih potencijala. Ako se, međutim, sagleda kontekst funkcioniranja šireg socio-prostornog sustava, mogu se uočiti broje pozitivne strane takvog skromnog oblika djelatnosti.

Analizirajući ekonomiju i sociologiju hrvatske obale i otoka, Josip Defilippis piše da je otočno stanovništvo razvilo model „mješovite ekonomije“ ili „dvojne ekonomije“, definirajući taj model kao angažiranje radnih kapaciteta domaćinstva dijelom u nepoljoprivrednom sektoru, a dijelom na vlastitom poljoprivrednom gospodarstvu. [746] Od nepoljoprivrednih djelatnosti tu se zasigurno izdvaja ribarstvo, a ono što je zajedničko kod oba sektora je to da i poljoprivreda i ribarstvo polaze od organske sirovine. To je pak značilo da su ritmovi ljudskih aktivnosti bili rukovođeni biljnim i životinjskim ciklusima, pa se tako ribolov na srdelu tradicionalno odvijao u ljetnom periodu, dok se glavnina poljoprivrednih aktivnosti obavljala u zimskim mjesecima. Opisana dvojnost djelatnosti prisutna u obalnim i otočnim naseljima odgovarala je dakle sezonskom karakteru obje djelatnosti.

Osim sezonskog nadopunjavanja, predmetni model mješovite ekonomije opisivan je i kao uspješan model suočavanja s dugotrajnim periodima kriza koje su povijesno pogađale regiju. a kroz koje je lokalno stanovništvo razvilo izdržljivost i prilagodljivost kontekstu oskudice. [747] Naime, dok je ribarstvo povijesno određeno fluktuacijama ribljeg ulova uvjetovanog višegodišnjim nedostatkom ribe, tako je poljoprivreda bila izložena nepredvidivim bolestima koje su također znale poharati usjeve i napraviti višegodišnju štetu. U takvim dugotrajnim krizama lokalno stanovništvo se okretalo alternativi. U nedostatku ribe, obalno stanovništvo se bavilo poljoprivredom, a u krizi poljoprivrede, ribarstvom. Povijesno balansiranje između

[745] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 61-62.

[746] Josip Defilippis se bavio ekonomikom i sociologijom sela jadranskoga područja. Defilippis, „O gospodarskom razvoju hrvatskih otoka”, 2001., 87.

[747] Ibid.

jedne i druge djelatnosti može se uostalom pratiti i preko statistika priljeva kadrova u ribarstvo i obrnuto. [748] Tako je, primjerice, poljoprivreda u Dalmaciji početkom stoljeća prolazila krizu uzrokovanu zarazama vinove loze, a upravo je u tim periodima zabilježen porast ribarske djelatnosti. [749]

Dvojna ekonomija imala je i svoje negativne strane, prvenstveno uzrokovane neravnotežom u zastupljenosti jedne ili druge djelatnosti. Taj disbalans je bio zabilježen početkom 20. stoljeća zbog neuobičajeno velikog priljeva stanovništva u sektor ribarstva. Tada je, uz već spomenuto krizom pogođeno vinogradarstvo, i pomorstvo bilo pogođeno krizom koju je uzrokovala smjena jedrenjaka i dolazak parobroda. Lokalni pomorci, koji su svoj uspjeh izgradili upravo na toj vrsti plovidbe, propadaju zajedno s jedrenjacima. Bez kapitala za investiranje u nova sredstva plovidbe i nautička znanja, mnogi od njih se vraćaju kući i usmjeravaju upravo prema ribarstvu. [750] Povećanje djelatnosti u ribarskom sektoru početkom 20. stoljeća događa se, dakle, i zbog priljeva poljoprivrednika koji su u krizi vinogradarstva bili prisiljeni naći alternativu za preživljavanje, ali i povratka pomoraca koji se u krizi jedrenjaka orijentiraju na ribarski sektor. Taj specifični povijesni trenutak se ističe jer je njime došlo do oslovljavanja negativnih posljedica ljudskog djelovanja. Stručnjak za ribarstvo i inspektor Pomorske uprave u Trstu, Petar Lorini, oslovio je upravo taj priljev novih ribara na prijelazu stoljeća dovodeći ga u vezu sa značajnim opterećenjem na fond ribe koji je time postao ugrožen. [751] Povezivanje ugroženosti morskog sustava s pritiskom ljudske djelatnosti upozorava na posljedice ljudskog iskorištavanja, s jedne strane, ali i ukazuje na primjerenost mješovite ekonomije kojom se taj balans inače uspješno regulira, s druge.

Kada krize nije bilo, povijest pokazuje da je od dvije djelatnosti, ribarstvo bilo manje atraktivno od poljoprivrede. Povijest pokazuje kako su izvanredne situacije priljeva u sektor ribarstva bile generirane različitim uzrocima, uključujući glad, bolesti u poljoprivredi ili rat. Iz tog konteksta, može se zaključiti da je more predstavljalo sigurni resurs, jednako kao što je ribarstvo predstavljalo pouzdanu kriznu djelatnost kojoj se stanovništvo okretalo u vrijeme krize.

[748] Mirković, Mijo, „Problemi našeg pomorskog ribolova“, cjeloviti članak iz 1940. objavljen u: Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 43.

[749] Bašić, „Ribarstvo Dalmacije u XIX. i XX. stoljeću“, 2005., 268. citirajući: Stulli, Bernard, „Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću“, 596. U: *Studije iz povijesti Dubrovnika*, Konzor, Zagreb.

[750] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 28.

[751] Ibid, 28-29.

Svi navedeni i opisani primjeri su povijesni, pa se može zaključiti da je dvojno gospodarstvo bilo karakteristično tek za povijest ove regije. No, statistike iz 1991. navode da je 92% domaćinstava koje imaju gospodarstvo i tada ovisilo o takozvanom „dvojnom dohotku“. [752] Sudeći prema tome, dvojni dohodak nije usko ovisan samo o relaciji ribarstva i poljoprivrede, već se odnosi i na druge djelatnosti. Uostalom, uvidi dobiveni ovim istraživanjem upućuju da se ta dvojnost odvijala i na relaciji riblje industrije i turizma. Naime, tvornica „Mirna“ u Rovinju je u drugoj polovici 20. stoljeća egzistirala stabilno i usporedno s turizmom, unatoč njegovom značajnom rastu, a upravo su u ta dva sektora zabilježena sezonska preklapanja u radu. Prema sjećanjima djelatnika, radnice tvornice „Mirna“ su preko ljeta pauzirale rad u proizvodnji i odlazile raditi u turizam, vraćajući se na radno mjesto izvan turističke sezone. [753] Ta se praksa poklapa i sa specifičnim poslijeratnim kontekstom hrvatskog turizma, koji se u značajnoj mjeri razvijao kao obiteljska djelatnost iznajmljivanja vlastitih nekretnina. Izneseni primjer tako sugerira da je logika dvojnosti u nekoj mjeri opstala kroz kreativne načine snalaženja lokalne zajednice u sezonskim poslovima i u novim tehnološkim uvjetima rashladne tehnologije, koja je omogućila raspoređivanje proizvodnje neovisno i ljetnoj sezoni ribolova.

Iz predstavljenog povijesnog konteksta mješovite ekonomije može se uočiti više pozitivnih strana skromnog maritimnog sektora: postojanje alternativne mogućnosti djelovanja, korištenje raznovrsnih lokalnih kapaciteta i održavanje ravnoteže s prirodnim sustavima. Drugim riječima, mješovita ekonomija se može gledati kao okvir ravnoteže između različitih djelatnosti, ali i kao model koegzistencije između prirodnih procesa i ljudske djelatnosti. Ona je pružala stanovništvu model za prebroditi krizu, dok takvom društvenom praksom nije napravljena tolika šteta za prirodu, u odnosu kolika bi ona možda mogla biti u slučaju da je model ljudske djelatnosti bio drugačije prakticiran. Sezonska izmjena lokalnih djelatnosti tako je na neki način poštivala prirodnu limitiranost ribljeg fonda u jadranskom bazenu, nudeći mu priliku da se regenerira u periodu ribarske neaktivnosti. Iz svega, dakle, proizlazi da je sezonski karakter ribarske djelatnosti zapravo odgovarao i prirodnim i društvenim ograničenjima regije.

Prirodna ograničenja ipak su postala jasno vidljiva ubrzanom modernizacijom druge polovice 20. stoljeća, kada se povećava ekološka svijest i kada je učinjen značajni pomak u smjeru

[752] Defilippis, „O gospodarskom razvoju hrvatskih otoka“, 2001., 87.

[753] Prema navođenju radnica tvornice „Mirna“, Rovinj. Razgovor: Rovinj, 2025.

razvoja narativa održivog razvoja. Opći koncept održivosti formuliran je 1950-ih parametrom „maksimalno održivog prinosa“ (*Maximum Sustainable Yield*), kojim je sugerirano da postoji mogućnost identificiranja optimalnog stupnja eksploatacije resursa, a on je proizašao upravo iz ribarstva, odnosno iz pokušaja zaštite ribljeg fonda. [754] Međutim, brojna iskustva su pokazala da je tom uvedenom mjerom zapravo došlo do suprotnog efekta, jer su brojenje studije detektirale da se željeni numerički parametri ipak ne uspijevaju postići. Upravo na tom tragu promišljanja problematike održivosti, ekolog C. S. Holling uveo je 1973. godine novi koncept kojim definira odnos prirode, evolucije i ugroženosti, a u kojem je iznio svoj zaključak da u očuvanju pojedinog ekosustava nije bitno je li smanjen broj jedinki, već da se veze odnosa koje čine pojedini sustav stabilno održavaju. [755] Tu tvrdnju utemeljio je na argumentu da za postojanost svakog ekosustava ključna mogućnost odvijanja promjene, jer jedino ona donosi evoluciju. Prema tom shvaćanju, ljudsko djelovanje je održivo dokle god omogućuje da se svi procesi unutar sustava u koji intervenira i dalje odvijaju.

Ako se s tom logikom vratimo na lokalnu povijest malih obalnih naselja, onda bi mješovitu ekonomiju mogli sagledati kao inherentnu logiku sustava malih obalnih gradova na hrvatskom Jadranu. Ona se kao logika i sustav funkcioniranja održala kroz različite povijesne oblike i ekonomska djelovanja, iako su se kroz njih mijenjala opterećenja na pojedine segmente sustava, u smislu da je u periodu priljeva u ribarstvu bio opterećen ribljih fond, a u priljevu u druge sektore neki drugi resurs. Upravo prema opstojnosti njezine logika, a prema Hollingovoj definiciji, taj bi se sustav mogao opisati kao održiv.

4.2.2. *Smallness* i obilje

Kao što se ideja *smallnessa* udaljava od negativne konotacije i implikacije pojma oskudica, tako se ista ideja kritički odnosi i prema optimističnoj ideji i pojmu tehnološkog razvoja. Tehnološkom modernizacijom industrije ribljih konzervi otvorile su se nove mogućnosti kontrole proizvodnog procesa, ali je time istovremeno došlo i do zanemarivanja polazišnih vrijednosti na temelju kojih je izgrađena cijela ta lokalna ekonomija. Uvođenjem rashladne tehnologije u industriju ribljih konzervi, proizvodnja se mogla regulirati neovisno o lokalnoj ribi i mjestu njezina ulova. Brodovi-hladnjače omogućili su globalno trgovanje smrznutom ribom, pa se umjesto korištenja lokalne sirovine, riba mogla početi uvoziti. S druge strane,

[754] Finley, Carmel, *All the Fish in the Sea: Maximum Sustainable Yield and the Failure of Fisheries Management*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.

[755] Halpren, Orit, „Resilient Futures“, 101-113. U: *Perspecta 55, Futures Index*, The Yale Architectural Journal, (ur.) Matthew Wagstaffe, 2023.

nove tvorničke hladnjače omogućile su da se ulovljena riba ne treba preraditi odmah na licu mjesta, čime su otvorile put izmještanju tvornica sardina s obale. Slijedom toga, proizvodnja ribljih konzervi više nije bila uvjetovana ni prirodnim resursom niti obalnom dispozicijom.

Višedesetljetnim djelovanjem, industrija ribljih konzervi uspostavila je u međuvremenu stabilna sredstva rada i materijalne uvjete proizvodnje: izgrađena je prostorna infrastruktura, dobavljena je proizvodna tehnologija i osposobljena lokalna radna snaga. Te kreirane okolnosti postale su nova stabilna osnova industrije, koja je označila drugu fazu razvoja, a temeljem nje su potom projicirani novi ambiciozni ciljevi rasta proizvodnje. Međutim, implikacija tog rasta proizvodnje bila je ta da je riba postala jedini resurs kojeg više nije bilo dovoljno, pa se ona posljedično počinje uvoziti, nadopunjavajući nedovoljne rezultate lokalnog ribarstva. Slijedom svih opisanih okolnosti, uspostavljeni su novi ekonomski prioriteti u kojima tehnologija nije bila samo spas u trenucima krize, nego i nova strategija kojom su promijenjeni odnosi i utjecaj industrije na širi socio-prostorni okoliš.

Više povijesnih primjera u sektoru ribarstva i riblje industrije upućuju da nova tehnologija nije uvijek značila optimalno i najefikasnije sredstvo koje je odgovaralo lokalnom kontekstu. Jedan od najočitijih primjera leži u povijesnoj tradiciji ribolova na otoku Visu, gdje su komiški ribari u lovu na srdelu koristili vojge (mreže stajačice), radije nego trate (velike mreže potegače) [756], iako su trate slovile kao „savršenija“ ribolovna sredstva jer su prema efikasnosti lova bile superiorne vojgama. [757] Koristeći „primitivniji“ ribolovni alat, primjer tradicionalnog komiškog ribarstva međutim jasno upućuje na prednosti korištenja manjih sredstava rada. Naime, za ribolov vojgama, odnosno mrežama stajačicama, bio je potreban jedan brod, nekoliko ribara (oko 5 ljudi) i više komada mreža. [758] Vojge su, osim toga, bile jeftine, pa su ih koristili ribari slabijeg imovnog stanja zbog čega su opisivane kao „male mreže siromašnih pučana“. [759] Upravo je zbog tih karakteristika, ribolov vojgama često imao obiteljski karakter te je posljedično bio široko rasprostranjen među lokalnim stanovništvom siromašne regije. S druge strane, ribolov tratama bio je većeg mjerila, zahtijevajući četiri broda i ribarsku družinu od oko 20 ljudi. [760] Trate su, drugim riječima, predstavljale veće

[756] „Oba načina lova srdela postojala su paralelno stoljećima. Mada po efikasnosti lova superiorne, trate nisu nikada na području otoka Visa potisnule špurtenjace.“ Božanić, „Komiška ribarska epopeja“, 1983., 83-180.

[757] Županović, *Hrvati i more 2*, 1995., 356.

[758] HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I, O.V. Brusić, „Početak sezone ribolova u Dalmaciji“, isječak iz nepoznatih domaćih novina, s.a.

[759] Torre, „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 1923., 156.; Županović, *Hrvati i more 1*, 1995., 294.

[760] Božanić, „Komiška ribarska epopeja“, 1983., 83-180.

ribolovno sredstvo, a time i kapitalno zahtjevnije i po pitanju opreme i ljudstva. Takav vid ribolova zahtijevao je dakle organiziranu radnu snagu, pa su vlasnici trata često formirali ribarske družine sastavljene od najamnih radnika. [761] Međutim, često upravo ti uvjeti koje je zahtijevao ribolov tratama nisu bili komplementarni s društvenim kapacitetima ribarskih naselja na obali. Mali broj stanovnika obalnih naselja značio je da nije bilo dovoljno radne snage, isto kao što ni skromna lokalna ekonomija nije uvijek mogla osigurati potreban kapital za održavanje takvog vida ribolova. Povijesno ribarstvo Komiže, koje utjelovljuje korištenje lokalnog broda, takozvane *gajete,* i mreža stajačica, potvrđuje tako primjerenost tog skromnog ribolovnog sredstva skromnom lokalnom ekonomskom i socijalnom kontekstu.

Neprimjerenost naprednije tehnologije može se prepoznati i u recentnijim trendovima ribarstva koji su vezani za plivaričarski ribolov, koji je povećan poslijeratnih godina. Tako sve tvornice sardina, koje ulažu u vlastitu ribolovnu flotu, poslijeratnih godina nabavljaju upravo brodove plivarice kako bi povećale efikasnost ulova, a time omogućile cjelogodišnju proizvodnju konzervi. Međutim, ključni problem tog ribolovnog sredstva leži u kvaliteti ulovljene plave ribe. Tehnika povlačenja mreža kod plivaričarskog ribolova rezultirala je oštećenjima plave ribe budući da je ona sitna, pa se njezino meso puno lakše ozljeđuje u odnosu na veću ribu, a od ribe u konzervi se pak očekivao upravo neoštećen i lijepi izgled. Zbog toga, znatan dio tako ulovljene sirovine nije odgovarao standardu industrijskog konzerviranja, u kojem je cjelovitost ribljeg mesa vrlo bitan aspekt kvalitete i standarda konačnog proizvoda.

U samoj domeni prostora, poslijeratna izgradnja i tehnološka modernizacija tvornica sardina često je bila pretjerano dimenzionirana. [762] Ekonomske studije kao razlog navode da su za mjerodavan standard dimenzioniranja uzete najbolje godine ulova (početkom 1950-ih), ne uračunavajući pritom faktor fluktuacija u ulovu srdele. A upravo su iduće godine bilježile znatan pad u ulovu plave ribe, pa proizvodnja novih tvornica često nije dosezala projicirani rast, a što je posebno došlo do izražaja u desetljeću nakon Drugog svjetskog rata.

Iz uvida u lokalne povijesne okolnosti ribarstva i ribarske industrije može se tako zaključiti da novo ili moderno nije nužno bolje, a staro nužno primitivnije i lošije. Zanemarivanje lokalne sirovine značilo je zanemarivanje ribarstva od kojeg živi lokalna zajednica, isto kao što je izmještanje tvornica s obale značilo zanemarivanje i negiranje logike mješovite ekonomije

[761] Da bi se opremila trata i namirila sredstva za njezinu ribarsku družinu bilo je potrebno imati „već neko blagostanje". Županović, *Hrvati i more 1*, 1995., 294.

[762] Parać, *Razvitak industrije ribljih konzerva*, 1953., 15.

koja omogućuje stanovništvu cjelogodišnju aktivnost. Osim toga, prakticiranjem beskraja mogućnosti došlo je do gubljenja osnove od koje sve polazi, pa primjer riboprerađivačke industrije stoji kao primjer da tehnički naprednije ne znači nužno ujedno i najprimjereniji ishod.

4.2.3. Zaključak poglavlja: *smallness* kao razvoj primjerenog mjerila

Povlačenje arhitektonskih lekcija iz iskustva ribe je možda začudno i neočekivano, ali nas tjera na detektiranje i razmatranje rukovodećih logika sustava koji su uvijek neminovno ograničeni, bilo da se radi o prirodnom resursu bilo o socijalnim kapacitetima. U aktualnom trenutku krize koju opisuje ograničenost prirodnih resursa i nedostatak radne snage, idejom *smallnessa* potiče se na promišljanje razvoja koji se nužno ne treba manifestirati kroz progresivni rast, već kroz održavanje ravnoteže između ekosustava, socijalnih dinamika i izgrađenog okoliša.

U kontekstu ovog teorijskog promišljanja, ranija povijesna analiza obalnih naselja kroz leću riblje industrije pokazala je da modernizacijski zamah u njima nije rezultirao fizičkim rastom naselja. Praćenjem strukture povijesnog rasta obalnih naselja u kojima se otvaraju tvornice sardina vidljivo je da su ta naselja održala svoje (relativno malo) urbano mjerilo, odnosno da mala naselja nisu postala veliki gradovi, isto kao što se njihov broj stanovništva nije značajno promijenio. Mali obalni gradovi s ribarskom industrijom tako nikad nisu dosegli urbanističke parametre grada, niti su postali regionalni urbani centri. Upravo iz primjera malih naselja na hrvatskom Jadranu, može se tako zaključiti da vrijednost pokretanje i rada tvornica sardina nije ležala u tome da se mala obalna naselja šire i rastu, već da je ta proizvodna djelatnost bila razmjerna malom mjerilu naselja. Drugim riječima, povijesna lekcija leži u tome da je industrija ribljih konzervi ponudila okvir unutar kojeg mali grad može funkcionirati i opstati kao mali grad. Tako gledajući, ideja razvoja dobiva potpuno novo prostorno značenje. Iz primjera riboprerađivačke i ribarske djelatnosti mogu se slijedom ovih zaključaka izlučiti produktivna načela *smallnessa*, pozivajući se na pitanje kako manje može značiti prikladnije u prostornom, društvenom, ekonomskom i ekološkom smislu. *Smallness* dakle podrazumijeva *razvoj* bez ekspanzionizma, odnosno *razvoj* primjerem malom mjerilu naselja, ograničenom resursu ribe, kao i reduciranom ljudskom kadru. On uostalom osigurava dugoročnu održivost takvog malog sustava, dok mu veće, brže i kompleksnije često donosi loše i neželjene ekološke, a posljedično i društvene posljedice.

Ako se gore iznesena problematika oskudice i obilja poopći na razini arhitekture, onda bi

ideja *smallnessa* podrazumijevala prostornu strategiju koja se ne rasipa svim mogućim sredstvima i količinama, već onu koja koristi minimalne resurse kako bi se postigao cilj. Pri tome je za postizanje pozitivnog cilja nužno aktivirati kreativne potencijale koji leže u specifičnim arhitektonskim alatima i postupcima. Takav pristup zapravo je vezan za povijest izgrađenog okoliša ribarskih naselja, poput njihove vernakularne arhitekture. Međutim, i neki primjeri moderne arhitekture također pokazuju ambiciju kreativnog i maksimalnog iskorištavanja onih minimalnih sredstava koje često stoje na raspolaganju. To u najmanju ruku potvrđuju zapisana promišljanja arhitekta Vjenceslava Richtera, koji opisujući hrvatski praksu moderne arhitekture 1970-ih, piše: „I sva je sreća što nas obilje sredstava ne prisiljava da radimo bilo što. Međutim, mi moramo o modelu grada razmišljati onako kao što smo razmišljali u vrijeme rata o slobodi“. [763] U ograničenim prilikama lokalne sredine, smatra dakle Richter, arhitektura se koristila kreativno, ali zbog toga jer su arhitekti bili prisiljeni naučiti koristiti je kreativno. Kako bi se spriječilo da se ta kreativnost pasivizira kada na raspolaganju postoji „obilje sredstava“, potrebno se zamisliti, kako Richter to kaže, upravo u poziciji krize, odnosno, njegovim riječima, figurativno, u poziciji rata. U trenutku krize izloženi smo prijetnji koja nas osvješćuje o vrijednostima koje uživamo, a koje mogu biti izgubljene. Kriza tako nije samo negativni trenutak, trenutak destrukcije, nego eventualno i korisna pozicija za revalorizaciju trenutnog stanja – za osvješćivanje njegove vrijednosti, a potom i poriv za proaktivno djelovanje kako bismo tu vrijednost sačuvali u kontekstu aktualne prijetnje. Primjena načela *smallnessa* jedan je vid takvog kriznog i kreativnog promišljanja arhitekture.

U istom kontekstu arhitekture, ključno je naglasiti da primjena načela *smallnessa* ne isključuje korištenje većeg mjerila. Kao primjer toga može se uzeti iskustvo regionalnog planiranja i urbanističkog projektiranja obalne regije, koje je prakticirano kroz međunarodnu suradnju između jugoslavenskih i stranih projektnih timova. Tada su prilikom razmatranja tipologije gradnje primjerene urbanizaciji obale, američki timovi predlagali tipologiju stambenih kuća koja bi se onda teritorijalno širila u duhu takozvanog „fordovskog urbanizma“, dok su se domaći arhitekti zalagali za tipologiju višestambenih objekata, a upravo s argumentom sprječavanja takvog teritorijalnog širenja izgradnje. Drugim riječima, iako se radilo o mjerilom i gabaritima većoj arhitekturi, višekatnom tipologijom gradnje se ciljano nastojalo spriječiti zauzimanje zemlje koja je u regiji bila ograničena uskim pojasom

[763] Richter, Vjenceslav, „Subjektivne projekcije svijeta“, *Arhitektura* 116, 1972., 34.

zemlje određenim morem i brdovitim zaleđem. Arhitektura je u tom smislu bila oblikovno veća, ali se njome željelo zaštititi ključni resurs prostora.

Takvo promišljanje skreće pak fokus s oblikovnih karakteristika na funkcioniranje sustava. Promišljanje logike prostora i iznalaženje njegovog kreativnog potencijala glavni je zadatak koji definira arhitekturu kao kreativnu djelatnost stvaranja, a nju nije tako lako doseći. Ta težina ne leži nužno u nedostatku kreativnosti kao takve, već upravo u izostanku razumijevanja logike prostora koja održava širi socio-prostorni sustav. Izazovi ponekad leže i u maksimalnim mogućnostima, a koje često nekritički prihvaćamo kao inovativne, bolje ili efikasnije.

U svijetu arhitekture, dugo vođenom logikom rasta i ekspanzije, pojam *smallness* poziva na drugačiji pogled prema izgradnji prostora, u kojem prostorno rješenje nikada ne bi trebalo počivati na korištenju dostupnih sredstva u smislu korištenja njihove maksimalne količine, već u smislu prilagodbe te količine mjerilu mjesta – ili njegovom ekološkom kapacitetu. Pri tome se „manje“ odnosi na *input*, odnosno uporabu resursa, a pod „višim“ valorizira *output*, odnosno dobit. Ti benefiti, osim onih čisto materijalnih, mogu biti i društveni, ekonomski ili ekološki. Kroz prizmu *smallnessa*, manje dakle nije tek ograničenje, već prostorna strategija kojom se dobiva više.

4.3. *PROVIZORIJ*. PROJEKTIRANA PRIVREMENOST I ARHITEKTONSKA KONTROLA ŽIVOTOG CIKLUSA GRAĐEVINE

Današnje stanje izgrađenog okoliša obilježeno je prekomjernom izgradnjom, velikim fondom napuštenih zgrada, zastarjelom infrastrukturom, degradiranim ekosustavima i iscrpljenim resursima. Takve karakteristike predstavljaju opipljive tragove dugotrajnog modernizacijskog modela koji počiva na imperativu stalnog rasta, kontinuirane novogradnje i ubrzanog zastarijevanja. U tom kontekstu postaje jasno da se ključna pitanja i izazovi arhitektonske discipline više ne nalaze primarno u proizvodnji novog, nego u suočavanju s onim što je već izgrađeno. Izgrađeni okoliš stoga se sve manje može promatrati kao dovršena i stabilna cjelina, a sve više kao dinamičan sustav koji zahtijeva kontinuirano održavanje, prilagodbu, transformaciju, ali i uklanjanje. Time se ujedno dovodi u pitanje tradicionalna predodžba arhitekture kao dugovječnog i statičnog objekta, otvarajući prostor za drukčije razumijevanje njezina trajanja i funkcije.

Afirmacija promjenjivosti i adaptabilnosti izgrađenog okoliša otvara perspektivu u kojoj izgrađeni okoliš nije samo fiksni i iscrpljeni prostor, nego i potencijalno obnovljiv resurs, pa se u tom okviru postojeći fond građevina može istodobno sagledati kao problem i kao prilika: dok je intenzivna izgradnja 20. stoljeća pridonijela iscrpljivanju neobnovljivih resursa, ti su resursi istodobno akumulirani u materijalnoj formi izgrađenog tkiva. Time se pak otvara tema cjelokupnog životnog ciklusa građevine, koja obuhvaća i gradnju i njezin kraj, a upravo se ideja projektiranja privremenih građevina s primisli o njihovom uklanjanju pojavila u kontekstu industrijskog planiranja u Hrvatskoj sredinom 20. stoljeća.

U kontekstu arhitektonskih izazova stvorenih pritiskom gradnje koja je uslijedila nakon Drugog svjetskog rata, arhitekt i direktor Urbanističkog instituta Hrvatske, Vlado Antolić, u ključnom problemskom članku „Industrijalizacija naš najveći problem“, piše o konceptu *provizorija*, odnosno provizorne gradnje, kako bi oslovio problematiku projektiranja industrijskih objekata s mogućnošću njihovog naknadnog uklanjanja. Projektiranje s idejom *provizorija* nije se dakle odnosilo samo na primarni projektni zadatak organizacije i oblikovanja industrijskog objekta, nego je unutar istog rješenja uključivalo i scenarij demontaže i sanacije lokacije od te iste industrijske novogradnje. Takva projektantska strategija predviđala je tako naknadne zahvate adaptacija ili rušenja samih građevina.

Iako koncept provizorne gradnje nije nastao iz izravnog odnosa s danas opisanom ekološkom problematikom, iz povijesnog iskustva njegovog nastanka i primjene može se dobiti uvid u

potencijale i nedostatke te arhitektonske metode, kao i implikacije njezine primjene u praksi. A te je povijesne uvide potom moguće sagledati i propitati u kontekstu suvremenih izazova ekološke krize. Ovo poglavlje tako polazi od koncepta provizorne gradnje analizirajući njegovo značenje kroz sektor riblje industrije, otvarajući pritom opće arhitektonske teme poput prakse strukovnog vrednovanja izgrađenog okoliša, zaštite postojećih građevina, ali i ponovne upotrebe građevina. Treći sloj ponovne upotrebe postojećeg fonda građevine ovdje se pak analizira uvažavanjem ciklične ekonomije kojom se izvorna građevina može reciklirati kroz različita arhitektonska mjerila počevši od cjelovite forme, preko njezinih komponenti i elemenata do samog građevnog bloka. Slijedom toga se i naslov ovog poglavlja referira na *provizori* kao povijesno artikuliran, ali i dalje operativan konceptualni okvir — okvir koji omogućuje promišljanje arhitekture kroz slojevitost njezina životnog ciklusa: od nastanka, preko uporabe i transformacije, do rušenja i recikliranja njezine ukupnosti i elemenata.

4.3.1. Geneza koncepta provizorne arhitekture u kontekstu industrijalizacije

U svom općem značenju termin *provizorij* definiran je kao „privremeno stanje, rješenje za nuždu koje se kasnije zamjenjuje boljim, stalnim“. [764] Arhitektonska definicija pak opisuje *provizorij* kao „privremeno rješenje za smještaj i izgradnju nekog objekta na mjestu, na kojem ne bi smio trajno ostati“. [765] Ta se arhitektonska ideja projektiranja privremenih građevina pojavljuje u kontekstu poslijeratne izgradnje Jugoslavije, kada se Petogodišnjim planom planiralo – hitno i u kratkom roku – postaviti gospodarsku osnovu za obnovu i razvoj društva. Pritom je kao ključno sredstvo za dostizanje tog razvojnog cilja određena upravo industrijalizacija.

Iako je industrijski razvoj predstavljao dominantu strategiju ekonomske politike socijalističke Jugoslavije i nužan smjer ekonomskog razvoja modernog društva, on nije nosio pozitivnu vrijednosnu dimenziju. Kritizirajući prostorne implikacije industrijalizacije, Vladimir Antolić ističe da je „jedini uvjet industrije profit“. [766] Profit je dakle predstavljao osnovnu motivaciju koja je inicirala i pokretala industrijalizaciju na nekom prostoru, ali je istovremeno sagledavan i kao njezin jedini i isključivi pozitivni aspekt.

Iz strukovnih analiza, urbanističkih strategija i prostornog planiranja vidljivo je da su svi aspekti koje je donosila industrijalizacija zapravo sagledavani negativno. Primjerice, kada

[764] „Provizorij“, *Hrvatski jezični portal*.

[765] Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, 1951., 60.

[766] Ibid.

prilikom zoniranja industrije nije bilo moguće zadovoljiti postavljene urbanističke parametre, struka je sugerirala izmještanje ili čak potpunu eliminaciju industrije. Osim toga, ako bi na nekom prostoru postojala mogućnost za obavljanje nekih drugih djelatnosti, stav je bio da se takva mjesta ne bi trebala opterećivati industrijom. [767] To se posebice odnosilo na područja prirodnih ljepota ili turističkih zona, a osobito onih uz obalu gdje je industrija smatrana neprimjerenim oblikom razvoja. [768] Ali čak i kada je industrija preostala kao jedina opcija razvoja ili nužna opcija razvoja nekog mjesta, arhitektonska struka je ponovno zagovarala njezino postupno izmještanje ili ukidanje čim bi se za to pojavile alternativne razvojne mogućnosti.

U kontekstu tih zastupljenih strukovnih stavova industrijalizacija je sagledavana tek kao put koji će ubrzano dovesti društvo do napretka, ali koja će nakon toga moći biti prostorno eliminirana. To uostalom potvrđuju iskazana očekivanja da će se – kada se postigne očekivana razina funkcioniranja društva – "moći podizanjem općeg blagostanja zemlje provoditi decentralizacija industrije" budući da je ona disperzirano planirana diljem čitave zemlje. [769] Specifičnost koja leži upravo u planiranju industrijske namjene vezana je uz to da je ona bila inherentno nepoželjna u prostornom smislu, a što je pak dovelo do toga da se njezina izgradnja propituje upravo kroz koncept *provizorija*. Više je, dakle, odrednica provizornosti u arhitekturi koje su proizašle iz specifičnog povijesnog konteksta: nužnost trenutne gradnje, dugoročno neželjeni program, planiranje privremenog korištenja i kasnija prostorna eliminacija.

Tako postavljeni okvir provizorne arhitekture uvjetovao je, nadalje, projektantske odluke u smislu određivanja lokacije, oblikovanja forme i izbora materijala. Sve te kategorije bile su posljedično određene nižim standardom. Onaj pak ključni aspekt planiranja privremenosti, kojim se nastojala kontrolirati mogućnost naknadnog saniranja prostora, odredio je pak izbor tehnologije gradnje. U tom konkretnom kontekstu snažno su promovirani principi montažne gradnje, a upravo kako bi se industrijska građevina u datom trenutku mogla jednostavno ukloniti demontažom njezinih komponenti i elemenata.

Iz navedenih projektantskih postavki slijedi da je planiranje industrijalizacije na neki način uključivalo i planiranje deindustrijalizacije. Odnosno, da se projektiranjem primarne

[767] Ibid, 59.

[768] Ibid.

[769] Ibid.

građevine nastojalo kontrolirati tijek njezine sekundarne faze, bilo da je riječ o adaptaciji i prenamjeni izvorno projektirane građevine bilo o demontažom uklanjanju i zamjenskoj izgradnji. Takav projektantski zadatak bio je u tom smislu iznimno ambiciozan, jer uvodi dimenziju vremena i implicira sve njegove nepredvidljivosti, a njegovu težinu potvrđuje i samo iskustvo prakse.

Tehnologija prefabricirane i montažne gradnje uvelike je odredila izgradnju u Jugoslaviji, ali je njezina primjena u praksi došla s odmakom. Suprotno inicijalno zacrtanim ambicijama i razrađenim projektima, industrijske građevine su se sredinom stoljeća izvodile „trajnim materijalom“, i to iz razloga jer su neposredna poslijeratna ekonomska i tehnička ograničenja činila montažnu gradnju skupljom od trajne gradnje. [770] Ali i izvan same tehnologije gradnje, Antolić je detektirao da se uvjeti fizičkog okoliša teško mijenjaju, upozoravajući da se često „događa da se postrojenja, i kada zastare, zamjenjuju novim, dok tvornica ostaje i dalje na istom mjestu, čak i kada je bila ratom uništena“. Slijedom toga sugerira da se prilikom projektiranja industrijskih građevina projektira samo ona najnužnija infrastruktura, odnosno da bi trebalo izbjegavati veće ili dugotrajnije investicije „koje bi odugovječile ili onemogućile preseljenje takvih industrijskih pogona na drugo mjesto“. [771] Opravdanost navedenih strukovnih upozorenja potvrdila je i sama praksa iz koje je vidljivo da je industrijska arhitektura u pravilu ostajala kao dugotrajan prostorni fakt.

Kakva je bila praksa poslijeratne industrijske gradnje može se pratiti i kroz primjere tvornica sardina. Naime, sve nove tvornice ribljih konzervi izgrađene u zamahu gradnje Petogodišnjeg plana početkom 1950-ih bile su izvedene zidanom ili lijevanom armirano-betonskom „trajnom“ konstrukcijom. Osim što u njihovoj gradnji nisu bili primijenjeni montažni sustavi, tvorničke građevine nisu ni u potpunosti bile lišene oblikovnih kvaliteta u smislu svoje dispozicije i oblikovanja. Tako je, primjerice, tvornica sardina u Hvaru karakteristična po svojoj lokaciji smještenoj uz samu obalnu crtu, ali i svom oblikovanju prepoznatljivom po upotrebi kontekstualnih projektantskih principa poput usitnjavanja mjerila građevine, interpretacije tradicionalnih arhitektonskih oblika, ali i korištenja tradicionalne kamene obloge pročelja.

Kada se 1960-ih gospodarstvo obalne regije usmjerilo prema turizmu, prema konceptu *provizorija* bili su ostvareni uvjeti za eliminaciju industrije s obale. U industrijskom sektoru

[770] Ibid, 61.

[771] Ibid, 60-61.

ribljih konzervi zaista i dolazi do gašenja tvornica i to čak i onih novosagrađenih, podignutih tek nekoliko godina ranije. Iz provedene analize njihovih prenamjena vidljivo je, međutim, da materijalni ostaci te industrije nisu uklonjeni. Sve analizirane adaptacije tvornica sardina iz 1960-ih potvrđuju da su njihove tvorničke strukture u cijelosti zadržane, uz minimalne preinake te uz dogradnju i nadogradnju za potrebe nove turističke namjene. [772]

Razlozi zadržavanja postojećih industrijskih struktura mogu se pronaći u trajnoj konstrukciji tvornica ili pak pragmatičnosti i ekonomičnosti preuzimanja postojeće infrastrukture. No zasigurno se može isključiti kulturološki sloj vrednovanja građevina jer predmetne tvornice, sagrađene desetak godina ranije, nisu posjedovale pravni status zaštite. Ipak, nova hotelska rješenja proizašla su iz pojedinačne arhitektonske valorizacije postojećih tvornica. Primjerice, iz projektne dokumentacije adaptacije tvornice sardina u Hvaru u novi hotelski objekt vidljivo je da je postojeći industrijski volumen u potpunosti zadržan, samo uz nadogradnju nove etaže. U cijelosti je zadržan i prostorno dominantni kameni dimnjak tvornice, iako za to nije bilo funkcionalnih razloga jer je on ostao potpuno izvan upotrebe. Osim toga, iz samog tehničkog opisa istog projekta vidljivo je da je izrada novog rješenja bila uvjetovana zadržavanjem gabarita postojeće tvornice. Uvidom u projektnu dokumentaciju može se stoga potvrditi da su unatoč nepoželjnosti industrijske izgradnje i nepostojanja njezine zakonske zaštite, industrijske strukture svejedno bile strukovno valorizirane individualnim projektantskim odlukama donesenim prilikom izrade projekata adaptacija za nove hotelske namjene.

4.3.2. Valorizacija tvornica sardina: industrijska namjena nije arhitektura

Priželjkivana privremenost industrijske namjene, promovirana kroz ideju *provizorija,* odredila je odluke u projektiranju novih tvornica, ali i vrijednosni stav prema toj vrsti gradnje. Naime, projektantski fokus nije bio stavljen na oblikovne i estetske kriterije, već na zadovoljenje bazičnih funkcionalnih aspekata tvornice. Stavljanje oblikovanja u drugi plan istovremeno je korespondiralo s udaljavanjem arhitekata od projektiranja industrijske namjene. Štoviše, može se reći da je upravo problematika industrijalizacije afirmirala podjelu struke na dvije grupe: domenu inženjerstva i arhitekture.

Glavni izazov pri projektiranju velikih industrijskih građevina i industrijskih sklopova bio je definirati konstrukciju, čime su se usko bavili inženjeri. Budući da se industrijska struktura

[772] Vidi poglavlje ove disertacije: 3.5. Prenamjena tvornica sardina u turističke objekte u drugoj polovici 20. stoljeća

rješavala kroz konstrukcijsku iskrenost, zastupnici inženjerstva često su se oslanjali na stavove o konstruktivizmu, pa se ta strukovna grupacija povezivala s konstruktivizmom. [773] Nasuprot njima, stajali su arhitekti koji su zagovarali primat prostornih vrijednosti. Iz njihovog kuta gledanja i promišljanja prostora, inženjeri su bili oni „lišeni umjetničkih mogućnosti", dok su iz druge pozicije, arhitekti bili opisani kao „akademici – ljudi nesposobni da vide *novo*". [774] Iz prvog pola je potekao akademizam – kult forme, a drugog konstruktivizam – kult strukture i konstrukcije, što je u konačnici poticalo strukovnu polarizaciju između arhitekata i inženjera.

Opisana podvojenost strukovnog djelovanja može se uočiti i u stručnoj terminologiji u kojoj se projektiranje industrije oslovljavalo terminom „industrijsko graditeljstvo". Ta formulacija je uostalom korištena kao službeni naziv predmeta na tehničkim fakultetima. Drugim riječima, sama upotreba riječi graditeljstvo, umjesto riječi arhitektura, sugerira da je riječ o objektima koji ne spadaju u domenu arhitektonskog stvaralaštva, već u tehničku dimenziju inženjerstva.

Opisane dinamike u tretmanu profesije potvrđuju i primjeri poslijeratnih tvornica ribljih konzervi. Glavni i izvedbeni projekt tvornice sardina u Prvić Luci na otoku Prviću potpisuju arhitekti Vladimir Potočnjak i Zlatko Neumann, dakle, velika imena prve generacije modernističkih arhitekata. Sve ostale poslijeratne tvornice sardina, uključujući onu u Hvaru i Zadru potpisuju inženjeri. Osim toga, i projekte adaptacija tvornica u turističke objekte izrađivali su inženjeri. Riječ je o malom presjeku projekata u odnosu na širu sliku industrijalizacije zemlje, ali ti primjeri iz sektora riblje industrije i dalje potvrđuju prevlast inženjera u odnosu na arhitekte.

Implikacije strukovne podjele na arhitekte i građevinare mogu se pratiti na razini cjelokupne arhitektonske prakse 20. stoljeća. U članku naslovljenom „Industrijska arhitektura", arhitekt Stjepan Gomboš napisao je da je tema industrijalizacije u struci vezana za „ideološku orijentaciju" jer je „uloga arhitekta na ovom polju projektantskog rada u širokom krugu stručnjaka osporena", kao što i „u širokom krugu samih arhitekata vlada također dezorijentacija prema ulozi i ocjeni arhitekture kod izgradnje industrije". [775] Gomboš je dalje

[773] Križić Roban, Sandra, „Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata", 57. U: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura i politika 1959.-1974.*, (ur.) Ljiljana Kolešnik. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti, 2012.

[774] Šegvić, Nenad, „Zabluda i kriza buržoazijske arhitekture". *Arhitektura*, br. 13-17, 1948., 131.

[775] Gomboš, Stjepan, „Industrijska arhitektura. Referat održan na prvom savjetovanju studenata arhitekture FNRJ", *Urbanizam i arhitektura*: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost, br. 1-2 (1950): 13-19.

detektirao da u području industrijske izgradnje postoji „potpuna indiferentnost prema arhitektonskim vrijednostima objekta“, a posljedično i „nemar u pogledu uzdržavanja objekata, tako da se neopravdanim, brutalnim preinakama, dogradnjama i improvizacijama, što ih izvode diletanti, uništavaju značajna tehnička i formalna dostignuća“. [776] Postavka da industrijska namjena nije arhitektura ne proizlazi dakle iz inherentnih svojstava tih građevina, već iz povijesno konstruiranog strukovnog i ideološkog okvira koji ih je sustavno isključivao iz domene arhitektonskog promišljanja. Privremenost kao projektantski imperativ, redukcija na funkcionalno-tehničke zahtjeve te delegiranje projektiranja inženjerskoj struci rezultirali su pomakom vrednovanja: industrijske građevine percipirane su kao tehnički objekti bez kulturne i prostorne vrijednosti. Svi izneseni stavovi arhitekata potvrđuju tako da je industrijalizacija određivala njihovo djelovanje, oblikujući strukovne dinamike i odnose, a preko njih i vrednovanje izgrađenog okoliša.

Opća svijest o vrijednosti industrijske arhitekture je rasla kako je slabio industrijski sektor, što je u konačnici vodilo uspostavljanju strukovne regulative o čuvanju njezinih materijalnih ostataka početkom 2000-ih. Smjernice takvog zakonskog okvira određene su na međunarodnoj razini kroz definiciju „industrijske baštine”, kojom su obuhvaćeni ostaci industrijske kulture od povijesne, tehnološke, društvene, arhitektonske ili znanstvene vrijednosti, pri čemu su se oni materijalni ostaci industrijske kulture odnosili na zgrade i strojeve, sklopove, radionice, tvornice, skladišta i druge prostore namijenjene društvenim aktivnostima povezanim s industrijskim pogonima. [777]

U hrvatskom kontekstu, podizanje svijesti o zaštiti industrijske arhitekture također je raslo s procesima deindustrijalizacije, ali i paralelnim razvojem turizma. Gašenje industrije kulminiralo je krajem 1990-ih, kada su s ekonomskom tranzicijom i privatizacijom brojne tvornice propale, a njihovi neaktivni objekti i prateća infrastruktura ostali napušteni. Unatoč opisanom strukovnom konsenzusu o povijesnoj vrijednosti industrijskog graditeljstva, trenutačno stanje tvornica sardina na hrvatskoj obali ukazuje da je taj povijesni sloj zapravo ostao u zapuštenom i neodržavanom stanju. Uvid u takvo stanje dobiven je provedenim terenskim istraživanjem, koje detektira i mapira nekoliko karakterističnih situacija (Grafički prikaz 33.). Pojedine tvornice sardina su nakon gašenja proizvodnje u potpunosti srušene, dok su u međuvremenu na njihovim lokacijama izgrađeni hoteli: Uble na Lastovu, Slano, Banjole,

[776] Ibid.

[777] „The Nizhny Tagil Charter For The Industrial Heritage“, The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), 17.7.2003., 2.

Postira na Braču. Za veći broj neaktivnih tvornica sardina koje se nalaze u ruševnom stanju već je najavljeno uklanjanje, kako bi se njihova lokacija oslobodila za izgradnju novih turističkih projekata: Vrboska na Hvaru (Sl. 193. i Sl. 194.), Ika, Fažana, Poreč (Sl. 195., Sl. 196., Sl. 197. i Sl. 198.). I na kraju, najveći broj tvornica sardina na hrvatskoj obali i dalje stoji napušten i urušen bez budućeg plana: Šipanska Luka na Šipanu, Komiža na Visu, Mali Lošinj na Lošinju i Sućuraj na Hvaru (Sl. 199. i Sl. 200.)

Uvid u trenutačno materijalno stanje industrije ribljih konzervi otvara prostor za osvrt na domenu arhitektonskog konzerviranja, koja nominalno prepoznaje kategoriju i vrijednost industrijskog nasljeđa. Kao institucionalno i zakonski regulirano područje djelovanja, od konzervacije bi se očekivalo da pritom i operativno osigurava njegovu zaštitu. Međutim, prema važećoj evidenciji registriranih kulturnih dobara Republike Hrvatske, nijedna tvornica sardina nema pravni status zaštite. Zabilježen je tek primjer tvornice sardina u Vrboskoj na otoku Hvaru, koja je bila privremeno preventivno zaštićena, no taj je status u međuvremenu izgubljen uslijed izostanka daljnjeg djelovanja. [778] Ovaj raskorak između formalno uspostavljenog sustava zaštite i njegovih stvarnih učinaka se u literaturi i stručnoj raspravi često dovodi u vezu s ograničenjima i neefikasnosti konzerviranja i zaštite graditeljskog nasljeđa. To uostalom detektiraju pojedini autori koji se bave tom problematikom, ukazujući da se tradicionalna praksa graditeljskog nasljeđa sve više pokazuje kao neadekvatni alat u suočavanju s kulturnim, ekonomskim, socijalnim i okolišnim izazovima izgrađenog okoliša. [779]

Djelotvornost naslijeđenih modernističkih principa može se sagledati i kroz konkretni konzervatorski elaborat industrijskog sklopa tvornice „Mirna“ u Rovinju, koja u tom prostoru aktivno djeluje. Iz provedene valorizacije vidljivo je da se potreba zaštite propisuje ponajprije oblikovno i stilski reprezentativnim građevinama, dok se ostale dijelove sklopa, lišenih takvih obilježja, dozvoljava ukloniti. [780] Takva evaluacija ne ukazuje tek na sadržajni okvir onoga što se vrednuje, nego i upućuje na uvriježena načela i principe konzerviranja, a u čijoj se osnovi reproducira modernističko razdvajanje „arhitekture“ i „graditeljstva“. Drugim riječima vrijednost se dodjeljuje formalno artikuliranim objektima, najčešće on ima starije datiranima, dok se utilitarni i strukturalni aspekti građenja i recentna izgradnja u pravilu zanemaruju.

[778] Crnčević, Mirko, „Ruševina dobiva novi život: u bivšoj tvornici sardina gradit će se – stanovi“. *Slobodna Dalmacija*, 12.1.2018.

[779] Fixer, David, „Case Studies in Conservation and Adaptive Reuse“, kolegij održan na Harvard University Graduate School of Design u jesenskom semestru 2021.

[780] Konzervatorska podloga Rovinj „Blok Mirna i Kolodvorski blok“, Rovinj, 2016.

Arhitektonsko konzerviranje utemeljeno na takvim postavkama tako ne samo da potvrđuje svoju ukorijenjenost u modernističkom diskursu, nego i reproducira njegova ograničenja, koja se pokazuju nedostatnima za adresiranje složenih prostornih i društvenih transformacija obilježenih deindustrijalizacijom. Upravo se u raskoraku između naslijeđenih metodoloških okvira i suvremenih izazova naslućuje ograničena operativnost konzervatorske prakse u njezinu sadašnjem obliku.

Grafički prikaz 33. Karta hrvatske obale s naseljima sa zapuštenim i ruševnim tvornicama sardina. Izradila Marija Barović, 2026.

4.3.3. Industrijsko nasljeđe i aktualna problematika njegove zaštite i ponovnog korištenja

Ako se s uvidom u trenutačno stanje tvornica sardina vratimo na ideju *provizorija*, zanemarenost i rušenje tog obalnog graditeljskog sloja mogu se povezati s izvornim razumijevanjem tog povijesnog koncepta budući da je on promovirao privremenost i uklanjanje industrijske infrastrukture. Tijekom druge polovice 20. stoljeća, međutim, novosagrađene tvornice sardina nisu bile srušene. Novi objekti tvornica sardina čiji se pogoni gase u poslijeratnom periodu bili su prilagođeni i privedeni novoj namjeni. Primjeri njihovih adaptacija u turističke objekte sredinom 20. stoljeća pokazuju da su sve te postojeće tvorničke strukture integrirane u nova projektna rješenja i to kao baza za nove zahvate dogradnje ili nadogradnje. Takva praksa stoga upućuje na to da su industrijski objekti, bez postojanja formalnog okvira zaštite, bili valorizirani kroz sam projektantski postupak. Štoviše, moguće je zaključiti da je upravo izostanak formalne zaštite, odnosno činjenica da tvornice nisu tretirane kao nasljeđe, omogućio da se njihove strukture prilagode, nadograde i dograde za novo programsko korištenje.

Opisana praksa adaptacija postojećih tvornica svojim se pristupom stoga izdvaja u odnosu na ranije analiziran pristup arhitektonskog konzerviranja. Naime, konzerviranje je kao pristup usmjeren na zaštitu materijalnih ostataka prošlosti proizašao upravo kao reakcija na poslijeratni zamah gradnje, ali i istovremeni porast rušenja. Opasnost za izgrađeni okoliš je u tom istom poslijeratnom kontekstu predstavljala i industrijalizacija zbog čega su tvornice sagledavane kao okolišna prijetnja te su se shodno tome planirale ukloniti. U tom istom kontekstu ubrzane urbanizacije i industrijalizacije moguće je razumjeti i formaciju provizorne arhitekture kao vid nužne izgradnje, ali koja će biti naknadno uklonjena. Po istoj je logici, samo u inverznom smjeru, moguće razumjeti kako se taj odnos prema industrijskim strukturama preokreće s procesima deindustrijalizacije. Ugašene tvornice sardina više nisu predstavljale prijetnju, pa se njihovi materijalni ostaci počinju sagledavati kao povijesni sloj i kategorizirati kao industrijsko nasljeđe.

Slijedom iznesene problematike moguće je izdvojiti i odrediti dva različita pristupa vezana uz povijesne slojeve izgrađenog okoliša koji su ostali izvan svog izvornog korištenja i koji iziskuju akciju kako bi se nastavili koristiti. Prvi pristup je onaj koji primarno štiti formu, pa se veže uz konzerviranje i zaštitu graditeljskog nasljeđa, dok drugi pristup tu formu koristi kao osnovu za implementaciju novog programa, pa on pokriva praksu adaptacija postojeće forme kroz zahvate dogradnje, nadogradnje, pregradnje, ali i djelomičnog rušenja. Razlika

između dva pristupa koja se bave povijesnim ostacima može se tako objasniti kroz njihov odnos prema formi i funkciji. Arhitektonsko konzerviranje i zaštita graditeljskog nasljeđa svoj prioritet stavljaju na čuvanje forme kojoj podređuje program, dok pristup ponovnog korištenja slobodnije interpretira formu radi potrebe smještaja i organizacije novog programa. Drugim riječima, prvi pristup je vođen formalnim i oblikovnim kriterijima, a onaj drugi onim programskim, funkcionalnim ili ekonomskim.

Ako sagledamo povijesne primjere, praksa ponovnog korištenja postojećih građevina za novu namjenu često je bilo motivirana upravo ekonomskom pozadinom. Štoviše upravo je to bio razlog njezine zastupljenosti u lokalnoj povijesti, pa je taj kontekst u brojnim kulturološkim čitanjima interpretiran fenomenom ekonomskog snalaženja ili ekonomske nužnosti. Primjerice, arhitekt i konzervator Jerko Marasović piše da su u Hrvatskoj mnoge graditeljske cjeline i građevine uspjele opstati upravo „zahvaljujući nedostatku sredstava za zahvate". I konkretni primjeri hotela otvorenih u adaptiranim tvornicama sardina rezultat su slične ekonomske potrebe koja se javila uslijed poslijeratnog nedostatka financijskih sredstava i tehnoloških kapaciteta kojim bi se realizirale rastuće potrebe za novogradnjom u turizmu. Takav kontekst ekonomske nužde može se izjednačiti s uvjetima izvanrednog stanja, a upravo se u tom kontekstu krizne potrebitosti prioritet stavlja na one pragmatične i funkcionalne aspekte.

Današnja praksa adaptacija postojećih građevina koja se provodi s ciljem implementacije novih programa danas se opisuje terminom *adaptive reuse*.[781] Tim se terminom oslovljava široki spektar projektantskih intervencija na postojećim građevinama, pa brojne akademske i strukovne publikacije na iznose svoja partikularna viđenja upravo te teme.[782] Koncept je kontekstualiziran i u domaćem strukovnom kontekstu, gdje je preveden terminom „prilagodba i prenamjena".[783]

Iako ne postoji jednoznačna definicija strukovnog koncepta i prakse „prilagodbe i prenamjene", ono što je zajedničko svim partikularnim primjerima je to da se ponovno

[781] Jedna od interpretacija tog pojma opisuje *adaptive reuse* kao praksu u kojoj se izvorna građevina adaptira za novu ili prilagođenu uporebu, pri čemu je ključan postupak ponovne evaluacije različitih vrijednosnih slojeva ugrađenih u postojeću strukturu. Plevoets, Bie; Cleempoel, Koenraad Van, *Adaptive Reuse of the Built Heritage. Concepts and Cases of an Emerging Discipline*. New York: Routledge, 2019., 1.; Drugi pak izvor definira proces kao produženje životnog vijeka postojećih (često zastarjelih ili napuštenih) građevina kroz njihovu prilagodbu novim funkcijama, uz istodobno razmatranje novih uporabnih zahtjeva, društveno-kulturnih potreba i okolišnih uvjeta. Bullen, Peter A.; Love, Peter E. D., „Adaptive Reuse of Heritage Buildings". *Structural Survey* 29, br. 5, 2011., 411-421.

[782] Gang, Jeanne; Cohen, Lizabeth (ur.). *Harvard Design Magazine*, br. 53: Reuse and Repair, 2025.

[783] Tematski broj strukovnog časopisa *ČIP* uređen je pod naslovom Prilagodba i prenamjena [Adaptive Reuse]. Plejić, Toma; Šverko Ana (ur.), *Čovjek i prostor:* Prilagodba i prenamjena [Adaptive Reuse], br. 10-12 (805-807), 2024.

korištenje postojećeg fonda građevina pokazalo kao jedan od najefikasnijih odgovora na klimatske izazove i ciljeve. [784] Inozemne arhitektonske organizacije promoviraju da se zadržavanjem postojećih struktura može smanjiti parametar ugrađenog ugljika za čak 50-75%. [785] Takvim znanstvenim i kvantitativnim iskazima koncept i praksa „prilagodbe i prenamjene“ počinje se prepoznavati i tretirati kao profesionalna vrijednost, a potom i strukovna obaveza koja se postepeno implementira kroz legislativni okvir i političke inicijative usmjerene prema brizi za okoliš.

Ako se dodatno osvrnemo na statističke analize koje prate trend prakse ponovnog korištenja postojećeg fonda građevina vidljivo je da je ona najrasprostranjenija u snažnijim ekonomijama. Studija koju je 2025. provela organizacija The Architects' Council of Europe pokazuje da se u Hrvatskoj obnavlja 32% postojećeg fonda, za razliku od, primjerice, Italije koja u tom trendu prednjači s 86%, a potom Francuska s 68% i Njemačke s 59%, itd. [786] U prilog toj statistici ide i izvješće iz 2022. izrađeno u okviru programa Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), koje svoj fokus stavlja upravo na razvijene zemlje. [787] Svi navedeni iskazi tako idu u prilog čestom argumentu da je obnova građevine skuplja od njezinog rušenja i novogradnje, što upućuje da je koncept održivosti danas zapravo ekskluzivna mogućnost onih koji si to mogu priuštiti.

Opisana ekonomska pozadina današnjeg korištenja postojećeg fonda građevina u suprotnosti je tako s lokalnim povijesnim iskustvom ekonomske nužnosti. A jedan od razloga spomenute ekskluzivnosti koja se veže uz bogatije ekonomije leži u njihovim visokim tehnološkim zahtjevima takozvane energetske održivosti. Naime, bogatije zemlje zapadnog svijeta postavljaju visoke standarde koji zahtijevaju značajna financijska ulaganja. U kontekstu takvih povećanih tržišnih interesa i suvremena praksa arhitekture utemeljena na ekološkim propozicijama često upada u zamku investicijskih logika i tržišne potrošnje. Osim toga, dio struke koji se bavi temom takozvane održivosti u arhitekturu često je fokusirana na specijalizirana tehnološka rješenja, čime je zapravo zanemaren projektantski potencijal djelovanja koji tu temu može osloviti arhitektonskim alatima i načelima. Iz analiziranog konteksta može se stoga zaključiti da se korištenje postojećih građevina danas vraća, samo s

[784] Gang, Jeanne; Cohen, Lizabeth, „Editor's letter“. *Harvard Design Magazine*, br. 53: Reuse and Repair, 2025.

[785] Strain, Larry, „Ten Steps to Reducing Embodied Carbon“. American Institute of Architects, 29.3.2017.

[786] Postotak je izračunat kao zbroj dvije kategorije „heritage“ i „other refurbishment“, dok ostatak otpada na kategoriju „new build“. „The Architectural Profession in Europe: 2024 Sector Study“. The Architects' Council of Europe, travanj 2025., 28.

[787] „Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change“. Sixth Assessment Report (AR6), Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), 4.4.2022.

novim zagovaranim vrijednosnim kriterijima usmjerenim prema oslovljavanju klimatske krize.

Ekonomska pozadina zadržavanja postojećih struktura usko je pak vezana uz društvenu problematiku. Naime, svaka intervencija na postojećoj građevini neminovno utječe na dinamiku njezinih korisnika. Ako se ponovno vratimo na primjer tvornica sardina, vidljivo je da su one lokalnoj zajednici, odnosno njezinoj ženskoj populaciji, osiguravale zapošljavanje u primarnom sektoru, dok njihovom prenamjenom dolazi do restrukturiranja strukture rada prema uslužnim djelatnostima. Konkretni primjer tvornice sardina „Skuša“ u Križnoj Luci na Hvaru otkriva da su prenamjenom tvornice u hotel u samoj zgradi ostale raditi iste radnice, samo su dobile novi opis rada. Promjena prostornih uvjeta bila je dakle praćena tranzicijom iz primarnih u sekundarne djelatnosti. Osim toga, isto kao što su tvornice sardina okupljale niži radnički sloj društva, tako su i svi smještajni kapaciteti dobiveni adaptacijom tvornica sardina u konačnici odgovarali nižem društvenom sloju – radničkim kolektivima i domaćim turistima. Primjerice, tvornica sardina u Prvić Luci prenamijenjena je u radničko odmaralište, hotel Galeb u Hvaru inicijalno je bio popunjen domaćim gostima, nakon čega je stavljen u funkciju radničkog odmarališta, dok je hotel u Slanome otvoren kao skromni hotel B kategorije. Svi analizirani primjeri adaptacija tvornica sardina sugeriraju stoga da su turistički kapaciteti u industrijskoj infrastrukturi (p)ostali mjesta lokalno orijentiranih sadržaja. U tom smislu recikliranje postojećeg industrijskog fonda građevina postaje alat očuvanja lokalne društvene dinamike, a što bi se trebalo vrednovati kao pozitivan trend.

Društveni dobitak koji je moguće ostvariti zadržavanjem postojećih građevina može se najbolje sagledati kroz usporedbu sa zahvatima novogradnje. Naime, izgradnja novih objekata nužno započinje ulaganjem koje je u pravilu motivirano ostvarivanjem dobiti. Takva logika se potom direktno preslikava u prostor, koji je potom u pravilu određen ekskluzivnošću i luksuzom, odnosno korisnicima višeg ekonomskog ranga. Takvi procesi se često vežu s negativnim društvenim efektima problematiziranih kroz fenomen gentrifikacije. U tom smislu, društvenu dinamiku ne treba promatrati kao nekontrolirani aspekt, već uračunljivi i ključni faktor planiranja i projektiranja prostora, a posebice u kontekstu hrvatske obale određene zamahom novih investicija. Te investicije ne podupiru samo negativne aspekte monokulture turizma, već stvaraju ekskluzivne i privatizirane prostorne.

Treći parametar vezan uz intervencije na postojećim objektima je onaj problemski, a koji se u pravilu manifestira u formi strukovnih koncepcija, načela i alata. Stoga upravo ta domena osigurava najslobodniji okvir kritičkog propitivanja i proaktivnog djelovanja. Gledajući iz

pozicije današnjih izazova klimatske krize jasno je da bi se povijesno determinirani kriteriji za zaštitu postojeće izgradnje trebali proširiti, i to upravo kroz potenciranje potencijala koji leže u temi ekologije.

4.3.4. Redefiniranje *provizorija* u kontekstu ekološke krize

Aktualna ekološka kriza uvodi novu vrijednosnu dimenziju u arhitekturu kojom se izgrađeni okoliš promatra kroz prizmu ugljičnog otiska i utjelovljene energije, a uslijed čega građevine poprimaju vrijednost već temeljem same svoje materijalne baze. Materijal time nema samo ulogu funkcije, već postaje nositelj akumulirane vrijednosti. Takvo pomicanje fokusa s funkcije na materiju mijenja razumijevanje trajanja arhitekture, a upravo kroz tu se vremensku dimenziju otvara pitanje kraja u arhitekturi.

Tema kraja u arhitekturi bila je ključna odrednica povijesnog koncepta *provizorija,* budući da se njime zagovaralo rušenje industrijskih građevina nakon ispunjenja njihove kratkoročne svrhe. Kada se s današnjom vrijednosnom perspektivom kritički osvrnemo na takvo zagovaranje rušenja, ono postaje sporno jer predstavlja trajni gubitak golemih materijalnih i energetskih ulaganja koja su već pohranjena u izgrađenom okolišu. Rušenje se utoliko ne bi trebalo svoditi na posljednju fazu života građevine, nego promatrati kao okvir koji otvara mogućnosti ponovne uporabe postojećih resursa, a upravo će te mogućnosti biti naznačene u nastavku.

Unatoč tranziciji društva prema ekološkoj održivosti, statistike na razini Europe ukazuju na ozbiljan porast rušenja. [788] Uz sam taj trend, rušenje se obično sagledava kao akt destrukcije, a materijal koji se njime oslobađa tek kao otpad. Drobljenje, usitnjavanje, sjeckanje ili taljenje najčešći su procesi koji određuju konačan oblik i sudbinu oslobođenog materijala. Pojedini primjeri pozitivne prakse primjenjuju praksu recikliranja zgrade do razine agregata. Međutim, drobljenje građevine do razine agregata je zapravo tehnološko pitanje. Gledajući na temu rušenja iz arhitektonske perspektive, razgradnju građevine moguće je promatrati kroz arhitektonsko mjerilo koje pokriva raspon od bloka, preko elementa i komponente, pa sve do sklopa. Drugim riječima, građevinu koja se uklanja moguće je razložiti na mjerilo cjelovitih elemenata, a koji bi se potom mogli koristiti za ponovno korištenje i građenje. Taj je proces u svakom smislu selektivan, pa je za njegovu provedbu ključno sagledati ugrađene elemente s vizijom njihovog potencijalnog budućeg korištenja, a za što je nužna projektantska vještina. U

[788] „House Europe“ je europska inicijative koja daje prioritet renovacijama umjesto rušenju.

tom smislu se može zaključiti da upravo arhitekti, kroz viziju novog prostornog okvira i nove prostorne funkcije, mogu osvijestiti, sagledati i oprostoriti potencijalnu strukturalnu i prostornu vrijednost arhitektonskih elemenata dok su oni još integralni dio postojeće građevine.

Vrednovanjem postojeće građevine na razini samog elementa mijenja se tako i percepcija rušenja. U tom novom razumijevanju, rušenje bi moglo postati okvir koji na raspolaganje stavlja sadržajnu vrijednost postojeće zgrade. Ono time ujedno i prestaje označavati terminalnu fazu građevine, i počinje biti tek jedan korak njezinog cikličnog vijeka. Iz strukovne perspektive, mjesta rušenja postaju svojevrsni „arhitektonski rudnici" iz koje se mogu ekstrahirati materijali kroz različita arhitektonska mjerila, počevši od sklopova i komponenti, preko elemenata i građevinskih blokova, do samog agregata. A s takvim angažiranim i kreativnim arhitektonskim promišljanjem potencijala postojećeg tkiva grada, negativni akt rušenja postaje kreativni okvir za zamišljanje i projektiranje novih struktura i prostora.

Kroz analiziranu temu rušenja u vidu razgradnje građevine na elemente korisno se ponovno vratiti na povijesni koncept *provizorija,* s obzirom da se njime promišljala provedba uklanjanja građevine, i to kroz princip demontaže. Koncept je, naime, bio određen principom montažne gradnje već na projektantskoj razini, a upravo kako bi se građevina mogla naknadno kontrolirano i jednostavno dekonstruirati, odnosno demontirati, do razine elementa ili komponente. Drugim riječima, konačni cilj uklanjanja građevine uvjetovao je inicijalni korak projektiranja, a potom i gradnju objekta montažnom gradnjom. Proces dekonstrukcije usko je dakle povezan s projektom konstrukcije, u smislu njezine tehnologije gradnje.

Ako je arhitektonska ekspertiza usmjerena na projektiranje gradnje, onda jednakom tom logikom može biti uključena i domenu njezine razgradnju. Taj obrat međutim zahtjeva i novi model projektiranja**,** i to na organizacijskoj, tehničkoj i legislativnoj osnovi. U prvom redu, potrebno je sagledati redoslijed trenutne prakse projektiranja. Ako uvriježena arhitektonska praksa počinje od ideje prostora komponiranog od potpuno novih elemenata, a završava izvedbenom razinom koja uključuje specifikaciju tog novog elementa, onda predstavljeni model projektiranja iz rušenja potpuno zaokreće taj proces. Projektiranje iz rušenja u tom smislu započinje od raspoloživih resursa, i to od konkretnih elemenata. To pak zahtjeva specifičnu analizu postojeće građevine. Naime, sve postojeće elemente potrebno je sagledati kao izolirane objekte neovisne o kontekstu stare građevine, a što se može promotriti kroz tri aspekta: izvorno projektiranih svojstava, promjena koje su nastale tijekom vremena korištenja

i načina ekstrakcije elemenata iz postojeće građevine. Evaluacija postojeće građevine temeljena na tom slojevitom čitanju poticaj je potom za nove projektantske pretpostavke o mogućnostima njihove ponovne primjene.

Opisani zaokret u fazi koncipiranja novih prostora temeljen na evaluaciji postojeće građevine zahtijeva pak nove analitičke alate, tehnička znanja i kognitivne uvide. Naime, proces dekonstrukcije postojeće građevine u nekim segmentima prelazi ekspertizu arhitektonskog znanja i djelovanja, zahtijevajući interdisciplinarnu suradnju, prvenstveno onu između arhitekata i građevinara.

Ponovnim projektantskim korištenjem postojećih elemenata arhitektura prestaje biti isključivo stvaralački proces u smislu izgradnje potpuno nove strukture komponirane od potpuno novih elemenata. Umjesto da autorski određuje i bira njihova svojstva, arhitekt je uvjetovan već postojećim elementima. Utoliko se i arhitektura ne bi trebala sagledavati kao isključivo autorski čin konceptualizacije nove forme. Umjesto kao *top down* proces koji kreće od arhitekta kao idejnog autora, projektiranje iz rušenja moguće je sagledati kao *bottom up* pristup koji uključuje znanja različitih aktera i odgovorno koristi postojeće resurse.

Cjelokupni zaokretom prakse mijenja se i način čitanja povijesti arhitekture. Jer ako se arhitektonska vrijednost sagledava se već na razini elementa, onda se osvrtanjem na povijest građevine ne propituje samo konačan formalni rezultat. Vraćanjem na povijest arhitekture kroz perspektivu elementa moguće je detektirati obrtnička znanja vezana uz ugradnju materijala, konstruktivnu logiku ovisnu o nosivim sustavima, tehnička znanja proizašla iz tehnologije gradnje, praktična znanja vidljiva kroz iskustvo starenja materijala, kulturološke uvide vezane uz simboličku vrijednost prostora, itd. Iz toga je jasno da ugrađeni materijali i komponirani elementi reprezentiraju određeni trenutak u povijesti arhitekture; oni su svjedoci upotrebe materijala, obrtničkih vještina, tehničkih znanja, tehnologije gradnje, trošenja i starenja materijala. Praksa korištenja zatečenih elemenata vrijedna je stoga i na kognitivnoj razini, jer je vrijednost znanja utjelovljenog u postojećim elementima veća nego kod novih kataloških građevinskih proizvoda.

Na kraju, analiza *provizorija* provedena iz pozicije aktualnog trenutka nalaže redefiniranje tog povijesnog koncepta. Aktualizirani koncept *provizorija* poziv je na razmatranje životnog ciklusa građevine od njezinog nastanka do očekivane promjene, pri čemu promjenu ne treba promatrati kao konačni čin uklanjanja građevine, već kao podlogu za nove vidove projektantskog djelovanja i vrednovanja izgrađenog okoliša. Kroz te je promjene u konačnici

moguće revidirati modernistički narativ arhitekture: umjesto neprekidne proizvodnje novih formi, potiče se projektiranje iz postojećih elemenata; umjesto razdvajanja, ovaj okvir strukovnog djelovanja potiče interdisciplinarnu suradnju; umjesto valorizacije arhitekture prema njezinoj formi, vrijednost arhitekture sagledava se na razini elemenata koji sami po sebi mogu posjedovati oblikovnu, konstruktivnu, ekološku ili ekonomsku vrijednost. Opisane promjene poziv su na djelovanje koje je drugačije od onog prakticiranog tijekom 20. stoljeća.

4.3.5. Zaključak poglavlja

Povijest industrijske izgradnje na prostoru Hrvatske iznjedrila je specifični strukovni koncept *provizorija* ili provizorne arhitekture, kojeg je karakterizirala nužnost izgradnje, privremenost namjene i u konačnici prostorna eliminacija sagrađenog objekta. Te tri karakteristike odražavale su konkretne prilike poslijeratne industrijalizacije: ekonomski pritisak za gradnjom tvornica, negativnu strukovnu evaluaciju industrijalizacije te tehnološke mogućnosti građevinskog sektora. Zadatak projektiranja provizorne arhitekture bio je tako usmjeren na gradnju tvornica, ali i na njihovu razgradnju, pri čemu je mogućnost dostizanja tog cilja brzog i naknadnog uklanjanja građevine viđena u montažnoj gradnji budući da je njezina tehnologija građenja obećavala jednostavnu demontažu elemenata. Provizorna arhitektura je, drugim riječima, bila istovremeno vezana uz planiranje industrijalizacije, u smislu razrade funkcionalnog tipa tvornice, i deindustrijalizacije, u smislu naknadne sanacije industrijskog okoliša.

Analizirani koncept *provizorija* u poslijeratnoj obalnoj industriji ribljih konzervi se pritom ne može evaluirati isključivo na teorijskoj razini jer su se u neposrednoj praksi zapravo gradile trajne i čvrste strukture tvornica uslijed limitiranih i nedovoljno razvijenih tehnoloških mogućnosti gradnje. Osim toga, kada je zaustavljanjem proizvodnje i zamahom turizma stvoren preduvjet za uklanjanjem tvorničkih struktura, njihove građevine su ipak zadržane, postajući poligon za naknadne organizacijske i programske transformacije.

Konkretno iskustvo industrijske izgradnje na hrvatskoj obali može se sagledati kroz šire strukovne teme, poput prakse adaptacije postojećih struktura, konzervatorske valorizacije nasljeđa i primjene mehanizama zaštite graditeljskog nasljeđa. Sve te tri ovdje izdvojene teme determinirane su modernističkim kontekstom, idejama i praksom. Tako se, primjerice, industrijom potaknuto odvajanje disciplinarnog djelovanja na domenu arhitekture i domenu inženjerstva odrazilo na oblikovanje izgrađenog okoliša, ali i na njegovu valorizaciju. Formalni aspekti tako su pripadali domeni arhitekture, a oni strukturalni i lišeni oblikovnih

karakteristika domeni inženjerstva. Slijedom toga se i valorizacija izgrađenog okoliša razmatrala primarno kroz arhitektonske vrijednosti, dok se građevine lišene tih karakteristika nisu promatrale vrijednim čuvanja. Današnje zapušteno i urušeno stanje tvornica sardina na hrvatskoj obali reflektira upravo takvu podjelu, a time upućuje na to da arhitektonsko konzerviranje i zaštita graditeljskog nasljeđa i dalje leže na principima i djelovanjima koji su duboko ukorijenjeni u modernističku tradiciju, a koju je nužno reevaluirati prema današnjim prilikama i izazovima. Valorizacija industrijskog nasljeđa stoga danas ne podrazumijeva samo fizičku obnovu ili adaptaciju, već i reviziju disciplinarnih granica koje su te prostore uopće učinile "nearhitektonskima".

Analizirana modernistička postavka da industrijska namjena nije arhitektura ne proizlazi dakle iz inherentnih svojstava građevina, već iz povijesno konstruiranog strukovnog i ideološkog okvira koji ih je sustavno isključivao iz domene arhitektonskog promišljanja. Privremenost kao projektantski imperativ *provizorija*, redukcija na funkcionalno-tehničke zahtjeve te delegiranje projektiranja inženjerskoj struci rezultirali su pomakom vrednovanja: industrijske građevine percipirane su kao tehnički objekti bez kulturne i prostorne vrijednosti. Upravo iz tog razloga njihova današnja marginalna pozicija u procesima zaštite i prenamjene ne predstavlja iznimku, već kontinuitet.

Stavljajući povijesni koncept *provizorija* u kontekst suvremene problematike određene klimatskom i energetskom krizom zahtjeva propitivanje njegovog zahtjeva za uklanjanjem građevina. Naime, danas rastući trend rušenja koji zahvaća i prijeti velikom dijelu fonda postojećih građevina nužno nameće pitanje opravdanosti kontinuirane i ekspandirajuće kapitalističke logike budući da ona s jedne strane negira postojeće materijalne resurse, a s druge potiče stalnu ekstrakciju i potrošnju novih. Ta ekonomska logika zastupana je nužnošću stalnog rasta, a to načelo ponovno leži u modernističkog tradiciji. Procesima urbanizacije tako se provodi stalna ekspanzija novogradnje, dok se iz vezanim valorizacijskim principima veliki dio fonda postojećih građevina tretira kao neadekvatan ili zastario. Suprotno tome, ako se u obzir uzme ekološka vrijednost ugrađenih resursa i energije, rušenje se ne bi trebalo sagledavati tek kao posljednji korak u životu građevine, već jedna faza u cikličkom tijeku njezina trajanja. A takav zaokret od modernističkih principa i prakse nužno zahtjeva redefiniranje *provizorija* kao koncepta.

Ažurirana arhitektonska koncepcija *provizorija*, elaborirana u kontekstu provedene analize, širi problemski opseg trajanja građevine kroz ideju cikličnog vijeka građevine, od njezinog nastanka do očekivane promjene. A upravo se s tom idejom promjene kao faze u životnom

vijeku građevine naslućuju novi projektantski principi i arhitektonska djelovanja. Primjerice, povijesno promovirana ideja rušenja putem demontaže se umjesto kao konačni kraj propituje kroz temu dekonstrukcije postojeće građevine na elemente za ponovno građenje. Takvi resursi koji se mogu izlučiti iz postojećih građevina, a koji leže u postojećem tkivu grada, motiviraju novo kreativno polje projektiranja iz već postojećeg fonda građevina. Osim toga, kroz revidiranu definiciju *provizorija* transformira se i raniji modernistički narativ. Pa se tako, umjesto uvriježene logike projektiranja bazirane na ideji neiscrpnih resursa i kontinuirane novogradnje, zagovara proces projektiranja od postojećeg elementa. Nadalje, umjesto disciplinarnog razdvajanja struke na arhitektonsko stvaralaštvo i inženjersku funkcionalnost, potiče se interdisciplinarna suradnja koja u proces projektiranja uključuje različite aktere. Na kraju, umjesto sužavanja projektantskog fokusa na arhitektonski objekt, razumijevanje prostora sagledava se kroz različite perspektive i znanja, pa se i arhitektura ne svodi na ideju kreativnog stvaralaštva jednog autora, isto kao što se vrednovanje prostora ne reducira na formalne i estetske osobine.

SLIKOVNI PRILOZI S IZVORIMA

Sl. 1. Zračna fotografija Vrboske s (urušenom) tvornicom sardina u prvom planu, Vrboska, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 2. Zračna fotografija Sućurja s tvornicom sardina u prvom planu, Sućuraj, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 3. Zračna fotografija Hvara s nekadašnjom tvornicom sardina u Križnoj Luci u prvom planu, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 4. Zračna fotografija urušene tvornice sardina, Vrboska, Hvar, 2025.
Fotografija: Marija Barović

Sl. 5. Konzerviranje ribe u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula
Izvor: HR-DADU-SCKL-876 Zbirka fotografija Nika Sesse 1952.-1989.

Sl. 6. Željezničke veze jadranskog područja s kontinentalnim zaleđem do 1918. godine
Izvor: Karaman, J*adranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, 1992., 159.

Sl. 7. Panorama Komiže s tvornicom sardina „Braća Mardešić“ u prvom planu
Izvor: Konzervatorski odjel u Splitu, Stara fototeka 2016 Album 6, 1429 A XI 112.

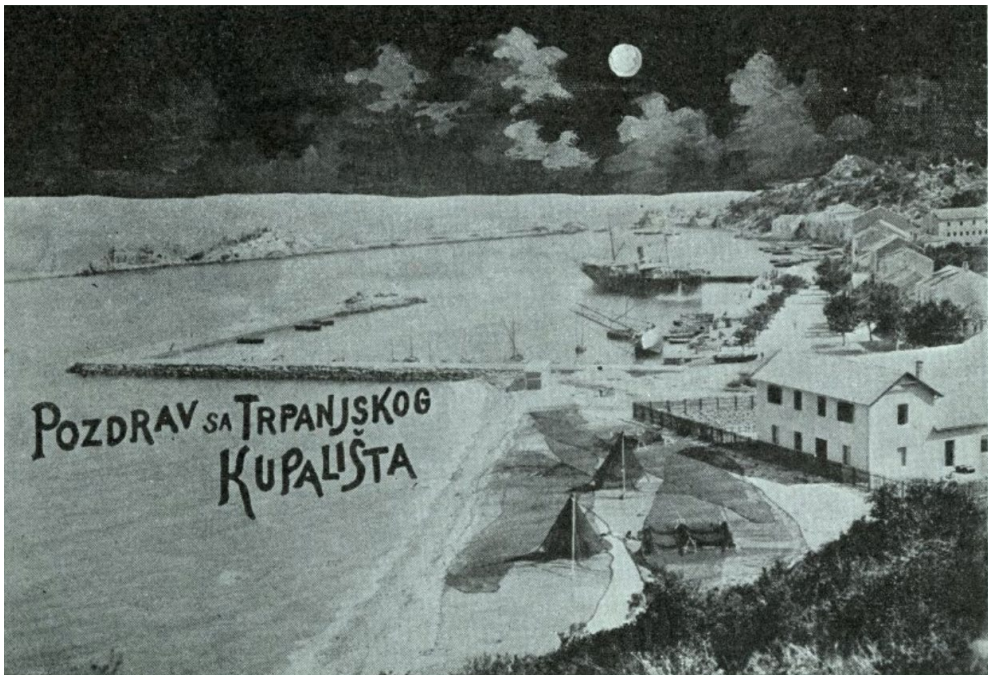

Sl. 8. Razglednica Trpnja s tvornicom sardina Carla Warhaneka, smještenom uz samu plažu. Razapete mreže i izvučene brodice svjedoče o korištenju obale za operativne potrebe industrije.
Izvor: HR-DADU-992 Zbirka razglednica Marije i Krunoslava Leka, serija: 15. Općina Trpanj, signatura 15.11r, 15.11v., Trpanj Kupalište 1905., https://zbirkaleko.dad.hr/

ručno pranje i čišćenje ribe

filetiranje

slaganje ribe u limene konzerve

postavljanje napunjenih limenki u traku

ručno nadolijevanje pripravaka

zapunjavanje konzerve uljem

mehaničko zatvaranje na traci

mehaničko zatvaranje konzervi

kontrola

završna strojna sterilizacija

etiketiranje

kontrola

ručno brisanje

Sl. 9. Isječci iz dokumentarnog filma o Korčuli „Korkyra Melaina“ koji prikazuju proizvodnju ribljih konzervi u tvornici sardina „Jadranka“ u Veloj Luci.
Izvor: Korkyra Melaina, 1967. Československa televizia Bratislava, scenarist i režiser Julius Beno.

Sl. 10. Soljenje ribe na obali kod obiteljske kuće Novak-Kronjac, Križna Luka, Hvar (1938.?)
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 11. Soljenje ribe ispred Franjevačkog samostana, Hvar, otok Hvar (oko 1928.?)
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 12. Soljenje ribe pred Arsenalom u Hvaru, obitelj Miličić Maleško (oko 1927.?)
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

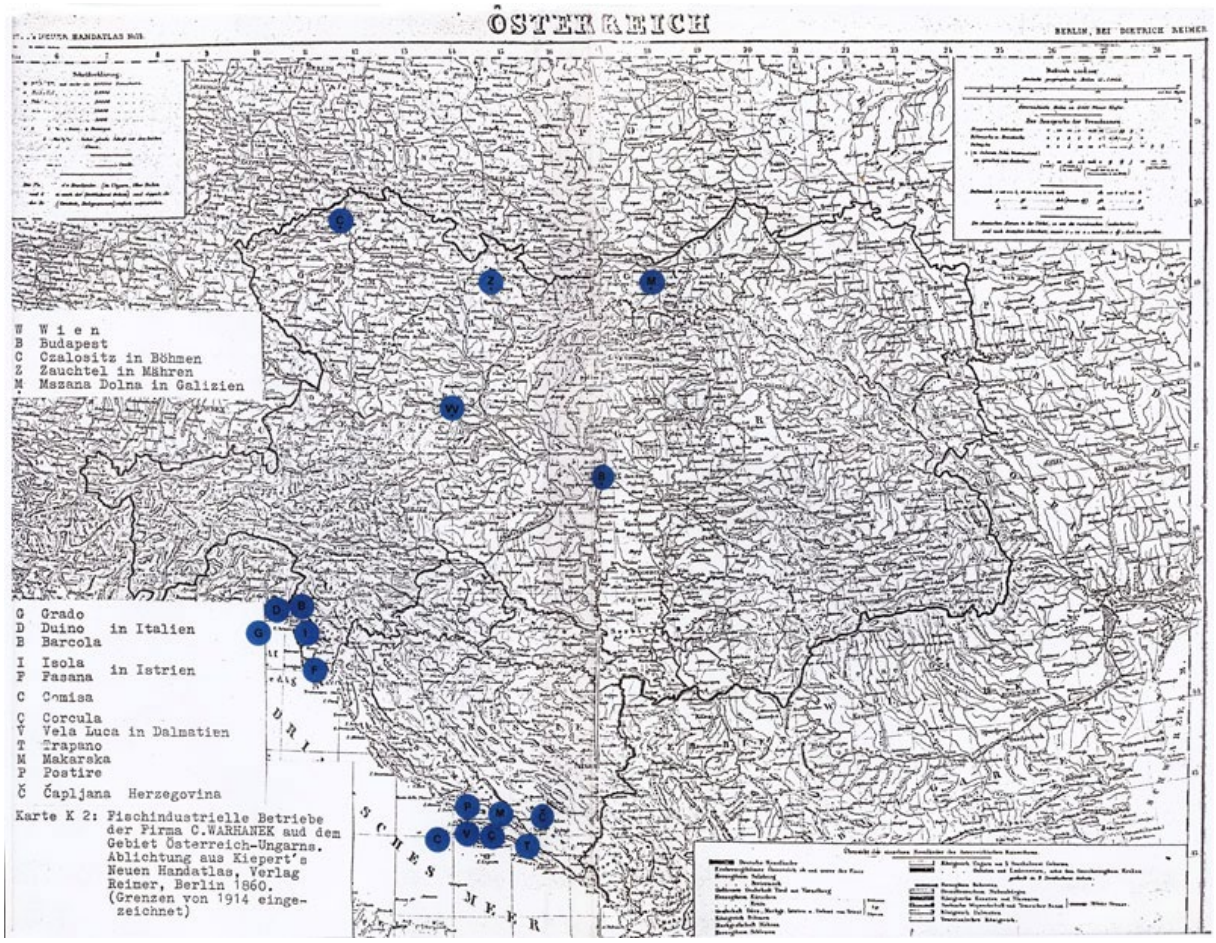

Sl. 13. Karta Austro-Ugarske Monarhije s označenim lokacijama tvornica ribljih konzervi u vlasništvu Carla Warhaneka. Erwin Till, Austrijska industrija ribljih konzervi [Die Österreichische Fischkonserven Industrie]. Izvor: gastarbajteri.at

Sl. 14. Prikaz nekretnina u posjedu Kuzme Mardešića, osnivača poduzeća „Braća Mardešić".
Izvor: HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., knjiga 1

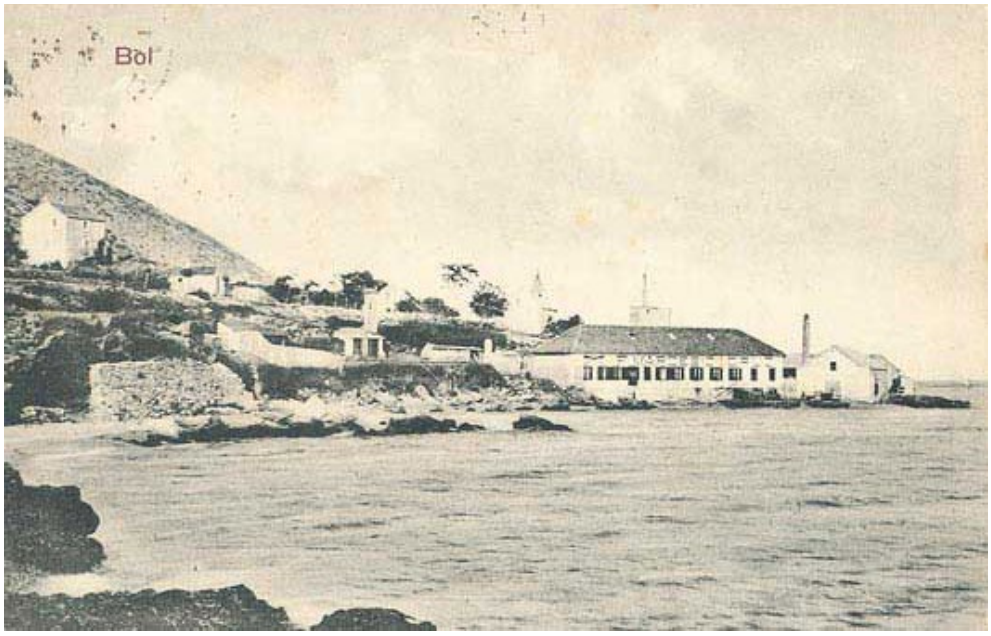

Sl. 15. Razglednica Bola s tvornicom sardina „F. Mardešić i drug“ (1902.-1923.)
Izvor: boljani.info

Sl. 16. „Jubilarna gospodarska šumarska izložba u Zagrebu 1891., uspomena boravka članova poduzeća „Braća Mardešić“ iz Dalmacije u hrvatskoj prijestolnici 25. i 26. kolovoza 1891.“
Izvor: HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915.

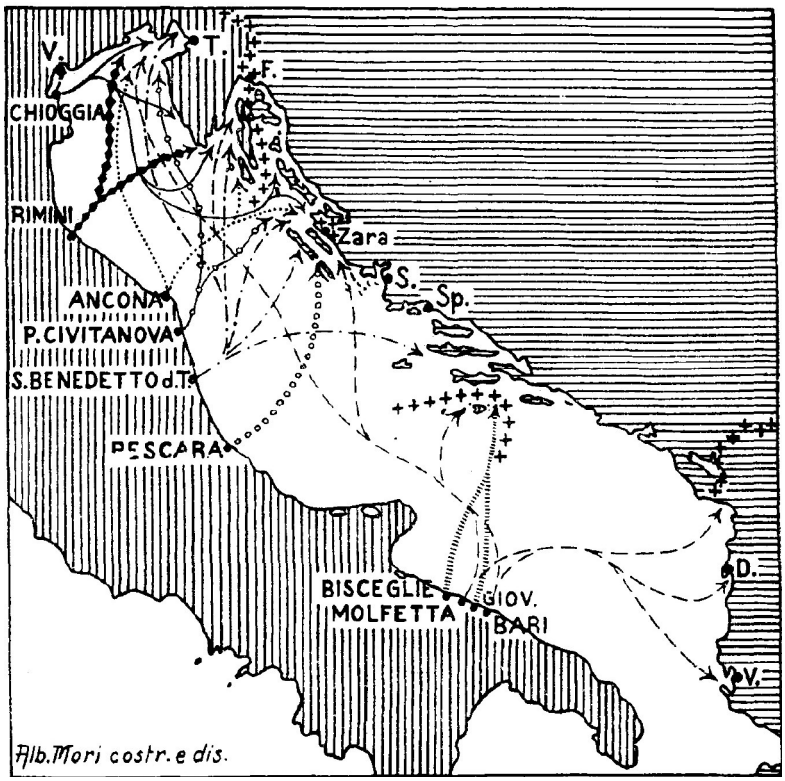

Sl. 17. Migracije i rute talijanskih ribara u Jadranskom moru 1920-ih. Na karti su prikazana ključna ribarska odredišta na istočnoj obali prema kojima su bili usmjereni talijanski interesi.
Izvor: Mori, „Note sulla pesca a Zara ed a Làgosta e sull'emigrazione peschereccia nell' Adriatico“, 1933., 675.

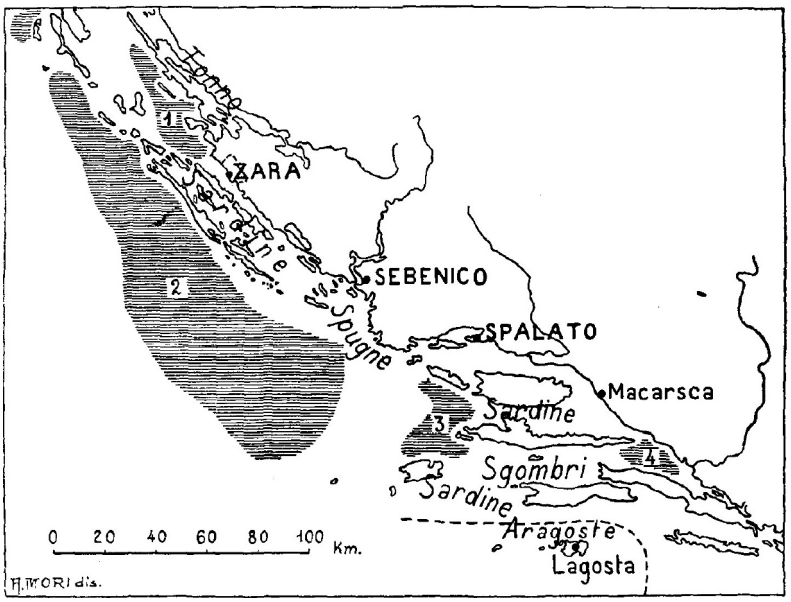

Sl. 18. Prikaz glavnih ribolovnih područja talijanskih ribara duž istočne obale Jadrana.
Izvor: Mori, „Note sulla pesca a Zara ed a Làgosta e sull'emigrazione peschereccia nell' Adriatico“, 1933., 665.

Sl. 19. Memorandumi poduzeća „Sardina" d.d.: iz 1927., kada je poduzeće bilo u vlasništvu Industrijske banke Split (gore); iz 1934., kada vlasništvo preuzima Smederevska kreditna banka iz Beograda (sredina); te iz 1946., kada poduzeće prelazi pod državnu upravu FNRJ-a (dolje). Izvor: HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija III, „Sardina" d.d. Split; AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Sardina" d.d. za konzerviranje morske ribe - Split, fascikla 88, dosije 42, Odgovor na Upitnik o Imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, 4.12.1946.

„ITAK“
JUGOSLAVENSKE TVORNICE ALIMENTARNIH KONSERVA D. D.
(prije Usines de l'ancienne Société Générale Française de conserves alimentaires)
Brzojavni naslov: „ITAK“ - SPLIT. - SPLIT - Interurban telefon br. 32.
Odlikovano na Jadranskoj Izložbi 1925. god. počasnom diplomom sa zlatnom kolajnom.
Račun kod Poštanske Štedionice S. H. S. - Filijala: Zagreb Br. 38141.

Tvornice na mjestima ribolova:
Rogoznica kod Šibenika
Vrboska na Hvaru
Komiža
Luka Šipanjska
Muo kod Kotora

SPLIT, dne 28 Septembar 1927
Poštanski pretinac 69.

„Jtak"
Jugoslavenske Tvornice Alimentarnih Konserva d. d.
SPLIT

Telegrammadresse: J T A K
Tvornice na mjestima ribolova.
Rogoznica kod Šibenika
Vrbovska na Hvaru
Komiža
Luka Šipanjska
Muo kod Kotora
Telefon: 57-51

Agentur TRIESTE, 21 dicembre 1932
Cas. post. 50 Tr. 3

Pregiatissimo Signor
Ing Vittorio Morpurgo
J T A K dd

Sl. 20. Memorandumi poduzeća „JTAK“ d.d. iz 1927. i 1932.
Izvor: HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/II “JTAK”, 1830.-1931.

Sl. 21. i Sl. 22. Izgradnja tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1953.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 23. Izgradnja tvornice ribljih konzervi „Jadranka“, Vela Luka, Korčula
Izvor: GMK Zbirka fotografija II. svjetskog rata i poraća

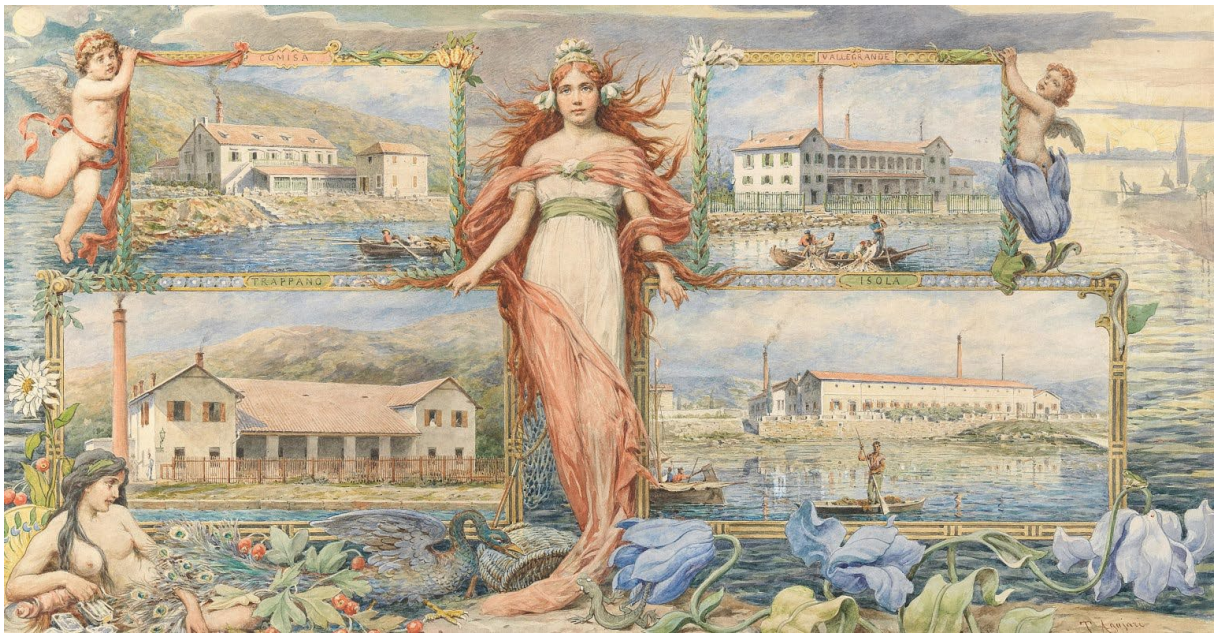

Sl. 24. Slika „Riboprerađivačka industrija Carla Warhaneka na Jadranu: Komiža, Trpanj, Vela Luka, Izola“ [Darstellung der Fischereiindustrie an der Adria. Comisa, Vallegrande, Trappano, Isola]. Autor slike Tito Agujari (1834.-1908.).
Izvor: Palais Dorotheum, Wien. https://www.dorotheum.com/

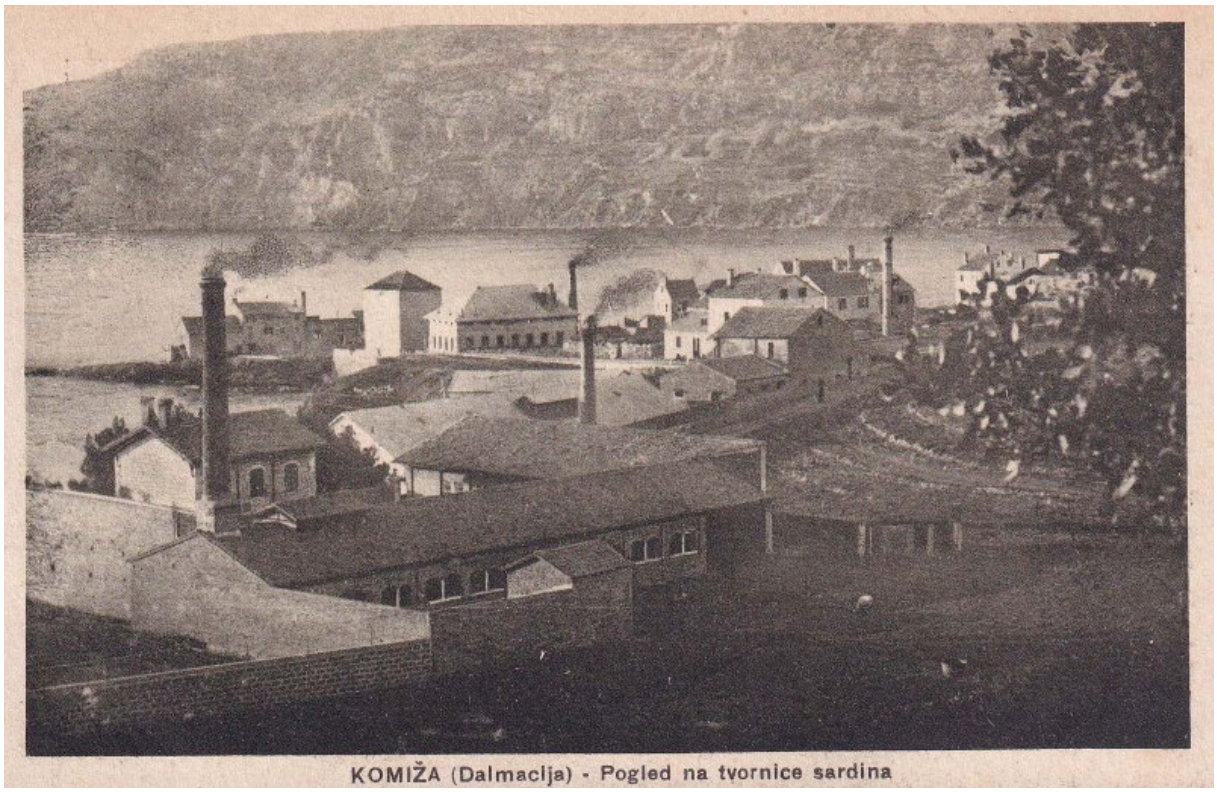

Sl. 25. Razglednica „Komiža (Dalmacija) – Pogled na tvornice sardina“, oko 1920.
Preuzeto: aukcija.hr

Sl. 26. Etiketa ribljih konzervi „Braća Mardešić“, Komiža
[Fratelli Mardessich, Fabriques de Conserves Alimentaires. Dalmatie S.H.S.]
Izvor: HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I

Sl. 27. Etiketa ribljih konzervi tvornice za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka, 1951.-2004.

Sl. 28. Etikete ribljih konzervi privrednog poduzeća „Vrboska“ iz 1960-ih.
Izvor: „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 46.

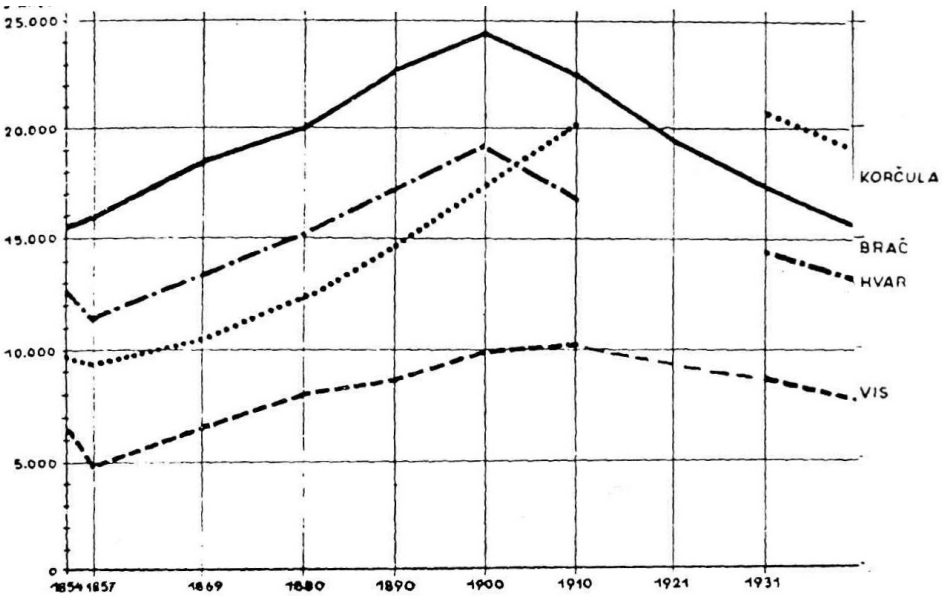

Sl. 29. Kretanje stanovništva srednjodalmatinskih otoka 1857.-1931.
Izvor: Peričić, Šime, „Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti“, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, br. 41, 1999., 67.

Sl. 30. Logo poduzeća „Fratelli Mardessich“ / „Braća Mardešić“ s naznačenom godinom početka proizvodnje. Izvor: HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I

Sl. 31. Logo poduzeća za proizvodnju prehrambenih konzervi „Mardešić & Cie“, [Fabrique de conserves alimentaires] s tvrnicama u Komiži na Visu i Milni na Braču.
Izvor: HR-DAST-28 Općinski narodnooslobodilački odbor Komiža, OK-NOB 1/III.

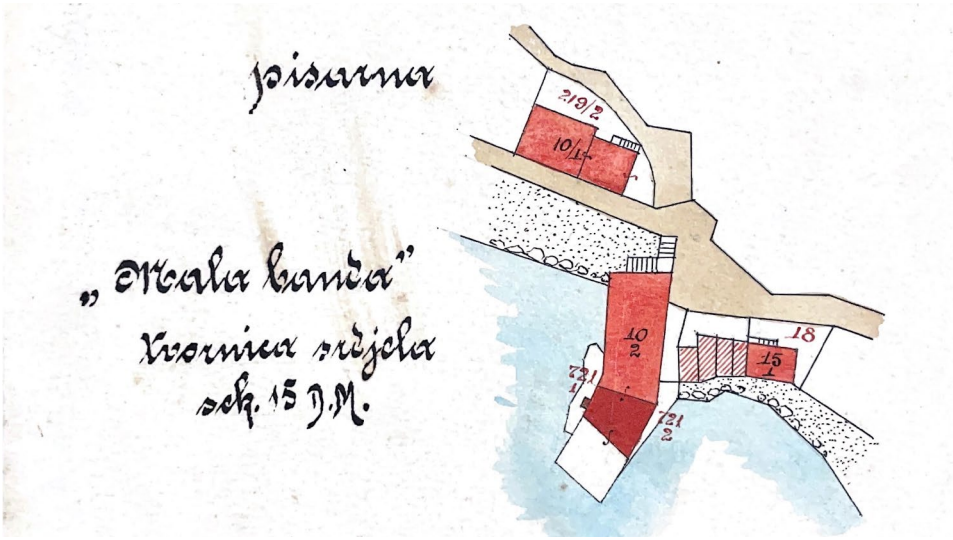

Sl. 32. Situacijski prikaz tvornice sardina „Braća Mardešić“ na isječku katastarskog plana na predjelu Komiže „Mala banda“.
Izvor: HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., sign. knjiga 1.

Sl. 33. Panorama Komiže s tvornicom sardina „Braća Mardešić“ u prvom planu.
Izvor: Konzervatorski odjel u Splitu, Stara fototeka 2016 Album 6, br. inv. 5107

Sl. 34. Panorama Komiže s tvornicom sardina „Braća Mardešić“ u prvom planu, oko 1920.
Preuzeto: aukcija.hr

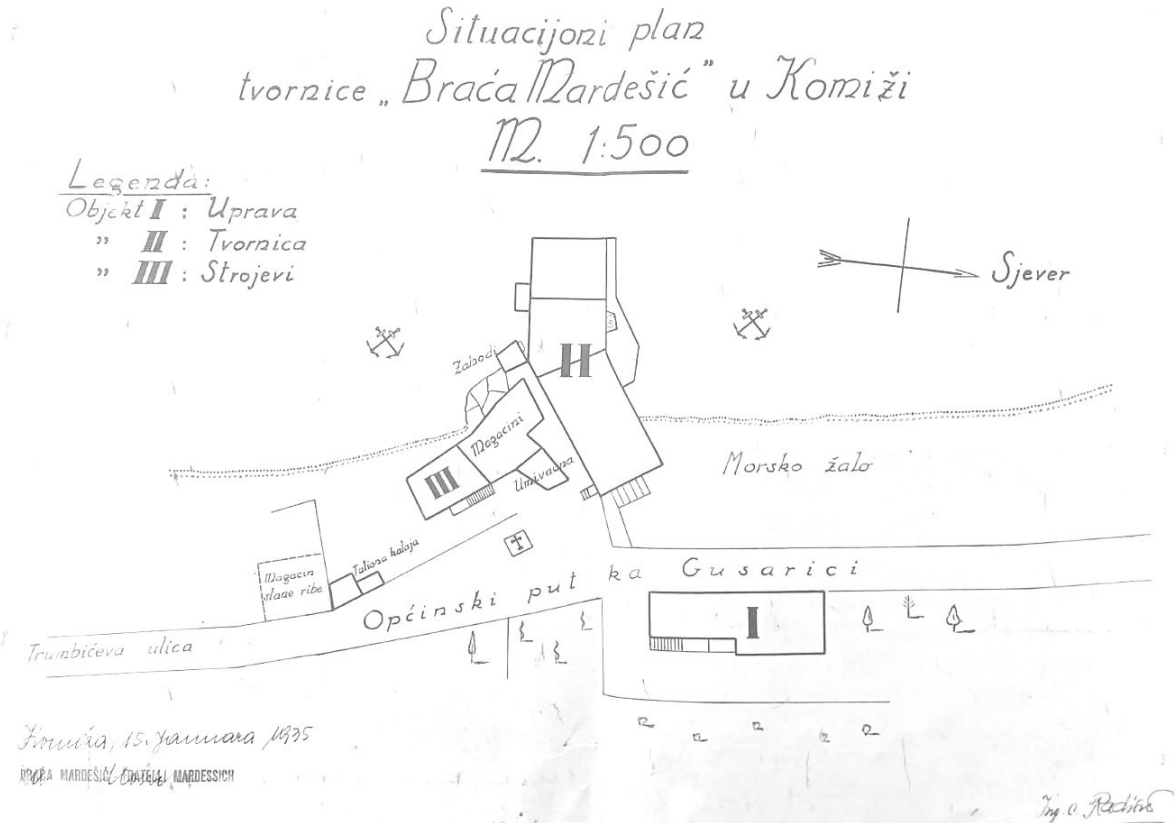

Sl. 35. Situacija tvornice „Braća Mardešić“, Komiža, Vis, 15.1.1935.
Izvor: HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“

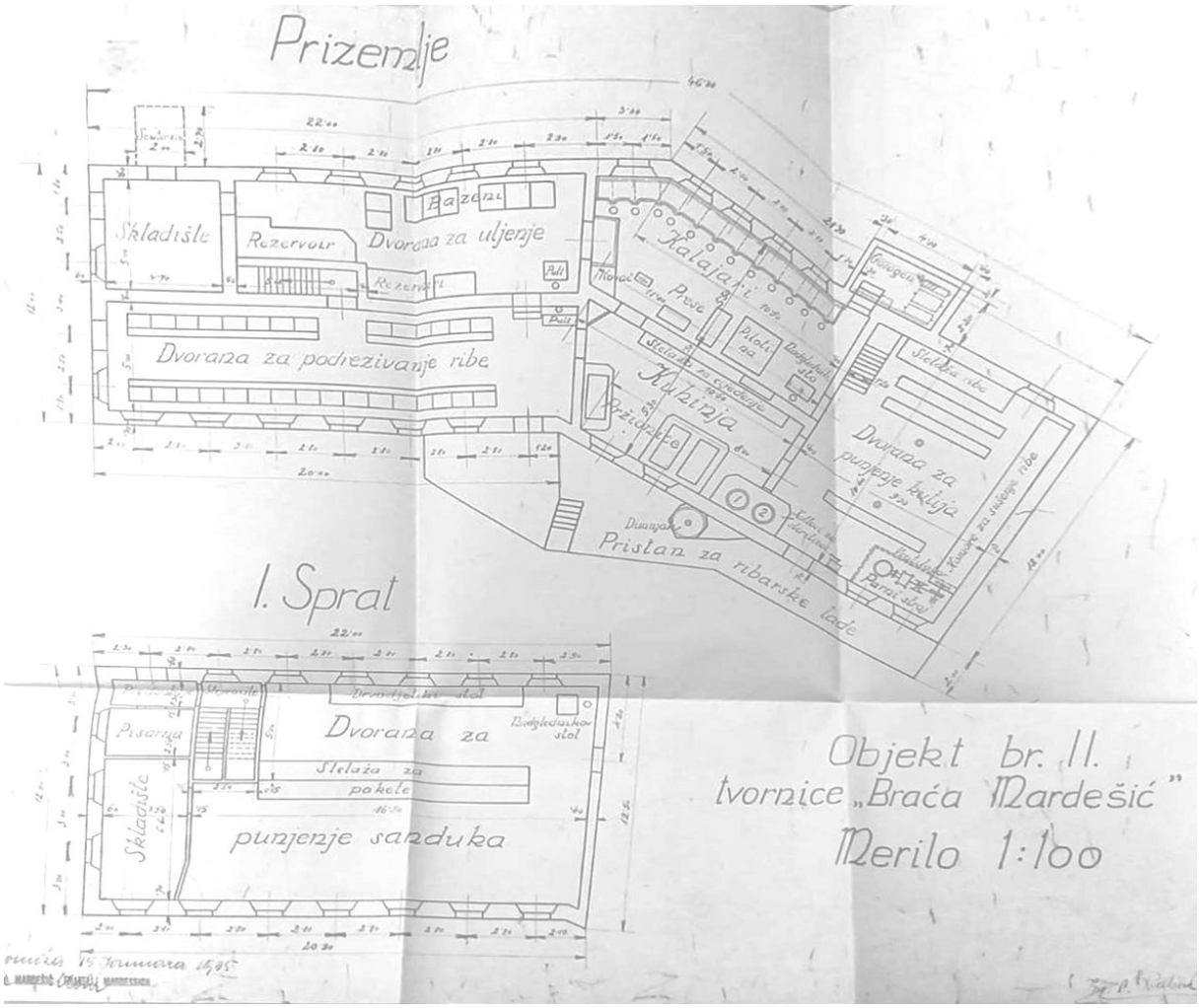

Sl. 36. Tlocrti tvornice „Braća Mardešić" Komiža, Vis, 15.1.1935.
Izvor: HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug", „Braća Mardešić"

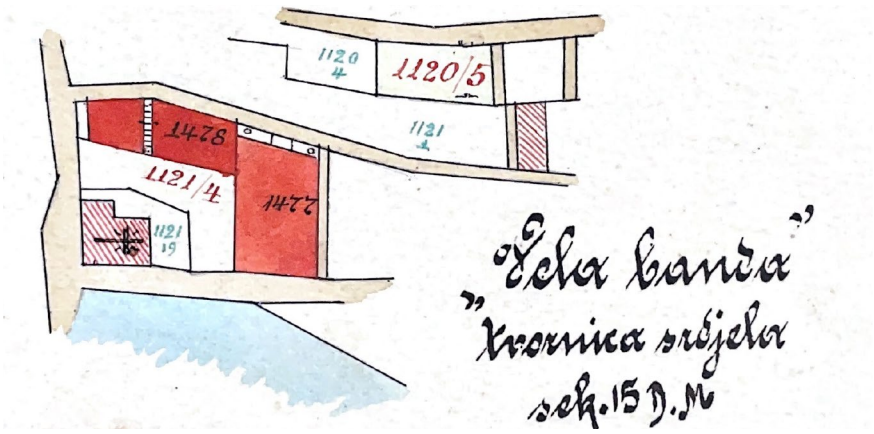

Sl. 37. Situacijski prikaz tvornice sardina „Mardešić & Cie" na isječku katastarskog plana na predjelu Komiže „Vela banda". Nacrt prikazuje odnos tvornice prema povijesnoj crkvi sv. Roka.
Izvor: HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., sign. knjiga 1.

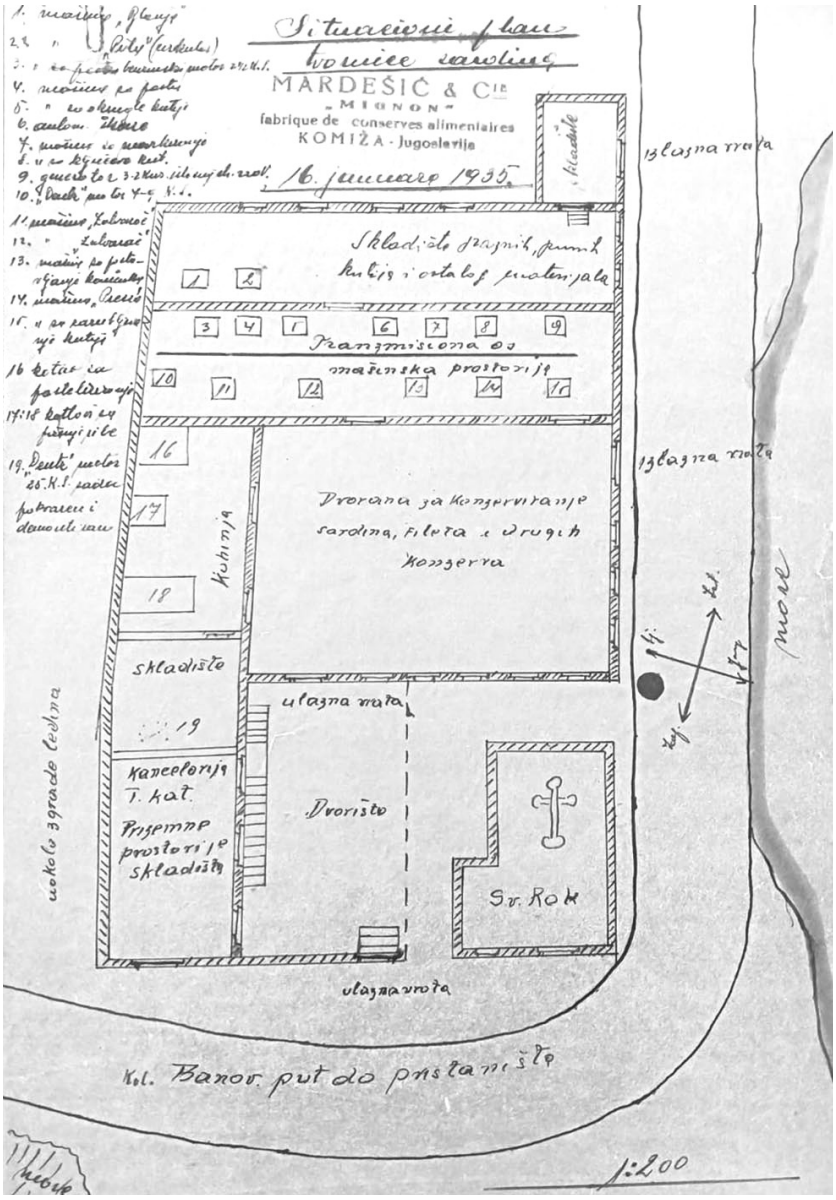

Sl. 38. Situacija tvornice „Mardešić & Cie", Komiža, Vis, 1935.
Izvor: HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe: „Mardešić i drug", „Braća Mardešić", Komiža, Vis

Sl. 39. Naslikani prikaz tvornice sardina Carl Warhanek u Komiži – isječak slike „Riboprerađivačka industrija Carla Warhaneka na Jadranu: Komiža, Trpanj, Vela Luka, Izola“, [Darstellung der Fischereiindustrie an der Adria. Comisa, Vallegrande, Trappano, Isola]. Autor slike Tito Agujari (1834.-1908.).
Izvor: Palais Dorotheum, Wien. https://www.dorotheum.com/

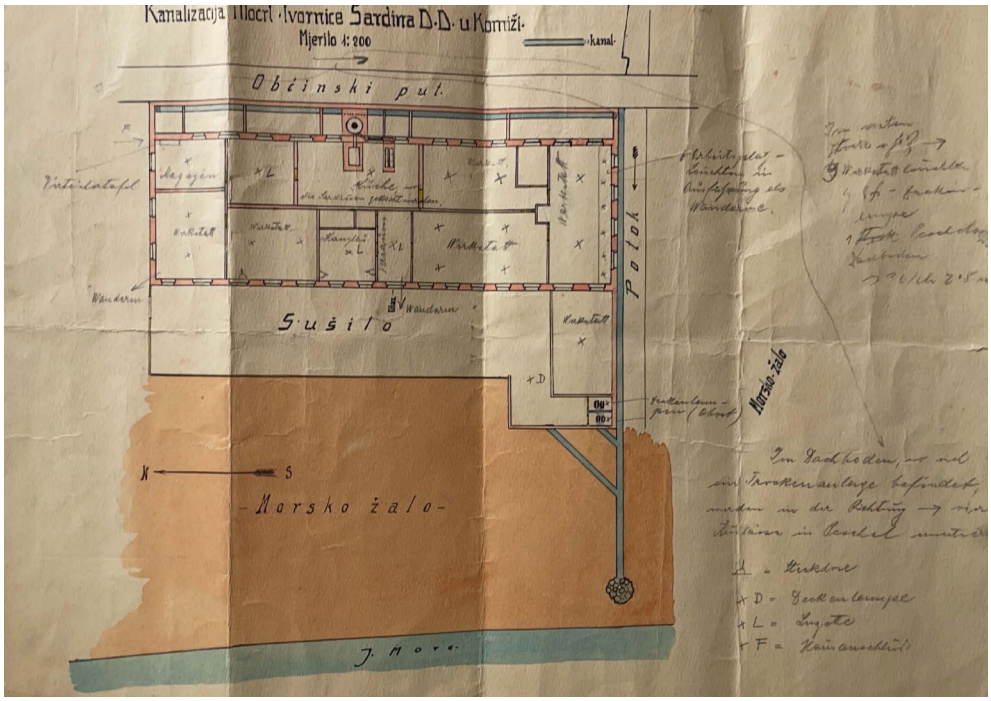

Sl. 40. Tlocrt tvornice „Sardina“ d.d. u Komiži, M 1:200, 1931.
Nacrt s prikazom odvodnje izradilo je inženjerski ured Jugoslavensko SIEMENS, d.d. 17.9.1931.
Izvor: HR-DADU-SCKL-661, Općina Vela Luka 1921.-1941., Kapitalna izgradnja Vela Luka

Sl. 41. Razglednica Komiže s početka 20. stoljeća na kojoj se vidi tvornica „Sardina“ d.d.
Preuzeto: facebook.hr

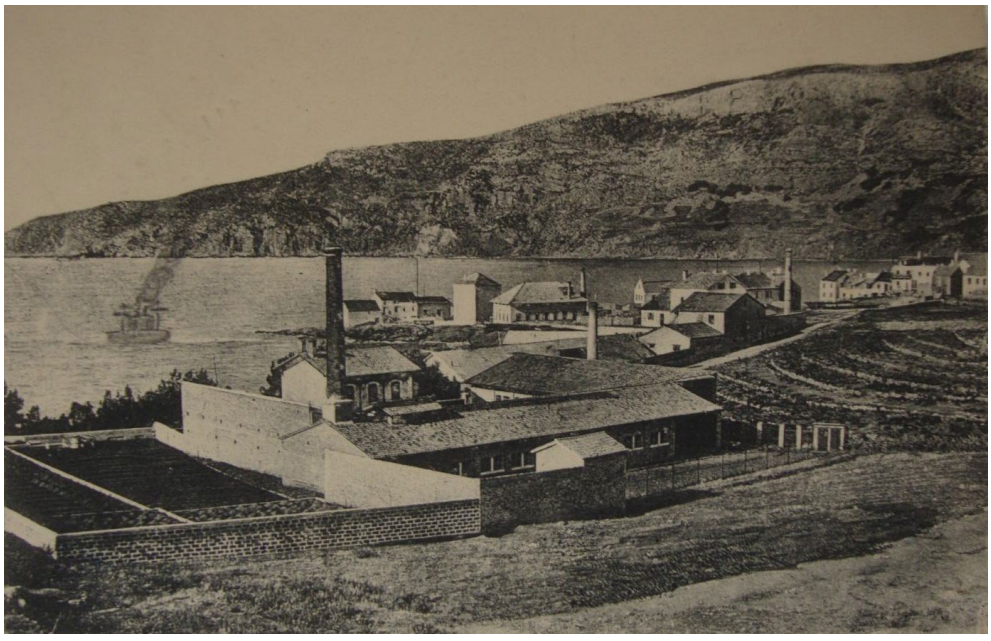

Sl. 42. Razglednica Komiže „Pogled Tvornice Sardina“, poslana s markicom Kraljevine Jugoslavije.
Preuzeto: njuškalo.hr

Sl. 43. Uvala Bobovišće, Vela Luka, Korčula, 1930(?). Pogon za preradu ribe Carla Warhaneka koji u Veloj Luci djeluje od 1982.
Preuzeto: facebook.hr / Udruga Lanterna Vela Luka

Sl. 44. Prikaz tvornice sardina u Veloj Luci – isječak slike „Riboprerađivačka industrija Carla Warhaneka na Jadranu: Komiža, Trpanj, Vela Luka, Izola“, [Darstellung der Fischereiindustrie an der Adria. Comisa, Vallegrande, Trappano, Isola]. Autor slike Tito Agujari (1834–1908).
Izvor: Palais Dorotheum, Wien. https://www.dorotheum.com/

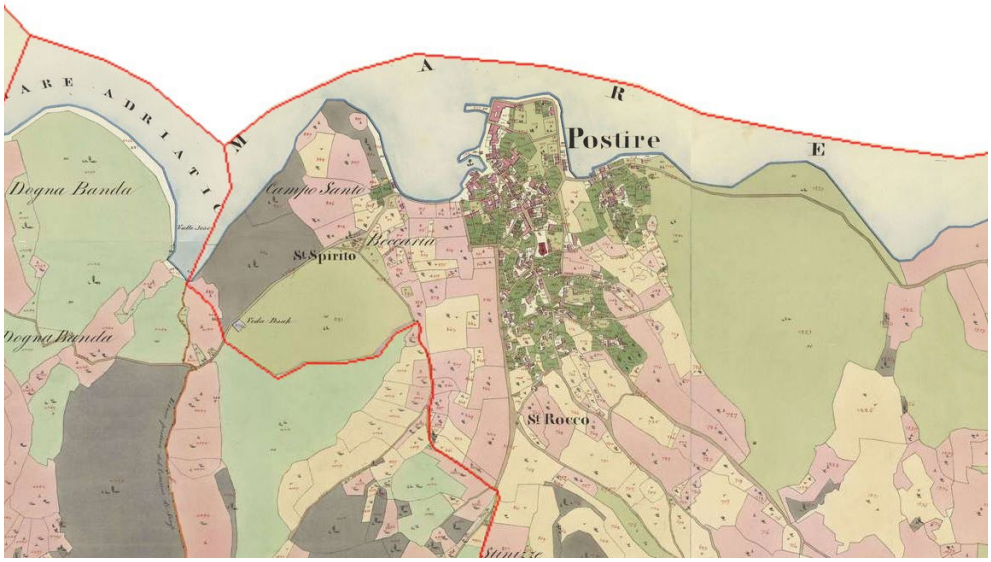

Sl. 45. Naselje Postira prikazano na dijelu karte austrijskog katastra iz 19. stoljeća. Karta pokazuje neizgrađenu zonu naselja na kojoj će se sagraditi tvornica i formirati industrijska zona prerade ribe.
Izvor: Arcanum Maps, https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/

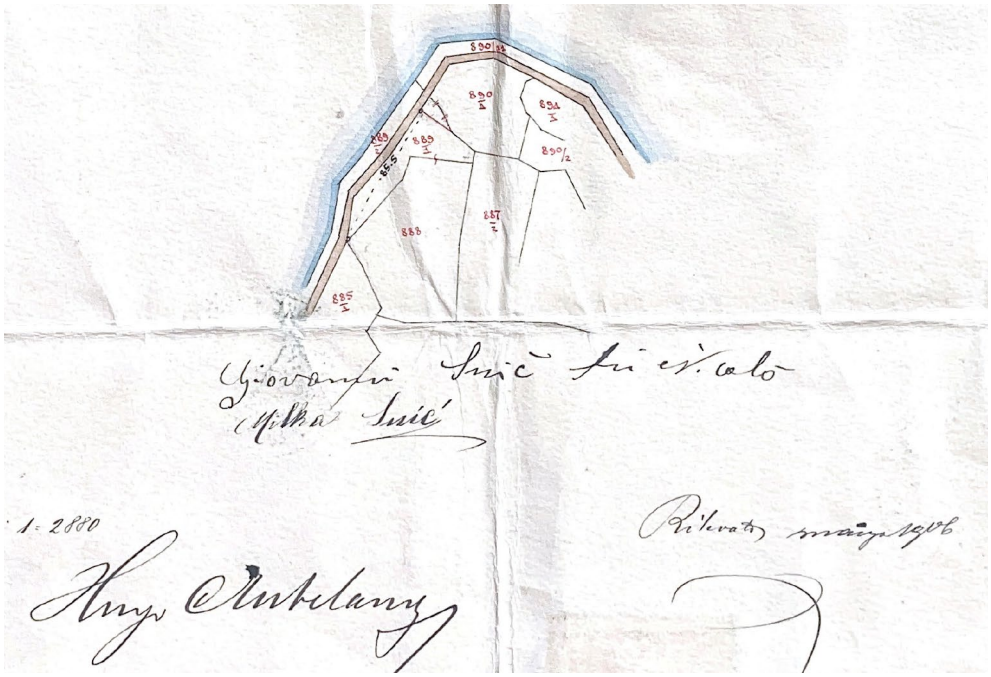

Sl. 46. Situacija tvornice ribljih konzervi Warhanek, Postira, Brač, 1906.
Izvor: HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824./1920.

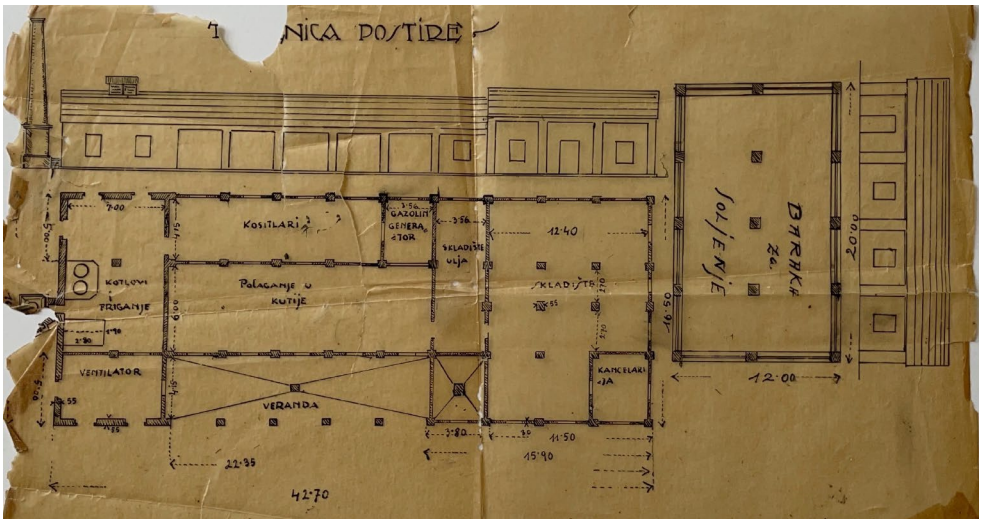

Sl. 47. Tlocrti tvornice sardina i barake za soljenje Carla Warhaneka s pročeljima, Postira, Brač, 1906. Prostori tvornice: veranda, skladište, skladište ulja, kancelarija, generator, polaganje u kutije, kotlovi i friganje, ventilator, baraka za soljenje

Izvor: HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824./1920. „Projekt tvornice konzervi Warhanek, Postira, Brač“ [Progetto della fabbrica conserve alimentari in Postira Isola Brazza, Dalmazia, di propieta della Spettabile ditta e Warhanek di Vienna], Postira, 22.8.1906.

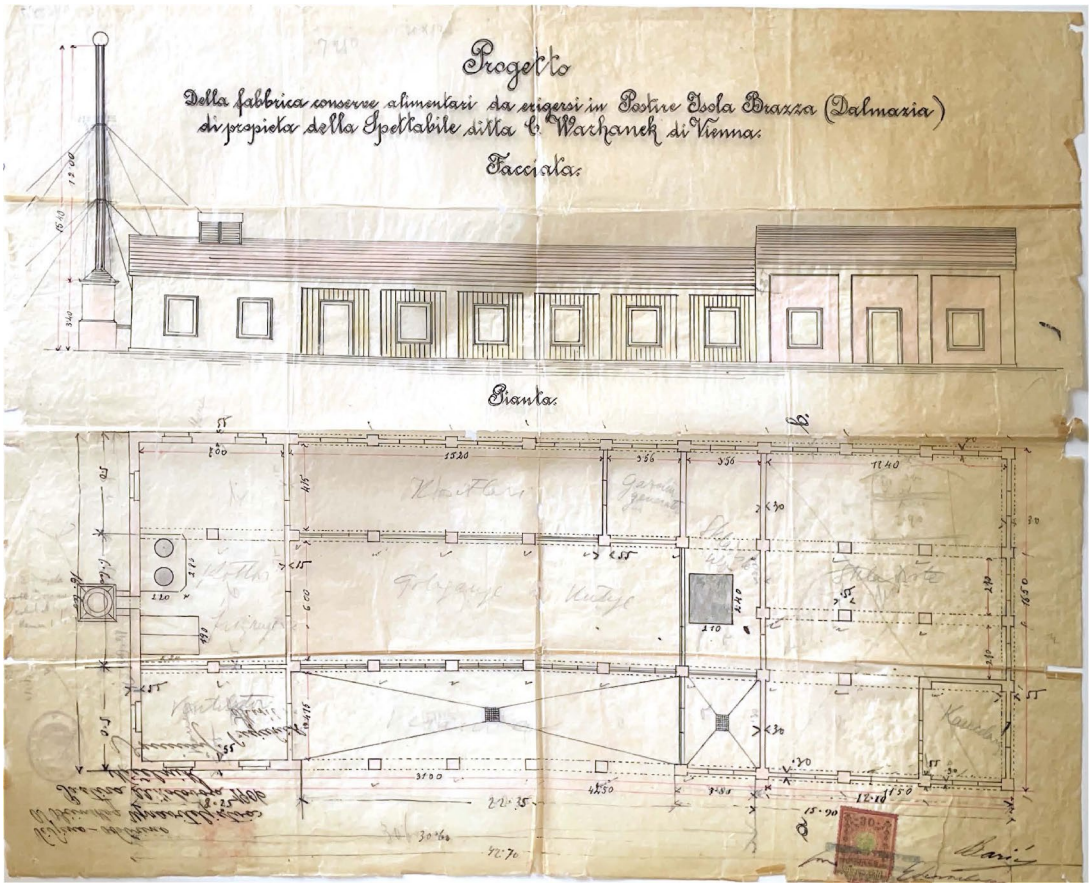

Sl. 48. Tlocrt i pročelje tvornice sardina Carla Warhaneka, Postira, Brač, 1906.

Izvor: HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824./1920. „Projekt tvornice konzervi Warhanek, Postira, Brač“ [Progetto della fabbrica conserve alimentari in Postira Isola Brazza, Dalmazia, di propieta della Spettabile ditta e Warhanek di Vienna], Postira, 22.8.1906.

Sl. 49. Čišćenje ribe u vanjskom prostoru verande tvornice „Sardina“, Postira, Brač.
Izvor: Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 70.

Sl. 50. Razglednica Postira s početka 20. stoljeća s prikazom tvornice „Sardina“ d.d., Postira,
Izvor: Ljubičić, „“Sardina” je bračko čudo!“, slobodnadalmacija.hr, 21.2.2017.

Sl. 51. Razglednica Postira s prikazom tvornice sardina, poslana 1913. Izdavač: Vittorio Stein – Trieste. Preuzeto: flickr.com / O HARA

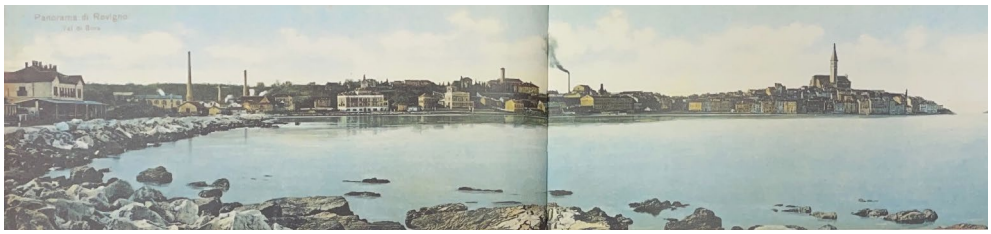

Sl. 52. Industrijska panorama Rovinja oko 1905.
Izvor: Načinović; Budicin, *Rovinj na starim razglednicama*, 1998., 226-227.

Sl. 53. Panorama Rovinja oko 1900. na kojoj su vidljiva industrijska postrojenja – željeznička postaja, tvornica cementa i tvornica stakla. Na mjestu potonje kasnije će nastati destilerija, odnosno tvornica ribljih konzervi „Ampelea“. U prvom planu vidi se trgovačka obala Valdibora ispunjena bačvama, čije pročelje zatvara zgrada zatvora koja će 1964. godine biti adaptirana u hladnjaču tvornice „Mirna“.
Izvor: Načinović; Budicin, *Rovinj na starim razglednicama*, 1998., 217.

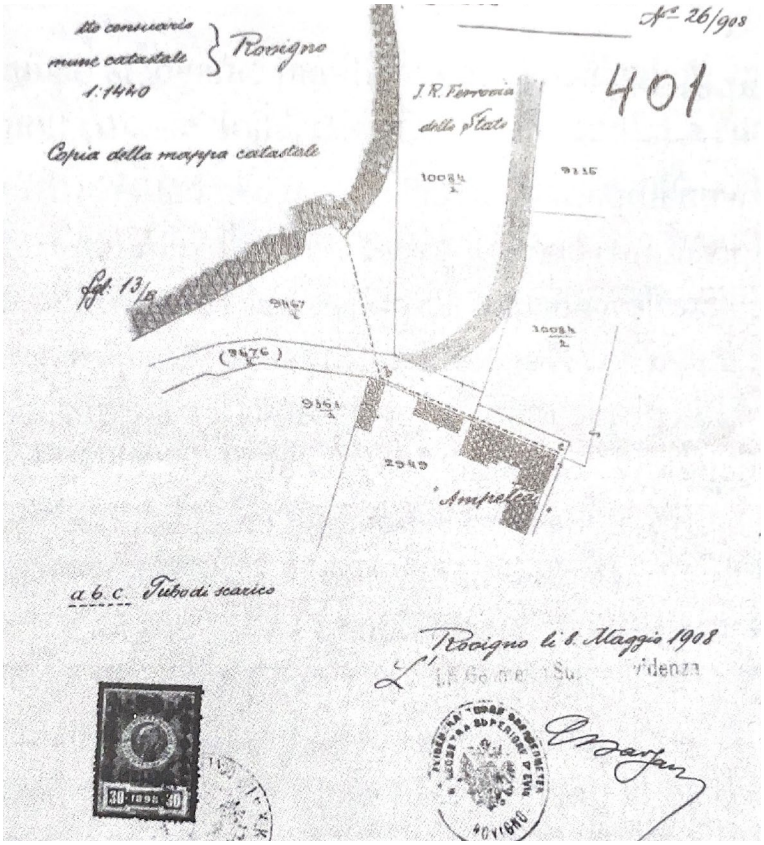

Sl. 54. Lokacija željezničke stanice i tvornice „Ampelea“ u Rovinju na isječku katastarskog plana iz 1908.
Izvor: Petaros Jeromela, „“Ampelea”. La storia di due famiglie. Morpurgo&Stock“, 2017., 415.

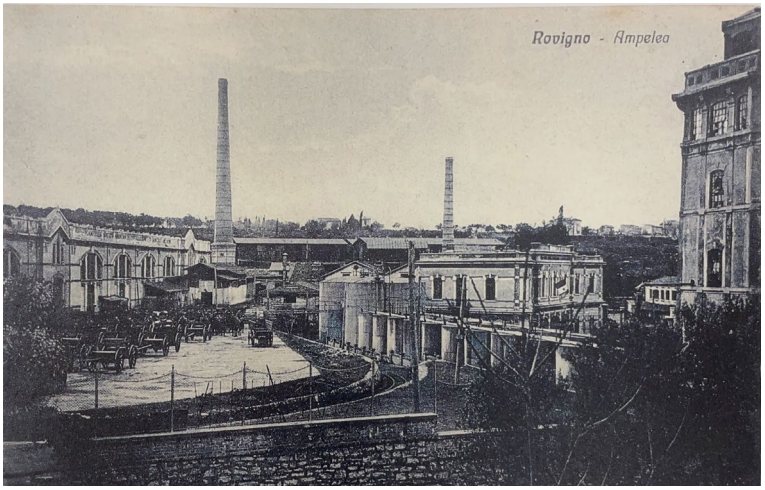

Sl. 55. Destilerija „Ampelea“ na mjestu nekadašnje tvornice stakla, a koju će zamijeniti tvornica ribljih konzervi „Mirna“. Fotografija snimljena pred Prvi svjetski rat.
Izvor: Načinović; Budicin, *Rovinj na starim razglednicama*, 1998., 243.

Sl. 56. Električni vlak Decouville izveden radi transporta robe iz tvornice „Ampelea“ na trgovačku obalu Valdibore
Izvor: Stener, *Rovigno d'Istria,* 1997., 417.

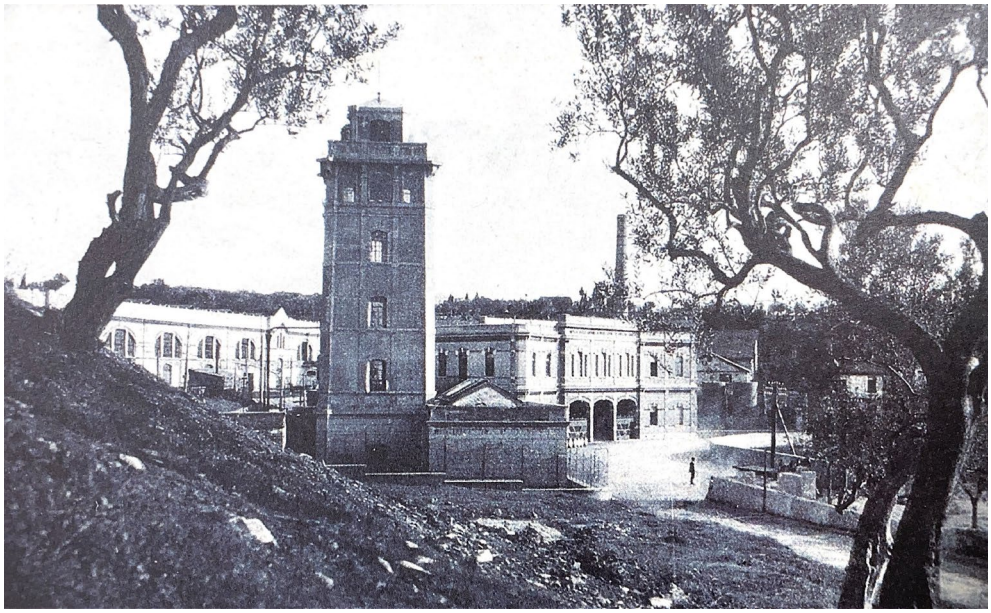

Sl. 57. Toranj destilacijskog postrojenja i zgrada tvornice „Ampelea“ 1930-ih.
Izvor: Načinović; Budicin, *Rovinj na starim razglednicama*, 1998., 242.

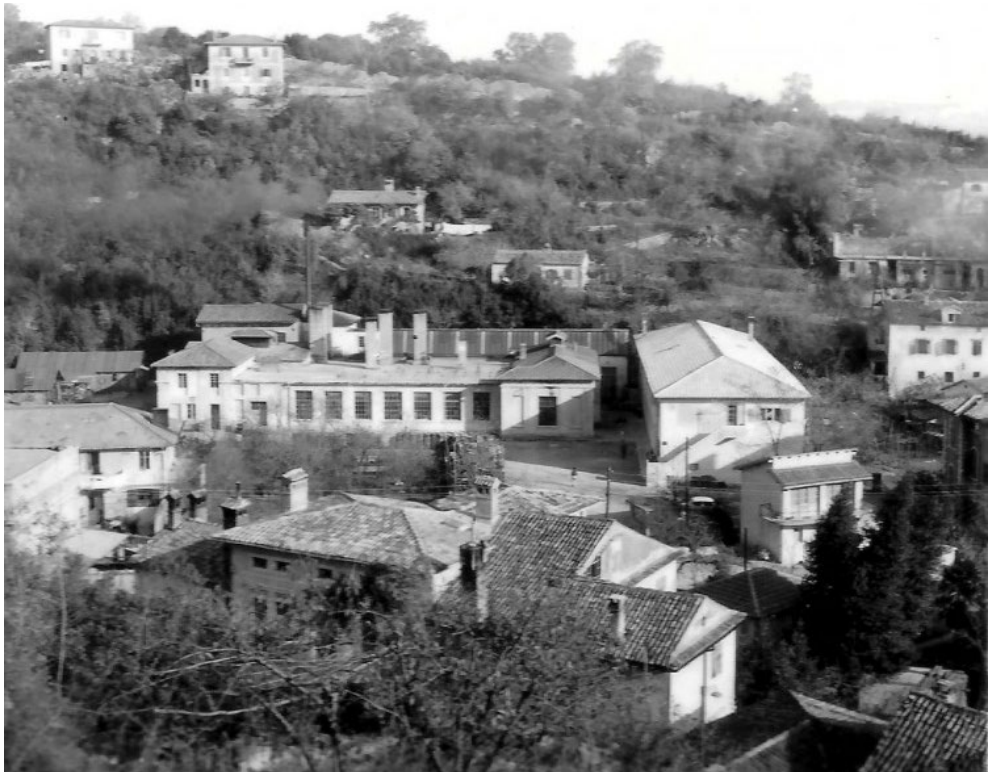

Sl. 58. Industrijske građevine tvornice ribljih konzervi „Ika“ izvorno sagrađene u funkciji peglaonice i glačaonice na sjevernoj strani potoka Banina.
Izvor: Vidović, „[ŠETNJA U PROŠLOST] 120 godina tvornice u Iki“, *Porta Poduckun*, 5.4.2025.

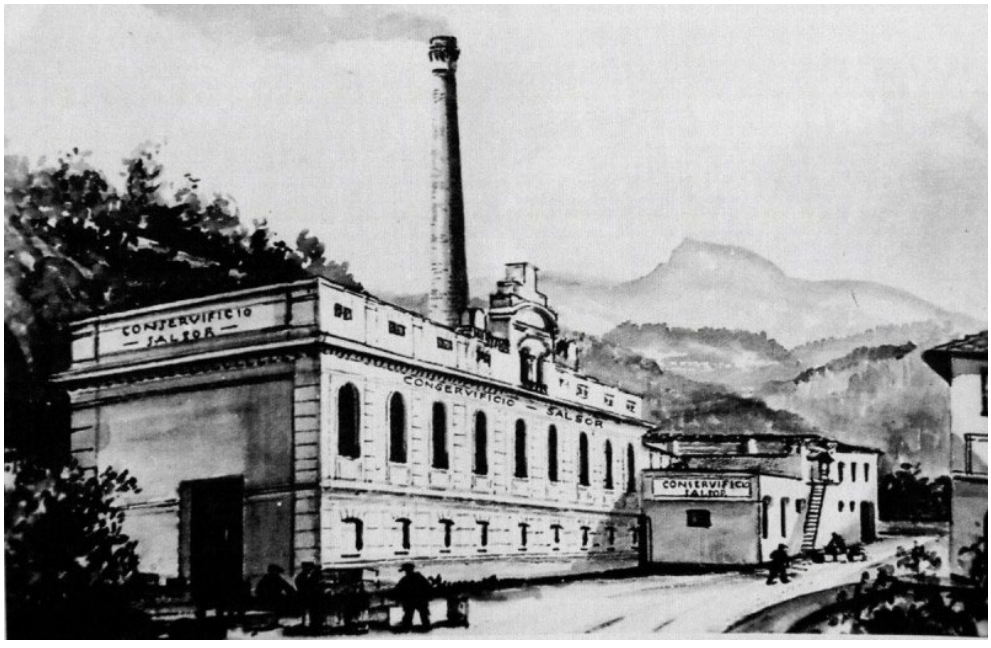

Sl. 59. Tvornica „Conservificio SALSOR“ za soljenja i konzerviranja ribe (1941.-1943.)
Izvor: Vidović, „[ŠETNJA U PROŠLOST] 120 godina tvornice u Iki“, *Porta Poduckun*, 5.4.2025.

Sl. 60. Razglednica Komiže s tvornicom sardina „Braća Mardešić“ u prvom planu te obradivim površinama koje okružuju naselje u pozadini.
Izvor: Konzervatorski odjel u Splitu, Stara fototeka 2016 Album 6, inv fot 10150 A IX 127

Sl. 61. Pogled na okolinu Komiže s napuštenom tvornicom sardina „Neptun“ u prvom planu i šumskim površinama u stražnjem.
Fotografija: Marija Barović, 2024.

Sl. 62. Panorama Komiže s pogledom na industrijski sklop tvornice sardina „Neptun“ u prvom planu, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 63. Pogled na zapuštenu tvornicu sardina „Neptun“ koja izlazi na lokalnu plažu. U pozadini se vidi napušteni industrijski sklop tvornice sardina „Mardešić & Cie“, Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 64. Urušene hale nekadašnje tvornice sardina „Neptun“, Komiža, Vis, 2026. Fotografija: Marija Barović

Sl. 65. i Sl. 66. Derutne hale i prostori nekadašnje tvornice sardina „Neptun“ improvizirano korišteni za gospodarske potrebe, Komiža, Vis, 2025.
Fotografije: Marija Barović

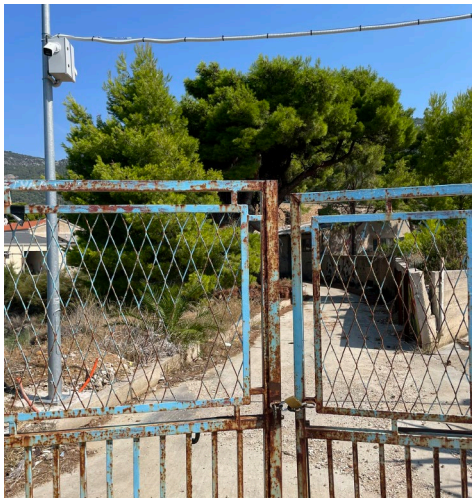

Sl. 67. i Sl. 68. Ograđeni industrijski sklop nekadašnje tvornice sardina „Neptun“, Komiža, Vis, 2025. (lijevo). Pogled na glavni prilaz u tvornicu na čijem početku stoji visoka zaštitna ograda koja sprječava javni pristup prostoru. S bočne strane se vidi radovi na postojećoj tvorničkoj građevini za potrebe uređenja smještaja za radnike (desno).
Fotografije: Marija Barović

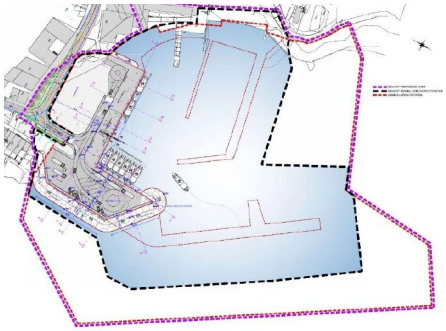

Sl. 69. i Sl. 70. Početak radova na uređenju nove ribarske luke u Komiži
Izvor: „Zašto su u Komiži hrpetine zabranjene zemlje tijekom izgradnje ribarske luke završile u moru?“, 2.5.2025., morski.hr, facebook.hr

Sl. 71. Ruševni objekt nekadašnje tvornice sardina „Braća Mardešić“, Komiža, Vis, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 72. Unutrašnjost ruševnog objekta nekadašnje tvornice sardina „Braća Mardešić“, Komiža, Vis, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 73. Hotel „Biševo“ izgrađen u drugoj polovici 20. stoljeća uz ugašeni pogon tvornice sardina „Braća Mardešić“. Upravna zgrada bivše tvornice adaptirana je za potrebe uređenja hotelskog restorana, Komiža, Vis, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 74. i S. 75. Derutni objekt nekadašnje tvornice sardina „Mardešić & Cie“, smješten uz povijesnu crkvu sv. Roka. Dio objekta i danas se koristi za potrebe sportskog kluba. Komiža, Vis, 2025. Fotografije: Marija Barović

Sl. 76. i Sl.77. Derutne hale nekadašnje tvornice sardine „Mardešić & Cie“, koje se improvizirano koriste u gospodarske svrhe, Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

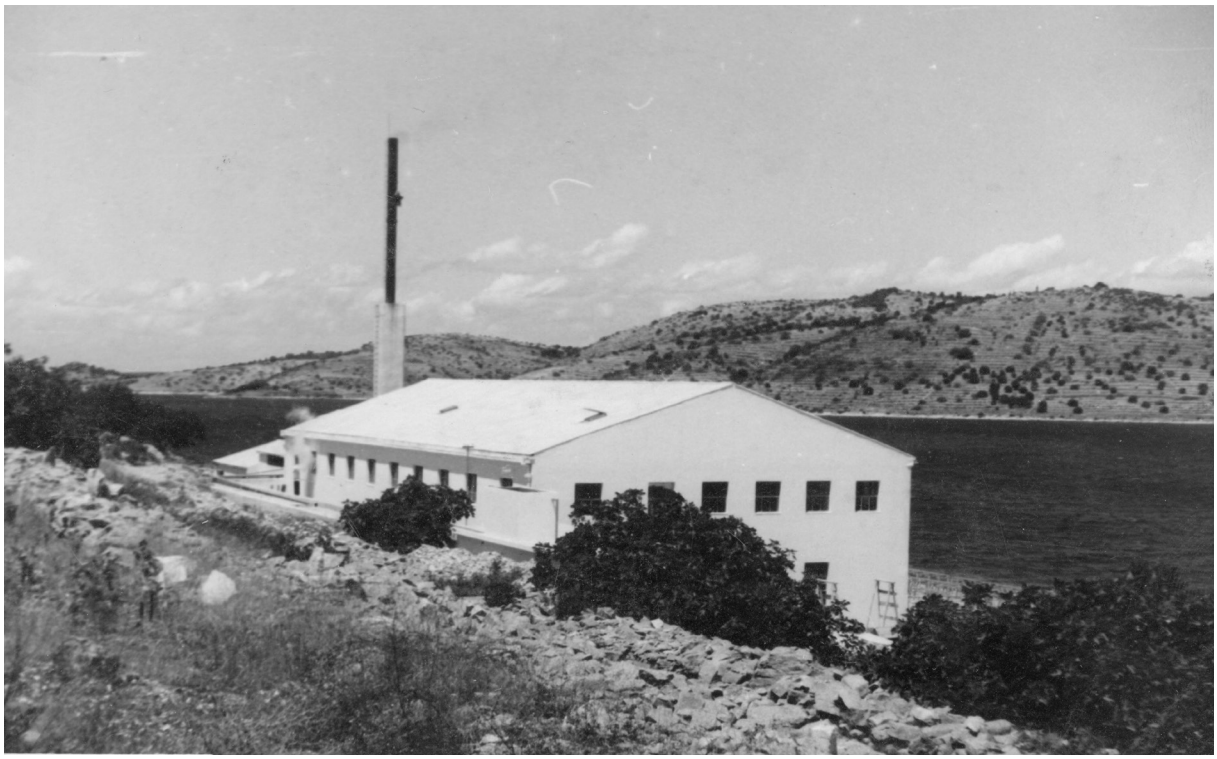

Sl. 78. Novoizgrađena tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka“, Vela Luka, Korčula.
Izvor: HR-DADU-SCKL-876 Zbirka fotografija Nika Sesse 1952.-1989.

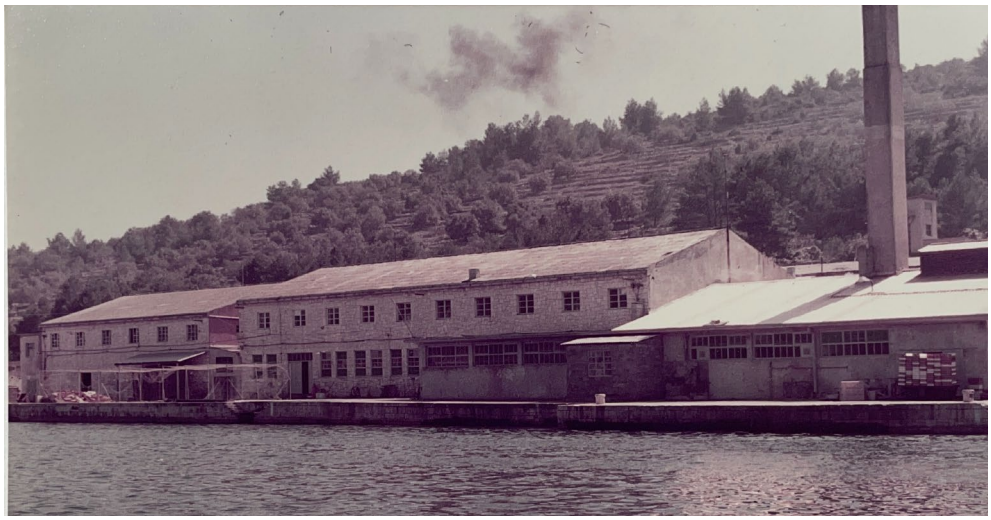

Sl. 79., Sl. 80. i Sl. 81. Fotografija industrijske zone tvornice sardina „Jadranka“
Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“, Vela Luka

Sl. 82. Izvedba radova na hladnjači tvornice sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula
Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka

Sl. 83. Fotografija izgradnje hladnjače uz tvornicu sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula
Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka

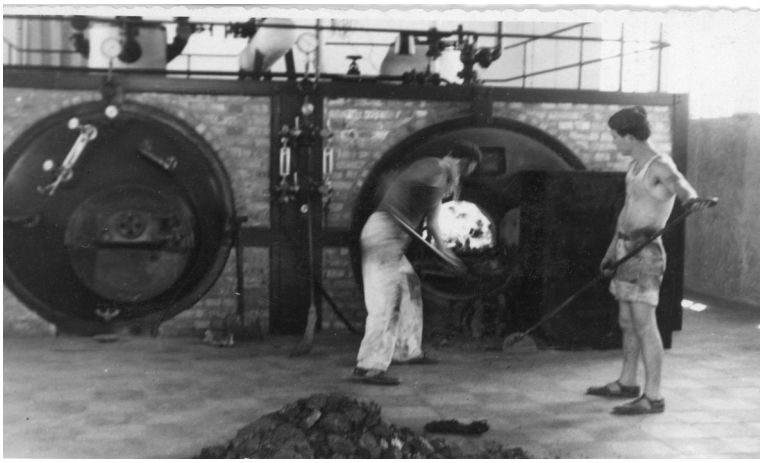

Sl. 84., Sl. 85. i Sl. 86. Rad u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula
Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka

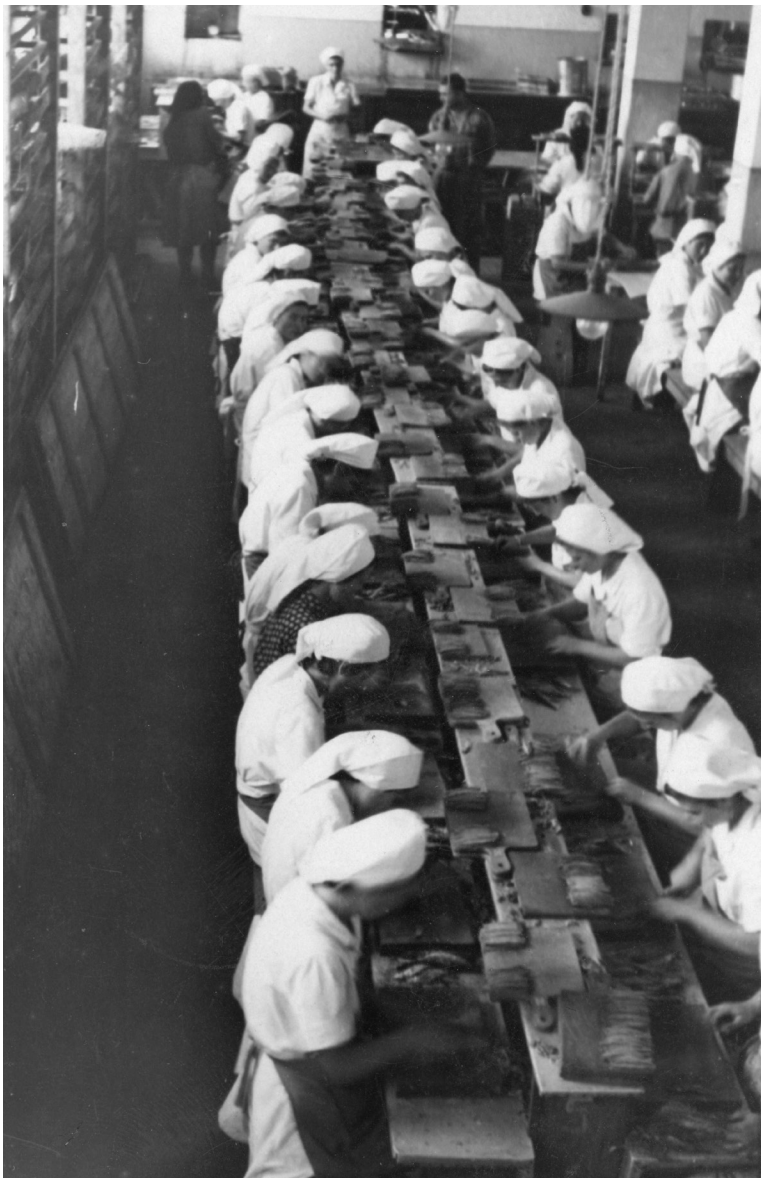

Sl. 87. i Sl. 88. Rad u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula
Izvor: HR-DADU-SCKL-876 Zbirka fotografija Nika Sesse 1952.-1989.

Sl. 89. Novo trajektno pristanište izgrađeno uz napuštenu i derutnu tvornicu sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 90. Pogled na napuštenu i derutnu tvornicu sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 91 i Sl. 92. Panorama Vela Luke s napuštenom tvornicom ambalaže koja je pokrenuta na izvornoj lokaciji tvornice sardina (lijevo). Ulični pogled na istu tvornicu (desno). Vela Luka, Korčula, 2024. Fotografije: Marija Barović

Sl. 93. Obalna panorama mjesta Postira s tvornicom „Sardina“ u prvom planu
Izvor: Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 83.

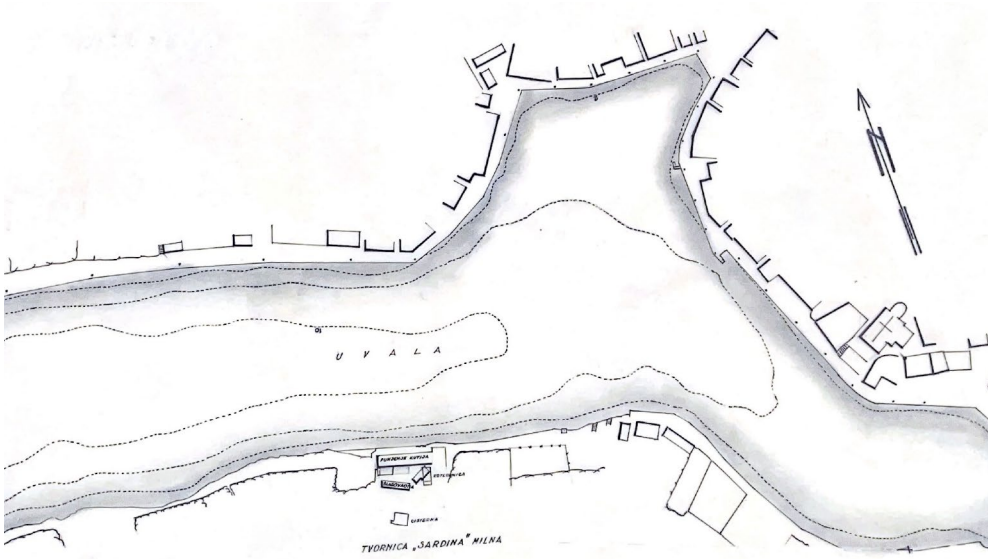

Sl. 94. Situacija tvornice „Sardina“ – pogon Milna. Naručitelj projekta: „Sardina“, Postira; projekt: Urbanistički projektni biro Split; projektanti: B. Šegvić; direktor: B. Pervan, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 32/gl Cisterna – pogon Milna

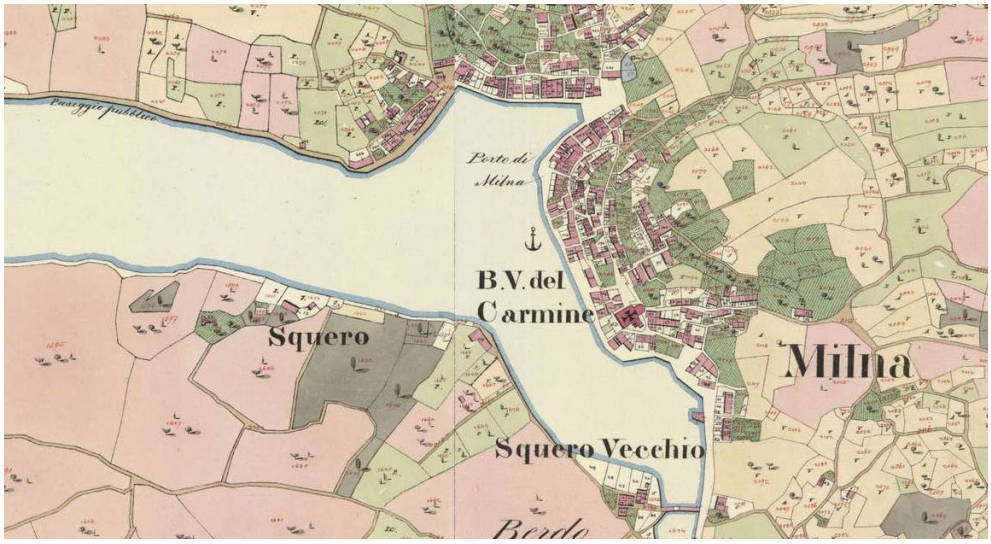

Sl. 95. Naselje Milna na otoku Braču prikazano na dijelu karte austrijskog katastra (1833.)
Izvor: Arcanum maps, https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/

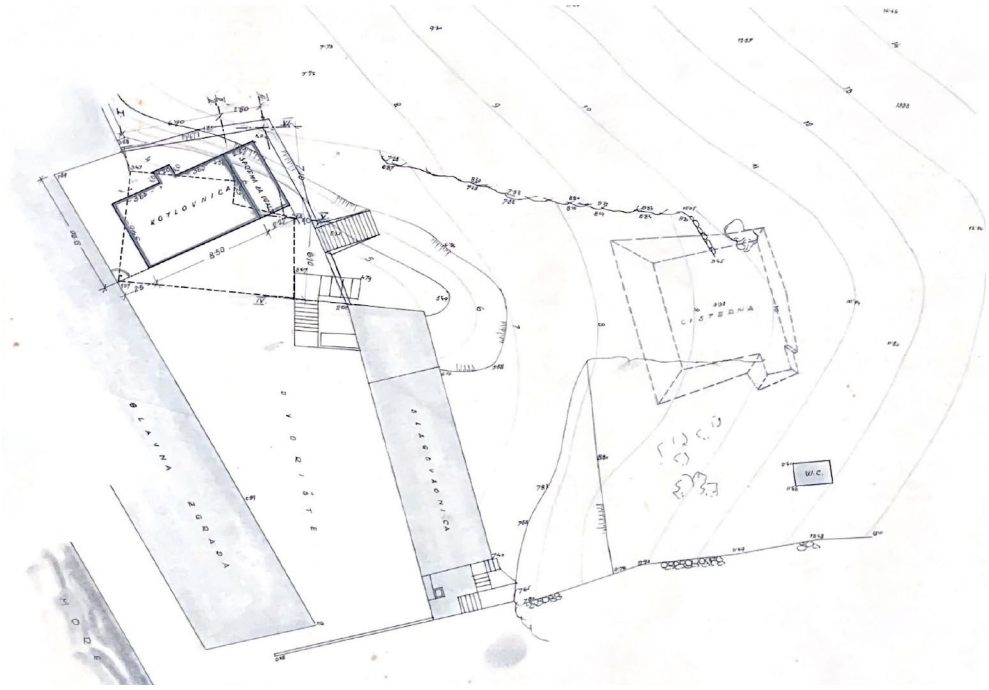

Sl. 96. Situacija tvornice „Sardina“ – pogon Milna, Brač, s pozicijom nove cisterne i kotlovnice. Naručitelj projekta: „Sardina“, Postira; projekt: Urbanistički projektni biro Split; projektanti: B. Šegvić; direktor: B. Pervan, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 33/gl Kotlovnica – pogon Milna

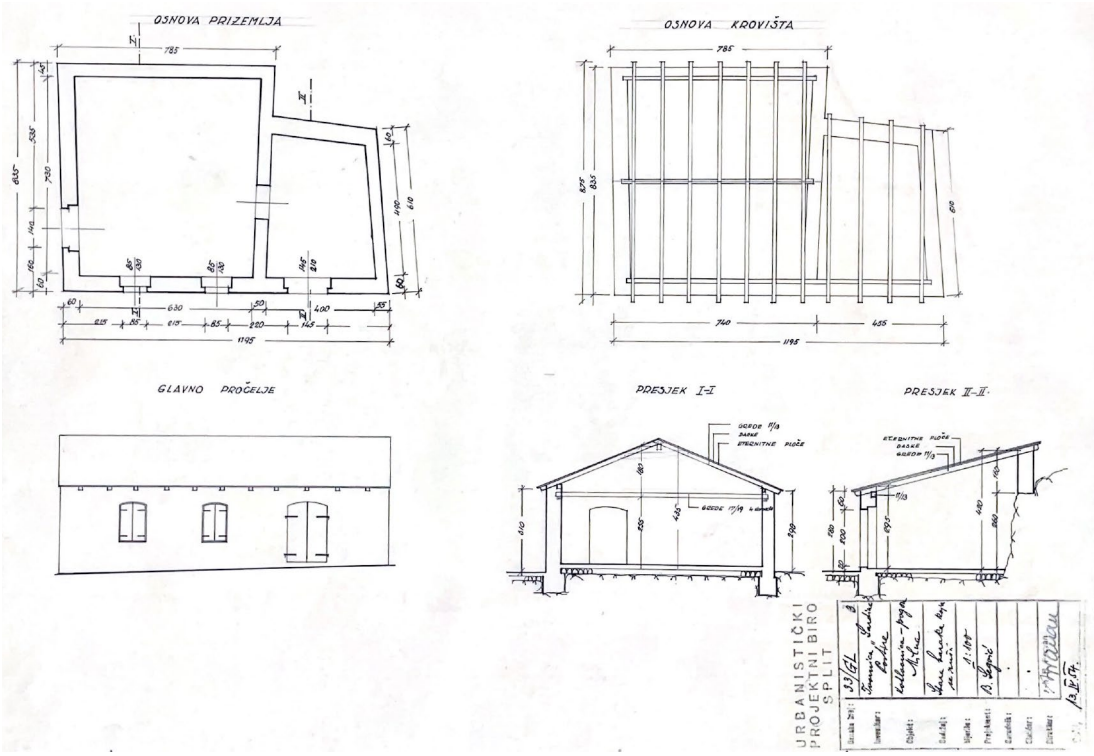

Sl. 97. Projekt uklanjanja stare barake. Naručitelj projekta: „Sardina“, Postira; projekt: Urbanistički projektni biro Split; projektanti: B. Šegvić; direktor: B. Pervan, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 33/gl Kotlovnica – pogon Milna

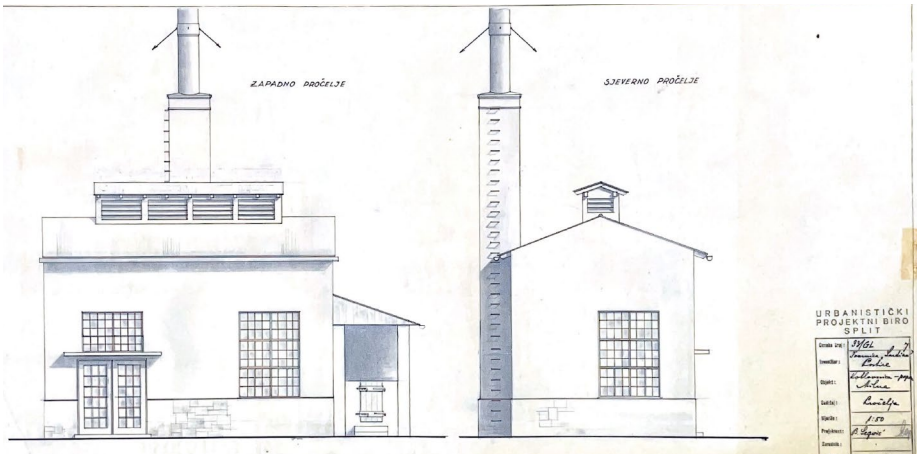

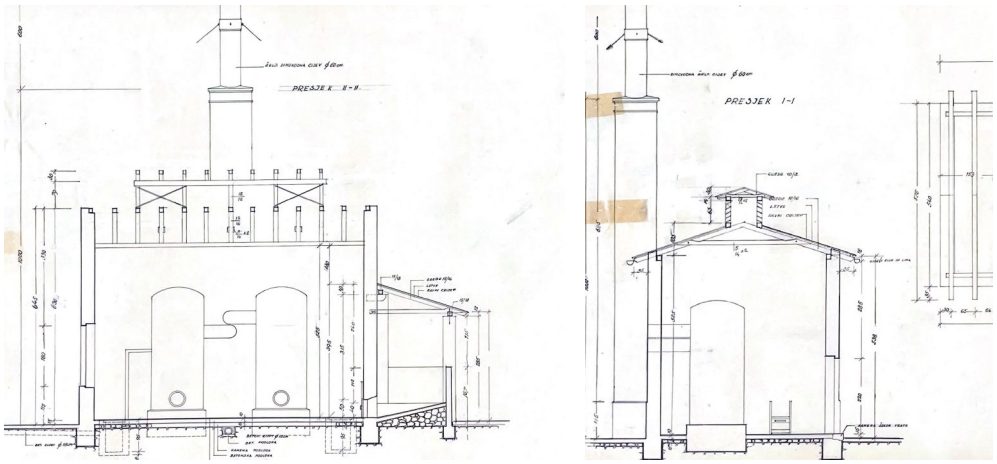

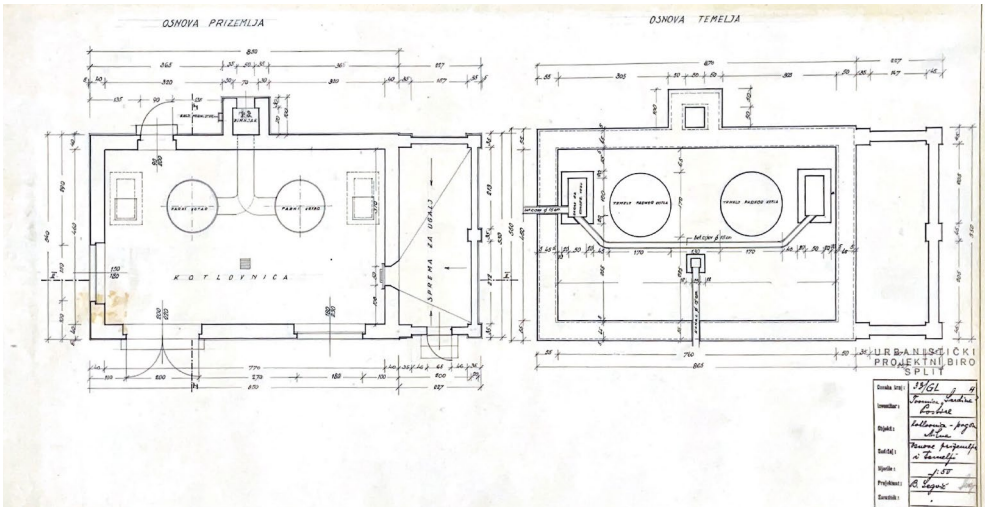

Sl. 98. Projekt nove kotlovnice uz postojeću građevinu tvornice „Sardina“ – pogon Milna, Brač. Naručitelj projekta: „Sardina“, Postira; projekt: Urbanistički projektni biro Split; projektanti: B. Šegvić; direktor: B. Pervan, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 33/gl Kotlovnica – pogon Milna

Sl. 99. Obalna panorama Rovinja s tvornicom sardina „Mirna“ u pozadini, 1953.
Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv

Sl. 100. Sušenje ribe ispred tvornice ribljih konzervi „Ampelea“, Rovinj, 1946.
Izvor: Stener, *Rovigno d'Istria,* 1997., 417.

Sl. 101. Tvornica sardina „Mirna“, Rovinj, kraj 1970-ih / početak 1980-ih
Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv

Sl. 102. Tvornica sardina „Mirna“, Rovinj, kraj 1970-ih / početak 1980-ih
Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv

Sl. 103. Radnici u kompleksu tvornice sardina „Mirna“, Rovinj
Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv (Mirna, Le Sardeline 2800/F/2002).

Sl. 104. Radnice u tvornici sardina „Mirna“, Rovinj
Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv (Sardeline, Rovigno 35/F/2018).

Sl. 105. Panoramski prikaz Rovinja sa sjevernog ulaza u grad, s tvornicom sardina „Mirna“ u lijevom dijelu kadra te hladnjačom i operativnom ribarskom obalom na desnoj strani. Rovinj, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 106. i Sl. 107. Povijesna zgrada tvornice sardina „Mirna“ (lijevo) i nova upravna zgrada tvornice (desno), Rovinj, 2025. Fotografije: Marija Barović

Sl. 108. Ulazni objekt tvornice sardina „Mirna“ snimljen iz unutrašnjosti tvorničkog kompleksa. Rovinj, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 109. Proizvodne hale tvornice sardina „Mirna“, Rovinj, 2025.
Fotografija: Marija Barović

Sl. 110. Unutrašnje dvorište industrijskog sklopa „Mirna“, Rovinj, 2025.
Fotografija: Marija Barović

Sl. 111. i Sl. 112. Ulična hala tvornice sardina „Mirna“ (lijevo) i skladišni prostor na mjestu nekadašnje barake (desno), Rovinj, 2025. Fotografije: Marija Barović

Sl. 113. Konzerviranje ribe u proizvodnoj hali „Mirna“, Rovinj 2025. Fotografija: Marija Barović

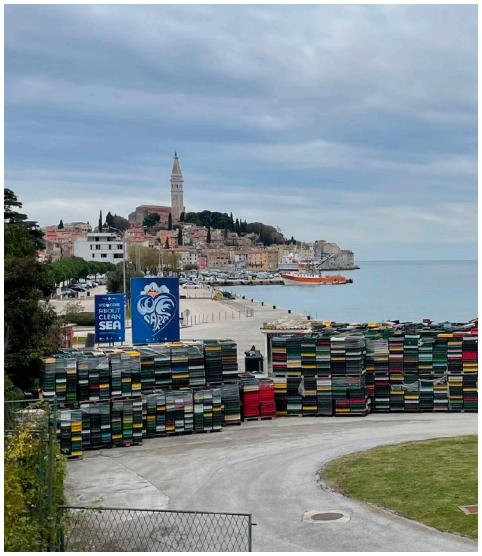

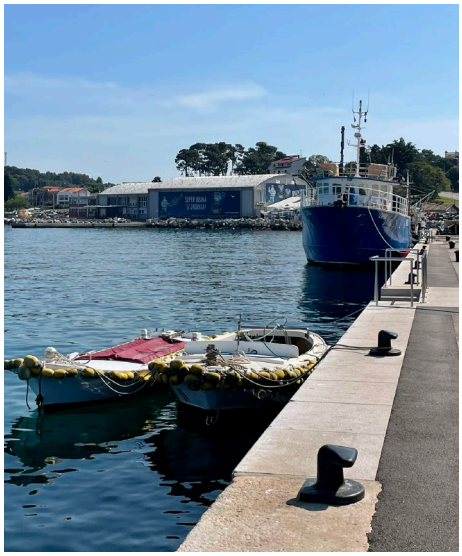

Sl. 114. i Sl.115. Povijesna vizura Rovinja sa sjevernog ulaza u grad određena ribarskim i industrijskim karakterom (lijevo) i pogled na obalu s privezanim brodovima ispred hladnjače (desno). Rovinj 2025. Fotografije: Marija Barović

Sl. 116. Radnice u tvornici sardina „Ika“, Ika 1957.
Izvor: Vrenc; Glogović, *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*, 1985., 69.

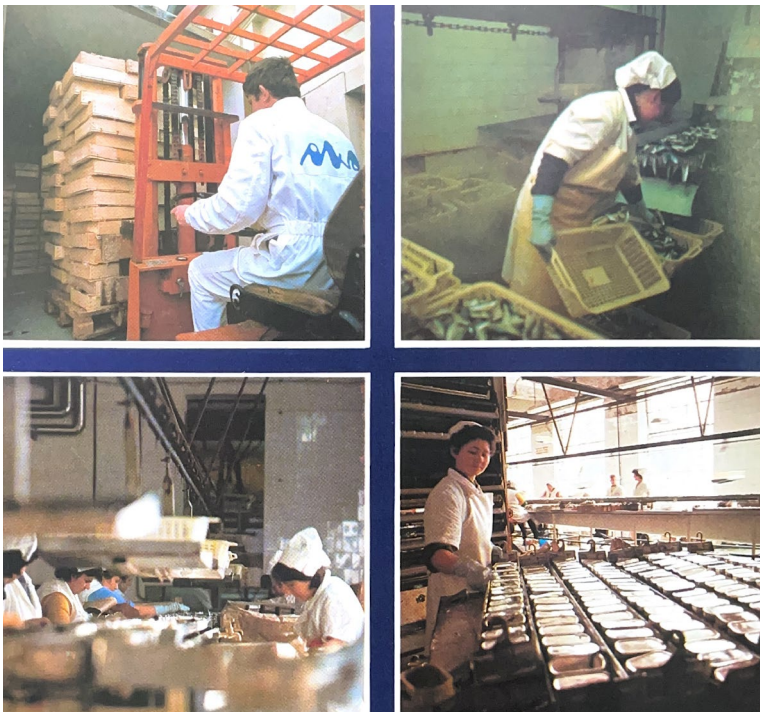

Sl. 117. Rad u tvornici sardina „Ika“, Ika 1980-ih.
Izvor: Vrenc; Glogović, *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*, 1985., 86-87.

Sl. 118. Panoramski pogled na kompleks nekadašnje tvornice sardina „Ika“ uz potok Banina. Zapušteni objekt proizvodne hale i hladnjače smješten je s lijeve strane potoka, dok se prateći gospodarski prostori na desnoj strani danas koriste kao prodajni prostor. Ika, 2025.
Fotografija: Marija Barović

Sl. 119. i Sl. 120. Derutni i napušteni objekt nekadašnje tvornice sardina „Ika“. Ika, 2025.
Fotografije: Marija Barović

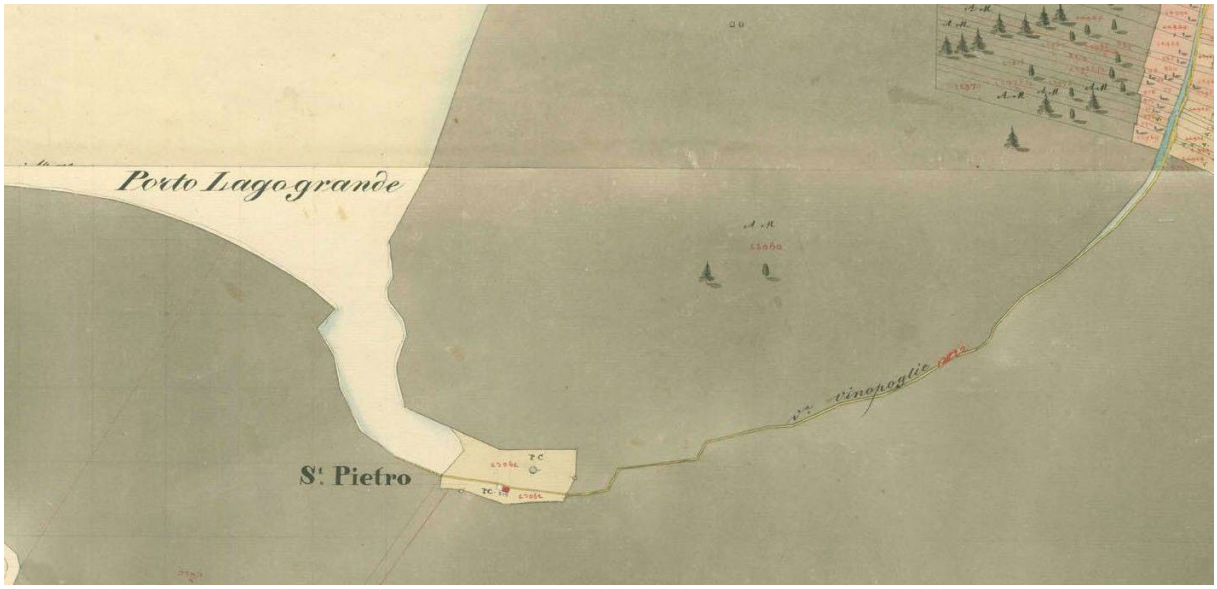

Sl. 121. Lokacija buduće tvornice sardina u Ublima na Lastovu prikazana na dijelu austrijske katastarske karte otoka Lastova, 1836.
Izvor: Arcanum Maps, https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/

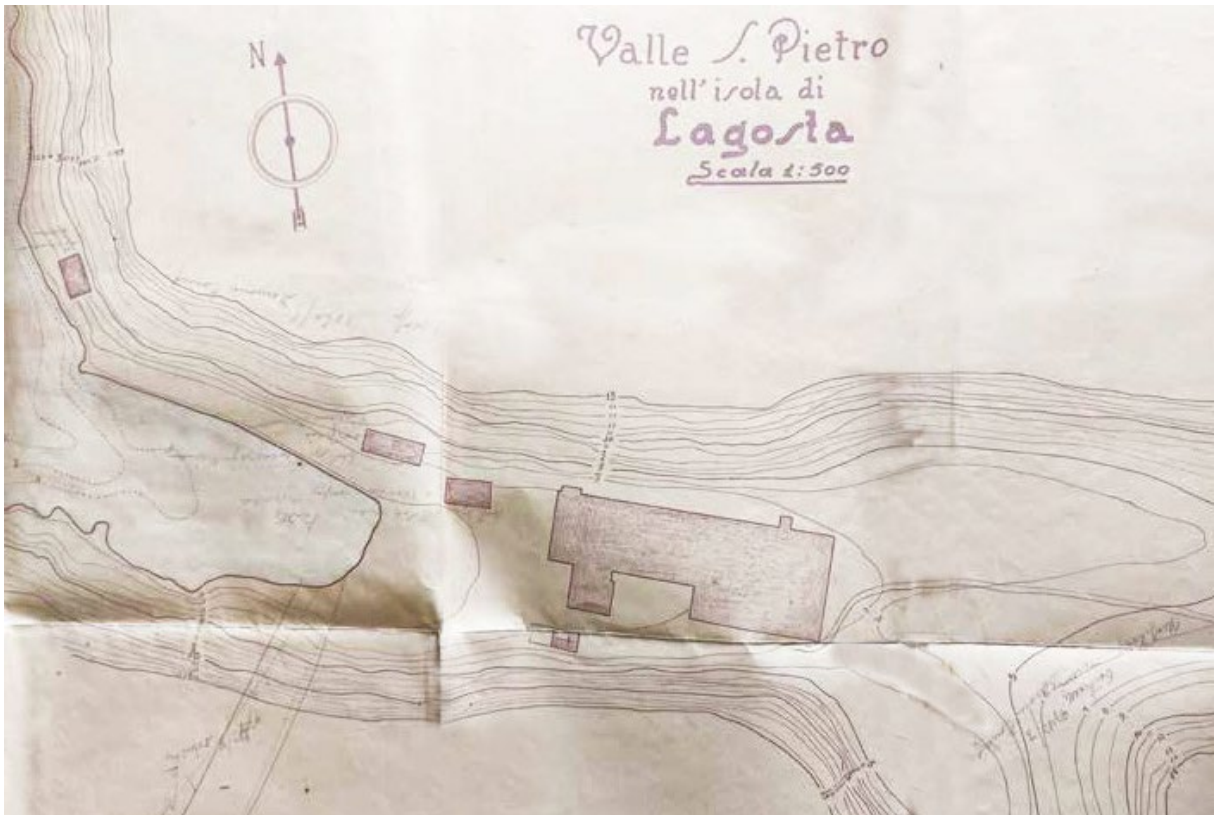

Sl. 122. Situacija tvornice sardina u Uvali sv. Petra, Lastovo (Valle S. Pietro nell' isola di Lagosta).
Izvor: HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

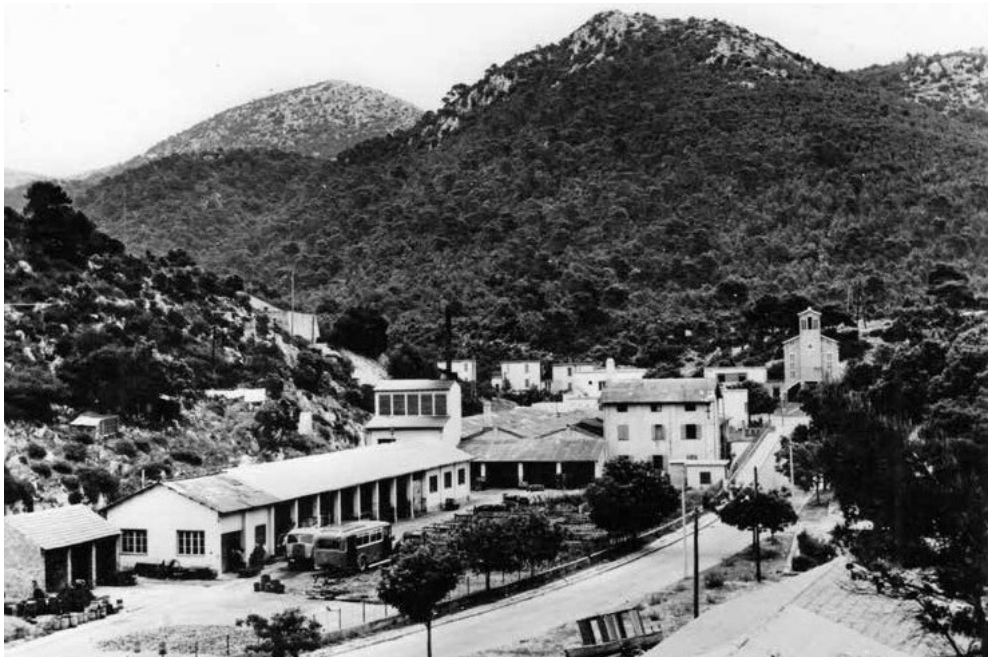

Sl. 123. Tvornica sardina „Sirena“, Uble, Lastovo, fotografija nakon Drugog svjetskog rata. Izvor: Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 282.

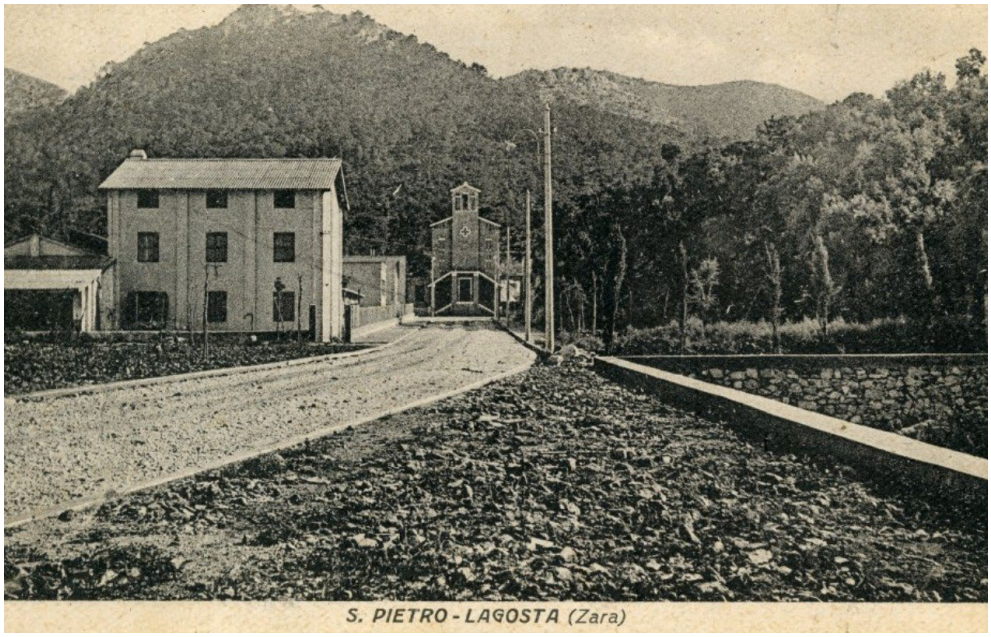

Sl. 124. Razglednica „S. Pietro – Lagosta (Zara)“ s prikazom dvokatnog objekta tvornice sardina „Ampelea“, dijela zapadnog tvorničkog trijema, novoizgrađene ceste te crkve sv. Petra na kraju njezine osi. Izvor: HR-DADU-992 Zbirka razglednica Marije i Krunoslava Leka, serija: 11. Općina Lastovo, signatura: 11.4r, 11.4v., https://zbirkaleko.dad.hr/

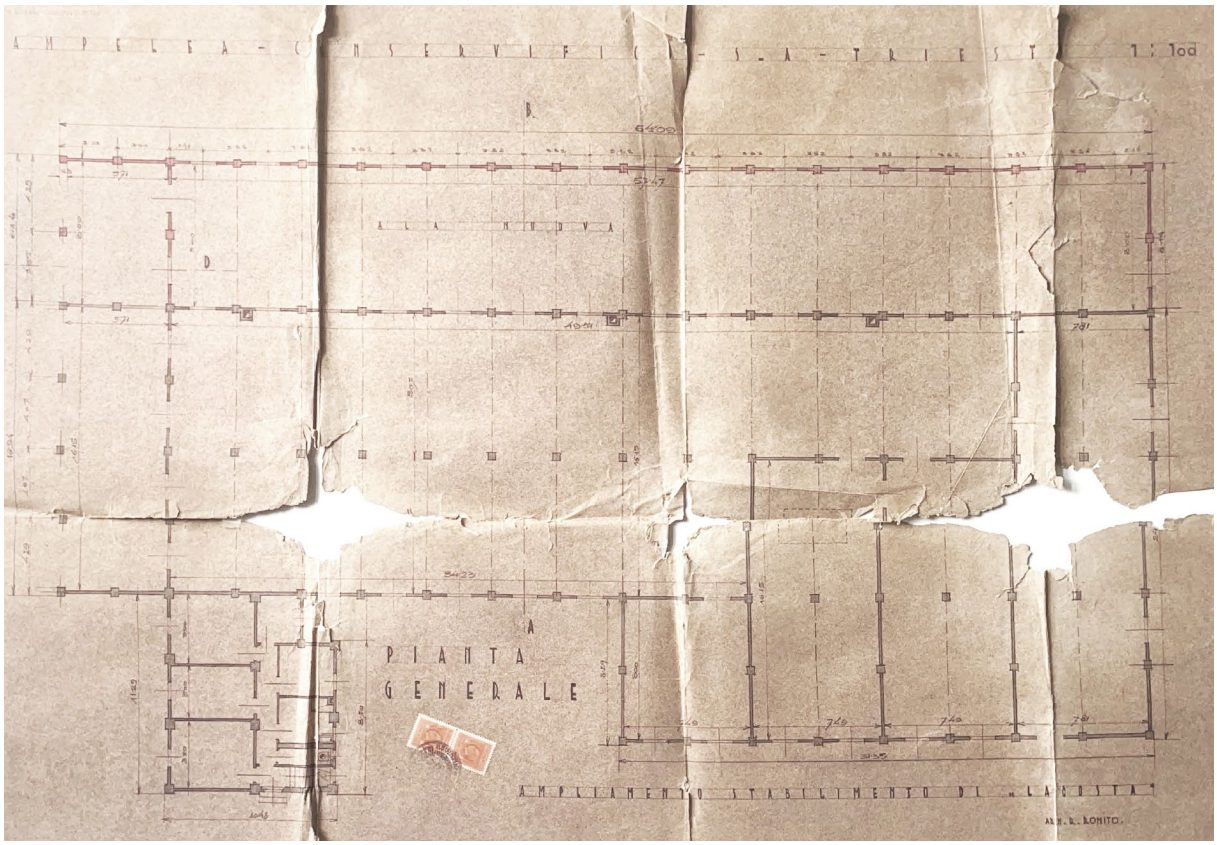

Sl. 125. Tlocrt tvornice sardina u Lastovu izrađen za potrebe proširenja pogona („Ampliamento stabilimento di Lagosta“), poduzeća „Ampelea Conservifici S. A. Trieste“, prema projektu arhitekta R. Romita. Izvedeni gabarit tvornice prikazan je crnom linijom, dok je crvenom linijom označen planirani sjeverni, odnosno treći uzdužni modul buduće nadogradnje.
Izvor: HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

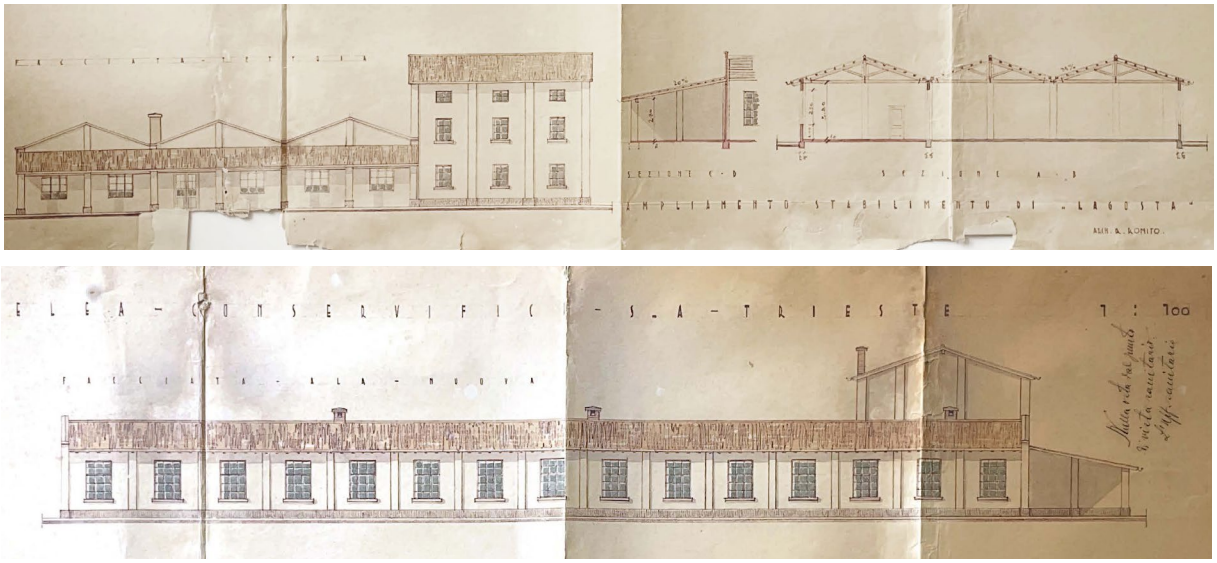

Sl. 126. Pogledi i presjek tvornice sardina na Lastovu izrađen za potrebe proširenja pogona („Ampliamento stabilimento di Lagosta“), poduzeća „Ampelea Conservifici S. A. Trieste“, prema projektu arhitekta R. Romita.
Izvor: HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

127. Prikazi novosagrađenog naselja Luigi Razza snimljeni na dan njegova otvorenja. Isječci iz filma „Inaugurazione di un villaggio peschereccio intitolato a Luigi Razza, costruito in soli 100 giorni nell'insenatura del porto San Pietro“, 29. 4. 1936., redatelj Arnaldo Ricotti.
Izvor: Archivio Luce Cinecittà, https://patrimonio.archivioluce.com/luce-web/

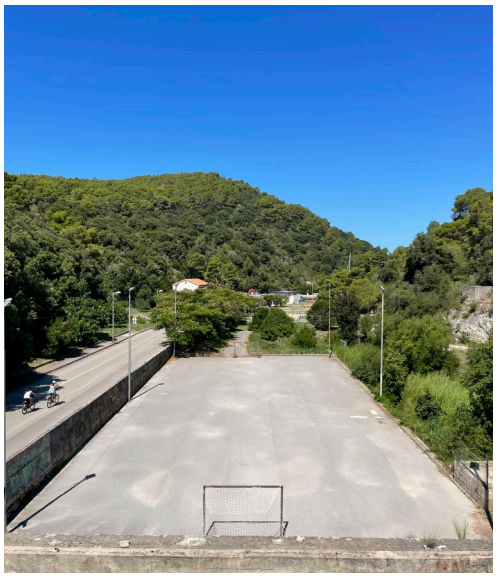
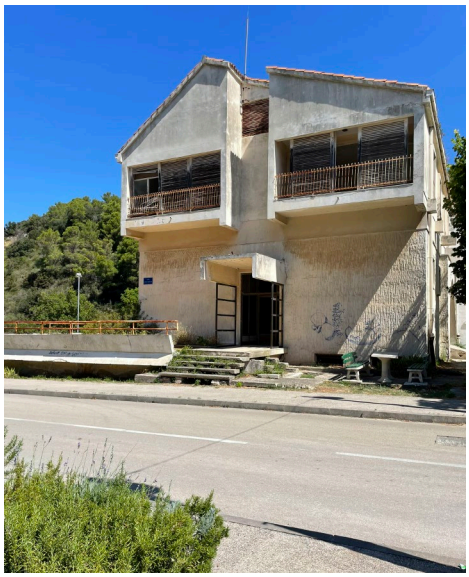

Sl. 128. i Sl. 129. Lokacija nekadašnje tvornice sardina (lijevo) te derutni i napušteni vojni hotel za samce „Sirena“ (desno). Uble, Lastovo, 2024. Fotografije: Marija Barović

Sl. 130. i Sl. 131. Tipska kuća ribarskog naselja Uble (lijevo) te centralno smještena crkva na trgu naselja, uz dvije bočne građevine sačuvane u izvornom stanju (desno). Uble, Lastovo, 2024. Fotografije: Marija Barović

Sl. 132. Centralni trg ribarskog naselja Uble određen prometnicom koja ga presijeca, Uble, Lastovo, 2024. Fotografija: Marija Barović

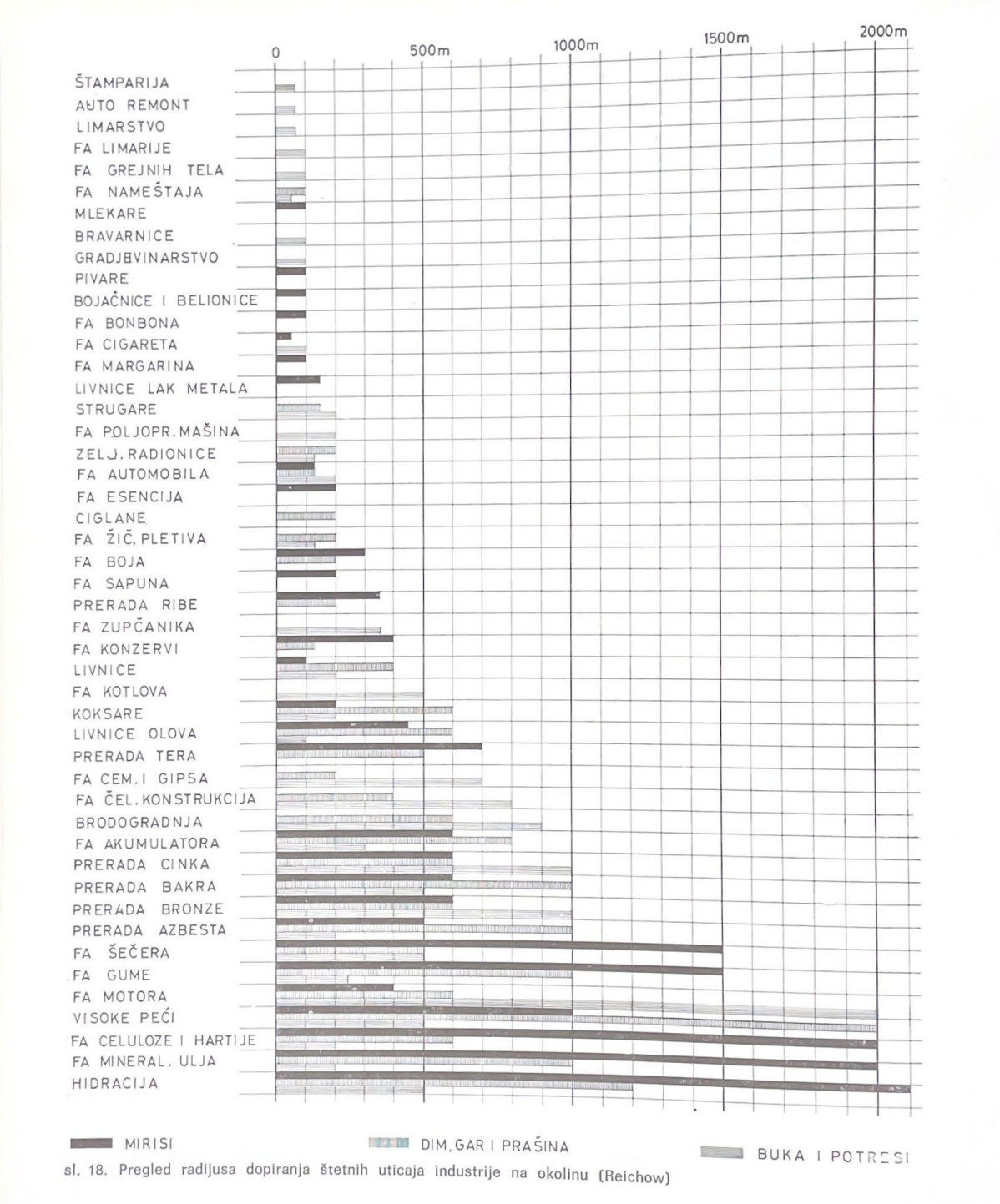

Sl. 133. Pregled radijusa dopiranja štetnih utjecaja industrije na okolinu (Reichow).
Izvor: Damjanović, *Industrijski kompleksi i zgrade*,1977., 20.

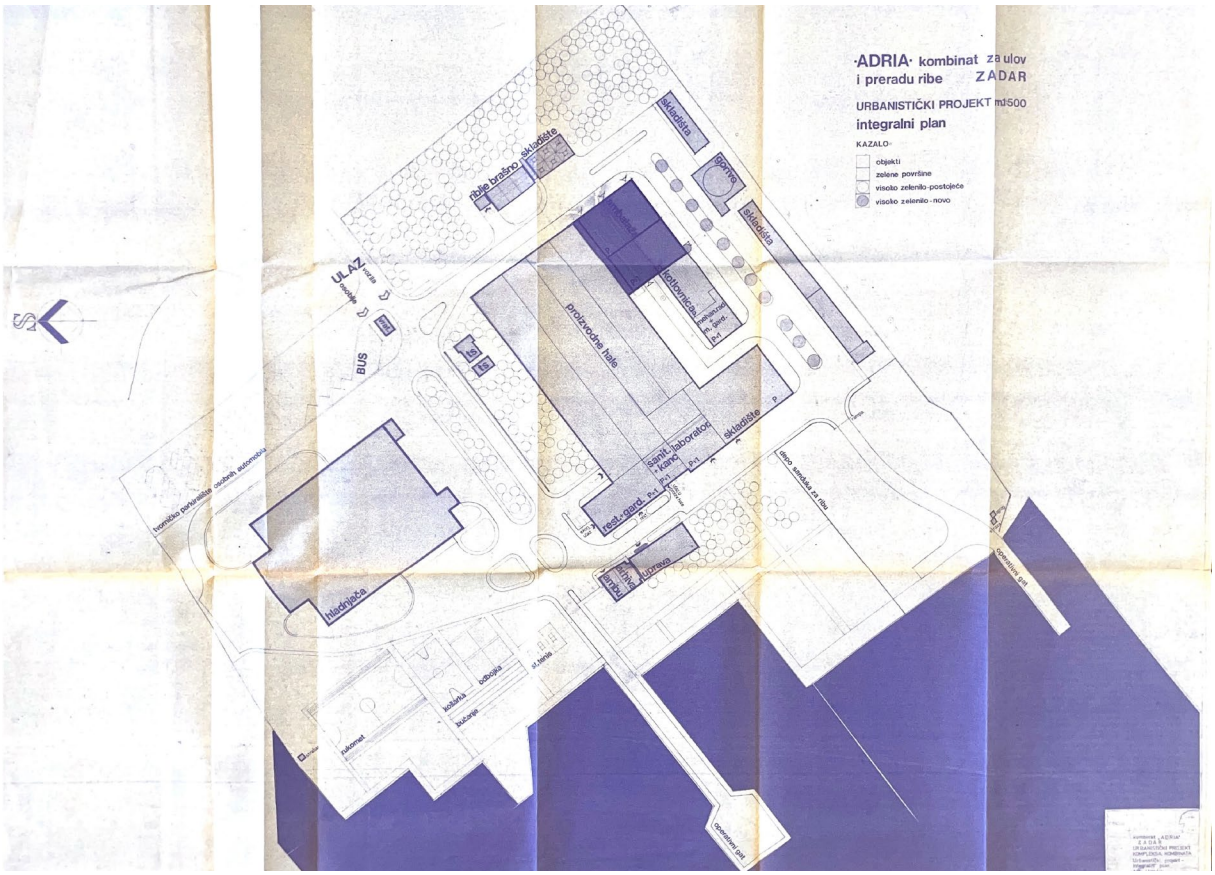

Sl. 134. Urbanistički projekt kombinata „Adria“, Gaženica, Zadar. Projektant: Ante Uglešić, dipl. ing. arh.
Izvor: HR-DAZD-0146 SO Zadar (1963.-1993.), „Adria“ Urbanistički projekt

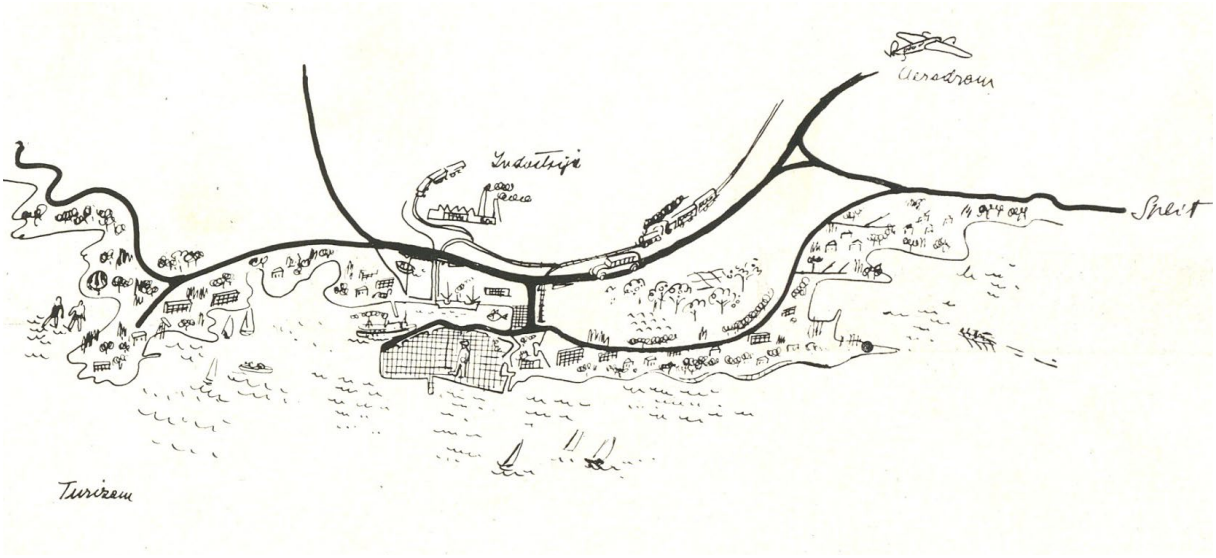

Sl. 135. Idejna skica Zadra, „Prometni skelet s razdiobom teritorija za potrebe stanovanja, trgovine, industrije i turizma“. Projektni zavod Hrvatske, Zagreb, arhitekti: Milovan Kovačević, Zdenko Strižić i Boško Rašica. Izvor: *Arhitektura*, br. 1-2, Zagreb, 1947., 11.

Sl. 136. Pogled na ribarsku lučicu Foša pri ulazu u povijesnu jezgru Zadra, s hladnjačom tvornice „Adria“ smještenom na njezinu kraju. Zadar, 2025. Fotografija: Marija Barović

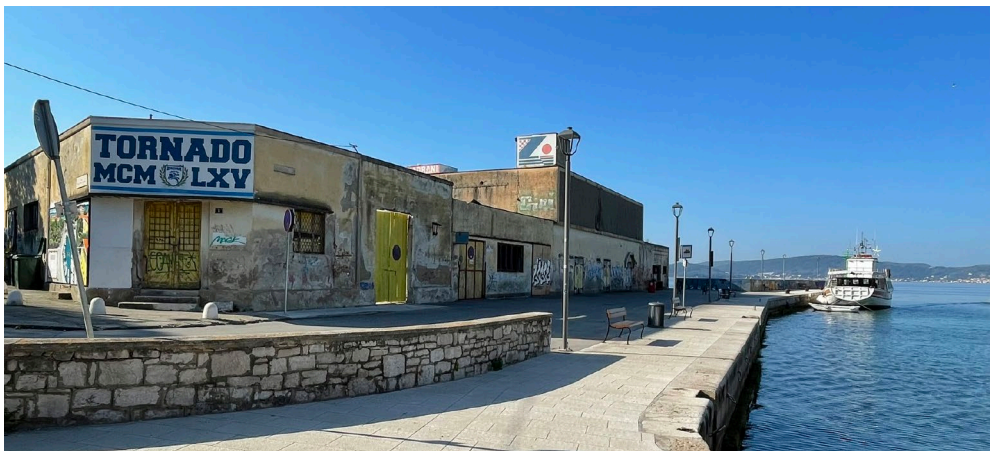

Sl. 137. i Sl. 138. Zapuštena i derutna građevina ledane nekadašnjeg Kombinata za ulov, preradu i promet ribom „Adria“, Zadar, 2025. Fotografije: Marija Barović

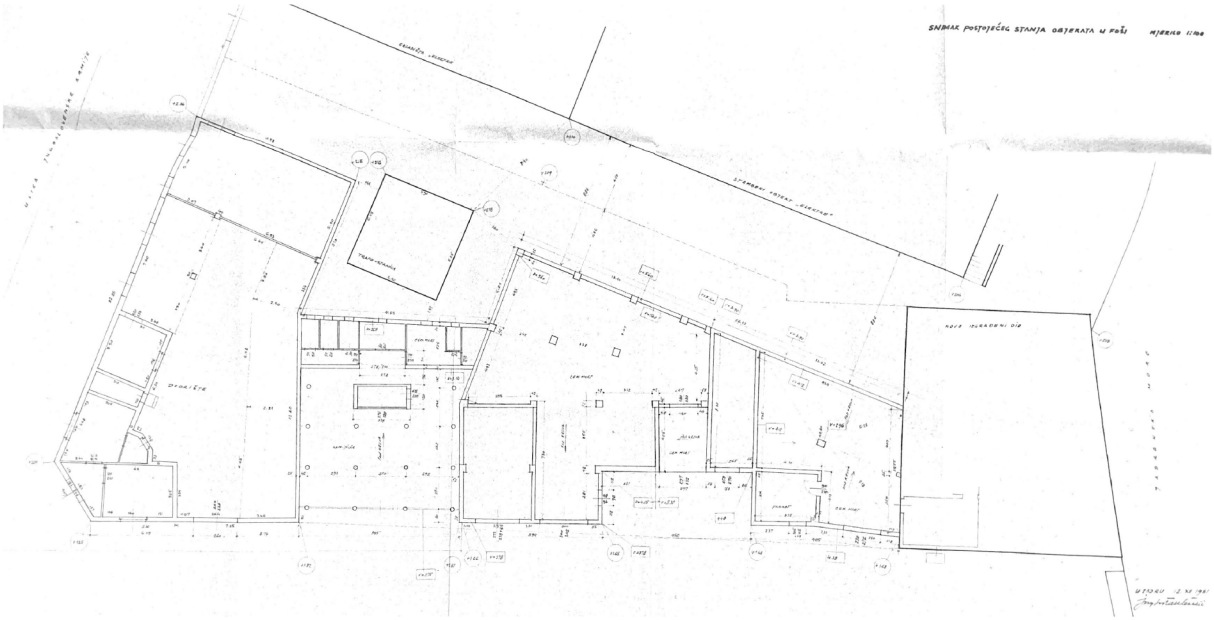

Sl. 139. Snimak postojećeg stanja objekta u Foši
Izvor: HR-DAZD-141 NOK Zadar, kutija 74, „Adria“, hladnjača u Foši

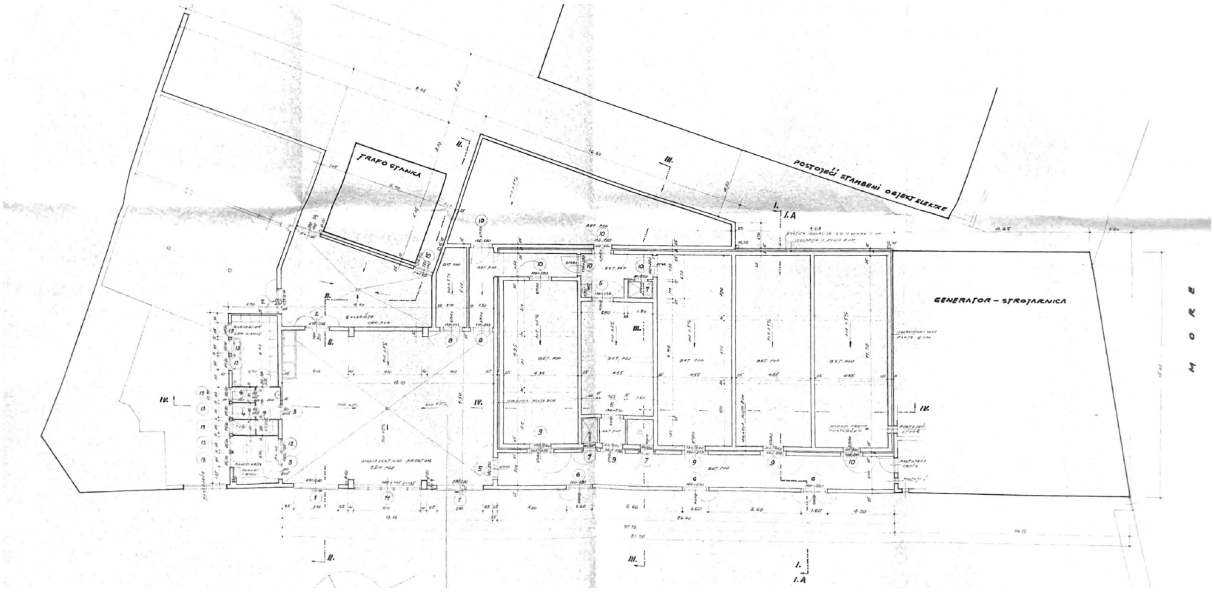

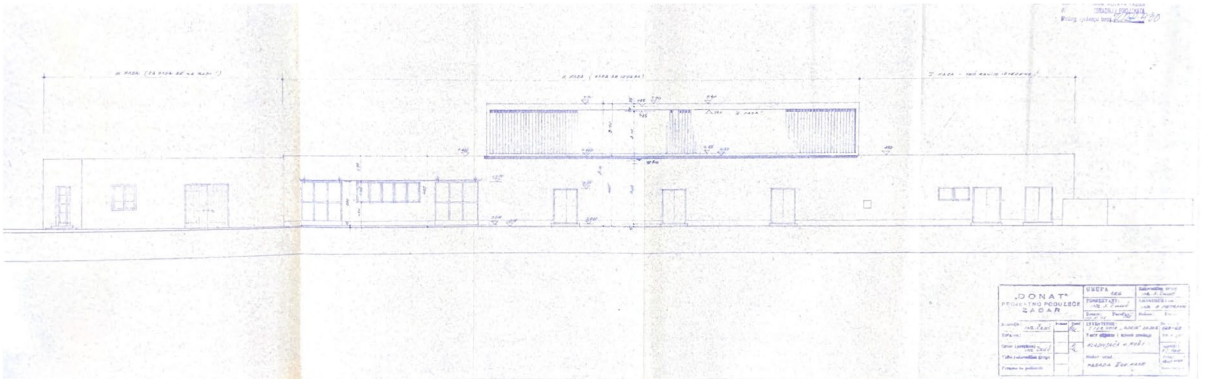

Sl. 140. i Sl. 141. Projekt hladnjače „Adria“ u Foši, Zadar.
Izvor: HR-DAZD-141 NOK Zadar, kutija 74, „Adria“, hladnjača u Foši

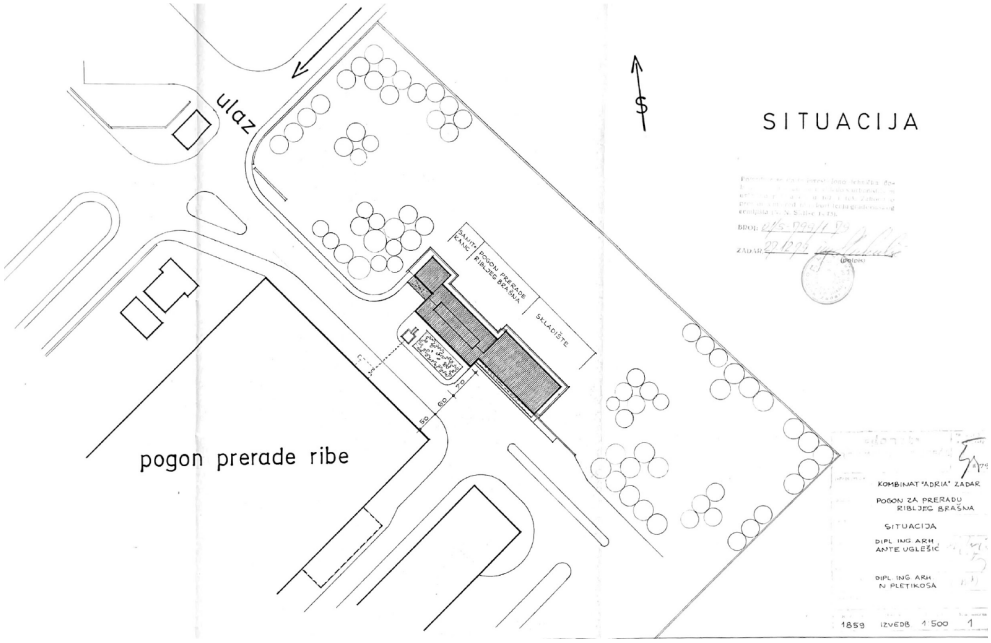

Sl. 142. Situacija pogona za preradu ribljeg brašna „Adria“, Gaženica, Zadar, 1859.
Izvor: HR-DAZD-0146 SO Zadar (1963.-1993.), Glavni projekt pogona ribljeg brašna, 1979.

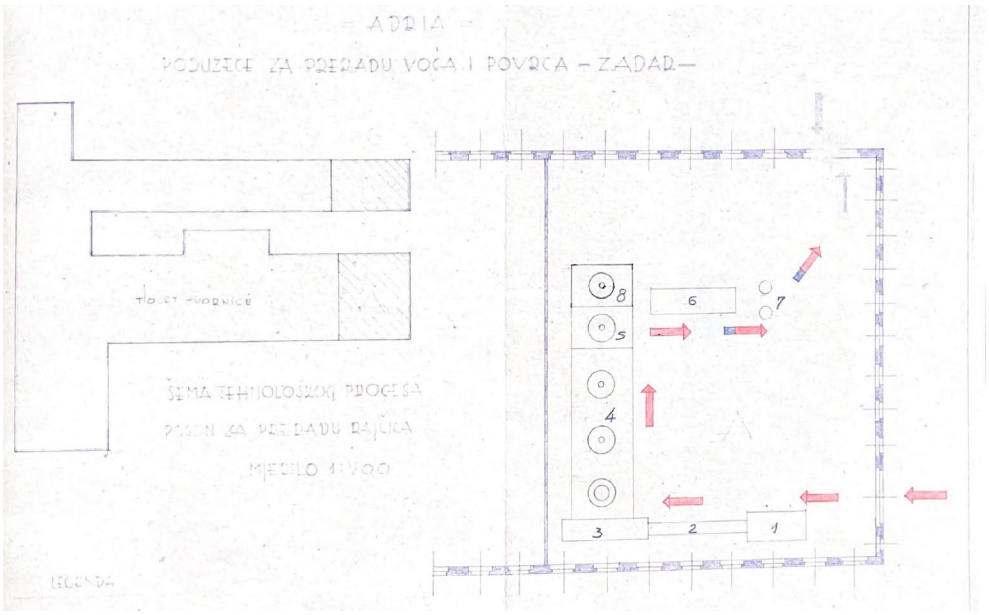

Sl. 143. Shema tehnološkog procesa pogona za preradu rajčice „Adria“, Zadar.
Izvor: HR-DAZD-0141 NOK Zadar, kutija 323, „Adria“, Investicijski program Adria, 1956.

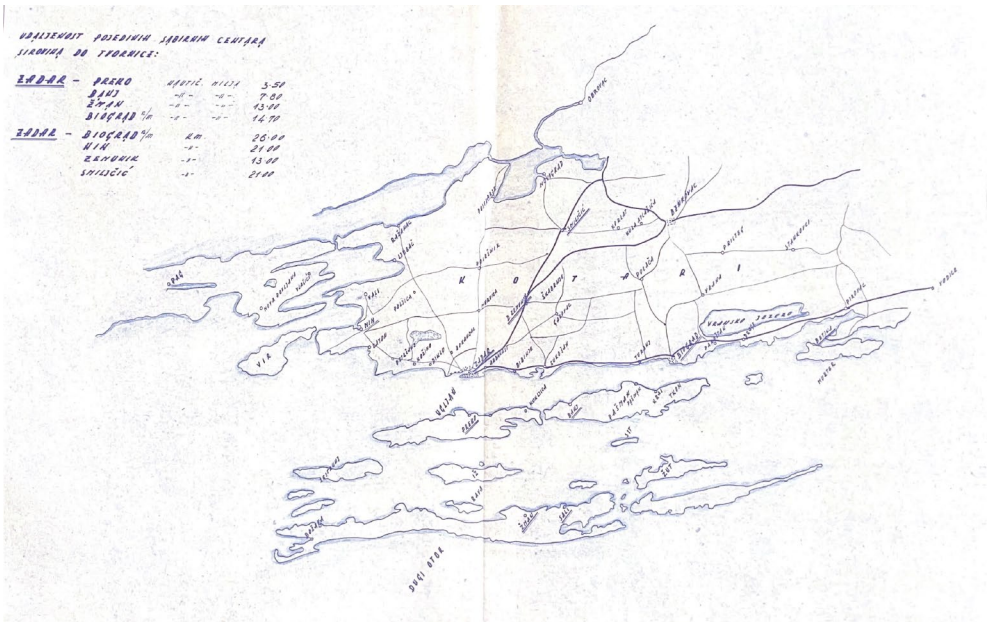

Sl. 144. Analiza udaljenosti sabirnih centara sirovine do tvornice „Adria“ u Zadru, izrađena u sklopu planiranja i projektiranja pogona za preradu voća i povrća.
Izvor: HR-DAZD-0141 NOK Zadar, kutija 323, „Adria“, Investicijski program Adria, 1956.

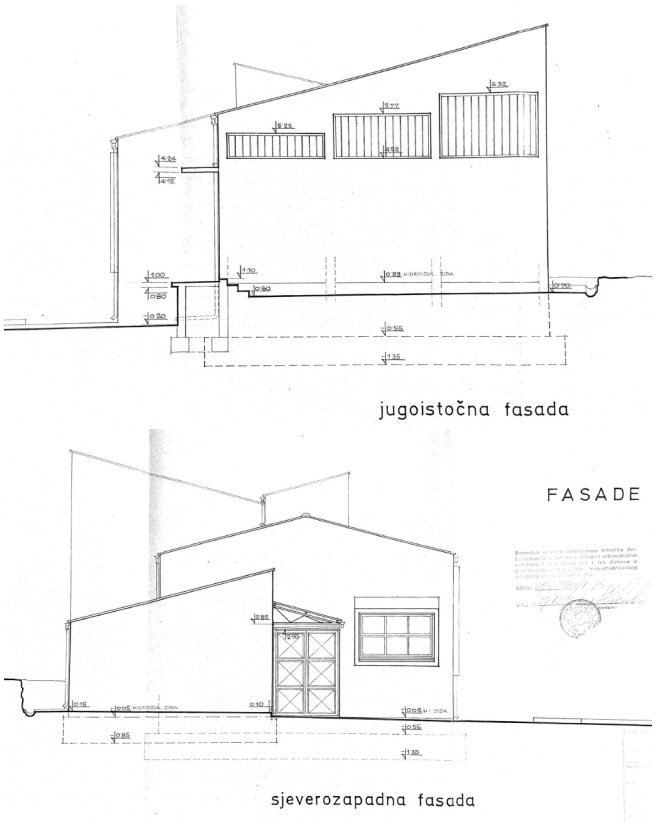

Sl. 145. Pročelja pogona za preradu ribljeg brašna „Adria“, Gaženica, Zadar.
Izvor: HR-DAZD-0146 SO Zadar (1963.-1993.), Glavni projekt za gradnju pogona ribljeg brašna, 1979.

PLAN I OSTVARENJE ULOVA ZA 1980. GODINU PO BRODOVIMA

Red. broj	BRODOVI	Plan 1980.	Ostvarenje I-XII 80.	Ostvarenje I-XII 79.	Ost. 80. pl.	Ost. 80. 79.
1.	Albakore	317.807	228.215	173.147	72	132
2.	Arkaj	286.906	311.078	220.738	108	141
3.	Belica	286.906	178.249	217.498	62	82
4.	Bigaj	286.906	232.777	266.340	81	87
5.	Jelofin	286.906	430.822	357.728	150	120
6.	Kali II	330.557	279.024	145.422	84	192
7.	Kijerna	277.100	270.102	275.257	97	98
9.	Knez	317.803	226.156	256.313	71	88
9.	Lampuga	317.803	241.434	332.031	76	73
10.	Mačka	315.582	176.384	134.788	56	131
11.	Mašun	286.913	374.212	193.748	130	193
12.	Mormora	286.913	292.162	322.495	102	90
[illegible]	Otrić	277.096	192.163	189.521	59	101
[illegible]	Pobjednik	317.803	267.391	215.334	84	124
15.	Sabljaša	286.913	264.737	251.247	92	105
16.	Slapa	320.557	293.768	298.060	92	98
17.	Štrljun	317.803	366.742	369.270	115	99
18.	Tabinja	317.803	262.130	219.334	82	119
19.	Trp	334.463	228.339	201.607	68	113
20.	Ždrilo	329.460	187.802	146.937	57	128
	UKUPNO:	6,100.000	5,303.687	4,786.816	87	111

Sl. 146. Tablični popis brodova u vlasništvu „Adrije“ pod upravom OOUR-a „Ulov“ iz Sali na Ugljanu, s iskazom planiranog i realiziranog ulova po pojedinom brodu za 1979. i 1980. godinu.
Izvor: HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Plan i ostvarenje ulova za 1980. godinu po brodovima.

Sl. 147. Tvornica cementa i vapna u Križnoj Luci u Hvaru(1895. – 1906.), na čijoj je lokaciji 1954. podignuta tvornica ribljih konzervi „Skuša“.
Preuzeto: facebook.hr / Zorka Bibić

Sl. 148. Panorama Križne Luke na Hvaru iz 1954., s prikazom neaktivnog kamenoloma, zgrade šumarije (1952.), novoizgrađene tvornice ribljih konzervi „Skuša“ (1953.) te kuće Dujmović-Bulić (1948.). Preuzeto: facebook.hr / Zorka Bibić

Sl. 149. Postavljanje temelja tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

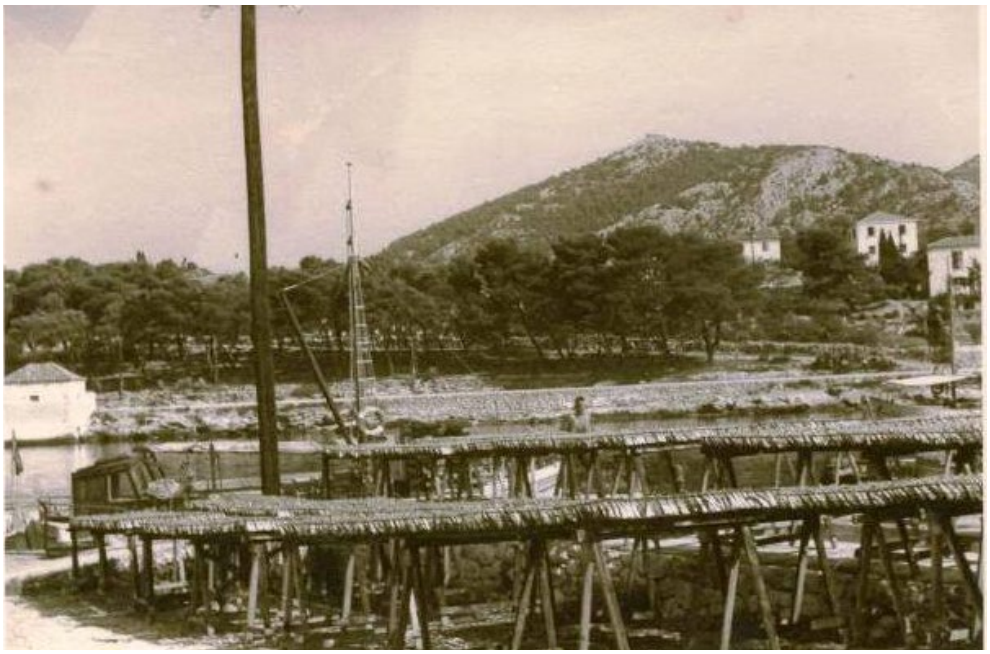

Sl. 150. Sušenje ribe ispred tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

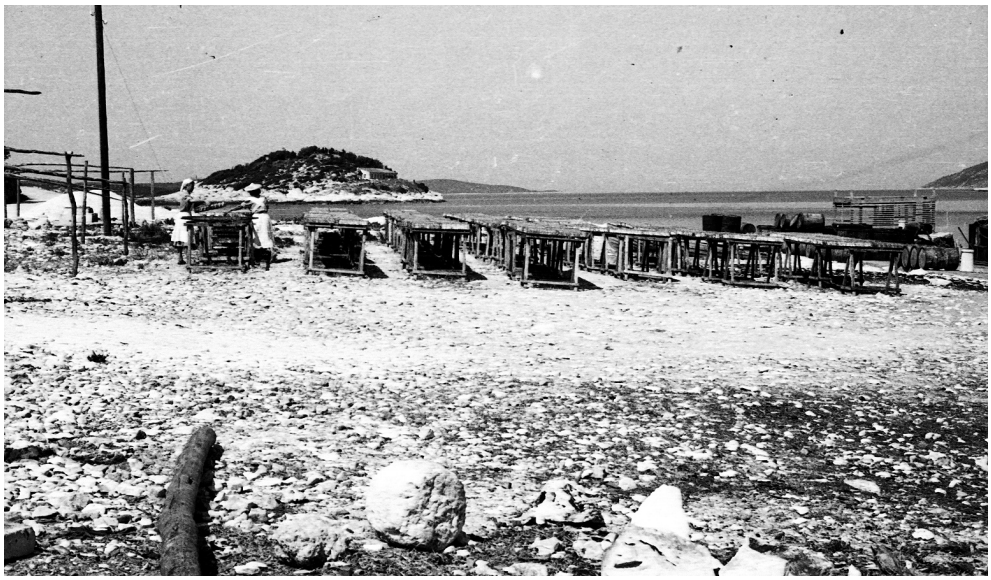

Sl. 151. Sušenje ribe ispred tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

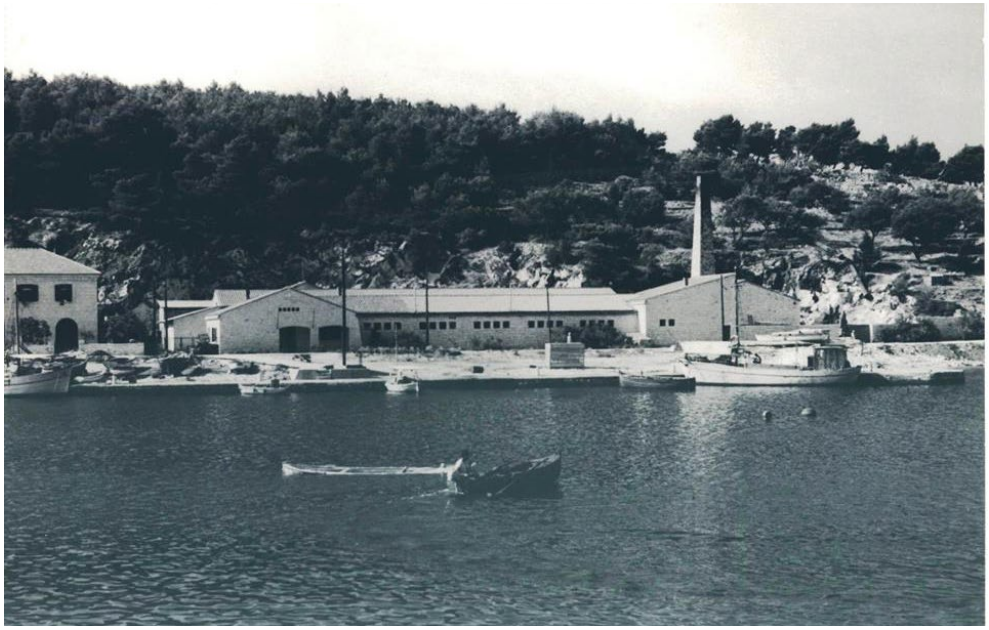

Sl. 152. Tvornica ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 153. Tvornica ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

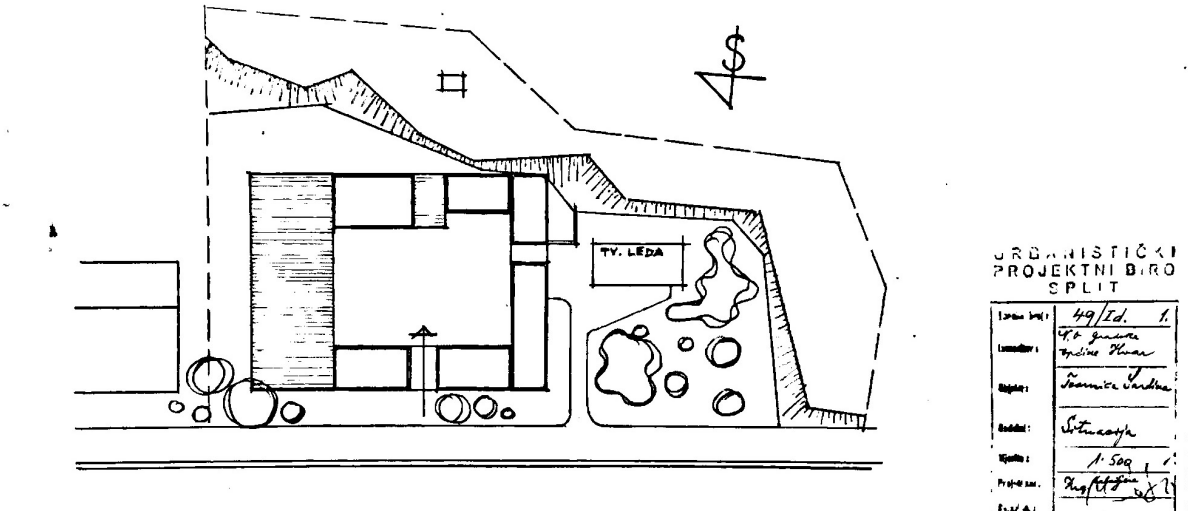

Sl. 154. Situacija prvog (nerealiziranog) idejnog rješenja tvornice sardina i tvornice leda, Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar"; projektant: ing. B. Kalodjera, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

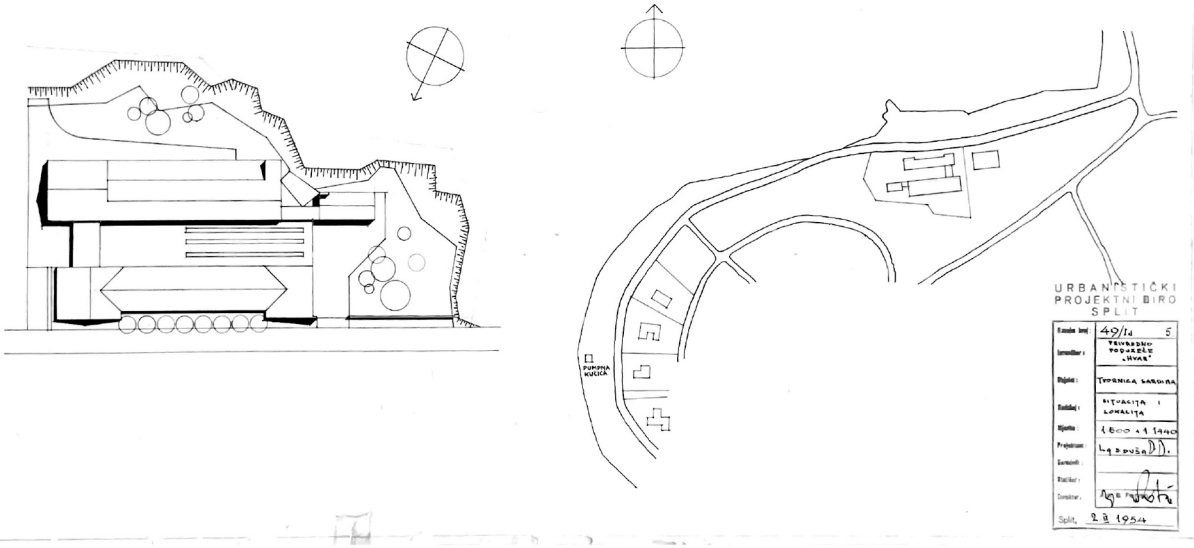

Sl. 155. Situacija tvornice sardina Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar"; projektant: ing. B. Kalodjera, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

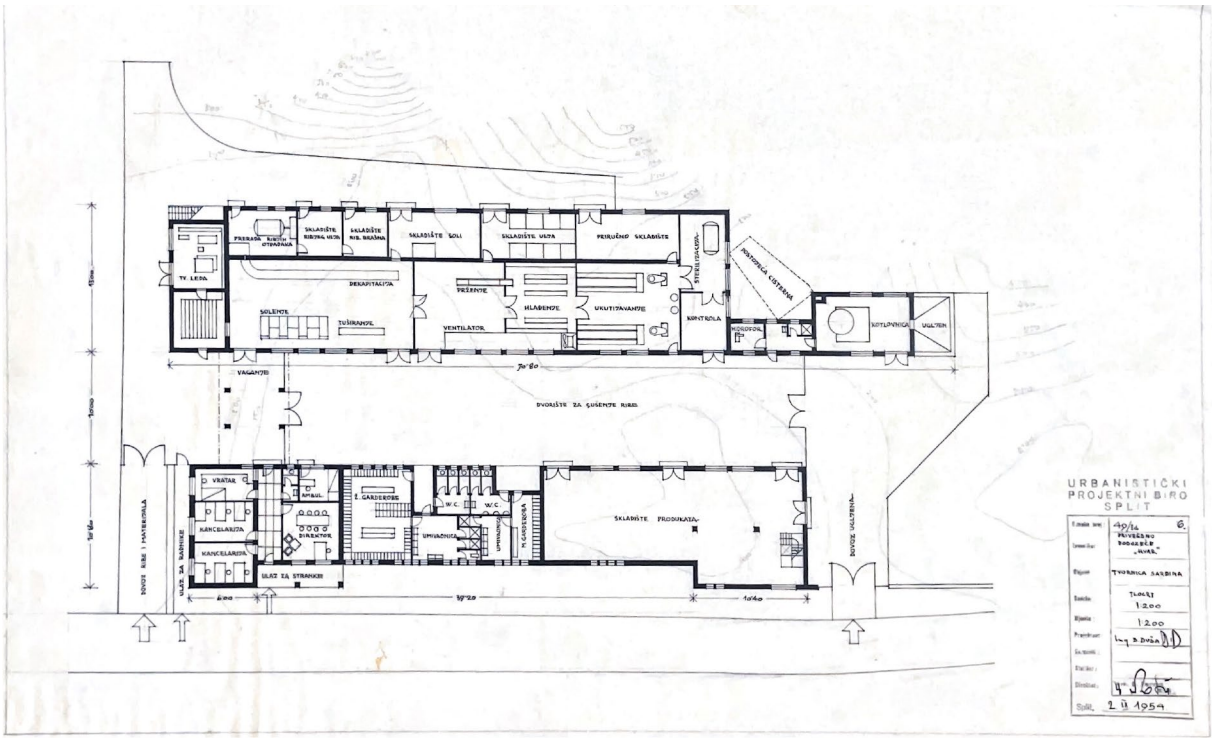

Sl. 156. Idejni projekt tvornice sardina, Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“, projektant: ing. D. Duša, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

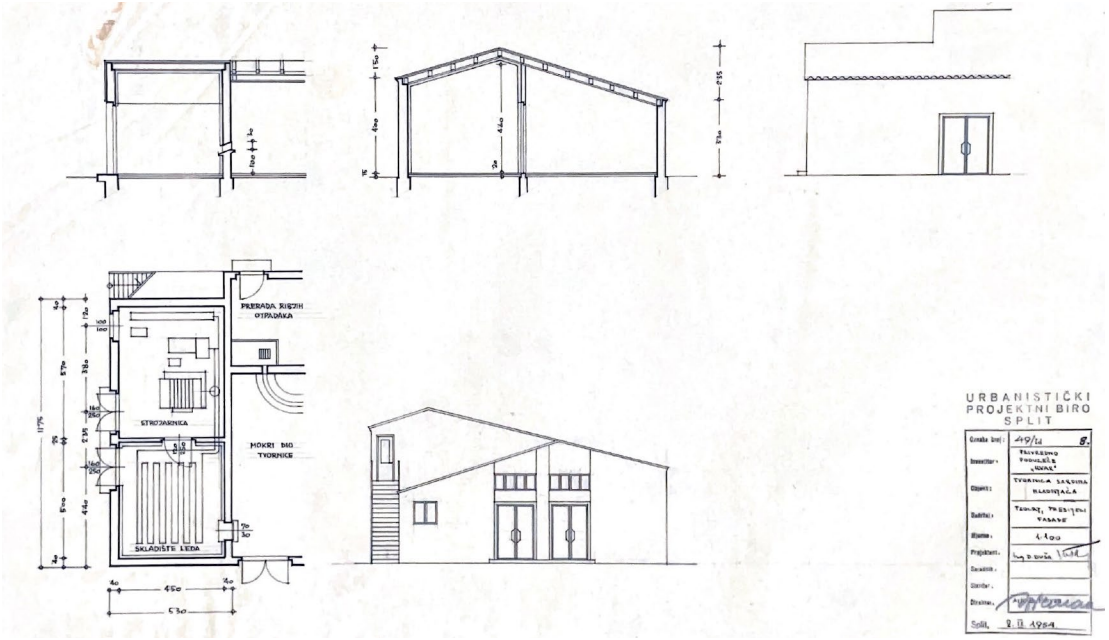

Sl. 157. Strojarnica i skladište leda tvornice sardina Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“; projektant: ing. D. Duša, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

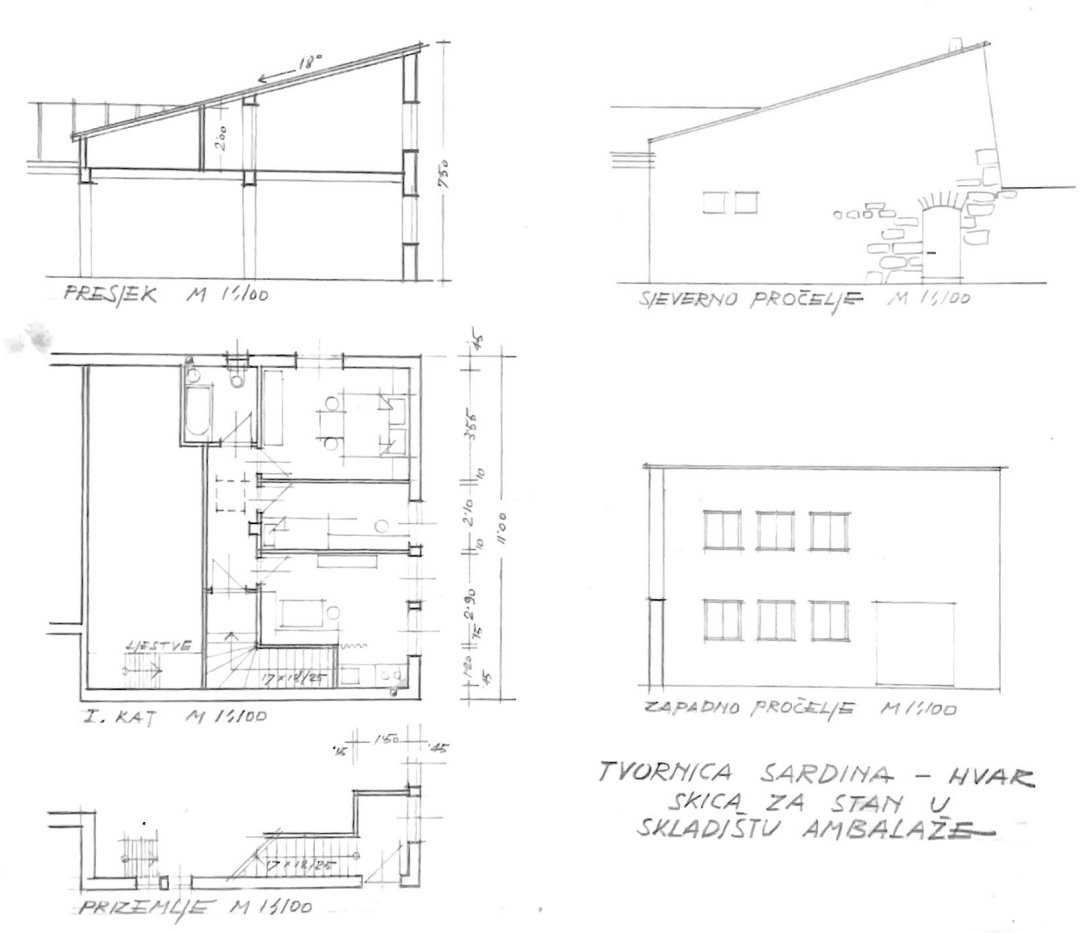

Sl. 158. Skica za stan u skladištu ambalaže tvornice sardina Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“; projektant: ing. D. Duša, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/gl Tvornica sardina.

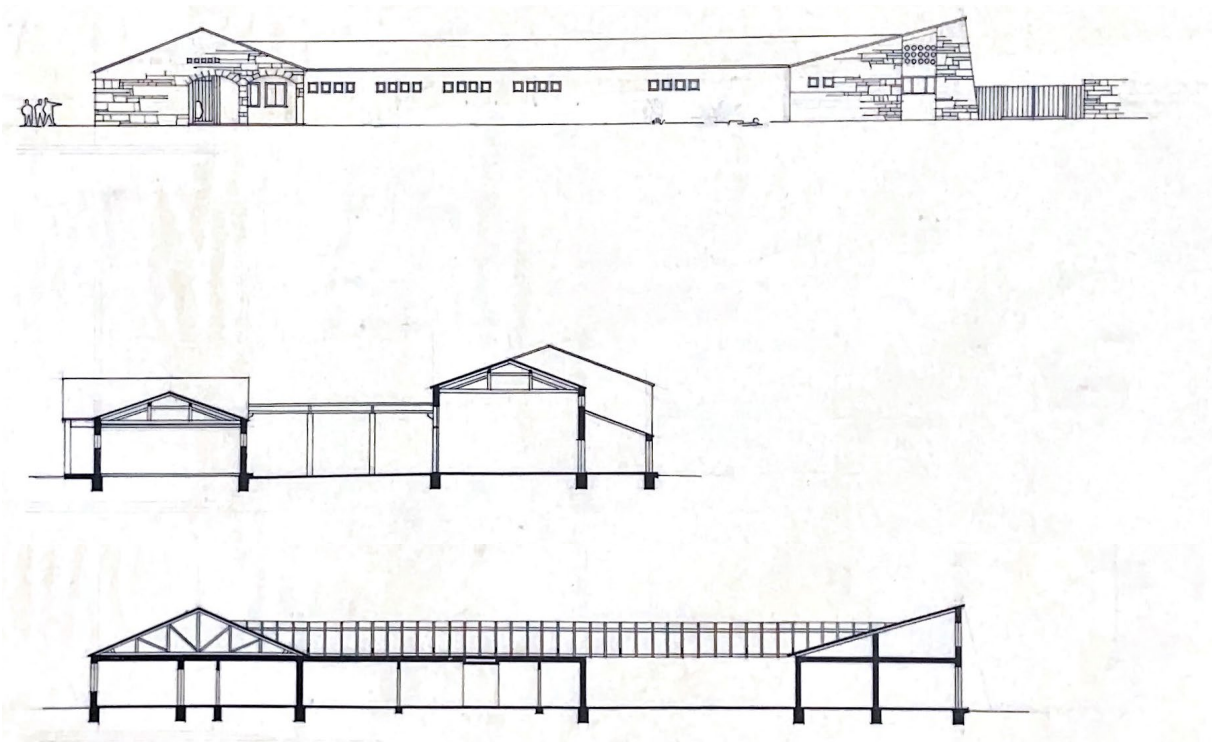

Sl. 159. Pročelje i presjeci tvornice sardina Križna Luka, Hvar.
Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“; projektant: ing. D. Duša, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

Sl. 160. Tvornica ribljih konzervi „Skuša“ u izgradnji, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 161. Pakiranje sardina u metalne kutije u tvornici sardina „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1955. Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 162. Radnice tvornice sardina „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1950-ih.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 163. Soljenje ribe na pjaceti iza pošte, grad Hvar (oko 1940.?)
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

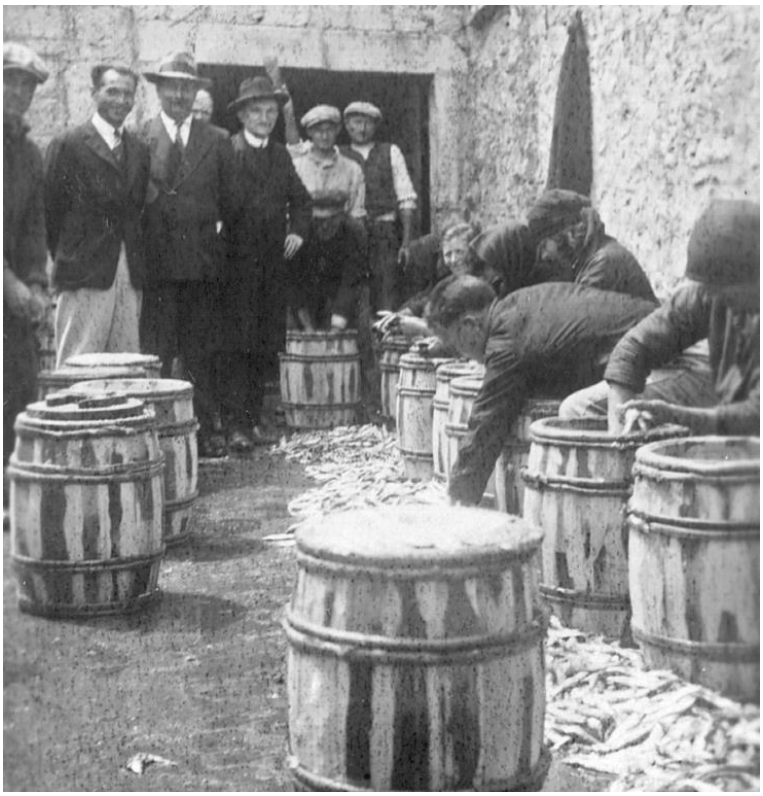

Sl. 164. Soljenje ribe u Hvaru (oko 1936.?)
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

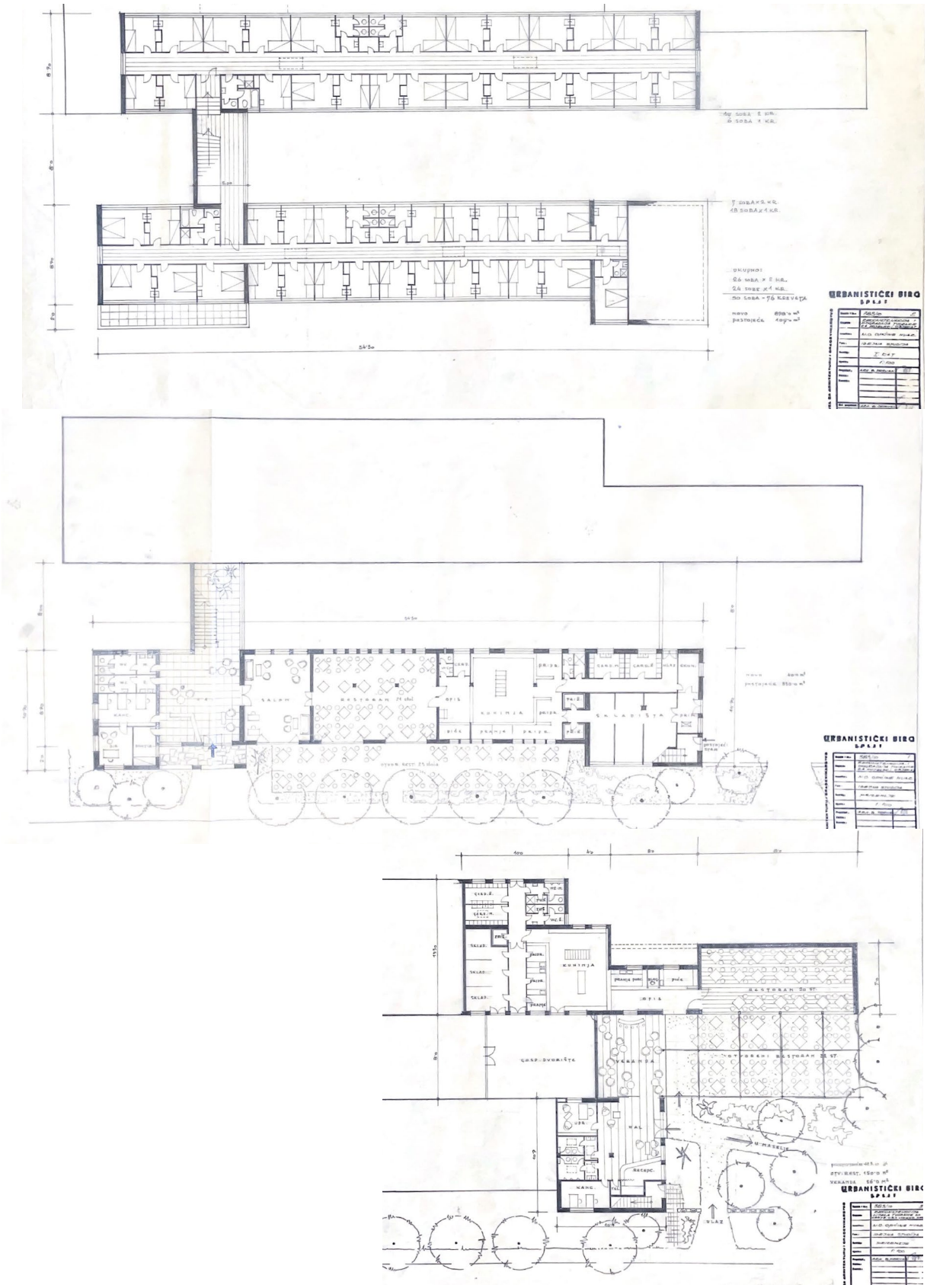

Sl. 165. Rekonstrukcija i dogradnja tvornice sardina u hotelski objekt, Križna Luka, Hvar, Idejni projekt. Investitor: N.O. Općine Hvar, arhitekt i direktor: B. Pervan, Urbanistički biro Split, 1961. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961., 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekt

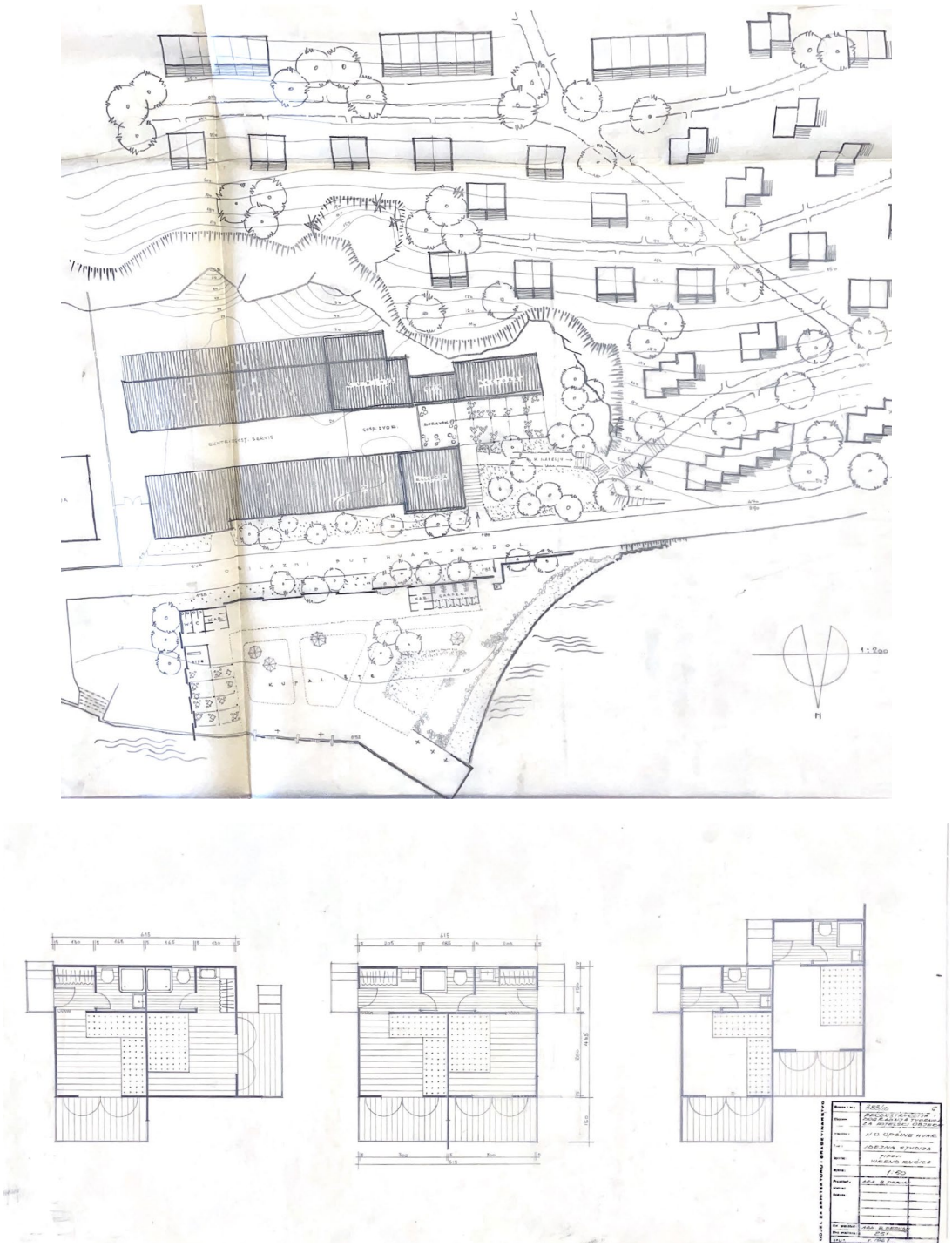

Sl. 166. Urbanističko rješenje vikend naselja, Križna Luka, Hvar, Idejni projekt (nikad realizirano). Investitor N.O. Općine Hvar; arhitekt i direktor: B. Pervan, Urbanistički biro Split, 1961. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961., 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekt

Sl. 167. Hotel „Bodul“, Križna Luka, Hvar
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

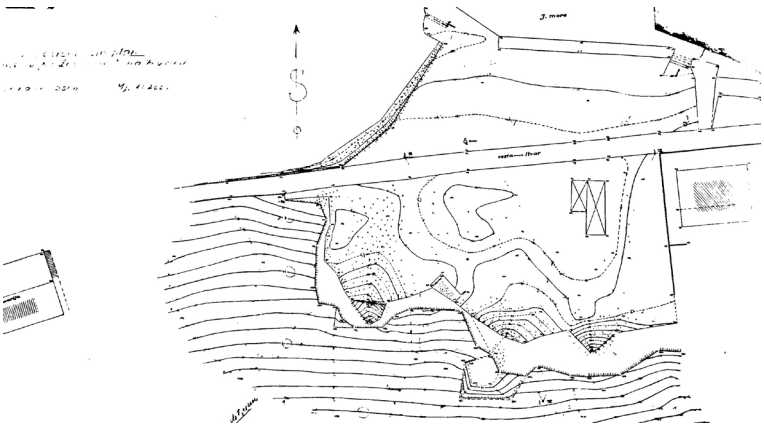

Sl. 168. Situacija kamenoloma u Križnoj Luci na Hvaru, na čijoj je lokaciji izveden hotel „Bodul“. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 3, 33/1 Hvar, Lučica – Križna Luka, 1964.

Sl. 169. Hotel „Galeb“ nadograđen i dograđen na građevinu nekadašnje tvornice sardina „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1970-ih.
Preuzeto: facebook.com / Zorka Bibić

Sl. 170. Zračni snimak Hvara s pogledom na Križnu Luku u kojoj je sagrađena tvornica sardina „Skuša“, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 171. Nekadašnji objekt tvornice sardina „Skuša“ prenamijenjen u hotel „Galeb“, Križna Luka, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 172. Nekadašnji objekt tvornice sardina „Skuša“ prenamijenjen u hotel „Galeb“, Križna Luka, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 173. i Sl. 174. Hotel „Admiral“ 1967. na lokaciji nekadašnje tvornice za preradu ribe „Primorka“ Slano, Dubrovačko primorje. Izvor: Arhiv Slobodne Dalmacije. Fotografija: Hotel „Admiral“, 1967., Zagreb: Generalturist.

Sl. 175. i Sl. 176. Hotel „Admiral“ 1967., na lokaciji nekadašnje tvornice za preradu i konzerviranje ribe „Primorka“ Slano, Dubrovačko primorje.
Izvor: Arhiv Slobodne Dalmacije. Fotografija: Hotel „Admiral“, 1967., Zagreb: Generalturist.

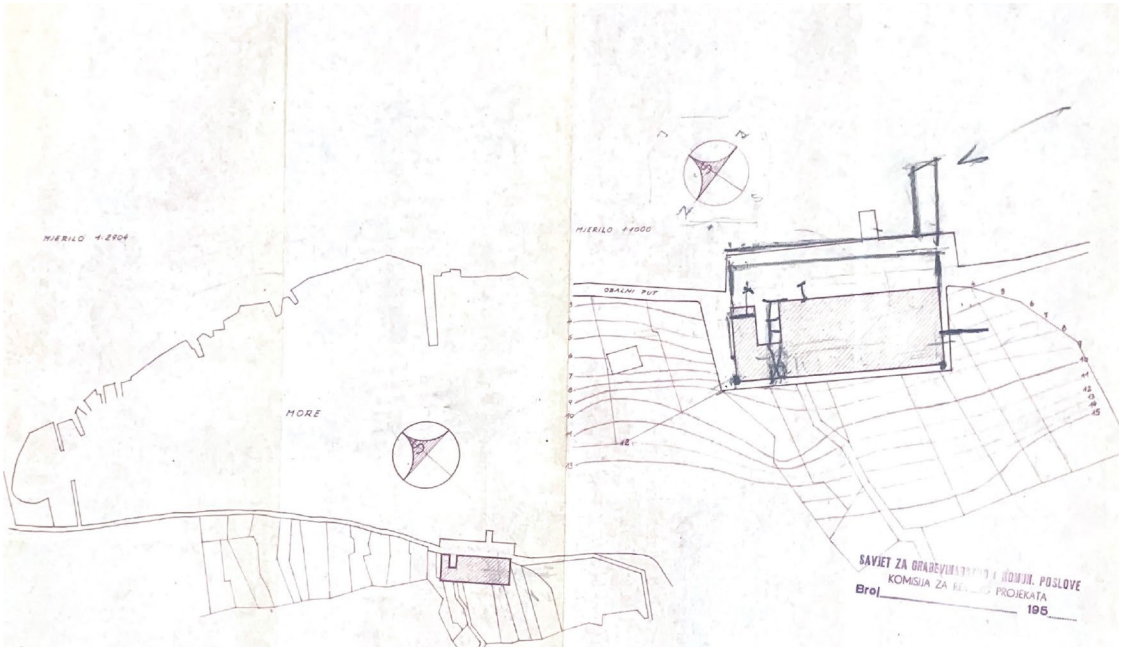

Sl. 177. Situacija tvornice sardina u Prvić Luci, Idejni projekt. Projektant: Vladimir Potočnjak, crtao i razradio: N. Kružić. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 16.4.1952.
Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Idejni projekt

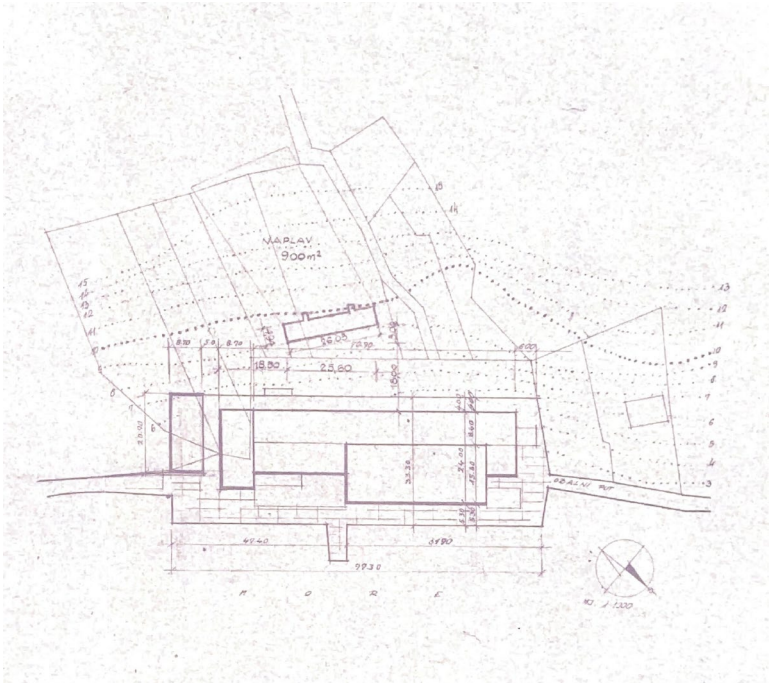

Sl. 178. Situacija tvornice sardina Prvić Luka, Glavni projekt.
Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 28.7.1952.
Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

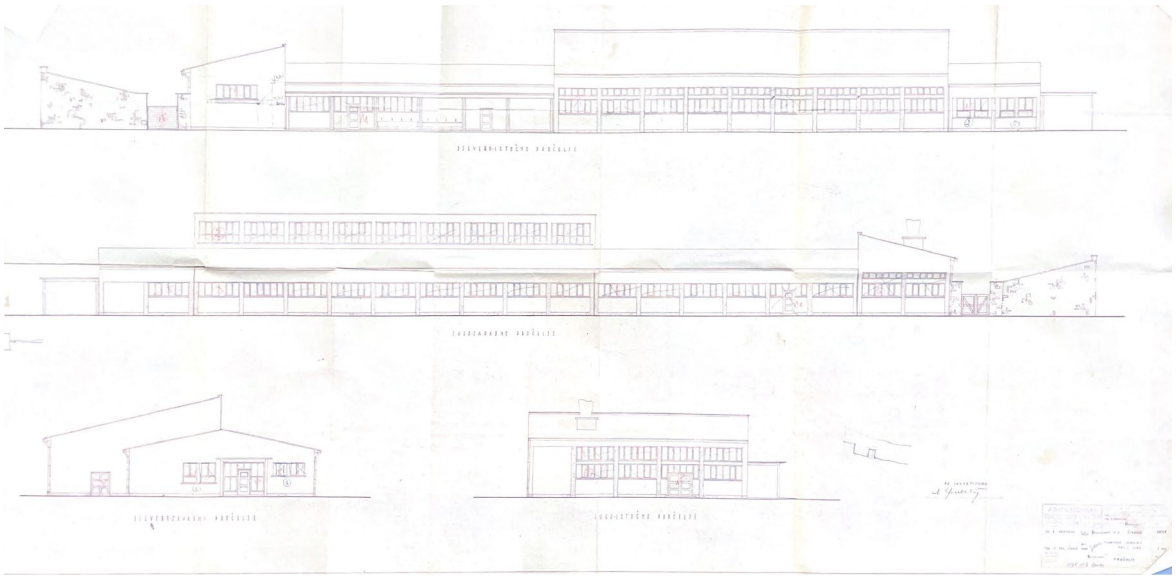

Sl. 179. Pročelja tvornice sardina u Prvić Luci (sjeveroistočno, jugozapadno, sjeverozapadno i jugoistočno), Glavni projekt. Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 1952.
Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

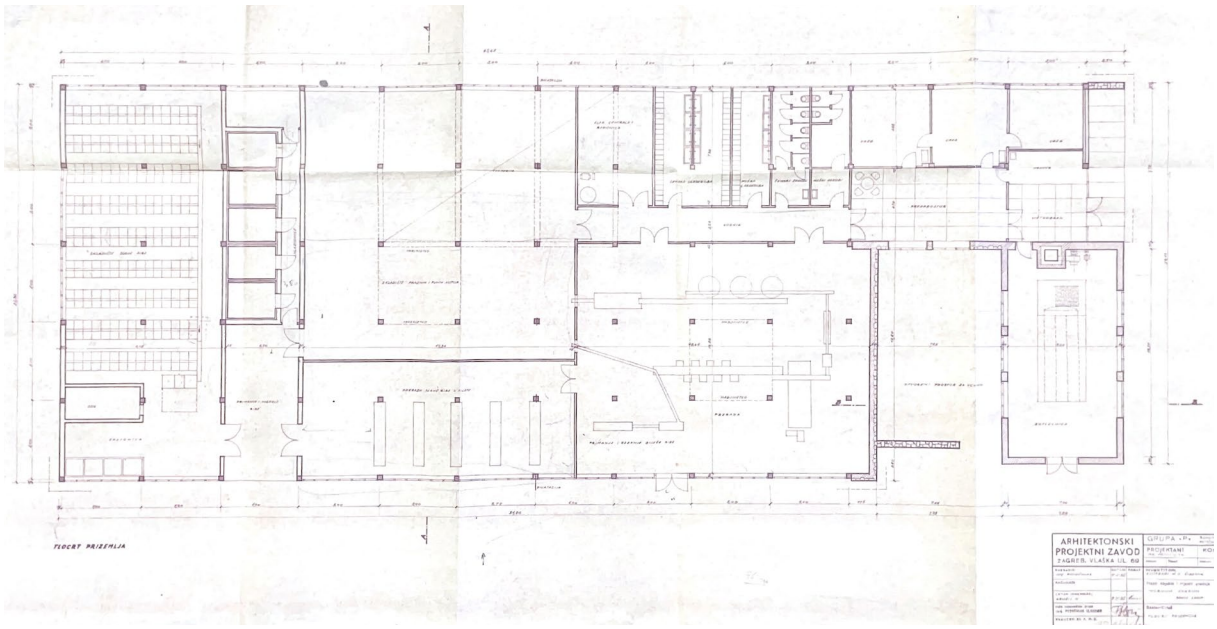

Sl. 180. Tlocrt tvornice sardina u Prvić Luci, Glavni projekt. Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 1952.
Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

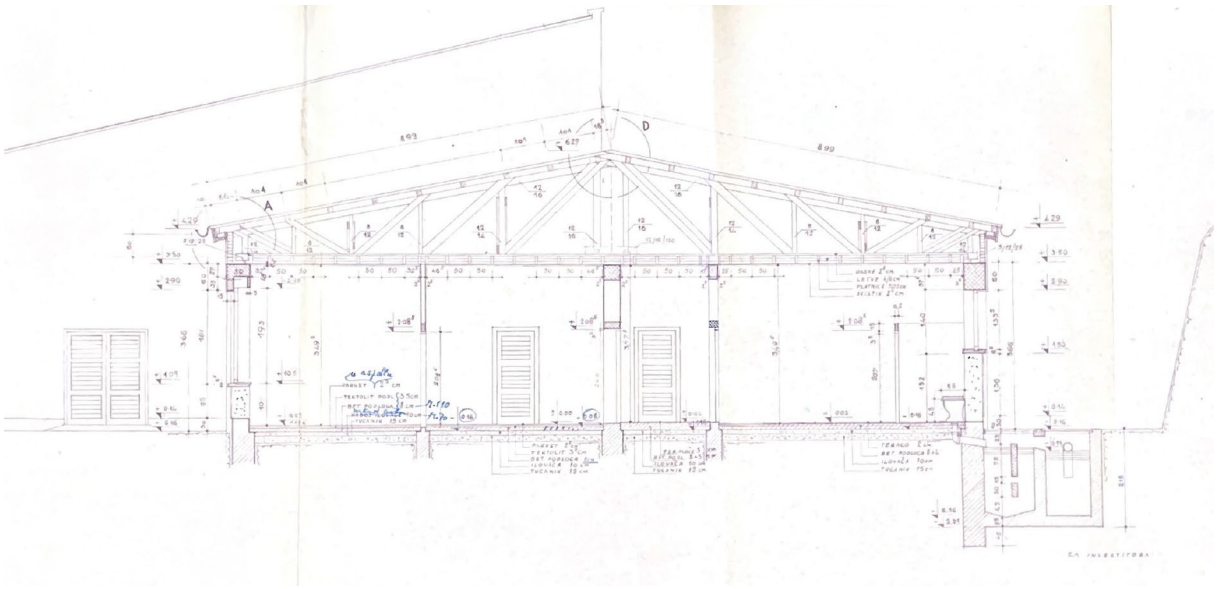

Sl. 181. Poprečni presjek tvornice sardina u Prvić Luci, Glavni projekt.
Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 1952.
Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

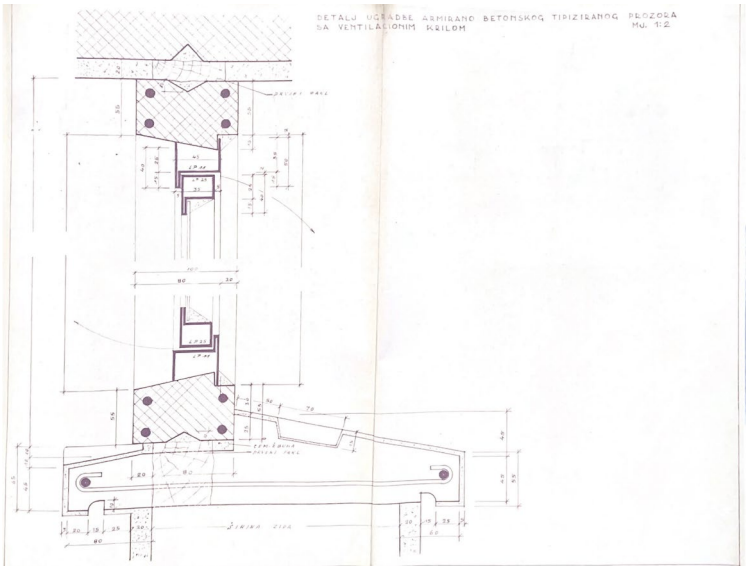

Sl. 182. Detalj ugradnje tipiziranog betonskog prozora za tvornicu sardina u Prvić Luci,
Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 1952.
Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

Sl. 183. Situacija radničkog odmarališta u Prvić Luci, Glavni projekt.
Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979.
Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

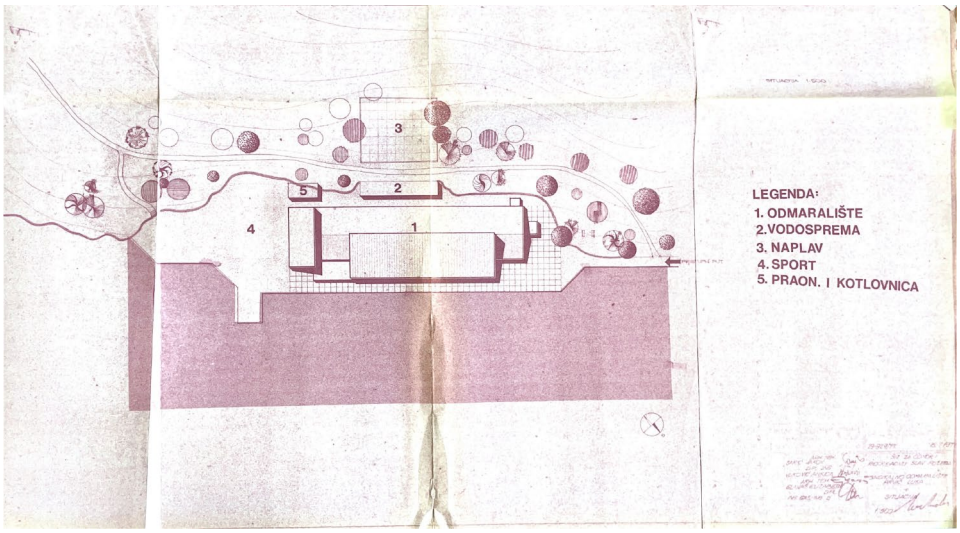

Sl. 184. Situacija radničkog odmarališta u Prvić Luci, Glavni projekt.
Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979.
Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

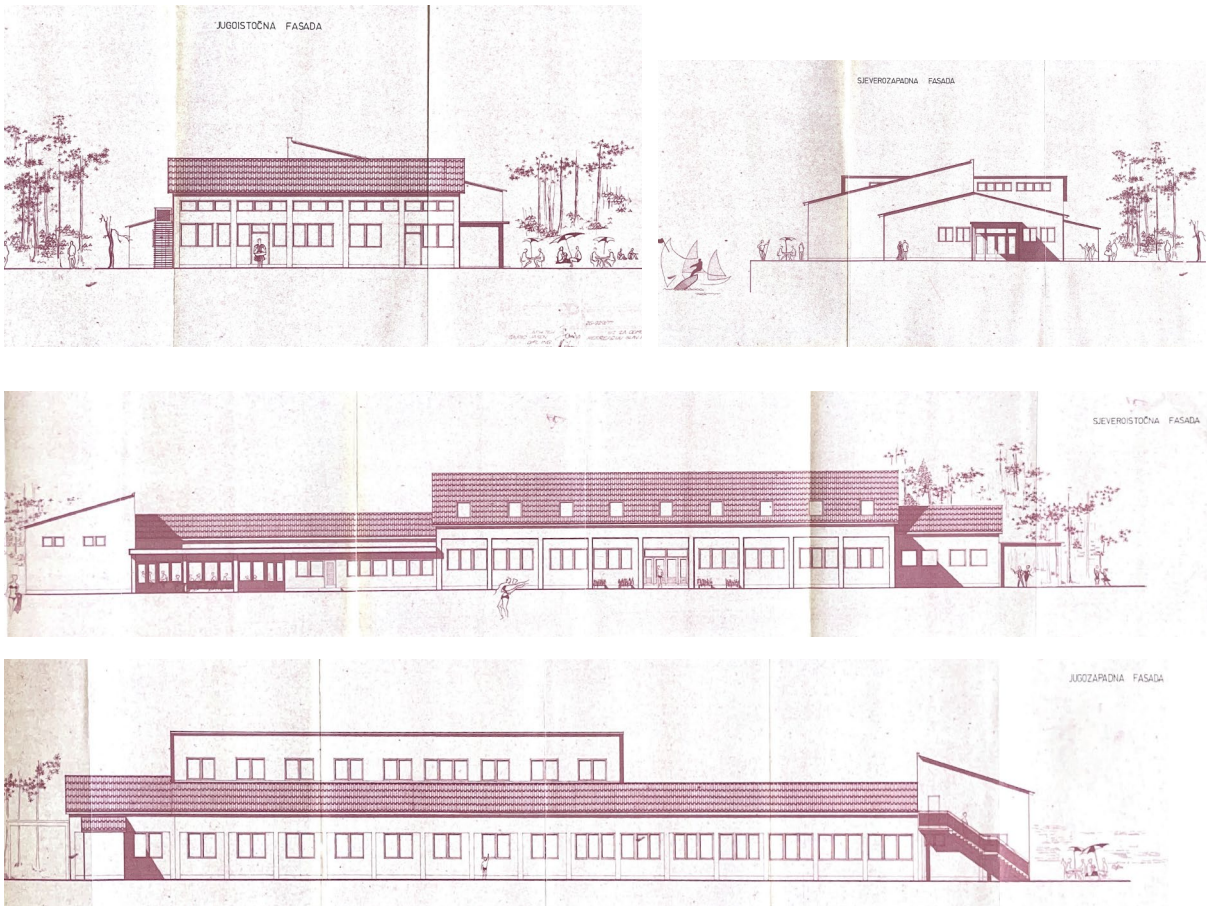

Sl. 185. Pročelja radničkog odmaralište u Prvić Luci, Glavni projekt.
Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979.
Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

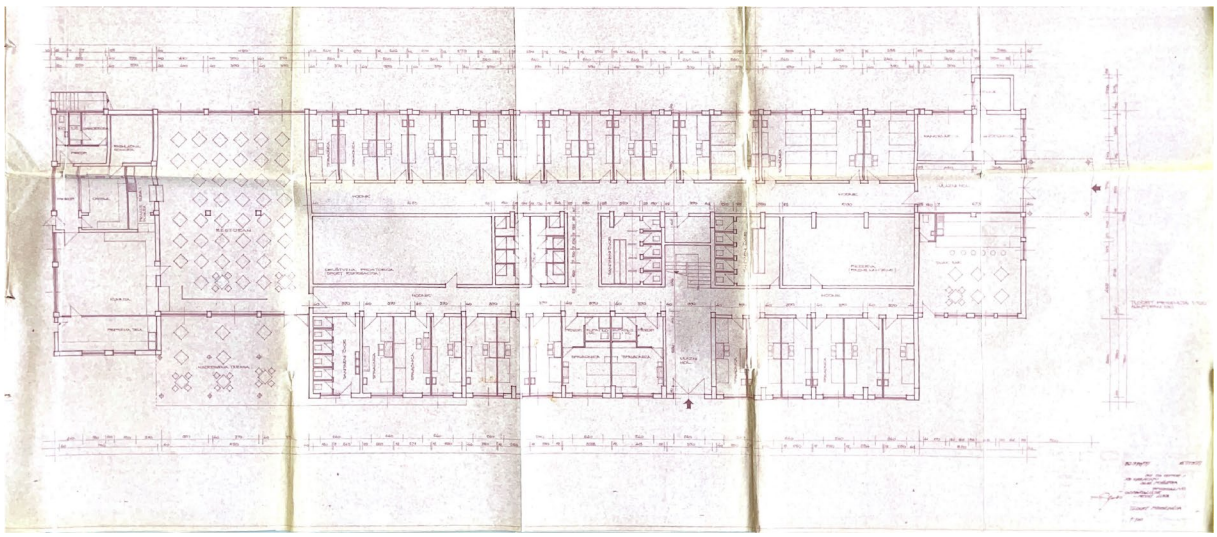

Sl. 186. Tlocrt radničkog odmarališta u Prvić Luci, Glavni projekt.
Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979.
Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

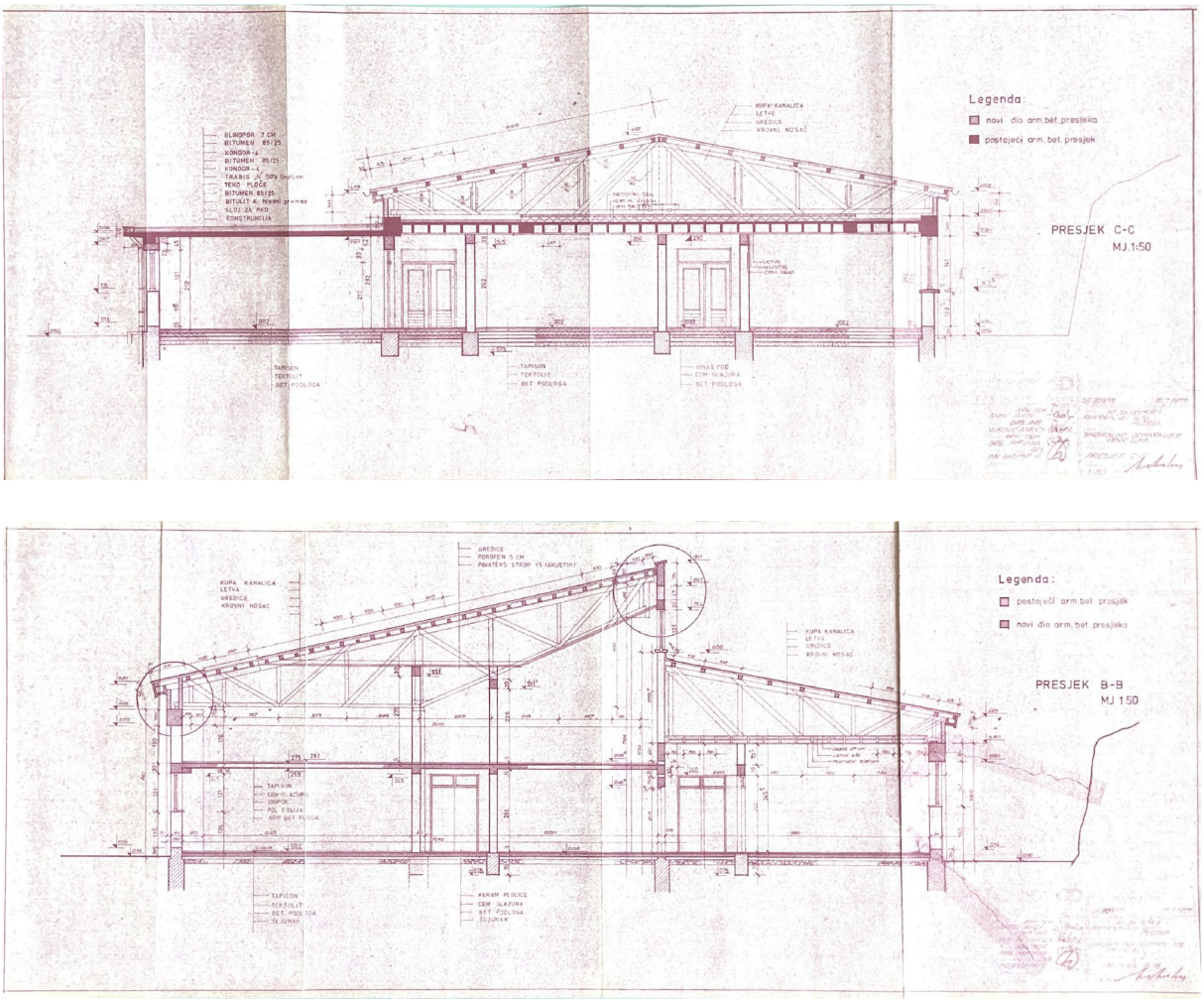

Sl. 187. Presjeci radničkog odmarališta u Prvić Luci, Glavni projekt.
Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979.
Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

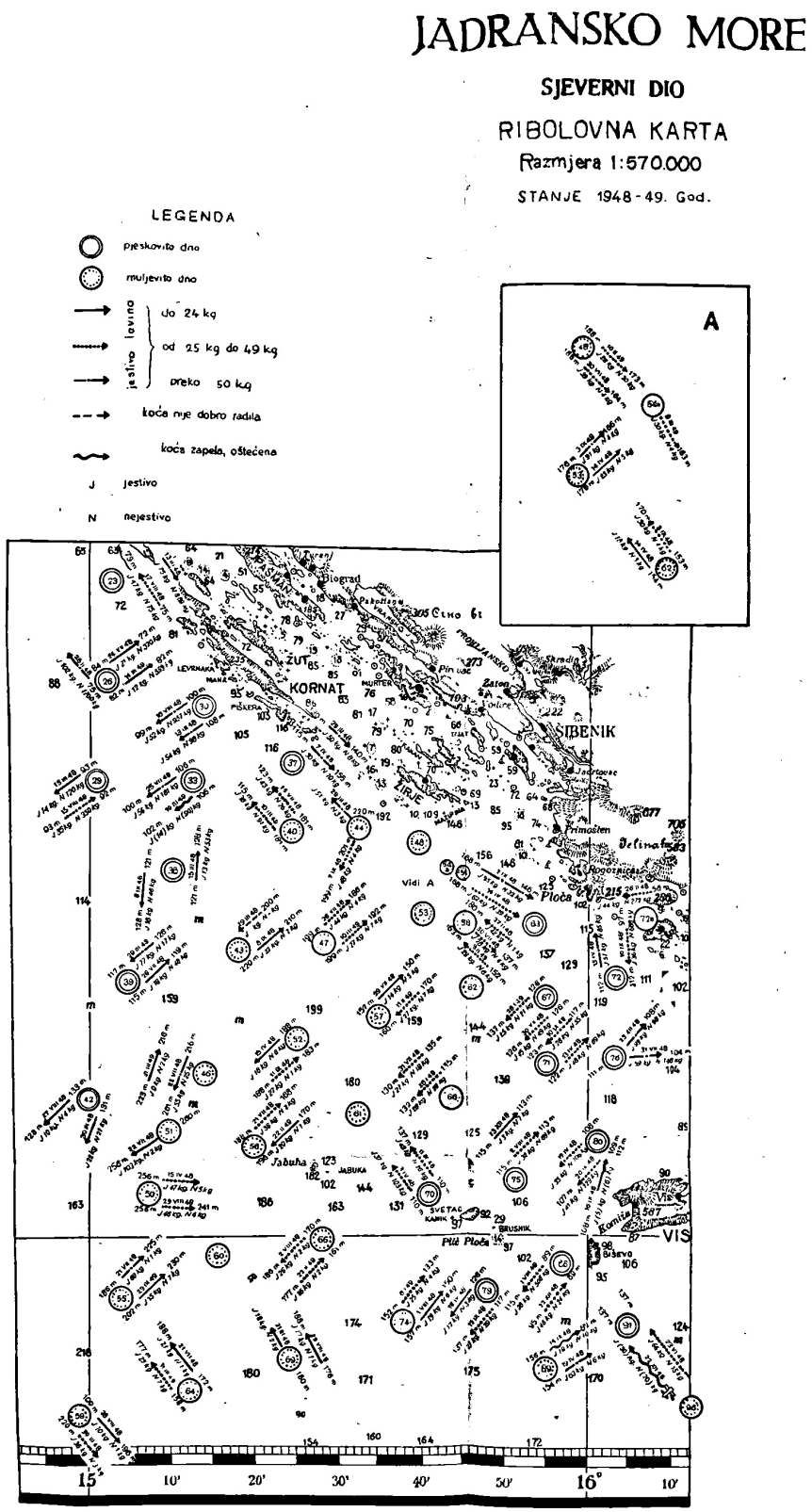

Sl. 188. Jadransko more – sjeverni dio, ribolovna karta, stanje 1948.-1949. Karta iskazuje godišnji ulov ribe u kilogramima, s podatkom o tipu i dubini morskog dna.
Izvor: Županović, *Ribarstvo šibenskog područja*, 1963.

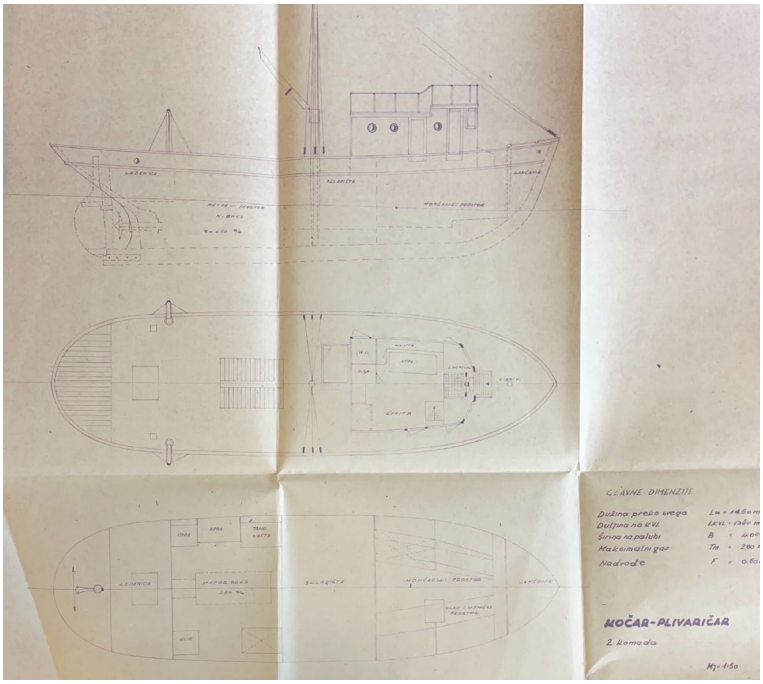

Sl. 189. Nacrt broda kočar – plivaričar kojeg je tvornica sardina „Mardešić“, Sali, s Dugog otoka naručila za koćarenje na otvorenom moru duž cijelog Jadrana (20-30n/m od kopna)
Izvor: HR-DAZD-141 Narodni odbor kotara Zadar (1945.-1962.), kutija 321, „Mardešić“ – Sali, Investicijski elaborat za nabavku opreme, 1955.

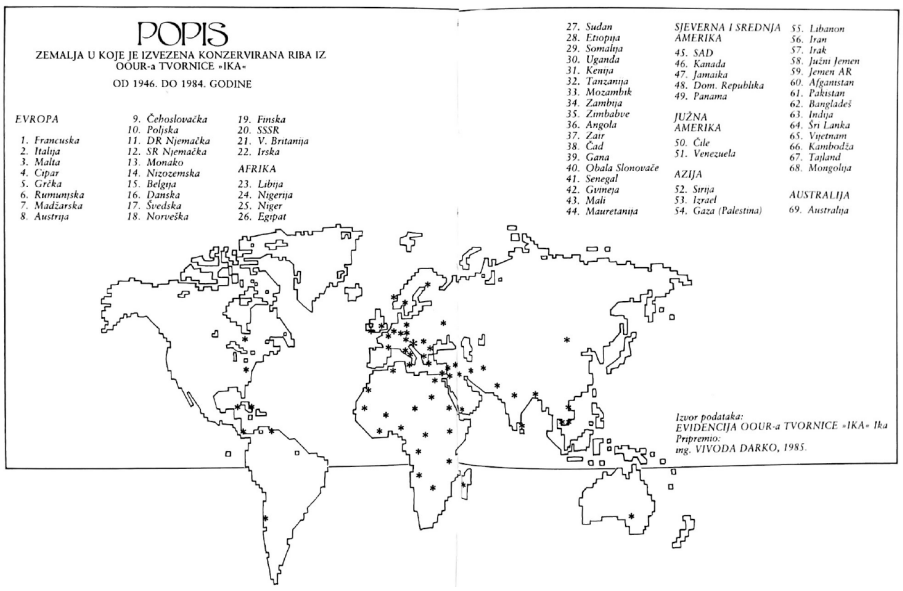

Sl. 190. Popis zemalja u koje se izvozila konzervirana riba tvornice sardina „Ika“ u Iki.
Izvor: Vrenc; Glogović (ur.), *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*., 1985., 90-91.

STAMBENI DOPRINOS
Tabela br. 23

u dinarima

OUR — a	1979.	1980.	Index 80/79.
Delamaris i Riba — Izola	5.546.030	7.058.744	127
Školjka — Poreč	1.609.081	2.142.840	133
Mirna — Rovinj	6.960.294	9.600.852	138
Ika — Ičići	1.385.899	1.691.896	122
Plavica — Cres	324.261	508.729	157
Adria — Zadar	11.541.621	11.347.989	98
Mardešić — Sali	3.256.298	2.355.040	72
Sardina — Postira	1.251.632	1.584.151	127
Neptun — Komiža	1.047.491	1.202.521	115
Jadranka — Velaluka	795.108	916.718	115
Ribarstvo — R. Crnojevića	1.140.899	1.370.928	120
UKUPNO: (Proiz. konzervi)	34.858.614	39.780.408	114
Riba — Rijeka	2.451.919	2.626.601	107
Jadran — Split	2.512.579	5.177.073	204
UKUPNO: (Proizvodnja)	39.823.112	47.524.082	119
Jugoriba — Zagreb	1.148.344	1.119.015	104
Ribopromet — Zagreb	237.329	2.190.054	923
UKUPNO: (Promet)	1.385.673	3.389.069	245
SVEUKUPNO:	41.208.785	50.913.151	124

Sl. 191. Izdvajanja za stambenu izgradnju u industriji ribljih konzervi (1980.)
Izvor: HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Osnovni podaci poslovanja OUR-a morskog ribarstva Jugoslavije u 1980., POZMOR Zagreb.

BROJ ZAPOSLENIH
Tabela 29

	Na bazi					
	Sati rada		Brojnog stanja		Index	
OUR	1979.	1980.	1979.	1980.	3/2	5/4
1	2	3	4	5	6	7
Delamaris i Riba, Izola	776	800	814	826	103	101
Školjka, Poreč	247	258	256	270	104	105
Mirna, Rovinj	1.313	1.307	1.383	1.383	100	100
Ika, Ičići	169	176	187	191	104	102
Plavica, Cres	90	93	87	91	103	105
Adria, Zadar	949	931	1.036	1.029	98	99
Mardešić, Sali	423	426	447	453	101	101
Sardina, Postire	222	217	231	228	98	99
Neptun, Komiža	243	231	270	262	95	97
Jadranka, V. Luka	202	197	214	212	98	99
Ribarstvo, R. Crnojevića	292	249	311	276	85	89
Ukupno: (proizv. kon.)	4.926	4.885	5.236	5.221	99	100
Riba, Rijeka	303	298	298	298	98	100
Jadran, Split	205	209	212	212	102	100
Ukuono: (proizvodnja)	5.431	5.392	5.746	5.731	99	100
Jugoriba, Zagreb	60	56	62	62	93	100
Ribopromet, Zagreb	29	29	31	30	100	97
Ukupno: (promet)	89	85	93	92	96	99
Sveukupno:	5.520	5.477	5.839	5.823	99	100

Sl. 192. Broj zaposlenih u tvornicama ribljih konzervi (1980.)
Izvor: HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Osnovni podaci poslovanja OUR-a morskog ribarstva Jugoslavije u 1980., POZMOR Zagreb.

Sl. 193. Zračni snimak Vrboske s urušenom tvornicom sardina u prvom planu, Hvar, 2025.
Fotografija: Marija Barović

Sl. 194. Urušeni objekt tvornice sardina, Vrboska, Hvar, 2025.
Fotografija: Marija Barović

Sl. 195. Panorama Poreča s dimnjakom tvornice ribljih konzervi „Školjka“ u prvom planu, Poreč, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 196. Napušteni i derutni sklop tvornice ribljih konzervi „Školjka“, Poreč, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 197. i Sl. 198. Napušteni i derutni objekt tvornice ribljih konzervi „Školjka“ fotografiran s dvorišne strane sklopa (lijevo). Ulično pročelje napuštenog tvorničkog sklopa s prodavaonicom „Školjka“ Poreč, 2025. Fotografije: Marija Barović

Sl. 199. Zračni snimak Sućurja s napuštenim i urušenim sklopom nekadašnje tvornice sardina „Sloboda“ u prvom planu, Sućuraj, Hvar 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 200. Urušeni i napušteni sklop nekadašnje tvornice sardina „Sloboda“, Sućuraj, Hvar 2025. Fotografija: Marija Barović

5. ZAKLJUČAK

Povijest tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana od 1880. do 1980. ovim je radom sagledana kroz arhitektonsku perspektivu uokvirenu ekološkom problematikom. Ako se nakon svih provedenih analiza i rasprava zaključno osvrnemo na pitanje ekologije, razvidno je da je ekološki narativ danas usvojen kao društveni fakt brige za okoliš. Drugim riječima, ekološki koncepti integrirani su u zakonodavne okvire, ekonomske strategije i strukovna djelovanja te kao takvi nose agens potencijalne društvene promjene. Istovremeno, sveprisutnost ekološkog narativa proizvodi i svojevrsnu pojmovnu neodređenost, koja otvara prostor njezinoj instrumentalizaciji, osobito kroz proliferaciju ekoloških etiketa koje se masovno plasiraju radi zadovoljenja uspostavljenih normi i standarda. Ta se ambivalentnost očituje i u području arhitekture, gdje se ekologija najčešće promatra kroz koncepte zelene, održive ili niskoenergetske arhitekture. Time se strukovno propitivanje teme nerijetko svodi na tehnološku ili strojarsku domenu, a arhitektonsko djelovanje sužava na pitanje tehnološke optimizacije. Oslanjanje na takve alate pritom je vođeno vjerom da oni sami nude rješenja na akutne probleme, pa se u okviru takvog tehnološkog optimizma manje promišlja odgovornost arhitekture koja, osim što oblikuje uvjete života, istodobno sudjeluje i u procesima njihove degradacije. Posljedično, izostaje i kritički diskurs o često negativnim posljedicama gradnje. Upravo iz potrebe za takvim kritičkim preispitivanjem ova disertacija pristupa ekološkoj problematici kao epistemološkom okviru za propitivanje dominantnog odnosa arhitekture i okoliša. Shodno tome, istraživački interes rada od samoga je početka usmjeren prema idejama, a ne isključivo prema arhitektonskim objektima, kako bi se kroz otvorenu problematiku omogućili novi vidovi razumijevanja i djelovanja u arhitekturi.

Takvo sagledavanje aktualne strukovne problematike usmjerava ovo istraživanje prema suvremenom stanju izgrađenog okoliša određenog višestrukim krizama. One se u radu prepoznaju kao lokalna kriza izgrađenog okoliša i planetarna klimatska kriza, pri čemu se obje sagledavaju unutar šireg okvira antropocena koji dovodi u pitanje tradicionalnu hijerarhiju između čovjeka i okoliša. Upravo je kritička perspektiva antropocena odredila istraživačku poziciju rada iz koje se **ekologija** istodobno uspostavlja **kao tema istraživanja i kao metodološki okvir za promišljanje arhitekture**. Tematski, takav pristup otvara prostor za oslovljavanje zanemarenih aspekata izgrađenog okoliša, dok na metodološkoj razini promatra arhitekturu kroz međuodnose prostornih, društvenih i prirodnih procesa.

Preispitujući što je uopće relevantan predmet arhitektonskog istraživanja u osviještenom trenutku krize, **disertacija radi iskorak od ustaljenih i dominantnih tema arhitektonskog diskursa.** Unutar specifičnog konteksta hrvatske obale koji se istražuje, taj je odmak ostvaren određivanjem tri osnovna tematska fokusa. Prvi fokus stavljen je na cjelinu okoliša obalnih i otočnih naselja, radije nego pojedinačni objekt tvornice sardina, čime se taj arhitektonski tip promatra u odnosu na urbanističku strukturu naselja, život ribarskih zajednica i dinamiku morskih ekosustava. Drugi fokus usmjeren je na proizvodnu, odnosno industrijsku, djelatnost malih primorskih naselja, umjesto na dominantno zastupljeni turistički narativ. Time se kontekst hrvatske obale određen monocentričnim turističkim razvojem sagledava iz perspektive resursa i rada, a ne isključivo reprezentacije i potrošnje. Treći fokus usmjeren je na odnos čovjeka s ostalim živim i neživim svijetom, propitujući karakter i obim industrijske proizvodnje kroz procese eksploatacije riblje biomase i transformacije morskog ekosustava.

Sagledavanjem šire prostorne instancije okoliša kroz leću tvornica sardina pokrenutih u malim ribarskim zajednicama, istraživanje je usmjereno na međuovisnost prirodnih resursa, tehnologije i društvenih odnosa. Budući da se upravo u arhitektonskom tipu tvornice sardina preklapaju procesi eksploatacije ribljih resursa, proizvodne infrastrukture i djelatnosti primorskih zajednica, **rad razvija metodologiju arhitektonskog istraživanja kojom se rekreiraju i mapiraju socio-prostorne umreženosti, međuovisnosti i suodnosi** tih instanci.

Ako se u kontekstu mreže odnosa dotaknemo ribe kao polazišta industrije ribljih konzervi, bitno je istaknuti da rad ne sagledava ribu tek kao pasivni objekt ljudskog interesa i korištenja, već kao aktivni subjekt u oblikovanju prostora. Riba ima svoju biološku logiku, a njezina gradotvorna uloga upravo je afirmirana detektiranjem, opisivanjem i mapiranjem socio-prostornih konfiguracija lokalnih zajednica koje su po toj logici s jedne strane izrađivale sredstva lova na moru, a s druge gradile infrastrukturu prerade i konzerviranja ribe na kopnu.

Odnos između ribe i društva pritom nije jednosmjeran. Kao što je riba uvjetovala izgradnju prostora, tako su i tvornice sardina svojom izgradnjom redefinirale status srdele. Ta se značenjska transformacija ocrtava i u jezičnoj terminologiji, u kojoj srdela označava riblju vrstu, a sardina njezinu konzerviranu formu. U konkretnom materijalnom smislu, posredovanjem tvornica sardina, kvarljiva i jeftina riba postala je dugotrajan prehrambeni proizvod modernog društva, dobivajući novu praktičnu prehrambenu funkciju i višu ekonomsku vrijednost. Istodobno, intenziviranje industrijske proizvodnje bilo je praćeno povećanjem izlova srdele, pri čemu je koncentrirani lov na jednu vrstu utjecao na smanjenje njezine biomase i vodio narušavanju ravnoteže morskog ekosustava.

Analizirani suodnos ljudi i ribe nadalje je odredio **način uspostavljanja vremenskog i geografskog okvira ovog istraživanja**. Vremenski raspon istraživanja obuhvaća period od 1880-ih, kada se pokreće izgradnja prvih tvornica sardina na istočnom Jadranu, do 1980-ih, kada industrija ribljih konzervi na obali postupno jenjava uslijed ekonomske i političke krize. Unutar tog stoljetnog perioda regija je prošla kroz niz političkih tranzicija obilježenih promjenama teritorijalnih granica, zakonskih okvira i ekonomskih strategija. Upravo zbog tih intenzivnih i promjenjivih povijesnih okolnosti, istraživanje svoje granice ne određuje prema konkretnim vremenskim odrednicama pojedinih političkih sustava, već na trajnijim ekološkim i proizvodnim procesima. Slična je logika primijenjena i na geografski okvir rada. Disertacija nije određena konkretnim političkim entitetom države, već neutralnim terminom istočne obale Jadrana koji nadilazi promjenjive političke konfiguracije regije.

Izbor takvih neutralnih odrednica mjesta i vremena leži u uvažavanju logike ribe budući da je ona društveno neovisna. Naime, srdela je divlja riba i ne može se uzgojiti i u tom smislu kontrolirati. Obrasci njezina kretanja i ponašanja oblikovani su prije svega ekološkim uvjetima Jadrana, pa se oni u radu prepoznaju kao stabilniji analitički okvir od promjenjivih društvenih i političkih sustava.

Vodeći se apolitičnošću srdele kao biološkog organizma, istraživanje se usmjerava na procese koji su dugotrajniji od onih društvenih. Pozivajući se na konkretnu perspektivu *longue durée*, odnosno analizu sporih i dugotrajnih procesa, rad se fokusira na razaznavanje kritičnih vremenskih točaka koje su donijele paradigmatske promjene u odnosu između ljudskih zajednica, industrijskih praksi i morskih ekosustava. Za razliku od višestrukih izmjena pojedinačnih političkih režima i ekonomskih sustava, unutar određenog stogodišnjeg okvira povijesti modernizacije istočne obale Jadrana detektirana je tek jedna paradigmatska promjena, određena 1945. godinom. Ta godina u radu stoga nije uspostavljena kao politička razdjelnica, nego kao trenutak duboke transformacije proizvodnih, prostornih i društvenih odnosa.

Kako bi unutar dugog trajanja razvoja industrije ribljih konzervi bilo moguće razaznati i ispitati te ključne paradigmatske promjene, istraživanje je strukturirano kroz četiri problemske cjeline. Riječ je o proizvodnoj tehnologiji, političko-ekonomskim sustavima, strukovnoj regulaciji izgradnje i kulturološkim imaginarijima. Svaka od tema ciljano je odvojena u zasebno poglavlje, upravo kako bi unutar njihovog specifičnog konteksta bilo moguće preciznije sagledati tijek razvoja pojedine problematike. Svaka od tema tako je strukturirana kroz dvije razvojne faze razdvojene 1945. godinom: kod proizvodne tehnologije riječ je o

prijelazu iz zanatske u industrijsku fazu; kod političko-ekonomskih sustava o prijelazu iz kapitalističkog u socijalistički model; kod regulacije izgradnje o prijelazu iz neplanske u plansku industrijalizaciju; a kod kulturoloških imaginarija o prijelazu iz industrijske prema turističkoj viziji razvoja obale.

Polazeći od lokalne povijesti riblje industrije, rad istodobno problematizira šire i opće procese. Naime, obuhvaćeni vremenski period istraživanja ujedno se poklapa i s procesom modernizacije i globalizacije koji je bio određujući za formaciju modernog društva, poticanje rapidne urbanizacije i oblikovanje strukovnog arhitektonskog djelovanja. Sagledavanjem tih općih procesa kroz regionalnu povijest istočnog Jadrana, istraživanje dovodi u korelaciju ključne modernističke fenomene s lokalnim razumijevanjem izgrađenog i neizgrađenog okoliša, isto kao što i teorijski interpretira povijesnu i lokalno uvjetovanu problematiku u kontekstu globalne ekološke krize.

Zauzimanjem uvodno opisane kritičke pozicije, **prva istraživačka cjelina „Arhitektonska povijest industrije ribljih konzervi na istočnoj obali Jadrana 1880.-1980.“** pristupa obalnoj industrijalizaciji ribljih konzervi kroz perspektivu ekologije srdele. Provedena analiza pokazuje da su tijekom prve polovice 20. stoljeća prostorna organizacija industrije i razvoj obalnih naselja bili neposredno uvjetovani biološkim karakteristikama plave ribe. Kvarljivost srdele zahtijevala je brzu preradu ulova neposredno nakon iskrcaja s ribarskih brodova, zbog čega su tvornice sardina bez iznimke bile smještene uz samu obalu i neposredno povezane s ribarskim naseljima. Nadalje, zbog obalnog staništa srdele razvio se obalni karakter ribolova koji nije zahtijevao velika plovna sredstva, a što je potom odredilo skromnu lučku infrastrukturu. Sezonske migracije srdele određivale su ritam proizvodnje i privremeni intenzitet rada, pa se mogu povezati sa sezonskim karakterom riboprerađivačke industrije, a potom i s njezinim jednostavnim i skromnim prostornim okvirom. Istodobno, veliko bogatstvo i široka rasprostranjenost srdele duž istočne obale Jadrana rezultirala je disperziranom mrežom manjih tvornica raspoređenih po otočnim i obalnim naseljima. Takvi detektirani odnosi i veze između biologije ribe i prostornih karakteristika mogli su doći do izražaja u uvjetima infrastrukturne potkapacitiranosti obalne regije i tehnološki ograničene industrijske proizvodnje, pa se upravo kroz njih može pojasniti zanatski karakter prerade i konzerviranja ribe toga perioda, iako se sama djelatnost tvornica sardina nominalno kategorizira kao industrijska proizvodnja.

Industrijski standard proizvodnje ribljih konzervi nastupio je tek u drugoj polovici 20. stoljeća, kada dolazi do modernizacije industrijske tehnologije i razvoja regionalne infrastrukture. Analiza te druge, „tehnološke“ faze pokazuje kako su nove materijalne okolnosti proizvele i nove prostorne odnose. Prelazak s obalnog na dubinski ribolov bio je praćen intenzivnijim uređenjem obalnih zona i razvojem lučke infrastrukture, elektrifikacija regije omogućila je koncentraciju proizvodnje u većim industrijskim i urbanim središtima, dok je izgradnja Jadranske magistrale ubrzala transformaciju obale prema turističkoj ekonomiji, potičući prenamjenu tvornica sardina u turističke sadržaje. Modernizacija obale tako je postupno ukinula prethodnu biološku uvjetovanost prostora, što je u konačnici dovelo do zatvaranja brojnih tvornica i izmještanja proizvodnje iz otočnih i obalnih naselja.

Nakon identifikacije materijalnih uvjeta izgradnje industrije ribljih konzervi, sljedeći korak analize promatra tvornice sardina kao stabilne materijalne točke oko kojih su se tijekom vremena izmjenjivali oni nematerijalni i promjenjivi politički, ekonomski i društveni odnosi. Tako se početno opisani i mapirani fizički kontekst uslojava analizom političko-ekonomskih konfiguracija, strukovnih regulacija i kulturoloških imaginarija, koji su dali svoj doprinos razvoju riblje industrije i njezinog obalnog prostora.

Drugi analitički sloj istraživanja usmjeren je na političko-ekonomske konfiguracije tvornica sardina te način na koji su različiti državni i ekonomski sustavi reorganizirali proizvodnju, upravljanje resursima, tržišne odnose i prostorni razvoj obale. Taj sloj analiziran je kroz vlasničke strukture tvornica sardina koje se bile aktualne u pojedinim povijesnim epizodama. Analiza poduzeća za preradu i konzerviranje ribe krajem 19. i početkom 20. stoljeća pokazuje kako je Austro-Ugarska Monarhija ustrojila čvrsti okvir lokalnog maritimnog sektora vodeći se interesima imperijalne ekonomije i profitabilnošću industrijskog sektora. Nakon propasti Monarhije, bečka i tršćanska poduzeća preuzimaju novi vlasnici koji su koristili postojeće tvornice bez većih ulaganja, često zadržavajući zanatski oblik proizvodnje ili se vraćajući na tradicionalni oblik soljenja ribe. Takve okolnosti ukazuju da je industrija ribljih konzervi u razdoblju Kraljevine Jugoslavije bila reorganizirana prema logici privatnog kapitala i tržišne profitabilnosti. Osim toga, u istom međuratnom periodu, tvornice sardina na istočnoj obali Jadrana koje su došle pod talijanski teritorij ili su bile vođene talijanskim kapitalom pokazuju kako je kolonijalna uprava Kraljevine Italije eksploatirala njihove ribarske i industrijske resurse za potrebe vlastitog gospodarstva. Nakon 1945., novoosnovana poduzeća za preradu i konzerviranje ribe svjedoče o tome kako je socijalistička Jugoslavija raskinula postojeće tržišne odnose i vlasničke strukture, reorganizirajući proizvodne kapacitete ribljih konzervi

prema načelima planskog razvoja i regionalne redistribucije. Sve te političko-ekonomske tranzicije nisu se odrazile samo na upravljačke i tržišne modele industrije, već su poticale i konkretne prostorne promjene. One su vidljive u organizaciji obalne infrastrukture, distribuciji proizvodnih kapaciteta i transformaciji okoliša, a koje rad grafički evidentira i interpretira kartografskim prikazima tvornica sardina unutar obalne regije.

Tek nakon analize materijalnih uvjeta izgradnje i društvenih konfiguracija industrije ribljih konzervi na obali, istraživanje ulazi u problematiku njezine strukovne regulacije, prateći prijelaz od početne neregulirane gradnje tvornica sardina prema kasnijoj planskoj industrijalizaciji. Analiza pokazuje da izgradnja prvih tvornica sardina na hrvatskom Jadranu, iako projektantski kontrolirana na razini pojedinačne građevine, nije bila rezultat cjelovitog urbanističkog planiranja. Planska regulacija industrije ribljih konzervi na obali sustavno je regulirana tek za vrijeme SFR Jugoslavije, kada urbanističko planiranje u Hrvatskoj dobiva institucionalni i zakonski okvir djelovanja. Uvođenjem obveze izrade urbanističkih planova za sva naselja u državi, industrijski pogoni ribljih konzervi na obali počinju se prostorno reorganizirati prema modernističkim načelima funkcionalizma i zoniranja, često rukovođenim sve dominantnijem turističkom usmjerenju razvoja obale. Kao posljedica poslijeratne planske regulacije, industrijska proizvodnja ribljih konzervi koncentrirana je u infrastrukturno opremljenijim centrima, dok su tvornice prethodno izgrađene na nepovoljnim lokacijama bile izmještene, a napuštene građevine tvornica sardina prenamijenjene u turističke sadržaje.

Završni sloj prve istraživačke cjeline usmjeren je na analizu različitih društvenih poimanja razvoja obalne regije, ovdje određenih pojmom „jadranskih imaginarija“. Ta analiza provedena je istraživanjem različitih formi grafičke reprezentacije industrije ribljih konzervi koje su se pojavile tijekom promatranog stoljetnog perioda, slikovito otkrivajući značenja i pozadinske logike tog razvojnog smjera. Primjerice, isti arhitektonski tip tvornice sardina je za vrijeme industrijskog zamaha prve polovice 20. stoljeća reprezentiran kao idealizirana razglednica modernizirane obale, dok je za vrijeme uzleta turizma motiv tvornica nestao iz poželjne slike obale, bivajući grafički eliminiran. Ili, dok su u prvoj polovici 20. stoljeća tvornice sardina, industrijski dimnjaci i radna snaga prikazivani na slikarskim platnima i razglednicama kao simboli modernizacije, gospodarskog napretka i društvene emancipacije, u drugoj polovici stoljeća vizualni identitet riblje industrije počinje se graditi kroz motive povijesnih urbanih struktura, „netaknute“ obalne prirode i tradicionalnih narodnih običaja. Takve promjene u vizualnoj reprezentaciji jasno otkrivaju transformaciju društvene percepcije industrije ribljih konzervi, ukazujući time na izmijenjeni sustav vrijednosti i ideja o okolišu.

Analiza grafičkih reprezentacija industrije ribljih konzervi pritom pokazuje da njihove slike nisu bile tek pasivan odraz ekonomskih i društvenih promjena, nego i aktivni instrument njihove provedbe. Slike tvornica sardina, razglednice obalnog krajolika i ambalaža ribljih konzervi oblikovale su predodžbe o tome što obala jest, što bi trebala postati te što se unutar nje više ne smatra prihvatljivim. U tom procesu formiraju se i suvremene koncepcije zaštite okoliša, koje se ne pojavljuju kao neutralne ili univerzalne vrijednosti, nego kao rezultat konkretnih društvenih, ekonomskih i političkih odnosa koji određuju što se u određenom trenutku prepoznaje kao vrijednost, a što kao prijetnja prostoru.

Druga istraživačka cjelina „Socio-prostorni sustavi tvornica sardina“ uvodi novi smjer istraživanja industrije ribljih konzervi koji kreće od arhitektonskog mjerila tvornice, šireći se prema urbanističkom mjerilu naselja i regije. Ulazeći u specifičnosti konkretnih lokacija i naselja, analiza prati domet utjecaja pojedinačne tvornice sardina na cjelinu okoliša. Taj domet prezentiran je kroz povijesnu analizu i grafičko mapiranje graditeljskih slojeva povezanih s industrijom ribljih konzervi, iz kojih se dobiva uvid u međudjelovanje izgradnje, proizvodnje, tehnologije, rada, ekosustava ribe, političkih uređenja i ekonomskih strategija. Tvornice sardina na taj su način povezane s njihovim konstitutivnim akterima, mehanizmima moći i uvjetima djelovanja, pa provedena analiza omogućuje razumijevanje industrijske arhitekture ne samo kao materijalne infrastrukture, već kao prostora u kojem se materijaliziraju odnosi moći, oblici teritorijalne kontrole i dugotrajne transformacije okoliša. U središtu analize stoga stoji pitanje prostora kao sustava, a ne usko kao organizacijske ili oblikovne logike arhitekture tvornica, zbog čega su rekreirane tvorničke mreže oslovljene terminom „socio-prostornih sustava tvornica sardina“.

Analizirani primjeri pritom su grupirani prema zajedničkim socio-prostornim uvjetovanostima u tematske cjeline temeljem kojih su potom izvedeni zaključci o specifičnim trajektorijama obalne industrijalizacije ribljih konzervi. Prve tvornice sardina koje su pokrenute krajem 19. stoljeća pokazuju kako su spontani oblici industrijalizacije bili povezani s lokalnim poduzetništvom, te uglavnom integrirani u postojeće urbano tkivo obalnih naselja, dok su modeli razvoja vođeni izvanjskim kapitalom formirali izdvojene industrijske zone na rubovima gradova i naselja. Takvi prostorni obrasci početne industrijalizacije tako su pojašnjeni nekretninskim odnosima, tržišnim okolnostima i ekonomskim politikama. Istraživanje nadalje prepoznaje i specifične krizne modele razvoja, poput adaptacije postojećih građevina u industrijske pogone, koji se pojavljuju u prvoj polovici 20. stoljeća tijekom razdoblja talijanske uprave nad dijelom današnje hrvatske obale. Ti improvizirani

oblici industrijske infrastrukture tako su dovedeni u odnos sa specifičnim i izvanrednim političkim okolnostima. Nasuprot tome, modernizacija riblje industrije u drugoj polovici 20. stoljeća donijela je intenzivnu plansku izgradnju i tehnološku transformaciju tvornica sardina popraćenu najsnažnijom proizvodnom produkcijom, a čiji je utjecaj u značajnoj mjeri proširen i na širi infrastrukturni, društveni i ekonomski kontekst obalnih i otočnih naselja. Zasebno poglavlje posvećeno je izdvojenim primjerima planske izgradnje riblje industrije, kroz koje je apostrofirana snažna veza između planske regulacije prostora i snažne uloge državnog aparata u kontroli takvog industrijskog razvoja. Posljednje poglavlje fokusira se na razvojnu fazu industrije ribljih konzervi obilježenu postupnom transformacijom obale prema turističkoj ekonomiji, tijekom koje tvornice sardina postaju predmet prenamjene u turističke objekte. Ti analizirani primjeri pokazuju da odnos turizma i industrije nije bio isključivo ekonomski sukob dviju djelatnosti, nego proces duboke prostorne i društvene reorganizacije obale, koji je u konačnici doveo do gašenja velikog broja tvornica sardina na obali.

Nadovezujući se na prethodne dvije istraživačke cjeline, **treća cjelina „Arhitektonske koncepcije okoliša proizašle iz proizvodno-prostornih sustava tvornica sardina“** koristi dobivene povijesne uvide kako bi kroz njih oslovila suvremenu problematiku arhitektonske struke. Iz tih relacija identificirane su i izdvojene tri osnovne teme vezane za ekološku problematiku: „prostorne ekologije“, „*smallness*“ i „provizorij“. Dakle, sve tri problemske teme proizašle su iz provedene analize industrije ribljih konzervi, ali su kroz njih ponuđeni novi interpretativni pravci i shvaćanja prostora, pa ih rad plasira kao „arhitektonske koncepcije okoliša“.

Prva **koncepcija „prostorne ekologije“** proizlazi iz sagledavanja tvornica sardina kao socio-prostornih sustava čiji utjecaj nadilazi granice pojedinačne građevine i njezina programa. Analiza pokazuje da arhitektura djeluje unutar širih društvenih, ekonomskih i ekoloških odnosa utječući na ekonomsku strukturu, migracije stanovništva, radne uvjete, stambeno pitanje, statusne pozicije, društvene hijerarhije, kulturološku percepciju, prirodne ekosustave, itd. Kroz taj koncept disertacija uspostavlja općenitu kritičku perspektivu koja arhitekturu ne promatra kao autonomni objekt, nego kao aktivni element integralnog društveno-ekološkog sustava. Drugim riječima, iako arhitekti svojim projektom kontroliraju izgradnju građevine unutar definiranih gabarita zgrade i granica parcele, kao i unutar definiranog programa, utjecaj jedne građevine nadilazi te projektom definirane granice. Izgradnja jedne građevine neminovno ostavlja širi utjecaj na okoliš − prirodni i izgrađeni, ljudski i neljudski.

Druga koncepcija također se razvija iz povijesne analize socio-prostornih sustava malih otočnih i obalnih naselja, ali kroz prepoznavanje pozadinske logike industrijskog razvoja ribljih konzervi, koja nije utemeljena ni na ekspanzionističkom širenju proizvodnje, niti na konstantnoj produkciji novih građevina. Prethodno opisana širina utjecaja pojedinačne tvornice sardina na cjelinu okoliša nije nužno bila materijalna u smislu širenja ili poticanja daljnje izgradnje. Povijesne analize socio-prostornih struktura malih obalnih i otočnih naselja na hrvatskoj obali u kojima su djelovale tvornice sardina ukazuju kako su urbane strukture tih naselja zadržane u relativno istom mjerilu, odnosno kako otvaranjem proizvodnje ribljih konzervi mala ribarska naselja nisu postala veliki gradovi. Povijesna logika razvoja industrije ribljih konzervi stoga otvara mogućnost zamišljanja alternativnih modela razvoja koji nisu utemeljeni na imperativu stalnog fizičkog rasta. Na toj osnovi rad uvodi i definira **koncepciju „*smallness*“** kao kritički okvir za promišljanje razmjernog razvoja i održivosti *manjeg* kao alternative modelima prostorne ekspanzije i načela većeg.

I treća ekološka perspektiva promatrana kroz leću tvornica sardina iznjedrena je iz problematike turizma kao dominantnog razvojnog smjera obalne regije. Povijesni odnos tvornica sardina prema turizmu analiziran je kroz praksu ponovnog korištenja, prenamjena i adaptacija tvornica sardina, na koju je potom nadovezana opća i aktualna tema cjelogodišnjeg životnog ciklusa građevine. Poveznica između te povijesne i suvremene problematike uspostavljena je definiranjem treće **koncepcije „provizorija“**. Riječ je o povijesnom konceptu razvijenom unutar specifičnog vremenskog konteksta ubrzane industrijalizacije nakon Drugog svjetskog rata. Struka je tadašnji pritisak industrijske izgradnje vidjela kao nužni i privremeni vid razvoja, promišljajući temeljem njega prostorno rješenje koje bi omogućilo tek privremeno djelovanje tvornica te, u konačnici, prostornu eliminaciju njihove infrastrukture. Ako se taj proces poopći, projektiranje provizorne arhitekture bilo je istovremeno usmjereno na promišljanje gradnje, ali i razgradnje građevine, čime se taj projektantski zadatak može proširiti na današnju ekološku problematiku cjelokupnog životnog ciklusa građevine – od njezina nastanka do očekivane promjene. Projektiranje u tom kontekstu nije dovoljno promatrati samo kroz čin izgradnje, nego i kroz mogućnost buduće prilagodbe, prenamjene, razgradnje i ponovnog korištenja postojećeg fonda građevina. Kroz koncept „provizorija“ disertacija stoga povezuje povijesno iskustvo industrijske obale sa suvremenom ekološkom problematikom cikličke ekonomije i dugoročnog upravljanja izgrađenim okolišem.

Ako se na kraju ovog zaključnog poglavlja vratimo na uvodno izraženu ambiciju propitivanja pojedinih modaliteta arhitektonskog djelovanja duboko ukorijenjenih u zastarjelu modernističku praksu, vidljivo je da definirane koncepcije zazivaju upravo takvu promjenu. Iz konkretnog povijesnog iskustva općenite industrijske gradnje vidljivo je da je modernistička praksa poticala razdvajanje strukovnog djelovanja na domenu arhitekture i inženjerstva, jer su konstrukcijski zadaci bili dodjeljivani inženjerima, a oni oblikovni arhitektima. Takvim razdvajanjem arhitekti su, između ostalog, afirmirani kao kreatori novih formi, preuzimajući važnu ulogu u konceptualizaciji novogradnje, a time i rukovođenju ekspanzionističkog širenja izgradnje u kontekstu intenzivne urbanizacije druge polovice 20. stoljeća. Ista ta podjela reflektira se i u valorizaciji izgrađenog okoliša, gdje se u pravilu vrednuju građevine koje posjeduju formalne ili oblikovne karakteristike, dok industrijske građevine lišene tih karakteristika nisu uključene u aktualni sustav zaštite. Na opisanim modernističkim zasadama stoga počiva i današnja arhitektonska praksa projektiranja i konzervacije jer je u njima i dalje prisutan isti opisani raskorak između arhitekture i inženjerstva. Arhitektura je i dalje primarno usmjerena na produkciju novog, isto kao što se izgrađeni okoliš u pravilu vrednuje kroz iste formalne i oblikovne principe.

Arhitektonske koncepcije razmatrane u ovom radu otvaraju potom nove teme, a kroz njih i nove formate razumijevanja i djelovanja. Prva koncepcija prostornih ekologija obuhvaća aktualnu temu sustavnog i umreženog razmišljanja te tako stoji kao poziv na razumijevanje lančanih reakcija potaknutih gradnjom. Druga koncepcija koja se poziva na održivost *manjeg* poziv je na razmatranje regenerativne uloge arhitekture u odnosu na okoliš. Treća tema provizorne arhitekture oslovljava aktualnu temu cirkularnosti upućujući poziv da se problematični aktualni procesi poput rušenja sagledaju kao izvori resursa za ponovno građenje. Time je otvoren poziv i za kreativno područje projektiranja iz postojećeg tkiva grada te na valorizaciju izgrađenog okoliša izvan formalnih kriterija, ali i izvan uske stvaralačke domene arhitektonskog djelovanja.

Sagledavajući povijest industrije ribljih konzervi kroz suvremenu ekološku problematiku, disertacija nudi odmak od dominantnih i često pojednostavljenih razumijevanja ekologije u arhitekturi. Doprinos rada pritom ne leži u plasiranju novih normativnih modela ili sugeriranju konkretnih prostornih rješenja, već u formulaciji kritičkih koncepcija koje omogućuju slojevito razumijevanje odnosa arhitekture, izgrađenog i neizgrađenog okoliša i društva. Arhitektonske koncepcije „prostornih ekologija“, „*smallnessa*“ i „provizorija“ tako postaju interpretativni okviri za kritičko promišljanje suvremenih problema koji se tek

manifestiraju u formi izgrađenog okoliša. Njihovim definiranjem, disertacija poziva da se arhitektura promatra kao praksa djelovanja suočena s ograničenim ekološkim uvjetima, dugotrajnim prostornim procesima i promjenjivim društvenim potrebama, pri čemu odgovornost arhitektonskog djelovanja nadilazi izgradnju pojedinačne građevine te se proširuje na cjelinu okoliša i njegovih budućih transformacija.

POPIS IZVORA I LITERATURE

Popis sadrži pregled 75 korištenih i citiranih bibliografskih jedinica iz primarnih izvora (arhivska dokumentacija) te pregled 201 korištenu i citiranu bibliografsku jedinicu iz sekundarnih izvora (znanstvene / stručne knjige i članci, disertacije, zbornici, katalozi izložbi, natuknice u enciklopedijama te internetski izvori). Svim internetskim izvorima pristupljeno je 1. prosinca 2025., pa datumi pristupa nisu pojedinačno navedeni.

Arhivski izvori

Archivio di Stato di Trieste

1. ASTS-Archivio Stock, b. 219, Statuten der "Ampelea" Destillations- und chemische Industrien Aktiengesellschaft in Rovigno, Rovigno, 1906, [Statut dioničkog društva za destilaciju i kemijsku industriju "Ampelea" u Rovignu, Rovinj 1906.], https://archiviodistatotrieste.it/doc-mos/statuten-der-ampelea-destillations-und-chemische-industrien-aktiengesellschaft-in-rovigno/
2. ASTS-Archivio Stock, b. 219, Statuto dell' "Ampelea" Società Anonima di Distillazione e d'Industrie chimiche, Trieste, 1931, https://archiviodistatotrieste.it/doc-mos/statuto-dellampelea-societa-anonima-di-distillazione-e-dindustrie-chimiche/

Arhiv Jugoslavije, Beograd

3. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", Mardešić i drug, tvornica ribljih konzerva „Mignon" – Komiža, fond 17, fascikla 88, dosije 11.
4. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Sagena", tvornica sardina k.d. – Komiža, fascikla 88, dosije 12.
5. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Ampelea", tvornica sardina d.d. – Lastovo, fascikla 88, dosije 15.
6. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Ampelea", Conservifici S.A. stabilimento di Lagosth – Lastovo, fascikla 88, dosije 15.
7. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", Vlahović Jakov, tvornica sardina – Postire, fascikla 88, dosije 30.
8. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Sardina" d.d. za konzerviranje morske ribe - Split, fascikla 88, dosije 42.
9. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Neptun", tvornica alimentarnih konzerva d.d. – Split, fascikla 88, dosije 43.
10. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", „Itak", jugoslavenske tvornice alimentarnih konzerva d.d. – Split, fascikla 88, dosije 43.
11. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", Sućuraj, Casolini i Bižaca, tvornica sardina d.s.o.j. – Postire, fascikla 88, dosije 44.
12. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ", Torba i Madirazza, tvornica sardina – Trogir, fascikla 89, dosije 2

13. AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, Fratelli Mardessich, fabrika ribe – Komiža, fascikla 92, dosije 18

Centar za povijesna istraživanja Rovinj

14. SRC – Fotografski arhiv

Državni arhiv u Dubrovniku

15. HR-DADU-992 Zbirka razglednica Marije i Krunoslava Leka, serija: 11. Općina Lastovo, signatura: 11.4r, 11.4v., https://zbirkaleko.dad.hr/

Državni arhiv u Dubrovniku – Arhivski sabirni centar Korčula-Lastovo

16. HR-DADU-SCKL-694 Narodni odbor općine Vela Luka 1952.-1962.

17. HR-DADU-SCKL-694 Narodni odbor općine Vela Luka 1952.-1962, Kapitalna izgradnja Vela Luka

18. HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka, 1951.-2004.

19. HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824.-1920.

20. HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920.-1943.

21. HR-DADU-SCKL-876 Zbirka fotografija Nika Sesse, 1952.-1989.

Državni arhiv u Pazinu

22. HR-DAPA-79 Oblasni narodni odbor za Istru, 1945.-1947.

23. HR-DAPA-686 Mirna Rovinj

Državni arhiv u Splitu

24. HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1919.-1941., kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“.

25. HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 8, Popisi industrijskih i obrtničkih poduzeća u Dalmaciji i njihovo stanje, 2. Tvornice Sardina, 5. Tvornice konzervi, 1945.

26. HR-DAST-21 Oblasni narodni odbor Dalmacije, kutija br. 6, Konfiskacije “Neptun” tvornica konzervi d.d. Komiža, 1945.-1947.

27. HR-DAST-44 Okružni sud u Splitu, Trgovački registar A I (Registar samostalnih tvrtki prije 1906.)

28. HR-DAST-44 Okružni sud u Splitu, Trgovački registar B II, sig. 44-1.2., knjiga 9.

29. HR-DAST-28 Općinski narodnooslobodilački odbor Komiža, OK-NOB 1/III., Tvornica sardina “Neptun” i “Mardešić”, 1944.-1945.

30. HR-DAST-53 Okružno javno tužiteljstvo Dalmacije-Split, nacionalizacija, 1948.

31. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 3, 33/1 Hvar, Lučica - Križna Luka, 1964.

32. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 3, 38/1 Hvar, Križna Luka, 1964.

33. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 3, 39/1 Hvar, Križna Luka – hotelsko naselje 1964.

34. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 32/gl Cisterna- pogon Milna. Naručitelj Tvornica sardina Postira. Projektant B. Šegvić, statika Nekić, 1954.

35. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 33/gl Kotlovnica- pogon Milna. Naručitelj Tvornica sardina Postira. Projektant B. Šegvić, 1954.

36. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina. Naručitelj Privredno poduzeće "Hvar". Projektant D. Duša, 1954.

37. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/gl Tvornica sardina. Naručitelj Privredno poduzeće "Hvar". Projektant D. Duša, suradnik I. Boschi, 1954.

38. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1956. 111/id Tvornica sardina Sućuraj- Hvar. Naručitelj Poduzeće za preradu ribe "Sloboda". Projektant I. Carić.

39. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1957. 111/gl Tvornica sardina Sućuraj- Hvar. Naručitelj Poduzeće za preradu ribe "Sloboda". Projektanti: I. Carić, S. Uvodić.

40. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961. 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekat. Naručitelj N.O. općine Hvar. Projektant B. Pervan.

41. HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, Tehnologija industrijske prerade ribe dr. Edvin Anarović i dr., Rijeka

42. HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/II "ITAK", 1830.-1931.

43. HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/III "ITAK", 1932.-1935.

44. HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915.

45. HR-DAST-375 Obitelj Jurić 1907.-1937.

Državni arhiv u Šibeniku

46. HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka

47. HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka

48. HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 4, Tvornica sardina Prvić Luka

Državni arhiv u Zadru

49. HR-DAZD-141 Narodni odbor kotara Zadar 1945.-1962., kutija 339, "Mardešić"

tvornica ribljih konzervi Sali

50. HR-DAZD-141 Narodni odbor kotara Zadar 1945.-1962., kutija 321, "Mardešić" – Sali, Investicijski elaborat za nabavku opreme, 1955.
51. HR-DAZD-481 Narodni odbor gradske općine Zadar 1955. – 1962.
52. HR-DAZD-146 Skupština općine Zadar 1963-1993.
53. HR-DAZD-555 Fond Općine Sali 1918.-1940., kutija 1, "Neptun", Tvornica Sali, 1936.
54. HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980.
55. HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Šaponja, Zdravko. *Ekonomski problemi morskog ribarstva Jugoslavije*, Zagreb, 1980.
56. HR-DAZD Mardešić d.d. u Stečaju Sali, registratori 20.-27., zapisnici Izvršnog odbora
57. HR-DAZD Mardešić d.d. u Stečaju Sali, registratori 55., osnovna sredstva
58. HR-DAZD-370 „Petar Lorini, učitelj i stručnjak za ribarstvo 1861.-1950.", Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2009.

Ekonomski Institut, Zagreb

59. Parać, Berislav. *Razvitak industrije ribljih konzerva.* Zagreb: Ekonomski institut, Narodna Republika Hrvatska, 1953.

Konzervatorski odjel u Splitu

60. Stara fototeka 2016 Album 6

„Mirna", Rovinj – arhiv poduzeća

61. „Jučer počeo seminar za radnike „Mirne". I ribari se obrazuju" , *Večernji list*, 13. veljače 1975. , novinski isječak iz foto albuma „Mirna".
62. „Mirna" – div koji želi rasti". 29. tranja 1975., novinski isječak iz foto albuma „Mirna".
63. „Nove kvalificirane radnice „Mirne", *Glas Istre*, 17. rujna 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna".
64. "Rovinj: 150 radnika primilo diplome". *Vijesnik*, 8. srpnja 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna".
65. Brljafa, I. „Obrazovanje ne radi papira već radi znanja", *Radničke novine*, br. 46/47, 29. studenog 1973, novinski isječak iz foto albuma „Mirna".
66. Čalić V. „Plan neostvaren – nade u porastu. Ribari rovinjske „Mirne" nisu imali puno sreće u prvih 9 mjeseci ove godine", novinski isječak iz foto albuma "Mirna".
67. Etinger, Milan. „Jedna dvadesetogorišnjica.", novinski isječak iz foto albuma „Mirna".
68. Etinger, Milan. „Kada ribarska škola", 1975., novinski isječak iz foto albuma „Mirna".

69. Etinger, Milan. „Na pragu jedne godišnjice (Letimičan osvrt na prošlost „Mirne“)“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

70. Etinger, Milan. „Ponovno u školskoj klupi“, Rovinj, br. 22., 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

71. Etinger, Milan. „I poslovođe na seminar“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

72. Fištrović, D. M., „Rekonstrukcija i modernizacija „Mirninih“ pogona. Pet novih linija“, *Glas Istre*, 25. kolovoza 1972., novinski isječak iz foto albuma “Mirna”.

73. Fištrović, D. M, „Novi KV prerađivači ribe“, 18. studenog 1973., novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

74. Istvan, Bekes, „Halaszat az Adrain“ [Ribolov u Jadranskom moru], novinski isječak iz foto albuma “Mirna”.

75. Šinđić, A. „Da mi žena ne privređuje…“, novinski isječak iz foto albuma „Mirna“.

Literatura

1. Antolić, Vlado. „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“. Zagreb, 15.12.1949. *Urbanizam i arhitektura*, br. 9-12 (1951): 52-63.
2. Arbutina, Dražen. „Moderna arhitektura Zadra. Uvod u njeno razumijevanje“. *Prostor* 9, br. 2(22) (2001): 163-174. https://hrcak.srce.hr/10799
3. Arčabić, Goran. „Između urbanističke vizije i revizije Petogodišnjega plana: planiranje i gradnja naselja u Zagrebu za zaposlenike državnih poduzeća teške industrije (1949. – 1956.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 56, br. 1 (2024): 139-179. https://doi.org/10.22586/csp.v56i1.27722
4. Bara, Mario. „Modernizacija urbanoga života u Hrvatskoj kroz prizmu stambenih i komunalnih politika u razdoblju socijalizma“, *Časopis za suvremenu povijest* 52, br. 1 (2020): 9-32. https://doi.org/10.22586/csp.v52i1.9976
5. Barović, Marija. „Adriatic Projects Revisited“. Magistarska disertacija, Harvard University, Graduate School of Design, 2022.
6. Barović, Marija. „Analiza koncepta “aktivne zaštite graditeljskog nasljeđa” kroz institucionalni okvir URBS-a“. *Život umjetnosti* 113, br. 2 (2023): 116-129. https://doi.org/10.31664/zu.2023.113.08
7. Barović, Marija. Prikaz knjige „Architecture Follows Fish“. *Prostor* 33, br. 1(69) (2025): 174. https://hrcak.srce.hr/332770
8. Basioli, Josip. „Ribarstvo na našem Južnom Primorju. 1. Dubrovnik“. *Naše more* 5, br. 1 (1958): 29-30. https://hrcak.srce.hr/211987
9. Basioli, Josip. „Ribarstvo na našem Južnom Primorju. 2. Poluotok Pelješac“. *Naše more* 5, br. 2 (1958): 105-106. https://hrcak.srce.hr/212298
10. Basioli, Josip. „Ribarstvo na našem Južnom Primorju. 5. Sjeverozapadno Dubrovačko primorje“. *Naše more* 5, br. 6 (1958): 336-338. https://hrcak.srce.hr/212491
11. Basioli, Josip. „Ribarstvo na našem Južnom Primorju. 6. Otok Lastovo“, *Naše more* 6, br. 1 (1959): 51-52. https://hrcak.srce.hr/211961
12. Basioli, Josip. „Ribarstvo na našem južnom primorju. 7. Dubrovački arhipelag“. *Naše more* 6, br. 2 (1959): 138-139. https://hrcak.srce.hr/212514
13. Basioli, Josip. „Nastajanje, nestajanje i održanje tvornica za preradu ribe na istočnom Jadranu“, *Morsko ribarstvo* 32/4 (1980): 164.
14. Bašić, Đivo. „Ribarstvo Dalmacije u XIX. i XX. stoljeću.“ *Pomorski zbornik* 43, br. 1 (2005): 261-283. https://hrcak.srce.hr/52098
15. Baudrillard, Jean. „Design and Environment“, 185-203. U: *For a Critique of the Political Economy of the Sign* [*Pour une critique de l’économie politique du signe*]. Prijevod: Charles Levin. St. Louis: Telos Press, 1981.
16. Bauman, Zygmunt. *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press, 2007.

17. Benić Penava, Marija. „Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 52, br. 2 (2014): 549-64. https://doi.org/10.21857/mjrl3uw389.

18. Benyovsky, Lucija. „Izložba “Zaboravljeni Trogir”“. *Informatica museologica* 42, br. 1-4 (2011): 211-213. https://hrcak.srce.hr/134358

19. Bestul, Bailey. *Reuse of Architectural Components*. New York: Routledge, 2026.

20. Beverin, Ante. *Ribarska industrija u Salima*, Zadar: Matica Hrvatska, 2000.

21. Bogdan, Anđela; Nadilo, Branko. „Novi pomorsko-putnički terminal u Veloj Luci. Građevina koja je uvjet opstanka i gospodarskog razvoja“. *Građevinar* 67, br. 11 (2015): 1109-1121

22. Borovičkić, Marija; Vene, Lea. „“Višak sjećanja” industrijske baštine Vele Luke“. *Lanterna*, br. 1 (2016): 74-81. https://hrcak.srce.hr/212536

23. Borovičkić, Marija; Vene, Lea. „Intangible Industrial Heritage of Vela Luka: Oral Histories of Fabrika, Ambalaža and Greben“. *Studia Ethnologica Croatica* 30, br. 1 (2018): 295-320. https://hrcak.srce.hr/214406

24. Borovičkić, Marija; Vene, Lea. „Fabrika i Ambalaža: O iskustvima radnica u tvornicama Vele Luke“, 178-189. U: *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu*, (ur.) Iva Kosmos, Tanja Petrović, Martin Pogačar. Zagreb: Srednja Europa, 2020.

25. Božanić, Joško. „Komiška ribarska epopeja“. *Čakavska rič* XI, br. 1-2 (1983): 83-180. https://hrcak.srce.hr/133511

26. Braica, Silvio. „Kratki pojmovnik o moru, ribarstvu i pomorstvu“. *Ethnologica Dalmatica* 22 (2015): 343-406. https://hrcak.srce.hr/137883

27. Braudel, Fernand. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Zagreb: Antibarbarus, 1997. [1966.]

28. Brioist, Pascal, Fichou, Jean-Christophe. „La sardine à l’huile ou le premier aliment industriel Nicolas Appert et Joseph Colin: une filiation douteuse“. *Annales de Bretagne et des Pays de l’Ouest* 119, br. 4 (2012): 69-80.

29. Brunnbauer, Ulf. „Konzerve na lažu: konzerviranje sardine, gospodarski razvoj i okoliš na sjevernom Jadranu i šire“, 74-107. U: *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu*, (ur.) Iva Kosmos, Tanja Petrović, Martin Pogačar. Zagreb: Srednja Europa, 2020.

30. Budicin, Marino. „Profilo storico delle attività economiche“, 414-459. U: *Rovigno d'Istria*, 2. edicija, (ur.) Franco Stener. Rovigno: Famia Ruvignisa, 1997.

31. Bullen, Peter A.; Love, Peter E. D. „Adaptive Reuse of Heritage Buildings“. *Structural Survey* 29, br. 5 (2011): 411-421.

32. Cetinić, Perica. „Studij morskog ribarstva u Splitu“. *Naše more* 40, br. 3-4 (1993):

141-144. https://hrcak.srce.hr/209826

33. Chiang, Connie. *Shaping the Shoreline. Fisheries and Tourism on the Monterey Coast.* Seattle: University of Washington Press, 2008.

34. Cronon, William. „The Uses of Environmental History“. *Environmental History Review*, br. 17 (1993): 1-22, https://doi.org/10.2307/3984602

35. Crutzen, Paul J.; Stoermer, Eugene F. „The “Anthropocene”“. *IGBP Newsletter*, br 41 (2000): 17-18.

36. Čiček, Josip (ur.). *Konferencija o zaštiti Jadrana, Zagreb.* Sažeti prikaz konferencije, Opatija 21.-23.11.1974., Zagreb: Savjet za zaštitu i unapređenje čovjekove okoline i prostorno uređenje, RH SSRN Hrvatske, 1977.

37. Damjanović, Vojislav. *Industrijski kompleksi i zgrade*. 2. izd. Beograd: Građevinska knjiga, 1977.

38. Dabelić, Ivo. „Ribarstvo dubrovačkog područja od 1919. do 1924. godine“. *Naše more* 47, br. 5-6 (2000): 225-229. https://hrcak.srce.hr/209408

39. Defilippis, Josip. „O gospodarskom razvoju hrvatskih otoka“. *Sociologija i prostor* 39, br. 1/4 (151/154) (2001): 83-96.

40. Despret, Vinciane. *Living as a Bird.* Prijevod: Helen Morrison. Cambridge: Polity Press, 2022.

41. Dobrivojević, Ivana. „Industrijalizacija kao imperativ: ekonomska politika Partije 1945. – 1955“, 19-45. U: *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević. Pula-Zagreb: Srednja Europa; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli; Sa(n)jam knjige u Istri, 2013., https://www.unipu.hr/images/50020370/1SnK.pdf

42. Douglas, Mary. *Purity and Danger. An Analisis of Concepts of Pollution and Taboo*, New York: Routledge, 1966.

43. Easterling, Keller. *Extrastatecraft: The Power of Infrastructure Space*. London: Verso, 2014

44. Finley, Carmel. *All the Fish in the Sea: Maximum Sustainable Yield and the Failure of Fisheries Management*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.

45. Folkers, Andreas. „Greenwishing: The Cruel Optimism of Sustainability“. 57-62. U: *Perspecta 55, Futures Index*, The Yale Architectural Journal, (ur.) Matthew Wagstaffe, 2023.

46. Foucault, Michel. *Security, Territory Population: Lectures at the College de France 1977.-1978.* New York: Picador, 2007.

47. Frampton, Kenneth. „Territorial transformations: urban developments 1800-1909“, 20-28. U: *Modern Architecture*. London: Thames and Hudson, 2007.

48. Gallo, Stefano. „Il villaggio “Luigi Razza” a Lagosta/Lastovo. Mobilita e conflitti nella colonizzazione fascista di un'isola dalmata (1934-1943)“, 148-180. U: *Lavoro*

mobile. Migranti, organizzazioni, conflitti (XVIII-XX secolo), (ur.) Michele Colucci, Michele Nani. Palermo: Societa Italiana di Storia del Lavoro (SISLav), 2015. https://briguglio.asgi.it/immigrazione-e-asilo

49. Galjer, Jasna; Galić, Anđela. „Kultura stanovanja u Zadru 1950-ih godina u kontekstu afirmacije modernizma“. *Ars Adriatica* , br. 7 (2017): 313-328. https://doi.org/10.15291/ars.1377

50. Gang, Jeanne; Cohen, Lizabeth (ur.). *Harvard Design Magazine*, br. 53: Reuse and Repair, 2025.

51. Gang, Jeanne; Cohen, Lizabeth. „Editor's letter“, *Harvard Design Magazine*, br. 53: Reuse and Repair, 2025. https://www.harvarddesignmagazine.org/articles/reuse-and-repair/

52. Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990.

53. Gjivoje, Marinko. „Industrija“, 169-175. U: *Otok Korčula*, 2. izdanje. Zagreb: vlastita naklada, 1969.

54. Gjivoje, Marinko. *Otok Korčula*, 2. izdanje. Zagreb: vlastita naklada, 1969.

55. Glavina, Frano. „Povijesni prikaz ribarstva poluotoka Pelješca“, 93-166. U: *Pelješki zbornik 1*, (ur.) Stjepan Vekarić. Zagreb: Poljoprivredna zadruga i vinarija „Dingač“, Potomje; Samoupravne interesne zajednice za kulturu općina Dubrovnik i Korčula, 1976. https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X02251&pager=00095

56. Glavina, Frano. „Industrija ribljih konzervi“, 150-153. U: *Pelješki zbornik 1*, (ur.) Stjepan Vekarić. Zagreb: Poljoprivredna zadruga i vinarija „Dingač“, Potomje; Samoupravne interesne zajednice za kulturu općina Dubrovnik i Korčula, 1976. https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X02251&pager=00095

57. Gomboš, Stjepan. „Industrijska arhitektura. Referat održan na prvom savjetovanju studenata arhitekture FNRJ“, *Urbanizam i arhitektura*, god. 4, br. 1-2 (1950): 13-19.

58. „Graditeljstvo u Petogodišnjem planu“. *Arhitektura*, br. 1-2 (1947): 4-5.

59. Graham, James (ur.). *Climates: Architecture and the Planetary Imaginary*. New York: Columbia Books on Architecture and the City, 2016.

60. Halpren, Orit. „Resilient Futures“, 101-113. U: *Perspecta 55, Futures Index*, The Yale Architectural Journal, (ur.) Matthew Wagstaffe, 2023.

61. „Hotel Bodul“, „Hotel „Galeb“, *URBS* 1973. 25 godina urbanističke organizacije. Urbanistički zavod Dalmacije Split 1947.-1972. Split, 1972.

62. Hrstić, Ivan. „Društveni razvoj Makarske od 1918. do 1929“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2013. https://dr.nsk.hr/islandora/object/hrstud%3A1842

63. Hughes, Donald J. *Što je povijest okoliša?* Prijevod: Damjan Lalović. Zagreb: Disput,

2011. [2002.]

64. Ivetić, Marija (ur.). *Mirna u prvih 120 godina*. Katalog izložbe. Rovinj: Mirna, Rovinj; Narodno Sveučilište – Muzej Grada Pazina, Pazin; Povijesni muzej Istre, Pula, 1997.

65. „Izrađen je nacrt Uredbe o generalnom planu izgradnje gradova i sela“. *Arhitektura*, br. 1-2 (1947): 6.

66. „“Jadran-Ribolov”, Split. Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije“. Republika Hrvatska, Državni ured za reviziju, Područni ured Šibenik, 2003.

67. Jevtić, Jelena; Tumbas, Lajčo; Petrović, Milorad. „Riblje brašno“. *Croatian Journal of Fisheries* 34, br. 1 (1979): 14-16.

68. Jovanović, Jelena; Galić, Jelica; Mackelworth, Peter. „Odraz gašenja otočnih pogona za preradu ribe na depopulaciju hrvatskih otoka“ [The Impact of Closing Fish Processing Plants onto the Process of Depopulation of Croatian Islands]. *Naše more* 57, br. 3-4 (2010): 153-163. https://hrcak.srce.hr/59587

69. Jurica, Antun. *Lastovo kroz stoljeća*. Lastovo: Matica hrvatska Lastovo, 2001.

70. Kahle, Darko. „Architect Zlatko Neumann; Works after the Second World War (1945-1963)“. *Prostor* 24, br. 2(52) (2016): 172-187. https://doi.org/10.31522/p.24.2(52).3

71. Kamić, Boro. „Ribarstvo otoka Šipan nekad i sad“. *Naše more* 29, br. 6 (1982): 265-278. https://hrcak.srce.hr/210474

72. Karač, Zlatko; Jakšić, Nataša; Palinić, Nana. „Planirano industrijsko ribarsko naselje Uble na Lastovu iz 1936. godine“. *Prostor* 17, br. 1(37) (2009): 90-111. https://hrcak.srce.hr/38072

73. Karaman, Igor. *Jadranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1992.

74. Karlić Mujo, Helena. „Suvremeni demografski i razvojni izazovi Općine Dubrovačko primorje, Hrvatska“. *Geoadria* 15/1 (2010): 109-143. https://hrcak.srce.hr/file/84055

75. Klein, Danilo (ur.). *Povijest Rijeke*. Rijeka: Skupština općine rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1988., https://svevid.locloudhosting.net/files/original/c8365158cb0a40fc7c61886dc7a7849f.pdf

76. „Konzervatorska podloga Rovinj. Blok Mirna i Kolodvorski blok“. Rovinj, 2016. (ustupio Grad Rovinj, Upravni odjel za prostorno planiranje, zaštitu okoliša i izdavanje akata)

77. Kosmos, Iva; Petrović, Tanja; Pogačar, Martin (ur.). *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu.* Zagreb: Srednja Europa, 2020.

78. Kosmos, Iva; Solis Inge. „Plavica. Tvornica za preradu ribe Cres“. Cres: Creski muzej; ZRC SAZU Institut za studije kulture i sjećanja, 2023.

79. Kritovac, Fedor. „Građenje kao razaranje okoline“, osvrt na knjigu Rolf Keller: *Bauen als Emweltzerstorung* [Environmental Degradation], Zurich, 1973. *Čovjek i prostor*, br. 322, (1980): 28.

80. Križić Roban, Sandra. „Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata“, 55-126. U: *Socijalizam i Modernost. Umjetnost, Kultura i Politika 1959.-1974.*, (ur.) Ljiljana Kolešnik. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti, 2012.

81. Lakatoš, Joso. *Industrija Dalmacije.* Zagreb: Industrijska biblioteka „Jugoslavenskog Lloyda“, 1923.

82. Latour, Bruno. *After Lockdown. A Metamorphosis*. Prijevod: Julie Rose. Cambridge, UK: Polity Press, 2021.

83. Latour, Bruno. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 2004.

84. Latour, Bruno. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, New York: Oxford University Press, 2005.

85. Le Corbusier, *Towards a New Architecture*. Prijevod: John Goodman, Los Angeles: Getty Research Institute, 2007. [1923.]

86. Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Prijevod: D. Nicholson-Smith. Malden: Blackwell, 1991. [1972.]

87. Lewis, Simon L.; Maslin, Mark A. „Defining the Anthropocene“. *Nature*, br. 519, (2015): 171-180.

88. MacCannell, Dean. „Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings“. *American Journal of Sociology* 79, br. 3 (1973): 589-603. http://www.jstor.org/stable/2776259

89. Magaš, Damir. „Prostorni razvoj Zadra 1945.-1991.“, 274-347. U: *Zadar i okolica od Drugog svjetskog rata do Domovinskog rata*, Zbornik radova znanstvenog skupa. Zadar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009.

90. Marasović, Tomislav. *Zaštita graditeljskog nasljeđa – Povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*. Zagreb-Split: Društvo konzervatora Hrvatske, Sveučilište u Splitu i Zagrebu, 1983.

91. Mateljan, Mladen. *Suza uja, zrno soli.* Postira: Sardina, 2007.

92. Mattioni, Vladimir. *Jadranski projekti: projekti južnog i gornjeg Jadrana*. Zagreb: Urbanistički institut Hrvatske, 2003.

93. Meadows, Donella H.; Meadows, Dennis L.; Randers, Jørgen; Behrens, William W. *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books, 1972.

94. Mirković, Mijo. „Problemi našeg pomorskog ribolova“. Članak iz 1940., 43. U: *Hrvati i more. Od koga Hrvati naučiše ribarstvo i ribarsku terminologiju. Druga knjiga:*

Ribarstvo. Vol. 2/4., Šime Županović. Zagreb: AGM, 1995.

95. „Mirna 100 godina“. Bilten Radnog kolektiva, Prehrambeni kombinat Rovinj [Bollettino del collettivo di lavoro, Complesso Industriale alimentare Rovigno]. Rijeka: Mirna, 1977.

96. Mirošević, Lena. „Društveno-geografska preobrazba zapadnog dijela otoka Korčule“. *Geoadria* 13, br. 2 (2008): 155-185. https://doi.org/10.15291/geoadria.562

97. Mladineo Mika, Hania. „Ivan Petar (Zanpjero) pl. Mladineo“. *Kulturna baština*, br. 37 (2011): 101-126. https://hrcak.srce.hr/90023

98. Mori, Alberto. „Note sulla pesca a Zara ed a Làgosta e sull'emigrazione peschereccia nell' Adriatico“. *Bollettino Della Società Geografica Italiana* 6, 10 (1933): 661-680. https://doi.org/10.36253/bsgi-5317

99. Mrkonjić, Jasna. „Ribarska djelatnost i industrija u Istri 1945.-1947.“. *Vjesnik istarskog arhiva* 29 (2022): 169-188. https://doi.org/10.31726/via.29.4

100. Načinović, Daniel; Budicin, Marino. *Rovinj na starim razglednicama*. Pula: Zavičajna naklada Žakan Juri, Rovinj: Centar za historijska istraživanja – Rovinj, 1998.

101. Nikolić Đerić, Tamara. „Intersekcijska analiza uloge i položaja rovinjskih industrijskih radnica u razdoblju 1872.-1970.“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2019. https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg:3354.

102. Novak, Grga. *Vis I*., Vol. 1. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961.

103. „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“. Muzej Staroga Grada, Galerija Juraj Plančić, 2018.

104. Parać, Berislav. *Razvitak industrije ribljih konzerva.* Zagreb: Ekonomski institut, Narodna Republika Hrvatska, 1953.

105. Pavlović, Boro. „Arhitekt Zlatko Neumann učenik i suradnik Adolfa Loosa“. *Arhitektura*, br. 101 (1969): 61-68.

106. Peričić, Šime. „Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* , br. 41 (1999): 61-144. https://hrcak.srce.hr/95832

107. Petaros Jeromela, Valentina. „“Ampelea”. La storia di due famiglie. Morpurgo&Stock“. *Atti* XLVII, br. 1 (2017): 389-437. https://hrcak.srce.hr/241666

108. Petrović, Tanja. „Fish Canning Industry and the Rhythm of Social Life in the Northeastern Adriatic“. *Narodna umjetnost* 57, br. 1 (2020): 33-49. https://doi.org/10.15176/vol57no102

109. Pine, Joseph B.; Gilmore, James. „Rendering Authenticity“, 45-79, „Fake, Fake It’s All Fake“, 81-89. U: *Authenticity: What Consumers Really Want*. Boston: Harvard Business School, 2007.

110. Plejić, Toma; Šverko Ana (ur.). *Čovjek i prostor:* Prilagodba i prenamjena [Adaptive

Reuse], br. 10-12 (805-807), 2024.

111. Plevoets, Bie; Cleempoel, Koenraad Van. *Adaptive Reuse of the Built Heritage. Concepts and Cases of an Emerging Discipline*. New York: Routledge, 2019.

112. Pogačar, Martin. „Mala kutija, a tako puna“, 20-56. U: *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu*, (ur.) Iva Kosmos, Tanja Petrović, Martin Pogačar. Zagreb: Srednja Europa, 2020.

113. Pokrajac, Aldo. „Duga povijest rovinjskog ribarstva i prerade ribe. Najjači u ribarstvu, prvi u proizvodnji konzervi“, 19-22. U: *Rovinj s mora i kraja*, Rovinj: vlastita naklada, 2018.

114. Poljević, Branka. „Srdela Jadranskog mora“. *Agronomski glasnik* 5, br. 6 (1955): 324-343.

115. *Projekt o zaštiti čovjekove okoline u jadranskoj regiji Jugoslavije. Projekt Jadran III*. Završni izvještaj. Rijeka: Ujedinjeni narodi. Program za razvoj; Vlada SFR Jugoslavije, 1978.

116. Ratkajec, Hrvoje. „Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana 1900-1940", *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, br. 1 (2014): 88-90. https://ojs.inz.si/pnz/en/article/view/23/24

117. Ratkajec, Hrvoje. *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900-1940).* Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015. https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-G7WMVQKF/71a8a99d-48b4-426c-b0a7-e41f7efcfacf/PDF

118. *Regionalni prostorni plan južnog Jadrana*, Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb, 1968.

119. „Ribarska zbirka Grada Komiže“. Izložba Komiža, Mancinovica, 2023.

120. Rogelja Caf, Nataša; Janko Spreizer, Alenka. „Back to the future: šetnja među ostacima ribarske industije u Izoli…”, 212-235. U: *Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja ribe na sjeveroistočnom Jadranu*, (ur.) Iva Kosmos, Tanja Petrović, Martin Pogačar. Zagreb: Srednja Europa, 2020.

121. Schumacher, Ernst F. *Small Is Beautiful: Economics as if People Mattered*. London: Blond & Briggs, 1973.

122. Srdar, Srđan. *Morsko bogatstvo Jadrana i njegovo iskorišćavanje*. Prinosi proučavanju ribarstva i ribarskog prava. Zagreb, 1960.

123. Steinbeck, John. *Cannery Row*. London: Penguin Books, 1992. [1945.]

124. Šaponja, Zdravko. *Ekonomski problemi morskog ribarstva Jugoslavije*, Zagreb: Poslovna zajednica morskog ribarstva (POZMOR), 1980. (HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980.)

125. Šegvić, Nenad. „Zabluda i kriza buržoazijske arhitekture“. *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 129-31.

126. Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Industrija Hrvatske od 1918. do 1941. godine*. Zagreb: AGM, 2005.

127. Šitin, Tonči. „Nezaposlenost u Dalmaciji uoči i poslije velike gospodarske krize tridesetih godina 20. stoljeća“. *Radovi. Razdio povijesnih znanosti* 34, br. 21. 2018. (1995.): 22l-228. http://dx.doi.org/10.15291/radovipov.2245.

128. Šunjić, Maja. „San Pietro di Lagosta: tvornica za preradu ribe u Ublima za vrijeme talijanske uprave“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* , br. 63 (2025): 219-240. https://doi.org/10.21857/m16wjclqr9

129. Tavares, André. *Architecture Follows Fish. An Amphibious History of the North Atlantic*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2024.

130. Torre, A. „Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru“, 155-163. U: *Dalmacija. Spomen-knjiga izdana o Kongresu Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata*. Split: Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata, Sekcija Split, 1923.

131. Tsing, Anna L. *Friction. An Ethnography of Global Connection*. Princeton, Princeton University Press, 2024. [2005.]

132. Tsing, Anna L. *Mushroom at the End of the World. On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, Princeton: Princeton University Press, 2017.

133. Urry, John. „The Consumption of Tourism“, 129-140, „Tourism, Travel and the Modern Subject“, 141-151, „The Tourist Gaze and the Environment“, 173-192. U: *Consuming Places*, London: Routledge, 1995.

134. Vasiljević, Branko; Petrović, Branko. „Ploče novi grad i luka“. *Arhitektura*, (1955): 60-65.

135. Vlašić, Anja. „Elektrifikacija Trpnja uoči Drugog svjetskog rata“, 305-318. U: *I bi svjetlo!* Zbornik radova sa znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice elektrifikacije Splita, (ur.) Branka Teklić, Marijan Čipčić. Split: Muzej grada Splita, Društvo prijatelja kulturne baštine Split, Fakultet elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje, 2022. https://hro-cigre.hr/wp-content/uploads/2023/01/Zbornik-I-bi-svjetlo.pdf

136. Vrenc, Miloš; Glogović, Mario (ur.). *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985,* Ika: Radna organizacija Brodokomerc-Riba, Rijeka; OOUR Tvornica ribljih konzervi „Ika“ Ika, 1985.

137. Vrsalović, Desan. *Povijest otoka Brača*, 2. izdanje. Zagreb: Graphis, 2003.,

138. Wirth, Louis. „Urbanism as a Way of Life“, 1938., 143-65. U: *Classic Essays on the Culture of Cities*, (ur.) Richard Sennett, New York: Meredith Corporation, 1969.

139. Žerjavić, Vladimir. „Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-70“. *Društvena istraživanja* 2, br. 4-5 (6-7) (1993): 631-656. https://hrcak.srce.hr/33185

140. Žižić, Dujmo. *Povijest industrije cementa u Dalmaciji. 150 godina suživota*. Split:

Sveučilište u Splitu, 2015.

141. Županović, Šime. *Hrvati i more. Od koga Hrvati naučiše ribarstvo i ribarsku terminologiju. Druga knjiga: Ribarstvo*. Vol. 2/4. Zagreb: AGM, 1995.

142. Županović, Šime. *Hrvati i more. Od koga Hrvati naučiše ribarstvo i ribarsku terminologiju. Prva knjiga: Ribarstvo*. Vol. 1/4. Zagreb: AGM, 1995.

143. Županović, Šime. *Ribarstvo šibenskog područja*. Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1963.

144. Žuvela, Ivo. *Ribarska radna zadruga Proleter – Vela Luka*. Vol. 2. Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1956.

Internetski izvori

145. Bakić, Slavica. „Budućnost Dražine: u nekretnine bivše tvornice u Iki novi vlasnici planiraju uložiti 54 milijuna kuna“. *Novi list*, 7.2.2017. https://www.novilist.hr/regija/buducnost-drazine-u-nekretnine-bivse-tvornice-u-iki-novi-vlasnici-planiraju-uloziti-54-milijuna-kuna/

146. Borovičkić, Marija. „Velolučka Fabrika: ženska naracija i industrijska baština“. *Voxfeminae.hr*, 1.10.2014. https://voxfeminae.net/kultura/velolucka-fabrika-zenska-naracija-i-industrijska-bastina/

147. Borovičkić, Marija; Vene, Lea. „Industrijska baština otoka Korčule“. *Sivazona.hr* http://sivazona.hr/pages/industrijska-bastina

148. Brkulj, Vedran. „Češku vilu na Visu želi kupiti Južnoafrikanac koji je pogon za preradu ribe u Komiži prodao u Srbiju“. *Tportal.hr*, 3.12.2018. https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/cesku-vilu-na-visu-zeli-kupiti-juznoafrikanac-koji-je-pogon-za-preradu-ribe-u-komizi-prodao-u-srbiju-foto-20181203/print

149. Crnčević, Mirko. „Bivši i sadašnji radnici poznate hotelske tvrtke strahuju od deložacije: život smo dali „Sunčanom Hvaru“, a sada nas tjeraju iz naših domova“. *Slobodna Dalmacija*, 30.1.2018. https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/bivsi-i-sadasnji-radnici-poznate-hotelske-tvrtke-strahuju-od-delozacije-zivot-smo-dali-39-suncanom-hvaru-39-a-sada-nas-tjeraju-iz-nasih-domova-528780

150. Crnčević, Mirko. „Ruševina dobiva novi život: u bivšoj tvornici sardina gradit će se – stanovi“, *Slobodna Dalmacija*, 12.1.2018. https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/rusevina-dobiva-novi-zivot-u-bivsoj-tvornici-sardina-gradit-ce-se-stanovi-526103#:~:text=Iako%20slovi%20za%20primjer%20ranoindustrijske%20arhitekture%20u,se%20jo%C5%A1%20prije%20sedam%20godina%20zapo%C4%8Dela%20doslovno

151. Donjerković, Tonči. „HPB prodala sve nekretnine nekadašnje velolučke tvornice “Jadranka”“. HRT – Radio Dubrovnik, 30.9.2022. https://radio.hrt.hr/radio-dubrovnik/vijesti/hpb-prodala-sve-nekretnine-nekadasnje-velolucke-tvornice-jadranka-9887992

152. Đekić, Velid. „Riječka tvornica ambalaže“. *Sušačka revija* br. 115/116 (2021): 47-50, http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=115-116&C=9

153. Ferenčić, M. „Mirna d.d. Rovinj“. *Istripedija*, 7.2.2009. https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/292/mirna-dd-rovinj#

154. Fixer, David. „Case Studies in Conservation and Adaptive Reuse“. Kolegij održan na Harvard University Graduate School of Design u jesenskom semestru 2021. https://www.gsd.harvard.edu/course/case-studies-in-conservation-and-adaptive-reuse-spring-2021/

155. Ivčević, Mateo. „Kratka ekonomska povijest otoka Visa“. *radnickaprava.org*,

31.10.2016. https://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/mateo-ivcevic-kratka-ekonomska-povijest-otoka-visa#:~:text=Privreda%20na%20otoku%20Visu%20je,sve%20ve%C4%87a%20potra%C5%BEnja%20uslu%C5%BEnih%20djelatnosti

156. Kocijančić, Tanja. „Dvije parcele bivše tvornice ribe danas na javnoj dražbi po početnoj cijeni od 15,5 milijuna kuna“. *Glas Istre*, 16.7.2018. https://www.glasistre.hr/istra/porecka-skoljka-566098

157. Kosmos, Iva. “Smrdiš, ali barem si svoj gazda: sjećanja na tvornice ribljih konzervi Cresa i Lošinja”. *H-Alter*, 13.10.2019. https://arhiva.h-alter.org/vijesti/smrdis-ali-barem-si-svoj-gazda-sjecanja-na-tvornice-ribljih-konzervi-cresa-i-losinja

158. Kučić, Miro. „Povodom preseljenja komiške tvornice sardina u Niš: od svijetle prošlosti u “mraku” do propasti u “demokraciji”“. *Feral*, 19.1.2006. http://feral.audiolinux.com/tpl/weekly1/article_tisak.tpl?IdLanguage=7&NrIssue=1061&NrSection=1&NrArticle=12674

159. Marević, Teo. „Počinje izgradnja ribarske luke Komiža“. *More.hr*, 24.2.2025. https://more.hr/blog/komiza-ribarska-luka-odobreno-sklapanje-ugovora/

160. Matejčić, Barbara. „Žene su nekad masovno gradile brodove, u brodogradilištu Vele Luke. Ova dramaturginja istražuje njihovu povijest“. *Telegram.hr*, 28.12.2020. https://www.telegram.hr/zivot/zene-su-nekad-masovno-gradile-brodove-u-brodogradilistu-vele-luke-ova-dramaturginja-istrazuje-njihovu-povijest/

161. Matijević, Nives. „Hvar – 150 godina organiziranog turizma“. *Hrvatski-fokus.hr*, 17.5.2018. https://www.hrvatski-fokus.hr/2018/05/16557/

162. Mušić, Igor. „Kako se gradila industrija u Veloj Luci“. *Portal Stav*, 13.4.2015. https://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/igor-music-kako-se-gradila-industrija-u-veloj-luci

163. Pavičić, Jurica. „Sjećanje na industriju koja je izbavila ženu iz srednjeg vijeka“. *Jutarnji list*, 9.2.2021. https://www.jutarnji.hr/life/zivotne-price/jurica-pavicic-sjecanje-na-industriju-koja-je-izbavila-zenu-iz-srednjeg-vijeka-15041615

164. Perić, Ivana. „O razvoju zadarske industrije. Iza Bagatovog nebodera, kod bivšeg SAS-a“. *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*, 20.7.2020. https://www.libela.org/sa-stavom/10726-iza-bagatovog-nebodera-kod-bivseg-sas-a/

165. Perić, Ivana. „Nevidljivost industrijskog naslijeđa. Nije kriva radnica, što je riba smrdljiva“. *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*, 3.8.2020. https://www.libela.org/sa-stavom/10734-nije-kriva-radnica-sto-je-riba-smrdljiva/

166. Ribarović, Odri. „U creskoj tvornici najveći posao radile su žene: “Bile smo prljave, ruke hladne...”“. HRT – More, 2.4.2023. https://magazin.hrt.hr/price-iz-hrvatske/u-creskoj-tvornici-najveci-posao-radile-su-zene-bile-smo-prljave-ruke-hladne--10693418

167. Sesjak, Nikola. „Rješenje – zabrana uvoza. Auto-simulatore za obuku vozača

početnika imamo vlastite, a uvozimo tuđe“. *Večernji list*, 22.10.1976.

168. Strain, Larry. „Ten Steps to Reducing Embodied Carbon“. American Institute of Architects, 29.3.2017. http://www.aia.org/articles/70446-ten-steps-to-reducing-embodied-carbon.

169. Vidović, Elena. „[Šetnja u prošlost] 120 godina tvornice u Iki“. *Porta Poduckun*, 5.4.2025. https://poduckun.net/novosti/setnja-u-proslost-120-godina-tvornice-u-iki

170. „Atraktivni prostor “Adrie”, nekada najuspješnije tvornice za preradu ribe na mediteranu, prodan za trostruko manju vrijednost od procijenjene!“, *Slobodna Dalmacija*, 22.3.2022. https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/zadar/4-kantuna/atraktivni-prostor-adrie-nekada-najuspjesnije-tvornice-za-preradu-ribe-na-mediteranu-prodan-za-trostruko-manju-vrijednost-od-procijenjene-1177966

171. „Bivši pogon za preradu ribe, Vela Luka, otok Korčula“. Katalog nekretnina, HPB nekretnine, Zagreb, 2019.

172. „Bolska povijest”. *Boljani.info*, https://boljani.info/bolska-povijest

173. „Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change“. Sixth Assessment Report (AR6), Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), 4.4.2022. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf.

174. „Fabrika Neptun – vrijedna industrijska arhitektura u propadanju“. *Spasimobisevo.org,* 28.3.2018. https://spasimobisevo.org/fabrika-neptun-vrijedna-industrijska-arhitektura/

175. „Franka Katičin u Tvornici mreža, 1963. godine“. *Arca Adriatica museum – a virtual museum of the Adriatic maritime heritage*. https://arcaadriatica.eu/?pr=iiif.v.a&id=13749&tify={%22panX%22:0.507,%22panY%22:0.384,%22view%22:%22info%22,%22zoom%22:0.904}

176. „Godišnja skupština Udruge za organizirani odmor i odmarališta Prvić Luka“. *Požeška-kronika.hr,* 26.6.2014. https://pozeska-kronika.hr/zanimljivosti/item/4037-najjeftinije-se-ljetuje-u-odmaralistu-na-prvicu.html

177. „Mardešić d. o. o.“. *Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, ažurirano 13.6.2023. https://tehnika.lzmk.hr/mardesic-sali/

178. „Mardešić je jedna od dvije tvornice sardine na hrvatskim otocima. Prije mnogo godina bilo ih je čak 32“. *Kult Plave Kamenice*, 24.3.2020. https://plavakamenica.hr/2020/03/24/mardesic-je-jedna-od-dvije-tvornice-sardine-na-hrvatskim-otocima-prije-mnogo-godina-bilo-ih-je-cak-32/#google_vignette

179. „Natječaj za izradu idejnog arhitektonskog rješenja rekonstrukcije postojeće poslovne zgrade „stara hladnjača“ u stambeno-poslovnu zgradu u Rovinju“. Natječajni elaborat, (izrađivač: VV-PROJEKT d.o.o. Split; provoditelj: Grad Rovinj, Tommy d.o.o.), Rovinj, 2020. https://www.dropbox.com/scl/fo/e6pbt394w3wqoqrzrxmzb/APH2LiWGSzvT5GWEp799qfc?rlkey=cf6wbqsdgsdi5cur8s0zvrqup&dl=0

180. „Hotel Galeb“. Arhitektonski ured OPA, *opa.com.hr* https://www.opa.com.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=15:orco&catid=3:javni-objekti&Itemid=14&lang=en

181. „House Europe“. https://www.houseeurope.eu/

182. „Hrvatska – Mediteran kakav je nekad bio“. Online katalog, Hrvatska turistička zajednica, 2008. https://www.scribd.com/document/22974189/Hrvatska-Mediteran-kakav-je-nekad-bio

183. „Hvar, proširenje pumpne stanice“, *Slobodna Dalmacija,* 1968.; „Zbog tankanja goriva u Hvaru tijesno u Križnoj luci“, *Slobodna Dalmacija,* 1998., Preuzeto: *Facebook.com.* https://www.facebook.com/groups/239176300711/?multi_permalinks=10163329190470712&notif_id=1745610463077642&notif_t=group_highlights&ref=notif

184. „Inaugurazione di un villaggio peschereccio intitolato a Luigi Razza, costruito in soli 100 giorni nell'insenatura del porto San Pietro“, film snimljen na dan otvaranja naselja Luigi Razza, 29.4.1936., redatelj: Arnaldo Ricotti, *Archivio Luce Cinecittà*, https://patrimonio.archivioluce.com/luce-web/detail/IL5000023349/2/inaugurazione-villaggio-peschereccio-intitolato-luigi-razza-costruito-soli-100-giorni-nell-insenatura-del-porto-san-pietro.html?startPage=0

185. „Integrirani nacionalni energetski i klimatski plan za Republiku Hrvatsku za razdoblje od 2021. do 2030. godine“. Republika Hrvatska, Ministarstvo gospodarstva, 2025. https://mingo.gov.hr/UserDocsImages/UPRAVA%20ZA%20ENERGETIKU/NECP_Update_HRV_HR_Revidirani.pdf

186. „Ivo Radić“. *Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, ažurirano 17.12.2025. https://tehnika.lzmk.hr/radic-ivo-2/

187. „Kolonije“. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2026. https://enciklopedija.hr/clanak/kolonije

188. „L’œuvre architecturale de Le Corbusier“. *Fondation Le Corbusier* https://www.fondationlecorbusier.fr/oeuvre-architecture/projets-usine-verte-sans-lieu-1944/

189. „Luka Gaženica – Intermodalno čvorište”, *Hrvatska gospodarska komora* (HGK – Županijska komora Zadar, 2016. https://www.hgk.hr/documents/gazenica-intermodalno-cvoristebros1-157c7e007f2636.pdf

190. „Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske“. *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*. https://web.dzs.hr/PxWeb/pxweb/hr/Naselja%20i%20stanovni%C5%A1tvo%20Republike%20Hrvatske/Naselja%20i%20stanovni%C5%A1tvo%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%C5%A1tvo__Naselja/

191. „Neptun“. *Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, ažurirano 9.6.2022.

https://tehnika.lzmk.hr/neptun-komiza/

192. „On the history of the company. Carl Warhanek canned fish and vegetables“. Virtual exhibition. *Gasterbajteri.at* http://www.gastarbajteri.at/im/107105950479/107459990277/106422691328/107452857883.html

193. „Priča Delamarisa“. *Delamaris.si* http://www.delamaris.si/o-podjetju/zgodovina

194. „Primorje kroz povijest“. *Dubrovačkoprimorje.hr* https://www.dubrovackoprimorje.hr/povijest

195. „Provizorij“, *Hrvatski jezični portal*. https://hjp.znanje.hr/

196. „Sardina d.o.o.“. *Hrvatska tehnička enciklopedija – Portal hrvatske tehničke baštine*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, ažurirano 14.6.2023. https://tehnika.lzmk.hr/sardina-postira/

197. „“Školjka” – od milijuna konzervi do stečaja (zanimljivost iz ne tako davne prošlosti)“. *Glas Istre*, 13.1.2017. https://porestina.info/skoljka-od-milijuna-konzervi-do-stecaja-zanimljivost-iz-ne-tako-davne-proslosti/

198. „The Architectural Profession in Europe: 2024 Sector Study“. The Architects' Council of Europe, travanj 2025. https://ace-cae.eu/wp-content/uploads/2025/03/2024-ACE-Sector-Study-EN-01042025.pdf

199. „The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage“. The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), 17.7.2003. https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/NTagilCharter.pdf

200. „Tvornica sardina Dalmacija – Prvić Luka“. *Sebenico.com*. https://www.sebenico.com/our-works/tvornica-sardina-dalmacija-prvic-luka/

201. „Tvornica za preradu ribe u Iki“. *Arca Adriatica museum – a virtual museum of the Adriatic maritime heritage.* https://arcaadriatica.eu/?pr=iiif.v.a&id=13915&tify={%22panX%22:0.48,%22panY%22:0.343,%22view%22:%22info%22,%22zoom%22:0.852}

202. „Volumenska studija za hotel Bodul, Hvar“. Idejno rješenje, 2007., Arhitektonski biro Ante Kuzmanić. https://antekuzmanic-arhitekt.hr/radovi/hotel-bodul.html

203. „Zašto su u Komiži hrpetine zabranjene zemlje tijekom izgradnje ribarske luke završile u moru?”, 2.5.2025. *Morski.hr. https://www.morski.hr/zasto-su-u-komizi-hrpetine-zabranjene-zemlje-tijekom-izgradnje-ribarske-luke-zavrsile-u-moru/*

POPIS PRILOGA

Popis slikovnih i grafičkih priloga sastoji se od pregleda naziva i pripadajućih izvora za 200. slika, 33 grafička prikaza i 2 tablice koje su sastavni dio grafičke opreme ovog rada.

Popis slikovnih priloga

Sl. 1. Zračna fotografija Vrboske s (urušenom) tvornicom sardina u prvom planu, Vrboska, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 2. Zračna fotografija Sućurja s tvornicom sardina u prvom planu, Sućuraj, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 3. Zračna fotografija Hvara s nekadašnjom tvornicom sardina u Križnoj Luci u prvom planu, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 4. Zračna fotografija urušene tvornice sardina, Vrboska, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 5. Konzerviranje ribe u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-876 Zbirka fotografija Nika Sesse 1952.-1989.

Sl. 6. Željezničke veze jadranskog područja s kontinentalnim zaleđem do 1918. godine. Izvor: Karaman, J*adranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, 1992., 159.

Sl. 7. Panorama Komiže s tvornicom sardina „Braća Mardešić“ u prvom planu. Izvor: Konzervatorski odjel u Splitu, Stara fototeka 2016 Album 6, 1429 A XI 112.

Sl. 8. Razglednica Trpnja s tvornicom sardina Carla Warhaneka, smještenom uz samu plažu. Razapete mreže i izvučene brodice svjedoče o korištenju obale za operativne potrebe industrije. Izvor: HR-DADU-992 Zbirka razglednica Marije i Krunoslava Leka, serija: 15. Općina Trpanj, signatura 15.11r, 15.11v., Trpanj Kupalište 1905., https://zbirkaleko.dad.hr/

Sl. 9. Isječci iz dokumentarnog filma o Korčuli „Korkyra Melaina“ koji prikazuju proizvodnju ribljih konzervi u tvornici sardina „Jadranka“ u Veloj Luci. Izvor: Korkyra Melaina, 1967. Československa televizia Bratislava, scenarist i režiser Julius Beno.

Sl. 10. Soljenje ribe na obali kod obiteljske kuće Novak-Kronjac, Križna Luka, Hvar (1938.?). Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 11. Soljenje ribe ispred Franjevačkog samostana, Hvar, otok Hvar (oko 1928.?). Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 12. Soljenje ribe pred Arsenalom u Hvaru, obitelj Miličić Maleško (oko 1927.?). Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 13. Karta Austro-Ugarske Monarhije s označenim lokacijama tvornica ribljih konzervi u vlasništvu Carla Warhaneka. Erwin Till, Austrijska industrija ribljih konzervi [Die Österreichische Fischkonserven Industrie]. Izvor: gastarbajteri.at

Sl. 14. Prikaz nekretnina u posjedu Kuzme Mardešića, osnivača poduzeća „Braća Mardešić“. Izvor: HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., knjiga 1

Sl. 15. Razglednica Bola s tvornicom sardina „F. Mardešić i drug“ (1902.-1923.). Izvor: boljani.info

Sl. 16. „Jubilarna gospodarska šumarska izložba u Zagrebu 1891., uspomena boravka članova poduzeća „Braća Mardešić“ iz Dalmacije u hrvatskoj prijestolnici 25. i 26. kolovoza 1891.“. Izvor: HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915.

Sl. 17. Migracije i rute talijanskih ribara u Jadranskom moru 1920-ih. Na karti su prikazana ključna ribarska odredišta na istočnoj obali prema kojima su bili usmjereni talijanski interesi. Izvor: Mori, „Note sulla pesca a Zara ed a Làgosta e sull'emigrazione peschereccia nell' Adriatico“, 1933., 675.

Sl. 18. Prikaz glavnih ribolovnih područja talijanskih ribara duž istočne obale Jadrana. Izvor: Mori, „Note sulla pesca a Zara ed a Làgosta e sull'emigrazione peschereccia nell' Adriatico“, 1933., 665.

Sl. 19. Memorandumi poduzeća „Sardina“ d.d.: iz 1927., kada je poduzeće bilo u vlasništvu Industrijske banke Split (gore); iz 1934., kada vlasništvo preuzima Smederevska kreditna banka iz Beograda (sredina); te iz 1946., kada poduzeće prelazi pod državnu upravu FNRJ-a (dolje). Izvor: HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija III, „Sardina“ d.d. Split; AJ-17 „Ministarstvo industrije Vlade FNRJ“, „Sardina“ d.d. za konzerviranje morske ribe - Split, fascikla 88, dosije 42, Odgovor na Upitnik o Imovinsko-pravnom stanju industrijskih poduzeća, 4.12.1946.

Sl. 20. Memorandumi poduzeća „JTAK“ d.d. iz 1927. i 1932. Izvor: HR-DAST-94 Obitelj Morpurgo, MOR. K-27/II “JTAK”, 1830.-1931.

Sl. 21. Izgradnja tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1953. Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 22. Izgradnja tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1953. Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 23. Izgradnja tvornice ribljih konzervi „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: GMK Zbirka fotografija II. svjetskog rata i poraća

Sl. 24. Slika „Riboprerađivačka industrija Carla Warhaneka na Jadranu: Komiža, Trpanj, Vela Luka, Izola“ [Darstellung der Fischereiindustrie an der Adria. Comisa,

Vallegrande, Trappano, Isola]. Autor slike Tito Agujari (1834.-1908.).
Izvor: Palais Dorotheum, Wien. https://www.dorotheum.com/

Sl. 25. Razglednica „Komiža (Dalmacija) – Pogled na tvornice sardina“, oko 1920. Preuzeto: aukcija.hr

Sl. 26. Etiketa ribljih konzervi „Braća Mardešić“, Komiža [Fratelli Mardessich, Fabriques de Conserves Alimentaires. Dalmatie S.H.S.]. Izvor: HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I

Sl. 27. Etiketa ribljih konzervi tvornice za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka, 1951.-2004.

Sl. 28. Etikete ribljih konzervi privrednog poduzeća „Vrboska“ iz 1960-ih. Izvor: „Od barake do fabrike. O preradi ribe na otoku Hvaru“, 2018., 46.

Sl. 29. Kretanje stanovništva srednjodalmatinskih otoka 1857.-1931. Izvor: Peričić, Šime, „Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti“, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, br. 41, 1999., 67.

Sl. 30. Logo poduzeća „Fratelli Mardessich“ / „Braća Mardešić“ s naznačenom godinom početka proizvodnje. Izvor: HR-DAST-375 Obitelj Jurić, kutija I

Sl. 31. Logo poduzeća za proizvodnju prehrambenih konzervi „Mardešić & Cie“, [Fabrique de conserves alimentaires] s tvrnicama u Komiži na Visu i Milni na Braču. Izvor: HR-DAST-28 Općinski narodnooslobodilački odbor Komiža, OK-NOB 1/III.

Sl. 32. Situacijski prikaz tvornice sardina „Braća Mardešić“ na isječku katastarskog plana na predjelu Komiže „Mala banda“. Izvor: HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., sign. knjiga 1.

Sl. 33. Panorama Komiže s tvornicom sardina „Braća Mardešić“ u prvom planu.
Izvor: Konzervatorski odjel u Splitu, Stara fototeka 2016 Album 6, br. inv. 5107

Sl. 34. Panorama Komiže s tvornicom sardina „Braća Mardešić“ u prvom planu, oko 1920. Preuzeto: aukcija.hr

Sl. 35. Situacija tvornice „Braća Mardešić“, Komiža, Vis, 15.1.1935.
Izvor: HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“.

Sl. 36. Tlocrti tvornice „Braća Mardešić“ Komiža, Vis, 15.1.1935.
Izvor: HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe i proizvodnju ribljeg ulja: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“.

Sl. 37. Situacijski prikaz tvornice sardina „Mardešić & Cie“ na isječku katastarskog plana na predjelu Komiže „Vela banda“. Nacrt prikazuje odnos tvornice prema povijesnoj crkvi sv. Roka. Izvor: HR-DAST-174 Obitelj Mardešić, 1891.-1915., sign. knjiga 1.

Sl. 38. Situacija tvornice „Mardešić & Cie“, Komiža, Vis, 1935. Izvor: HR-DAST-14 Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1919.-1941.), kutija 150, Tvornice za konzerviranje ribe: „Mardešić i drug“, „Braća Mardešić“, Komiža, Vis

Sl. 39. Naslikani prikaz tvornice sardina Carl Warhanek u Komiži – isječak slike „Riboprerađivačka industrija Carla Warhaneka na Jadranu: Komiža, Trpanj, Vela Luka, Izola“, [Darstellung der Fischereiindustrie an der Adria. Comisa, Vallegrande, Trappano, Isola]. Autor slike Tito Agujari (1834.-1908.). Izvor: Palais Dorotheum, Wien. https://www.dorotheum.com/

Sl. 40. Tlocrt tvornice „Sardina“ d.d. u Komiži, M 1:200, 1931. Nacrt s prikazom odvodnje izradilo je inženjerski ured Jugoslavensko SIEMENS, d.d. 17.9.1931. Izvor: HR-DADU-SCKL-661, Općina Vela Luka 1921.-1941., Kapitalna izgradnja Vela Luka

Sl. 41. Razglednica Komiže s početka 20. stoljeća na kojoj se vidi tvornica „Sardina“ d.d. Preuzeto: facebook.hr

Sl. 42. Razglednica Komiže „Pogled Tvornice Sardina“, poslana s markicom Kraljevine Jugoslavije. Preuzeto: njuškalo.hr

Sl. 43. Uvala Bobovišće, Vela Luka, Korčula, 1930(?). Pogon za preradu ribe Carla Warhaneka koji u Veloj Luci djeluje od 1982. Preuzeto: facebook.hr / Udruga Lanterna Vela Luka

Sl. 44. Naslikani prikaz tvornice sardina u Veloj Luci – isječak slike „Riboprerađivačka industrija Carla Warhaneka na Jadranu: Komiža, Trpanj, Vela Luka, Izola“, [Darstellung der Fischereiindustrie an der Adria. Comisa, Vallegrande, Trappano, Isola]. Autor slike Tito Agujari (1834–1908). Izvor: Palais Dorotheum, Wien. https://www.dorotheum.com/

Sl. 45. Naselje Postira prikazano na dijelu karte austrijskog katastra iz 19. stoljeća. Karta pokazuje neizgrađenu zonu naselja na kojoj će se sagraditi tvornica i formirati industrijska zona prerade ribe. Izvor: Arcanum Maps, https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/

Sl. 46. Situacija tvornice ribljih konzervi Warhanek, Postira, Brač, 1906. Izvor: HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824./1920.

Sl. 47. Tlocrti tvornice sardina i barake za soljenje Carla Warhaneka s pročeljima, Postira, Brač, 1906. Prostori tvornice: veranda, skladište, skladište ulja, kancelarija, generator, polaganje u kutije, kotlovi i friganje, ventilator, baraka za soljenje. Izvor: HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824./1920. „Projekt tvornice konzervi Warhanek, Postira, Brač“ [Progetto della fabbrica conserve alimentari in

Postira Isola Brazza, Dalmazia, di propieta della Spettabile ditta e Warhanek di Vienna], Postira, 22.8.1906.

Sl. 48. Tlocrt i pročelje tvornice sardina Carla Warhaneka, Postira, Brač*,* 1906. Izvor: HR-DADU-SCKL-731 Fond općine Lastovo 1824./1920. „Projekt tvornice konzervi Warhanek, Postira, Brač“ [Progetto della fabbrica conserve alimentari in Postira Isola Brazza, Dalmazia, di propieta della Spettabile ditta e Warhanek di Vienna], Postira, 22.8.1906.

Sl. 49. Čišćenje ribe u vanjskom prostoru verande tvornice „Sardina“, Postira, Brač. Izvor: Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 70.

Sl. 50. Razglednica Postira s početka 20. stoljeća s prikazom tvornice „Sardina“ d.d., Postira. Izvor: Ljubičić, „“Sardina” je bračko čudo!“, slobodnadalmacija.hr, 21.2.2017.

Sl. 51. Razglednica Postira s prikazom tvornice sardina, poslana 1913. Izdavač: Vittorio Stein – Trieste. Preuzeto: flickr.com / O HARA

Sl. 52. Industrijska panorama Rovinja oko 1905. Izvor: Načinović; Budicin, *Rovinj na starim razglednicama*, 1998., 226-227.

Sl. 53. Panorama Rovinja oko 1900. na kojoj su vidljiva industrijska postrojenja – željeznička postaja, tvornica cementa i tvornica stakla. Na mjestu potonje kasnije će nastati destilerija, odnosno tvornica ribljih konzervi „Ampelea“. U prvom planu vidi se trgovačka obala Valdibora ispunjena bačvama, čije pročelje zatvara zgrada zatvora koja će 1964. godine biti adaptirana u hladnjaču tvornice „Mirna“. Izvor: Načinović; Budicin, *Rovinj na starim razglednicama*, 1998., 217.

Sl. 54. Lokacija željezničke stanice i tvornice „Ampelea“ u Rovinju na isječku katastarskog plana iz 1908. Izvor: Petaros Jeromela, „“Ampelea”. La storia di due famiglie. Morpurgo&Stock“, 2017., 415.

Sl. 55. Destilerija „Ampelea“ na mjestu nekadašnje tvornice stakla, a koju će zamijeniti tvornica ribljih konzervi „Mirna“. Fotografija snimljena pred Prvi svjetski rat. Izvor: Načinović; Budicin, *Rovinj na starim razglednicama*, 1998., 243.

Sl. 56. Električni vlak Decouville izveden radi transporta robe iz tvornice „Ampelea“ na trgovačku obalu Valdibore. Izvor: Stener, *Rovigno d'Istria,* 1997., 417.

Sl. 57. Toranj destilacijskog postrojenja i zgrada tvornice „Ampelea“ 1930-ih. Izvor: Načinović; Budicin, *Rovinj na starim razglednicama*, 1998., 242.

Sl. 58. Industrijske građevine tvornice ribljih konzervi „Ika“ izvorno sagrađene u funkciji peglaonice i glačaonice na sjevernoj strani potoka Banina. Izvor: Vidović, „[ŠETNJA U PROŠLOST] 120 godina tvornice u Iki“, *Porta Poduckun*, 5.4.2025.

Sl. 59. Tvornica „Conservificio SALSOR“ za soljenja i konzerviranja ribe (1941.-1943.). Izvor: Vidović, „[ŠETNJA U PROŠLOST] 120 godina tvornice u Iki“, *Porta Poduckun*, 5.4.2025.

Sl. 60. Razglednica Komiže s tvornicom sardina „Braća Mardešić“ u prvom planu te obradivim površinama koje okružuju naselje u pozadini. Izvor: Konzervatorski odjel u Splitu, Stara fototeka 2016 Album 6, inv fot 10150 A IX 127

Sl. 61. Pogled na okolinu Komiže s napuštenom tvornicom sardina „Neptun“ u prvom planu i šumskim površinama u stražnjem. Fotografija: Marija Barović, 2024.

Sl. 62. Panorama Komiže s pogledom na industrijski sklop tvornice sardina „Neptun“ u prvom planu, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 63. Pogled na zapuštenu tvornicu sardina „Neptun“ koja izlazi na lokalnu plažu. U pozadini se vidi napušteni industrijski sklop tvornice sardina „Mardešić & Cie“, Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 64. Urušene hale nekadašnje tvornice sardina „Neptun“, Komiža, Vis, 2026. Fotografija: Marija Barović

Sl. 65. Derutne hale i prostori nekadašnje tvornice sardina „Neptun“ improvizirano korišteni za gospodarske potrebe, Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 66. Derutne hale i prostori nekadašnje tvornice sardina „Neptun“ improvizirano korišteni za gospodarske potrebe, Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 67. Ograđeni industrijski sklop nekadašnje tvornice sardina „Neptun“, Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović.

Sl. 68. Pogled na glavni prilaz u tvornicu na čijem početku stoji visoka zaštitna ograda koja sprječava javni pristup prostoru. S bočne strane se vidi radovi na postojećoj tvorničkoj građevini za potrebe uređenja smještaja za radnike. Fotografija: Marija Barović.

Sl. 69. Početak radova na uređenju nove ribarske luke u Komiži.
Izvor: „Zašto su u Komiži hrpetine zabranjene zemlje tijekom izgradnje ribarske luke završile u moru?“, 2.5.2025., morski.hr, facebook.hr

Sl. 70. Početak radova na uređenju nove ribarske luke u Komiži.
Izvor: „Zašto su u Komiži hrpetine zabranjene zemlje tijekom izgradnje ribarske luke završile u moru?“, 2.5.2025., morski.hr, facebook.hr

Sl. 71. Ruševni objekt nekadašnje tvornice sardina „Braća Mardešić“, Komiža, Vis, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 72. Unutrašnjost ruševnog objekta nekadašnje tvornice sardina „Braća Mardešić“, Komiža, Vis, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 73. Hotel „Biševo“ izgrađen u drugoj polovici 20. stoljeća uz ugašeni pogon tvornice sardina „Braća Mardešić“. Upravna zgrada bivše tvornice adaptirana je za potrebe uređenja hotelskog restorana, Komiža, Vis, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 74. Derutni objekt nekadašnje tvornice sardina „Mardešić & Cie“, smješten uz povijesnu crkvu sv. Roka. Dio objekta i danas se koristi za potrebe sportskog kluba. Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 75. Derutni objekt nekadašnje tvornice sardina „Mardešić & Cie“, smješten uz povijesnu crkvu sv. Roka. Dio objekta i danas se koristi za potrebe sportskog kluba. Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 76. Derutne hale nekadašnje tvornice sardine „Mardešić & Cie“, koje se improvizirano koriste u gospodarske svrhe, Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 77. Derutne hale nekadašnje tvornice sardine „Mardešić & Cie“, koje se improvizirano koriste u gospodarske svrhe, Komiža, Vis, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 78. Novoizgrađena tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-876 Zbirka fotografija Nika Sesse 1952.-1989.

Sl. 79. Fotografija industrijske zone tvornice sardina „Jadranka“. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“, Vela Luka.

Sl. 80. Fotografija industrijske zone tvornice sardina „Jadranka“. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“, Vela Luka

Sl. 81. Fotografija industrijske zone tvornice sardina „Jadranka“. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“, Vela Luka

Sl. 82. Izvedba radova na hladnjači tvornice sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka

Sl. 83. Fotografija izgradnje hladnjače uz tvornicu sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka

Sl. 84. Rad u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka

Sl. 85. Rad u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka

Sl. 86. Rad u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula. Izvor: HR-DADU-SCKL-704 Tvornica za preradu i konzerviranje ribe „Jadranka 1892.“ – Vela Luka

Sl. 87. Rad u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula.
Izvor: HR-DADU-SCKL-876 Zbirka fotografija Nika Sesse 1952.-1989.

Sl. 88. Rad u tvornici sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula.
Izvor: HR-DADU-SCKL-876 Zbirka fotografija Nika Sesse 1952.-1989.

Sl. 89. Novo trajektno pristanište izgrađeno uz napuštenu i derutnu tvornicu sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 90. Pogled na napuštenu i derutnu tvornicu sardina „Jadranka“, Vela Luka, Korčula, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 91. Panorama Vela Luke s napuštenom tvornicom ambalaže koja je pokrenuta na izvornoj lokaciji tvornice sardina (lijevo). Ulični pogled na istu tvornicu (desno), Vela Luka, Korčula, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 92. Panorama Vela Luke s napuštenom tvornicom ambalaže koja je pokrenuta na izvornoj lokaciji tvornice sardina (lijevo). Ulični pogled na istu tvornicu (desno), Vela Luka, Korčula, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 93. Obalna panorama mjesta Postira s tvornicom „Sardina“ u prvom planu. Izvor: Mateljan, *Suza uja, zrno soli*, 2007., 83.

Sl. 94. Situacija tvornice „Sardina“ – pogon Milna. Naručitelj projekta: „Sardina“, Postira; projekt: Urbanistički projektni biro Split; projektanti: B. Šegvić; direktor: B. Pervan, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 32/gl Cisterna – pogon Milna

Sl. 95. Naselje Milna na otoku Braču prikazano na dijelu karte austrijskog katastra (1833.). Izvor: Arcanum maps, https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/

Sl. 96. Situacija tvornice „Sardina“ – pogon Milna, Brač, s pozicijom nove cisterne i kotlovnice. Naručitelj projekta: „Sardina“, Postira; projekt: Urbanistički projektni biro Split; projektanti: B. Šegvić; direktor: B. Pervan, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 33/gl Kotlovnica – pogon Milna.

Sl. 97. Projekt uklanjanja stare barake. Naručitelj projekta: „Sardina“, Postira; projekt: Urbanistički projektni biro Split; projektanti: B. Šegvić; direktor: B. Pervan, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 33/gl Kotlovnica – pogon Milna.

Sl. 98. Projekt nove kotlovnice uz postojeću građevinu tvornice „Sardina“ – pogon Milna, Brač. Naručitelj projekta: „Sardina“, Postira; projekt: Urbanistički projektni biro Split; projektanti: B. Šegvić; direktor: B. Pervan, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 33/gl Kotlovnica – pogon Milna

Sl. 99. Obalna panorama Rovinja s tvornicom sardina „Mirna“ u pozadini, 1953.
Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv

Sl. 100. Sušenje ribe ispred tvornice ribljih konzervi „Ampelea“, Rovinj, 1946.
Izvor: Stener, *Rovigno d'Istria,* 1997., 417.

Sl. 101. Tvornica sardina „Mirna“, Rovinj, kraj 1970-ih / početak 1980-ih. Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv

Sl. 102. Tvornica sardina „Mirna“, Rovinj, kraj 1970-ih / početak 1980-ih. Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv

Sl. 103. Radnici u kompleksu tvornice sardina „Mirna“, Rovinj. Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv (Mirna, Le Sardeline 2800/F/2002).

Sl. 104. Radnice u tvornici sardina „Mirna“, Rovinj. Izvor: Centar za povijesna istraživanja Rovinj – Fotografski arhiv (Sardeline, Rovigno 35/F/2018).

Sl. 105. Panoramski prikaz Rovinja sa sjevernog ulaza u grad, s tvornicom sardina „Mirna“ u lijevom dijelu kadra te hladnjačom i operativnom ribarskom obalom na desnoj strani. Rovinj, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 106. Povijesna zgrada tvornice sardina „Mirna“, Rovinj, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 107. Nova upravna zgrada tvornice „Mirna“, Rovinj, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 108. Ulazni objekt tvornice sardina „Mirna“ snimljen iz unutrašnjosti tvorničkog kompleksa. Rovinj, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 109. Proizvodne hale tvornice sardina „Mirna“, Rovinj, 2025.
Fotografija: Marija Barović

Sl. 110. Unutrašnje dvorište industrijskog sklopa „Mirna“, Rovinj 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 111. Ulična hala tvornice sardina „Mirna“, Rovinj, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 112. Skladišni prostor na mjestu nekadašnje barake „Mirna“, Rovinj, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 113. Konzerviranje ribe u proizvodnoj hali „Mirna“, Rovinj 2025.
Fotografija: Marija Barović

Sl. 114. Povijesna vizura Rovinja sa sjevernog ulaza u grad određena ribarskim i industrijskim karakterom (lijevo) i pogled na obalu s privezanim brodovima ispred hladnjače (desno). Rovinj 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 115. Povijesna vizura Rovinja sa sjevernog ulaza u grad određena ribarskim i industrijskim karakterom (lijevo) i pogled na obalu s privezanim brodovima ispred hladnjače (desno). Rovinj 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 116. Radnice u tvornici sardina „Ika“, Ika 1957.
Izvor: Vrenc; Glogović, *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*, 1985., 69.

Sl. 117. Rad u tvornici sardina „Ika“, Ika 1980-ih.
Izvor: Vrenc; Glogović, *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*, 1985., 86-87.

Sl. 118. Panoramski pogled na kompleks nekadašnje tvornice sardina „Ika“ uz potok Banina. Zapušteni objekt proizvodne hale i hladnjače smješten je s lijeve strane potoka, dok se prateći gospodarski prostori na desnoj strani danas koriste kao prodajni prostor. Ika, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 119. Derutni i napušteni objekt nekadašnje tvornice sardina „Ika“. Ika, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 120. Derutni i napušteni objekt nekadašnje tvornice sardina „Ika“. Ika, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 121. Lokacija buduće tvornice sardina u Ublima na Lastovu prikazana na dijelu austrijske katastarske karte otoka Lastova, 1836. Izvor: Arcanum Maps, https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/

Sl. 122. Situacija tvornice sardina u Uvali sv. Petra, Lastovo (Valle S. Pietro nell' isola di Lagosta). Izvor: HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

Sl. 123. Tvornica sardina „Sirena“, Uble, Lastovo, fotografija nakon Drugog svjetskog rata. Izvor: Jurica, *Lastovo kroz stoljeća*, 2001., 282.

Sl. 124. Razglednica „S. Pietro – Lagosta (Zara)“ s prikazom dvokatnog objekta tvornice sardina „Ampelea“, dijela zapadnog tvorničkog trijema, novoizgrađene ceste te crkve sv. Petra na kraju njezine osi. Izvor: HR-DADU-992 Zbirka razglednica Marije i Krunoslava Leka, serija: 11. Općina Lastovo, signatura: 11.4r, 11.4v., https://zbirkaleko.dad.hr/

Sl. 125. Tlocrt tvornice sardina u Lastovu izrađen za potrebe proširenja pogona („Ampliamento stabilimento di Lagosta“), poduzeća „Ampelea Conservifici S. A. Trieste“, prema projektu arhitekta R. Romita. Izvedeni gabarit tvornice prikazan je crnom linijom, dok je crvenom linijom označen planirani sjeverni, odnosno treći uzdužni modul buduće nadogradnje. Izvor: HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

Sl. 126. Pogledi i presjek tvornice sardina na Lastovu izrađen za potrebe proširenja pogona („Ampliamento stabilimento di Lagosta“), poduzeća „Ampelea Conservifici S. A. Trieste“, prema projektu arhitekta R. Romita. Izvor: HR-DADU-SCKL-732 Općina Lastovo (Comune di Lagosta) 1920./1943.

Sl. 127. Prikazi novosagrađenog naselja Luigi Razza snimljeni na dan njegova otvorenja. Isječci iz filma „Inaugurazione di un villaggio peschereccio intitolato a Luigi Razza, costruito in soli 100 giorni nell'insenatura del porto San Pietro“, 29. 4. 1936., redatelj Arnaldo Ricotti. Izvor: Archivio Luce Cinecittà, https://patrimonio.archivioluce.com/luce-web/

Sl. 128. Lokacija nekadašnje tvornice sardina, Uble, Lastovo, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 129. Derutni i napušteni vojni hotel za samce „Sirena“, Uble, Lastovo, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 130. Tipska kuća ribarskog naselja, Uble, Lastovo, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 131. Centralno smještena crkva na trgu naselja, uz dvije bočne građevine sačuvane u izvornom stanju, Uble, Lastovo, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 132. Centralni trg ribarskog naselja Uble određen prometnicom koja ga presijeca, Uble, Lastovo, 2024. Fotografija: Marija Barović

Sl. 133. Pregled radijusa dopiranja štetnih utjecaja industrije na okolinu (Reichow). Izvor: Damjanović, *Industrijski kompleksi i zgrade*,1977., 20.

Sl. 134. Urbanistički projekt kombinata „Adria“, Gaženica, Zadar. Projektant: Ante Uglešić, dipl. ing. arh. Izvor: HR-DAZD-0146 SO Zadar (1963.-1993.), „Adria“ Urbanistički projekt

Sl. 135. Idejna skica Zadra, „Prometni skelet s razdiobom teritorija za potrebe stanovanja, trgovine, industrije i turizma“. Projektni zavod Hrvatske, Zagreb, arhitekti: Milovan Kovačević, Zdenko Strižić i Boško Rašica. Izvor: *Arhitektura*, br. 1-2, Zagreb, 1947., 11.

Sl. 136. Pogled na ribarsku lučicu Foša pri ulazu u povijesnu jezgru Zadra, s hladnjačom tvornice „Adria“ smještenom na njezinu kraju. Zadar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 137. Zapuštena i derutna građevina ledane nekadašnjeg Kombinata za ulov, preradu i promet ribom „Adria“, Zadar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 138. Zapuštena i derutna građevina ledane nekadašnjeg Kombinata za ulov, preradu i promet ribom „Adria“, Zadar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 139. Snimak postojećeg stanja objekta u Foši. Izvor: HR-DAZD-141 NOK Zadar, kutija 74, „Adria“, hladnjača u Foši

Sl. 140. Projekt hladnjače „Adria“ u Foši, Zadar. Izvor: HR-DAZD-141 NOK Zadar, kutija 74, „Adria“, hladnjača u Foši

Sl. 141. Projekt hladnjače „Adria“ u Foši, Zadar. Izvor: HR-DAZD-141 NOK Zadar, kutija 74, „Adria“, hladnjača u Foši

Sl. 142. Situacija pogona za preradu ribljeg brašna „Adria“, Gaženica, Zadar, 1859. Izvor: HR-DAZD-0146 SO Zadar (1963.-1993.), Glavni projekt pogona ribljeg brašna, 1979.

Sl. 143. Shema tehnološkog procesa pogona za preradu rajčice „Adria“, Zadar. Izvor: HR-DAZD-0141 NOK Zadar, kutija 323, „Adria“, Investicijski program Adria, 1956.

Sl. 144. Analiza udaljenosti sabirnih centara sirovine do tvornice „Adria“ u Zadru, izrađena u sklopu planiranja i projektiranja pogona za preradu voća i povrća. Izvor: HR-DAZD-0141 NOK Zadar, kutija 323, „Adria“, Investicijski program Adria, 1956.

Sl. 145. Pročelja pogona za preradu ribljeg brašna „Adria“, Gaženica, Zadar. Izvor: HR-DAZD-0146 SO Zadar (1963.-1993.), Glavni projekt za gradnju pogona ribljeg brašna, 1979.

Sl. 146. Tablični popis brodova u vlasništvu „Adrije“ pod upravom OOUR-a „Ulov“ iz Sali na Ugljanu, s iskazom planiranog i realiziranog ulova po pojedinom brodu za 1979. i 1980. godinu. Izvor: HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, financijska izvješća 1976.-1980., Plan i ostvarenje ulova za 1980. godinu po brodovima.

Sl. 147. Tvornica cementa i vapna u Križnoj Luci u Hvaru(1895. – 1906.), na čijoj je lokaciji 1954. podignuta tvornica ribljih konzervi „Skuša“.
Preuzeto: facebook.hr / Zorka Bibić

Sl. 148. Panorama Križne Luke na Hvaru iz 1954., s prikazom neaktivnog kamenoloma, zgrade šumarije (1952.), novoizgrađene tvornice ribljih konzervi „Skuša“ (1953.) te kuće Dujmović-Bulić (1948.). Preuzeto: facebook.hr / Zorka Bibić

Sl. 149. Postavljanje temelja tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 150. Sušenje ribe ispred tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 151. Sušenje ribe ispred tvornice ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 152. Tvornica ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 153. Tvornica ribljih konzervi „Skuša“, Križna Luka, Hvar.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 154. Situacija prvog (nerealiziranog) idejnog rješenja tvornice sardina i tvornice leda, Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“; projektant: ing. B. Kalodjera, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954.
Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

Sl. 155. Situacija tvornice sardina Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“; projektant: ing. B. Kalodjera, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

Sl. 156. Idejni projekt tvornice sardina, Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“, projektant: ing. D. Duša, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

Sl. 157. Strojarnica i skladište leda tvornice sardina Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“; projektant: ing. D. Duša, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

Sl. 158. Skica za stan u skladištu ambalaže tvornice sardina Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“; projektant: ing. D. Duša, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/gl Tvornica sardina.

Sl. 159. Pročelje i presjeci tvornice sardina Križna Luka, Hvar. Naručitelj: privredno poduzeće „Hvar“; projektant: ing. D. Duša, direktor: arh. B. Pervan, Urbanistički projektni biro Split, 1954. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 49/id Tvornica sardina

Sl. 160. Tvornica ribljih konzervi „Skuša“ u izgradnji, Križna Luka, Hvar. Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 161. Pakiranje sardina u metalne kutije u tvornici sardina „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1955. Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 162. Radnice tvornice sardina „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1950-ih.
Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 163. Soljenje ribe na pjaceti iza pošte, grad Hvar (oko 1940.?). Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 164. Soljenje ribe u Hvaru (oko 1936.?). Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 165. Rekonstrukcija i dogradnja tvornice sardina u hotelski objekt, Križna Luka, Hvar, Idejni projekt. Investitor: N.O. Općine Hvar, arhitekt i direktor: B. Pervan, Urbanistički biro Split, 1961. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961., 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekt

Sl. 166. Urbanističko rješenje vikend naselja, Križna Luka, Hvar, Idejni projekt (nikad realizirano). Investitor N.O. Općine Hvar; arhitekt i direktor: B. Pervan, Urbanistički biro Split, 1961. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 1, 1961., 383/id Rekonstrukcija i dogradnja tvornice za hotelski objekt

Sl. 167. Hotel „Bodul“, Križna Luka, Hvar. Ustupio: Prosper Maričić, privatna kolekcija fotografija. Autor fotografije nepoznat.

Sl. 168. Situacija kamenoloma u Križnoj Luci na Hvaru, na čijoj je lokaciji izveden hotel „Bodul“. Izvor: HR-DAST-119 Urbanistički zavod Dalmacije Split, ormar 3, 33/1 Hvar, Lučica – Križna Luka, 1964.

Sl. 169. Hotel „Galeb“ nadograđen i dograđen na građevinu nekadašnje tvornice sardina „Skuša“, Križna Luka, Hvar, 1970-ih. Preuzeto: facebook.com / Zorka Bibić

Sl. 170. Zračni snimak Hvara s pogledom na Križnu Luku u kojoj je sagrađena tvornica sardina „Skuša“, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 171. Nekadašnji objekt tvornice sardina „Skuša“ prenamijenjen u hotel „Galeb“, Križna Luka, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 172. Nekadašnji objekt tvornice sardina „Skuša“ prenamijenjen u hotel „Galeb“, Križna Luka, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 173. Hotel „Admiral“ 1967. na lokaciji nekadašnje tvornice za preradu ribe „Primorka“ Slano, Dubrovačko primorje. Izvor: Arhiv Slobodne Dalmacije. Fotografija: Hotel „Admiral“, 1967., Zagreb: Generalturist

Sl. 174. Hotel „Admiral“ 1967. na lokaciji nekadašnje tvornice za preradu ribe „Primorka“ Slano, Dubrovačko primorje. Izvor: Arhiv Slobodne Dalmacije. Fotografija: Hotel „Admiral“, 1967., Zagreb: Generalturist

Sl. 175. Hotel „Admiral“ 1967. na lokaciji nekadašnje tvornice za preradu ribe „Primorka“ Slano, Dubrovačko primorje. Izvor: Arhiv Slobodne Dalmacije. Fotografija: Hotel „Admiral“, 1967., Zagreb: Generalturist

Sl. 176. Hotel „Admiral“ 1967. na lokaciji nekadašnje tvornice za preradu ribe „Primorka“ Slano, Dubrovačko primorje. Izvor: Arhiv Slobodne Dalmacije. Fotografija: Hotel „Admiral“, 1967., Zagreb: Generalturist

Sl. 177. Situacija tvornice sardina u Prvić Luci, Idejni projekt. Projektant: Vladimir Potočnjak, crtao i razradio: N. Kružić. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 16.4.1952. Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Idejni projekt

Sl. 178. Situacija tvornice sardina Prvić Luka, Glavni projekt. Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 28.7.1952. Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

Sl. 179. Pročelja tvornice sardina u Prvić Luci (sjeveroistočno, jugozapadno, sjeverozapadno i jugoistočno), Glavni projekt. Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 1952. Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

Sl. 180. Tlocrt tvornice sardina u Prvić Luci, Glavni projekt. Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 1952.
Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

Sl. 181. Poprečni presjek tvornice sardina u Prvić Luci, Glavni projekt. Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 1952.

Izvor: HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

Sl. 182. Detalj ugradnje tipiziranog betonskog prozora za tvornicu sardina u Prvić Luci, Projektant: Zlatko Neumann. Arhitektonski projektni zavod, Zagreb, Vlaška ulica 69, 1952. HR-DAŠI-129 Izgradnja, kutija 3, Tvornica sardina Prvić Luka, Glavni projekt

Sl. 183. Situacija radničkog odmarališta u Prvić Luci, Glavni projekt. Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979. Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

Sl. 184. Situacija radničkog odmarališta u Prvić Luci, Glavni projekt. Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979. Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

Sl. 185. Pročelja radničkog odmaralište u Prvić Luci, Glavni projekt. Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979. Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

Sl. 186. Tlocrt radničkog odmarališta u Prvić Luci, Glavni projekt. Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979. Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

Sl. 187. Presjeci radničkog odmarališta u Prvić Luci, Glavni projekt. Projektant: Anton Šarić, arh. tehničar. Projektni biro „Pionir“, Slavonska Požega, 1979. Izvor: HR-DAŠI-47, 140/78 SIZ adaptacija odmarališta Prvić Luka.

Sl. 188. Jadransko more – sjeverni dio, ribolovna karta, stanje 1948.-1949. Karta iskazuje godišnji ulov ribe u kilogramima, s podatkom o tipu i dubini morskog dna. Izvor: Županović, *Ribarstvo šibenskog područja*, 1963.

Sl. 189. Nacrt broda koćar – plivaričar kojeg je tvornica sardina „Mardešić“, Sali, s Dugog otoka naručila za koćarenje na otvorenom moru duž cijelog Jadrana (20-30n/m od kopna). Izvor: HR-DAZD-141 Narodni odbor kotara Zadar (1945.-1962.), kutija 321, „Mardešić“ – Sali, Investicijski elaborat za nabavku opreme, 1955.

Sl. 190. Popis zemalja u koje se izvozila konzervirana riba tvornice sardina „Ika“ u Iki. Izvor: Vrenc; Glogović (ur.), *Tvornica ribljih konzervi Ika 1905/1985*., 1985., 90-91.

Sl. 191. Izdvajanja za stambenu izgradnju u industriji ribljih konzervi (1980.). Izvor: HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Osnovni podaci poslovanja OUR-a morskog ribarstva Jugoslavije u 1980., POZMOR Zagreb.

Sl. 192. Broj zaposlenih u tvornicama ribljih konzervi (1980.). Izvor: HR-DAZD Adria d.d. u stečaju Zadar, kutija 44, Osnovni podaci poslovanja OUR-a morskog ribarstva Jugoslavije u 1980., POZMOR Zagreb.

Sl. 193. Zračni snimak Vrboske s urušenom tvornicom sardina u prvom planu, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 194. Urušeni objekt tvornice sardina, Vrboska, Hvar, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 195. Panorama Poreča s dimnjakom tvornice ribljih konzervi „Školjka“ u prvom planu, Poreč, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 196. Napušteni i derutni sklop tvornice ribljih konzervi „Školjka“, Poreč, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 197. Napušteni i derutni objekt tvornice ribljih konzervi „Školjka“ fotografiran s dvorišne strane sklopa (lijevo). Ulično pročelje napuštenog tvorničkog sklopa s prodavaonicom „Školjka“ Poreč, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 198. Napušteni i derutni objekt tvornice ribljih konzervi „Školjka“ fotografiran s dvorišne strane sklopa (lijevo). Ulično pročelje napuštenog tvorničkog sklopa s prodavaonicom „Školjka“ Poreč, 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 199. Zračni snimak Sućurja s napuštenim i urušenim sklopom nekadašnje tvornice sardina „Sloboda“ u prvom planu, Sućuraj, Hvar 2025. Fotografija: Marija Barović

Sl. 200. Urušeni i napušteni sklop nekadašnje tvornice sardina „Sloboda“, Sućuraj, Hvar 2025. Fotografija: Marija Barović

Popis grafičkih prikaza

Kartografske podloge korištene za potrebe mapiranja povijesnih slojeva industrije ribljih konzervi preuzete su iz baze ArcGIS iz 2025. godine, zbog čega sve katastarske podloge prikazuju suvremeno stanje izgrađenog prostora.

Grafički prikaz 1. Karta s naseljima u kojima su djelovale tvornice sardina na teritoriju današnje hrvatske obale od 1880. do 1980., uključujući i naselja u kojima su djelovale njima partnerske tvornice u susjednim zemljama. Izradila Marija Barović, 2026. 19

Grafički prikaz 2. Prikaz stogodišnjeg razdoblja istraživanja povijesti tvornica sardina na istočnoj obali Jadrana, s paradigmatskim promjenama unutar četiriju tematskih područja: proizvodne tehnologije, političko-ekonomskih sustava, strukovne regulacije izgradnje i kulturoloških imaginarija. Izradila Marija Barović, 2026. 31

Grafički prikaz 3. Ideogram razvoja industrije ribljih konzervi u prvoj „biološkoj fazi“ (1880.-1945.). Izradila Marija Barović, 2026. 35

Grafički prikaz 4. Ideogram reverzibilnog odnosa između prirodnog resursa (srdele) i industrijskog proizvoda (sardine). Tvornice sardina pretvaraju kvarljivu i jeftinu riblju vrstu u dugotrajan i vrijedan prehrambeni proizvod modernog društva. Ta proizvodnja istovremeno povećava ribolovno opterećenje, što smanjuje riblju biomasu i stvara povratnu petlju koja utječe na dostupnost polaznog resursa. Izradila Marija Barović, 2026. 38

Grafički prikaz 5. Ideogram razvoja industrije ribljih konzervi u drugoj „tehnološkoj fazi“ (1945.-1980.). Izradila Marija Barović, 2026. 51

Grafički prikaz 6. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije djelovale tvornice sardina Carla Warhaneka. Izradila Marija Barović, 2026. 67

Grafički prikaz 7. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije djelovale tvornice sardina poduzeća Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari. Izradila Marija Barović, 2026. 68

Grafički prikaz 8. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije djelovale tvornice sardina obitelji Mardešić. Izradila Marija Barović, 2026. 72

Grafički prikaz 9. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Kraljevine Jugoslavije djelovale tvornice sardina poduzeća „Sardina“ d.d. Split. Izradila Marija Barović, 2026. 79

Grafički prikaz 10. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju Kraljevine Jugoslavije djelovale tvornice sardina poduzeća „JTAK“ i „Ampelea – Conservifici S.A.“. Izradila Marija Barović, 2026. 85

Grafički prikaz 11. Karta istočne obale Jadrana s naseljima u kojima su u razdoblju SFR Jugoslavije djelovale tvornice sardina, grupirane prema poslijeratnoj teritorijalnoj i administrativnoj strategiji organizacije industrije ribljih konzervi. Izradila Marija Barović, 2026. 94

Grafički prikaz 12. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Komiži na otoku Visu. Izradila Marija Barović, 2026. 131

Grafički prikaz 13. Karta Komiže na Visu s prikazom lokacija prvih tvornica sardina. Izradila Marija Barović, 2026. 136

Grafički prikaz 14. Shematski prikaz dva obrasca izgradnje tvornica sardina u Komiži prema podrijetlu kapitala. Izradila Marija Barović, 2026. 137

Grafički prikaz 15. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Veloj Luci na Korčuli. Izradila Marija Barović, 2026. 143

Grafički prikaz 16. Karta Vela Luke na Korčuli s prikazom lokacije prve tvornice sardina Carla Warhaneka. Izradila Marija Barović, 2026. 145

Grafički prikaz 17. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Postirima na Braču. Izradila Marija Barović, 2026. 148

Grafički prikaz 18. Karta naselja Postira na Braču s prikazom lokacija prvih tvornica sardina. Izradila Marija Barović, 2026. 151

Grafički prikaz 19. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Rovinju. Izradila Marija Barović, 2026. 160

Grafički prikaz 20. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Iki. Izradila Marija Barović, 2026. 167

Grafički prikaz 21. Karta Komiže na Visu s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicama sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026. 179

Grafički prikaz 22. Karta Vela Luke na Korčuli s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicom sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026. 189

Grafički prikaz 23. Karta naselja Postira na Braču s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicom sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026. 193

Grafički prikaz 24. Karta Rovinja s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicom sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026. 208

Grafički prikaz 25. Karta Istre i Kvarnera s prikazom lokacija povezanih s tvornicom sardina „Mirna“ tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026. 209

Grafički prikaz 26. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Ublima na Lastovu. Izradila Marija Barović, 2026. 218

Grafički prikaz 27. Karta naselja Uble na Lastovu s prikazom graditeljskih slojeva povezanih s tvornicom sardina. Izradila Marija Barović, 2026. 230

Grafički prikaz 28. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Ublima na Lastovu. Izradila Marija Barović, 2026. 231

Grafički prikaz 29. Karta Zadra s prikazom graditeljskih slojeva povezanih s tvornicama sardina. Izradila Marija Barović, 2026. 244

Grafički prikaz 30. Lenta vremena industrije ribljih konzervi u Križnoj Luci u Hvaru. Izradila Marija Barović, 2026. 248

Grafički prikaz 31. Karta Hvara na otoku Hvaru s prikazom graditeljskih slojeva i lokacija povezanih s tvornicom sardina tijekom druge polovice 20. stoljeća. Izradila Marija Barović, 2026. 257

Grafički prikaz 32. Ideogram utjecaja tvornice sardina na cjelinu okoliša. Izradila Marija Barović, 2026. 274

Grafički prikaz 33. Karta hrvatske obale s naseljima sa zapuštenim i ruševnim tvornicama sardina. Izradila Marija Barović, 2026. 306

Popis tablica

Tablica 1. Popis naselja na teritoriju današnje hrvatske obale u kojima su djelovale tvornice sardina (1880.-1980.). Izradila Marija Barović, 2025. 18

Tablica 2. Tvornice sardina na teritoriju današnje hrvatske obale analizirane prema lokacijama naselja i prikazane kroz povijesni tijek njihovog djelovanja (1880.-1980.). Izradila Marija Barović, 2025. 20

KAZALO POJMOVA

Skraćenice ustanova i pravnih subjekata

ASTS	L'Archivio di Stato di Trieste [Državni arhiv Trst]
CRS	Centro di Ricerche Storiche Rovigno [Centar za povijesna istraživanja Rovinj]
CMC	Commissariato per le migrazioni e la colonizzazione interna [Komesarijat za migracije i kolonizaciju], tijelo koje je postojalo u Kraljevini Italiji u međuratnom periodu.
DADU	Državni arhiv u Dubrovniku
DADU-SCKL	Državni arhiv u Dubrovniku – Arhivski sabirni centar Korčula-Lastovo
DAPA	Državni arhiv u Pazinu
DAST	Državni arhiv u Splitu
DAŠI	Državni arhiv u Šibeniku
DAZD	Državni arhiv u Zadru
IPU	Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
JAZU / HAZU	Jugoslavenska (Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti
JLZ / LZ	Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb
MH	Matica hrvatska
MK	Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb
OOUR	Osnovna organizacija udruženog rada
SIZ	Samoupravna interesna zajednica
TOKD	Trgovačko-obrtnička komora Dubrovnik
UIH	Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb

Pojmovi u ribljoj industriji i ribarstvu [789]

fabrika	(regionalni) naziv za otočne i obalne pogone za preradu i konzerviranje ribe
baraka	(regionalni) naziv za otočne i obalne pogone za soljenje ribe
magazini	skladišta ribarskog alata i slane ribe, a prostori uz njih korištena su za ribarske mreže
barilo	drvena bačva u kojoj se solila riba

[789] Za opise pojmova koji se odnose na ribarska plovila i mreže korišten je izvor: Braica, Silvio, „Kratki pojmovnik o moru, ribarstvu i pomorstvu". *Ethnologica Dalmatica* 22, 2015., 343-406.

friškina	riblji ostaci
salamura	slana voda u omjeru 100 l vode i 33 kg soli korištena u tradicionalnom procesu soljenja ribe
trata	mreža potegača s kojom ribari brodovima opašu jata riba i vuku mrežu prema obali
vojga	mreža stajaćica za lov srdela koja se sastoji od četiri posebna dijela (budele) koja se prilikom ribolova međusobno povezuju pri ribolovu
budele	nanizane (dvije do četiri) mreže stajačice za srdele
plivarica	mreža koja pluta
vojgari	ribari s mrežama stajačicama za srdele
gajeta	ribarski brod
špurtenjača	ribarski brod (gajeta) koja lovi srdele mrežom stajaćicom (vojgom); zbirni naziv za ribolovnu postavu (brod, družina, alati)
falkuša	tradicionalna ribarska brodica iz Komiže (gajeta) s četiri vesla i jedrom
svićarica	ribarski brod koji kod ribolova upotrebljava umjetnu svjetlost (svijeću)

Životopis autorice

Mr. sc. Marija Barović asistentica je na Katedri za teoriju i povijest arhitekture Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Arhitekturu je studirala na zagrebačkom Arhitektonskom fakultetu, kao i na pariškome fakultetu École Nationale Supérieure d'Architecture de Paris La Villette u sklopu studentske razmjene (2014.), diplomirajući 2015. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Magistrirala je 2022. na Sveučilištu Harvard – Graduate School of Design, završivši dvogodišnji poslijediplomski studij arhitekture Master in Design Studies, History and Philosophy of Design and Media.

Ovlaštena je arhitektica s pet godina iskustva u praksi koje razvija u uredima OFIS arhitekti u Ljubljani (2012.) i MVA u Zagrebu (2015.-2019.). Radila je na projektima različitih mjerila i svih faza razrade – od obiteljske kuće, preko škole, vrtića i bolnice, do uređenja rekreacijske, parkovne i obalne zone. Sudjelovala je i na projektima zaštićenih kulturnih dobara čime je stekla Dopuštenje za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. Njezin stručni rad potvrđen je nagradama na arhitektonsko-urbanističkim natječajima, a posebno priznanje stručnom aspektu njezina djelovanja je nominacija za nagradu „Drago Galić" Udruženja hrvatskih arhitekata za najuspješnije ostvarenje na području stambene arhitekture za 2020. godinu, kao članici autorskog tima Mikelić Vreš Arhitekti za obiteljsku kuću na Pantovčaku u Zagrebu.

Polazeći od iskustva prakse, svoj znanstveno-istraživački rad usmjerava na istraživanje epistemologije prostora, posebice na to kako strukovni okvir, kulturne aspiracije i globalni trendovi utječu na arhitektonske postavke i, posljedično, oblikovanje prostora. Doktorski rad usmjerava na istraživanje modernih arhitektonskih koncepcija, fokusirajući se na odnos arhitekture i okoliša. Tom se problematikom uključuje u širi aktualni diskurs ekoloških tema, pa je svoje istraživanje predstavila predavanjem na Fakultetu arhitekture Sveučilišta u Portu, gostujući na znanstvenom projektu „Fishing Architecture" (2024.), te izlaganjem rada na konferenciji „The Third Ecology" u Reykjaviku (2023.), koju je organizirala MoMA u sklopu svoje izložbe „Emerging Ecologies" u suradnji s The Iceland University of the Arts.

U istraživačkom radu koristi različite medije reprezentacije arhitekture. Njezin istraživački video o ekstraktivnom karakteru arhitekture „Materials" izlagan je na Seulskom bijenalu arhitekture i urbanizma 2021. u sklopu izložbene instalacije „Scales of Extraction: Politicizing Construction Materials" (autori izložbe: Charlotte Malterre-Barthes, Kathlyn Kao i Severin Bärendbold). Svoj istraživački rad razvijala je uz potporu stipendije iz Fonda Joyce i Zlatko

Baloković za studij na Sveučilištu Harvard (2020.-2022.), te uz financijsku potporu MDes Project Research & Development Award (2022.) koju dodjeljuje Harvard Graduate School of Design.

Projektantski i teorijski interes spaja već za vrijeme studija arhitekture. 2014. godine, sudjelovala je na 14. Venecijanskom bijenalu arhitekture „Fundamentals: Absorbing Modernity: 1914-2014“ kao dio tima za istraživanje i produkciju materijala hrvatskog izložbenog paviljona „Fitting Abstraction“. Njezin je pak diplomski rad „Institut za mediteransko bilje u napuštenoj tvornici u Dolima, Dubrovačko primorje“ zapažen nominacijom za nagradu na 50. Zagrebačkom salonu arhitekture „Dosljednost“ (2015.) u kategoriji Studenti. Kao studentica istaknula se i nagradom „Zdenko Strižić“ za najbolji projekt diplomskog studija za projekt „Suvremeno stanovanje“ na kolegiju Radionica arhitektonskog projektiranja.

Uz nastavnu i istraživačku djelatnost angažirana je i na stručnom planu kroz Udruženje hrvatskih arhitekata, gdje djeluje kao članica Savjeta nakladništva (od 2023.-danas).

